MARS ET HISTORIA

25 JAAR

MARS ET HISTORIA

MARS ET HISTORIA

Redactiecommissie:

H.F. FABRI
J. VAN DEN BERG
C. DE ZEEUW

Uitgave van de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de Militaire Historie

B

Paleis Soestdijk, december 1990

Het 25-jarig jubileum van de Vereniging "Mars et Historia" is een gebeurtenis, waarbij ik graag een moment stil wil staan.
Uit Uw verenigingsblad blijkt telkenmale, dat de militaire historie voor velen een boeiend terrein is. De verscheidenheid van onderwerpen, die op enigerlei wijze door Uw Vereniging worden belicht, geeft aan hoezeer de militaire geschiedenis een eigen plaats heeft verworven in onze samenleving.

Ik wens "Mars et Historia" van harte geluk met dit vijfde lustrum en spreek de hoop uit, dat door haar inspanning de militaire historie een goede toekomst tegemoet mag gaan.

Bernhard

Prins der Nederlanden

Inleiding

Door het verschijnen van deze uitgave van 'Mars et Historia' markeren wij het vijfde lustrum van onze vereniging.

Een kwart eeuw waarin onze leden zich hebben ingespannen de militaire historie van ons land een grotere bekendheid te geven. Hierbij werd de zo belangrijke 'petite histoire' niet vergeten. In de 23 afdelingen waaruit de vereniging is opgebouwd zijn alle facetten van de militaire geschiedenis vertegenwoordigd, hetgeen zijn afspiegeling vindt in de verscheidenheid van onderwerpen in deze lustrumuitgave.

Een kwart eeuw ook waarin ons ledental is gegroeid tot dichtbij de 500. Wat een dubbel feest zou het kunnen worden als dit jaar daadwerkelijk de 500 zou kunnen worden bereikt!

Ter gelegenheid van dit lustrum is ook nu weer voorzien in een tentoonstelling in het Museum Flehite te Amersfoort, die ditmaal als onderwerp heeft het zo typisch Nederlandse instituut van de Schutterij. Belicht wordt de periode van 1813 tot 1907. Dank is verschuldigd aan de directeur van dit museum die de tentoonstelling mede heeft voorbereid en de inrichting met zijn staf heeft verzorgd.

Wij staan dit jaar ook stil bij een ander niet minder belangrijk lustrum: 15 jaar geleden heeft Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden het beschermheerschap over onze vereniging aanvaard. Niet alleen is ons hierdoor een hoge eer te beurt gevallen, maar ook is het een aansporing geweest ons te blijven inzetten voor het verwezenlijken van onze doelstellingen.

Dat onze Beschermheer ook deze lustrumuitgave van een voorwoord heeft willen voorzien stemt tot grote vreugde en achten wij een blijk van vertrouwen, dat wij zeker nooit zullen mogen beschamen.

Ik mag deze inleiding niet beëindigen zonder mijn buitengewone erkentelijkheid te betuigen aan allen, die dit boekwerk tot stand hebben gebracht. Ik dank de auteurs, de drukker en de redactie-commissie voor het vele werk, dat zij geheel belangeloos hebben verricht.

Moge deze lustrumuitgave zijn weg vinden in vele boekenkasten van geïnteresseerden niet alleen in de militaire historie, maar ook in de geschiedenis in haar algemeenheid, dan is mijn wens in vervulling gegaan.

De voorzitter

H. Muller

Honderd jaar geleden: de geconcentreerde linie in Atjeh

C.A. HESHUSIUS

Enige aspecten met betrekking tot een nog weinig bekende doch bedroevende Nederlandse koloniale politiek in Indië in de 19e eeuw, van 1884 tot 1896; waarbij onze militairen in Atjeh - als uitvoerders - de 'Zwarte Piet' toegeschoven kregen.

Een hartekreet

'.....Wij hebben ten koste van groote inspanning de helft van ons veldleger noodig gehad, om een Inlandschen vijand weg te jagen van voor de poorten van Koeta Radja, waar reeds bijna een kwart eeuw onze vlag waait.....', aldus in het Indisch Militair Tijdschrift (IMT) van 1896-I-145 de verzuchting van een anoniem scribent 'SENDA'.
Wellicht erg pathetisch gezegd, maar het kwam er wèl op neer. Vooral in de krijgsgeschiedenis van het KNIL een pijnlijke en niet erg martiale periode. De Geconcentreerde Linie: men blikt er niet gaarne op terug. Het leger -tegen zijn zin en onder protest- door politici in het verre Holland, gedwongen tot een onbegrijpelijke terugtocht en inactiviteit. Totdat ... bijna twaalf jaar later ... een ieder bemerkte dat deze politieke beslissing fout was geweest.
Hoezo; hoe kon dat gebeuren, vraagt men zich af. Wij waren toch sterker; de hele archipel moest toch onder Nederlands gezag komen? En in Indië won het KNIL toch altijd?
Met een paar grepen uit de geschiedenis hoop ik deze nogal onbekende materie iets te verduidelijken.

Schematische voorstelling van de Indische archipel op de schaal van Europa
De archipel omvat een achtste deel van de omtrek van de aarde.
Geheel links-west het 1700 km lange eiland Sumatra.
En in de cirkel Atjeh.

In Atjeh wilde het voor ons niet erg vlotten

Onze politiek in de eerste jaren van de oorlog in Atjeh heeft zich vanwege de eerder heersende optimistische opvatting dat het 'wel even geregeld moest kunnen zijn' verder gekenmerkt door een noodlottig ongeduld. Wij wilden spoedige resultaten zien; geen enkele oplossing mocht ook maar even rijpen. We wilden daar snel een civiel bestuur. Dit ongeduld in combinatie met een leegrakende staatskas deed ons besluiten om haastig een concentratie te creëren en een terugtocht te aanvaarden uit moeizaam veroverde gebieden. Die concentratie zette de kroon op ons foutief handelen uit ongeduld en overhaasting (IMT 1887 I 459)

Wat was 'concentratie' en waarom deden wij het?

Het jaar 1883 was voor ons land met betrekking tot de zaken in Indië geen gunstige tijd. Allereerst was in dat jaar de vulkaan Krakatau in Straat Soenda, tussen Sumatra en Java, uitgebarsten. Hetgeen gepaard ging met een ontzettend verlies aan mensenlevens en een onnoemelijke schade. Maar al eerder was er op de wereldmarkt een teveel ontstaan aan landbouw- en plantageprodukten; de prijzen daalden snel en er ontstond een tekort op de begroting van Indië, iets wat niet eerder in die mate had plaatsgevonden. Er moest toen meteen op grote schaal worden

bezuinigd. Als kostbare schadepost was daar de oorlog die nu al tien jaar in Atjeh aan de gang was en die wij maar niet konden winnen. Wij konden er evenmin onder uit, door Atjeh dan maar te verlaten. Immers, Atjeh moest overwonnen worden en in 1873 hadden wij het Atjehse rijk doelbewust zèlf de oorlog verklaard. Wij hadden er (abusievelijk) op gerekend dat wij na korte gevechten -zoals in de meeste overige delen van de archipel - geheel meester in Atjeh zouden zijn. Maar het werd een ernstige tegenvaller, want de Atjehse oorlogspartij vocht hevig terug. En het begon er in Atjeh steeds meer op te lijken dat wij ons hadden vergist en dat wij met te geringe middelen een te grote taak waren begonnen.

Onder vermaarde militaire leiders, eerst generaal-majoor J.L.J.H. Pel en later onder generaal-majoor K. van der Heijden, gelukte het ons om door actief militair optreden de nodige successen te boeken in Groot-Atjeh, zoals het meest Noordelijke deel van dat land werd genoemd. Aan het einde van het militaire gouverneurschap van Van der Heijden (1877-1881) werd het verzet geheel gebroken en was onze invloed zowel in het Oosten als in het Westen flink vergroot. Maar het grootste succes scoorden wij in de brede vallei ter weerszijden van de grote Atjeh-rivier. Daar waren onze troepen in zuidoostelijke richting doorgedrongen tot voorbij Indrapoeri, met Djerir als verste post. In vogelvlucht was dat ruim 22 kilometer vanuit het centrum, de hoofdstad Koeta Radja, welke plaats men toen nog vaak als de 'Kraton' betitelde. Er waren daar in het geheel tien nieuwe posten opgericht; kleine garnizoenen op tactisch gunstige punten in een vijandelijke omgeving. Echter was onze penetratie in de vallei veel te smal. De verbindingswegen daar heen waren niet op de flanken beveiligd; maar met actief patrouille lopen was dat geen overwegend bezwaar.
Na het vertrek van van der Heijden, ging het ons in de drie volgende jaren onder een nieuw ingesteld civiel bestuur, steeds slechter. Er zou geen militair bestuur meer nodig zijn; een civiel gezag met een civiele gouverneur en gewone politie; die moesten het maar verder rooien in Atjeh. Besloten werd dat er niet meer militair offensief zou worden opgetreden; de militairen dienden passief te blijven en zouden pas mogen reageren op last van de civiele gouverneur. Ook werden er een paar posten opgeheven. Het was bij elkaar een ontijdige splitsing van het gezag. Er kwam een politiekorps van circa 225 agenten; meer niet.
En nu ging het gebeuren dat de oorlogspartij der Atjehers als gevolg van een en ander weer moed vatte; in het bijzonder was dat in onze verste penetratie in de vallei van de Atjeh-rivier. Vanwege de niet goed te beschermen wegen naar de verre posten ging het voor de onzen mis. Ieder transport daar heen en terug (voor levensmiddelen, militair materiaal, post, gezinnen, zieken en gewonden) werd aangevallen. Alle bewegingen moesten beschermd en gedekt worden; kortom iedere verplaatsing betekende een serie van hevige gevechten, waarbij onzerzijds steeds verliezen waren te betreuren aan gewonden en doden. In 1882 was het ondanks de forse bezuinigingen die men op het KNIL toepaste, weer nodig dat er meerdere zuiveringsoperaties in de vallei werden gehouden. Maar hiermee heerste er nog geen orde en rust in Atjeh; we hadden er te weinig bezettingstroepen, hoewel er in 1878 nog een reeks versterkingen was gearriveerd. In tegenstelling met het postenstelsel dat wij vroeger hadden toegepast gedurende de oorlog op Java (1825 - 1830) had ons stelsel in Groot-Atjeh niet goed voldaan. In juni 1875 hadden wij er 40 posten met een bezetting van bijna 3.000 man en 55 vuurmonden. Toch kon men met dit geheel niet meer terrein beveiligen dan de bodem waarop de posten stonden. En nu was men zo ver dat er in Atjeh aan infanterie negen bataljons waren ingezet, dat was de helft aan bataljons dat ons veldleger maar had. De grote vraag in 1884: 'Hoe nu verder in Atjeh?'. Jaren lang hadden de politici in het moederland (en in Indië zelf) de illusie gekoesterd dat de bezetting van enige stellingen en posten voldoende zou zijn om het overige land tot onderwerping te brengen. Indien - zo redeneerde men - enige voorname hoofden zich voor het Nederlandse gezag zouden buigen, zouden de overige aanvoerders en het hele volk wel volgen. Enige hoofden onderwierpen zich formeel als dat zo uit

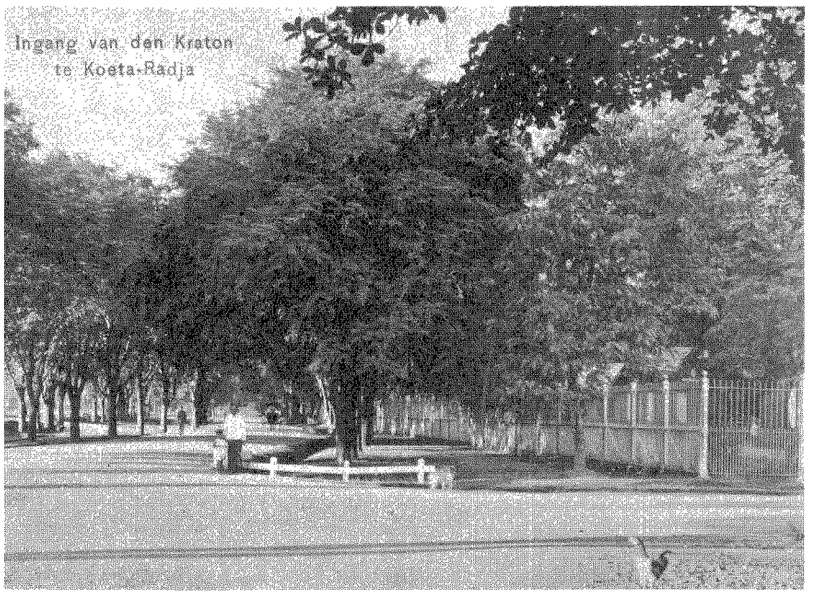

In Koeta Radja zelve was ook alles in de tijd van de Geconcentreerde Linie van Atjeh defensief ingesteld. We zien rechts de zware ijzeren hekken zoals die er zo veel in de stad waren opgesteld. Hier omsluiten zij 'de Kraton' het Nederlandse hoofdkwartier van ons bruggehoofd in Groot-Atjeh.
(Foto: collectie van de auteur)

kwam, uit commercieel oogpunt, maar verder was er geen sprake van onderwerping in het binnenland.
Het handhaven van deze - voor Nederlandse verhoudingen, - formidabele troepenmacht op een relatief klein gebied, kostte de schatkist handen vol geld. En het allerergste: het eind was nog steeds niet in zicht. Het voortdurend laten ageren van mobiele colonnes kostte ons forse verliezen: in 1882 waren 43 man gesneuveld en 700 gewond; in 1883 waren het er 72 en 840. (Herfkens, noot 77). Uiteraard hadden wij ook elders op een enkel punt van de kust van Atjeh (de 'Onderhoorigheden' geheten) kleine militaire enclaves zonder achterland. Ook dat kostte ons troepen; maar verder zullen wij ons uitsluitend tot Groot-Atjeh bepalen, daar waar onze te ijl verspreide posten als het waren vastgepind lagen. Militaire adviseurs eisten nieuwe versterkingen voor Atjeh; dan kon het offensief worden voortgezet. Maar na 1883 kwamen er geen versterkingen meer; in dat jaar waren de laatste gezonden.
De in 1883 optredende nieuwe gouverneur, de heer P.F. Laging Tobias, voerde de geregelde militaire patrouillegang weer in; de politie kon zich niet meer waar maken. Hij was voorstander van een actief militair optreden. Maar toen na de laatste gezonden versterkingen vanuit Java er niets meer kwam, kon de toestand ook niet meer op grote schaal verbeterd worden. Er waren in het KNIL gewoon geen troepen genoeg meer over. Als er elders in de grote archipel plotsklaps iets aan de hand zou zijn, zouden we geen reserves meer beschikbaar hebben indien wij weer versterkingen naar Atjeh zouden verschepen.Uitbreiden van het KNIL zou financieël niet haalbaar zijn; het lukte ons zelfs niet om steeds weer te voldoen aan uitzending van uit Europa van de jaarlijks benodigde 2.000 man Europese vrijwilligers. Wij konden er in Nederland - ook niet met behulp van aan te werven buitenlanders- niet genoeg verzamelen. En het gedwongen zenden van dienstplichtigen uit Nederland naar Indië was toen nog een grondwettelijke onmogelijkheid. Er waren geen financiële of militaire middelen meer beschikbaar om aan de toestand in Atjeh het hoofd te bieden: al met al een pijnlijke constatering. Ondanks het feit dat onze troepen actief optraden, was er duidelijk sprake van een impasse. Om uit deze situatie te geraken was er een politieke beslissing op regeringsniveau noodzakelijk. Een pijnlijke ingreep volgde....
Het werd een troepenvermindering, gepaard gaande met het concentreren van de resterende eenheden op een kleiner gebied : dus concentratie....

De gekozen oplossing uit de impasse: concentratie....

Reeds voordat er een beslissing was gevallen, verklaarde gouverneur Laging Tobias zich fel tegen een concentratie. De Indische regering scheen even met hem mee te gaan. Maar het aftreden van de zittende minister van koloniën -waarover verderop meer - deed alles in het tegendeel veranderen; het werd een ommezwaai van maar liefst 180 graden. De gouverneur vroeg in februari 1884 reeds zijn ontslag, hetgeen hem pas later werd gegeven.
De oplossing werd gevonden nadat in november 1883 de zeven maanden eerder aangetreden minister van koloniën, F.G. van Bloemen Waanders, moest aftreden omdat zijn begroting vanwege de te hoge kosten van de oorlog in Atjeh werd verworpen. Er gebeurde toen iets pikants in de overigens vrij saaie Nederlandse politiek van toen. En dat was het plotselinge optreden van de toen 68-jarige generaal-majoor b.d. A.W.P. Weitzel. De man die weer even in het koloniale schouwspel optrad., en die de knoop doorhakte... Heel in het kort iets over deze in onze politiek nog onderbelichte figuur. Pas recentelijk is er over hem (weer), zij het nogal zijdelings iets gepubliceerd in de literatuur door de inmiddels overleden schrijver/journalist Paul van 't Veer in zijn werkje 'Maar Majesteit' met ondertitel 'Geheime dagboeken van minister A.W.P. Weitzel over Koning Willem III' (uitgave 1980, Amsterdam, Wetenschappelijke Uitgeverij, bv). De belangrijkste gegevens over Atjeh treffen we daar aan op bladzijden 12 tot 15, 146 en 153 tot 162. Weitzel was officier van het Nederlandse leger (KL dus, zouden we nu zeggen). En zoals dat met veel van deze officieren toen gebeurde, had ook hij een vrij lange detachering in Indië bij het KNIL meegemaakt. Zeven jaren, van 1853 tot 1860, was hij in Indië geweest. Hij had er in 1856 de expeditie naar de Lampongs (Zuid-Sumatra) meegemaakt en was jaren lang, als kapitein, de adjundant van de legercommandant geweest, luitenant-generaal Jhr F.V.A. Ridder de Stuers. Weitzel had in de Oost zijn ogen en oren goed de kost gegeven. Terug in het moederland schreef hij niet alleen lezenswaardige schetsen over het leven in Batavia en dat tijdens militaire expedities in Indië, doch werd ook een gezien politicus. Van 1873 tot 1875 was hij voor het eerst minister van oorlog en van 1883 tot 1888 voor de tweede maal. Hoewel hij in die functie geen zeggenschap had over Indië (immers alles wat er in Indië plaats vond, ook op militair gebied, behoorde tot de competenite van Weitzels ambtsgenoot de minister van koloniën) dus ook niet over de in 1873 uitgebroken Atjeh-oorlog, maakte hij in de ministerraad toch vele besprekingen daarover

mede. Hij was derhalve op de hoogte van alles wat er, zich rond dit conflict afspeelde.
Weitzel maakte niet alleen van nabij de val mee van zijn collega van koloniën, doch werd door de koning meteen in november 1883 benoemd om ad interim op te treden als minister van koloniën! Deze periode duurde niet erg lang; slechts tot eind maart 1884. Maar dat was voor Weitzel lang genoeg om een eind te maken aan de heersende impasse in Atjeh.

Weitzel hakt de knoop door

Als iemand die zijn wil wist door te drijven, had hij weinig tijd nodig voor het maken van grote beslissingen. Dat werd de concentratie van onze troepen in Atjeh. De keuze was eenvoudig: het alternatief was een offensief optreden met een daaraan voorafgaande aanzienlijke troepenversterking. Dit was niet uitvoerbaar en ook niet te betalen. Meer posten in de breedte innemen om onze penetratie in de Atjeh-vallei te versterken was niet mogelijk zonder over meer troepen te beschikken. De enige andere mogelijkheid was het prijs geven van de verbindingswegen en het ontruimen van de verafgelegen posten met een gelijktijdige terugtrekking tot binnen de grenzen van het kleinere gebied dat feitelijk wèl geheel onder ons gezag stond: dus de 'concentratie'. Weitzel wist het al; het werd de concentratie. In het kabinet Heemskerk waar Weitzel een grote invloed had, wist hij in heel korte tijd twee andere voor Indië en Atjeh fundamentele beslissingen door te drukken. In de eerste plaats een nieuwe minister van koloniën die ook pro-concentratie was: die vond hij in de figuur van mr J.P. Sprenger van Eijk; deze zou in april 1884 aantreden. En dan moest er een nieuwe GG (gouverneur-generaal) voor Nederlands-Indië worden benoemd. De nog regerende GG was de heer F. 's Jacob; die was het geheel met een 'militaire' oplossing eens en tegen een concentratie. Kort tevoren was hij nog in Atjeh geweest en had duidelijk zijn voorkeur verkondigd. Toen hem bleek dat zijn nieuwe chef, interim-minister Weitzel het precies andersom wenste, vroeg 's Jacob telegrafisch zijn ontslag, hetwelk hem werd verleend.
Heel snel werd een volgende GG aangewezen, iemand -dat was tevoren al bij Weitzel bekend - die pro-concentratie was. Het werd O. van Rees en reeds in februari 1884 was hij in Batavia op zijn nieuwe post

Ook de Kamer gaat accoord met concentratie

Op het politieke schaakbord was nu de hele affaire voor Atjeh op een haar na geregeld. De Kamer moest nog instemmen. Dat laatste kostte weinig moeite want reeds tevoren was Weitzels zienswijze bekend. Het was bekend dat Weitzel - als gewezen generaal - agressief optreden in Atjeh niet à priori zou afkeuren. Maar hij verkondigde ook dat die oplossing eenvoudig niet gekozen kón worden omdat het ons land aan voldoende personele- en materiële hulpbronnen ontbrak. Een logische consequentie omdat er voor uitbreiding van het KNIL met personeel en materieel geld nodig was En dat geld was er

Generaal-majoor A.W.P. Weitzel. Geen KNIL-man doch KL-officier met Indische detachering. Meer dan eens minister van oorlog en ook even van koloniën. De geestelijke vader van de Geconcentreerde Linie in Atjeh.
(Foto: Sectie Militaire Historie Landmachtstaf)

eenvoudig niet. Vooral de financiële zijde van het hele vraagstuk maakte in de Kamer veel indruk. In de Kamer was al, voordat Weitzel de interimpost bekleeddde, bekend geraakt waar in Atjeh de schoen wrong. In Juli 1883 was er al een ongebruikelijk 'adres' tot Koning Willem III gericht door een aantal prominente Nederlanders die bezorgd waren voor een terugtrekken en concentratie in Atjeh. Dit adres was naar aanleiding van een op 21 Juni 1883 gehouden interpellatie, van het bezorgde kamerlid Rutgers van Rozenburg, om in Atjeh geen concentratie uit te voeren. Aan de toen nog zittende minister van koloniën werd hierbij ten sterkste afgeraden om de plannen voor een concentratie uit te voeren. In zowel het adres als in de interpellatie werd de afkeuring uitgesproken ten aanzien van het loslaten van met zo veel moeite veroverd terrein en gevestigde posten daarin. Deze waren verkregen ten koste van militaire verliezen en veel geld, het zou voor onze natie een grote ergernis zijn indien wij tot concentratie zouden overgaan. Ook wilde de

afgevaardigde weten wie dan wel de militaire specialisten waren die de minister hadden geadviseerd (NIOV 1927-3 en IMT 1883 II 381). In onze huidige tijd zou men spreken over een nationale 'afgang'. Toen drukte men zich anders uit: als koloniale mogendheid zou Nederland met een concentratie een zeer pover figuur slaan, *het strijken van de vlag voor de Atjehse strijders tegenover ons.* En de met ons samenwerkende Atjehers uit de gebieden die wij prijs zouden geven, zouden ons later nimmer weer willen steunen. Alle argumenten mochten echter niet genoeg indruk maken. Het zou niet de laatste keer zijn dat de Kamer de militairen in Indië voor de voeten zou lopen om louter financiële redenen. Ook meer dan honderd jaar geleden was er een meerderheid die 'ja' zei tegen een geldelijk voordeliger plan voor de krijgsmacht in de Oost. De zaken gingen nu heel snel. In de geheime zittingen van Staten-Generaal van 16 en 17 juni 1884 werd besloten het concentratie-beleid goed te keuren. Dat betekende een terugtrekken van onze troepen in Atjeh op onze door een goede postenlinie omgeven hoofdstad Koeta Radja met een gelijktijdige blokkade van de kusten van dat land. In overeenstemming met onze financiële en materiële krachten zouden wij aldus het einde van de oorlog (de onderwerping van het Atjehse volk) kunnen 'afwachten'. Toen deze uitslag bekend raakte waarschuwde gouverneur Laging Tobias vanuit Atjeh nogmaals voor deze beslissing. Zijn tweede verzoek om ontslag werd in september 1884 ingewilligd. Met het aftreden van drie belangrijke kopstukken - minister van koloniën, gouverneur-generaal en gouverneur van Atjeh-heerste er bij de tegenstanders van de concentratie de nodige onmachtige woede. Velen in den lande en in Indië waren van oordeel dat de bewindsman die de beslissingen had doorgedrukt, behalve absoluut onervaren in Atjeh-zaken, ook nog cynisch en sceptisch was en overigens uitsluitend een uitweg zocht om zich de lastige en netelige Atjeh-kwestie van de hals te schuiven, terwijl het parlement hem daarin ook nog volgde (Kruisheer, 244). Men vond dat de minister de oorlogspartij in Atjeh een grote dienst bewees. Hoe men echter deze beslissing ook moge beoordelen: in een impasse komt nimmer een oplossing die aan alle kanten gunstig is.

De punten van de uitvoering van het politieke besluit

In begin augustus 1884 bezocht de G.G. van Rees het gewest Atjeh. Hoewel hij zich bij deze gelegenheid nogal op de vlakte hield ten aanzien van de brandende vraagstukken, kwam al voor het einde van die maand het besluit dat de concentratie moest worden doorgevoerd en hoe in grote lijnen een en ander zou moeten geschieden.

- Het civiel bestuur in Atjeh werd opgeheven. In de plaats daarvan kwam een militair gouverneur die zowel het civiele- alsook het militaire bestuur in één hand zou houden. Dat werd met ingang van september 1884 de kolonel H. Demmeni, een ervaren militair en ridder Militaire Willemsorde 3e klasse.
- De kusten van Atjeh zouden worden geblokkeerd.
- De lijn van de nieuwe geconcentreerde stelling in Groot-Atjeh werd in hoofdtrekken

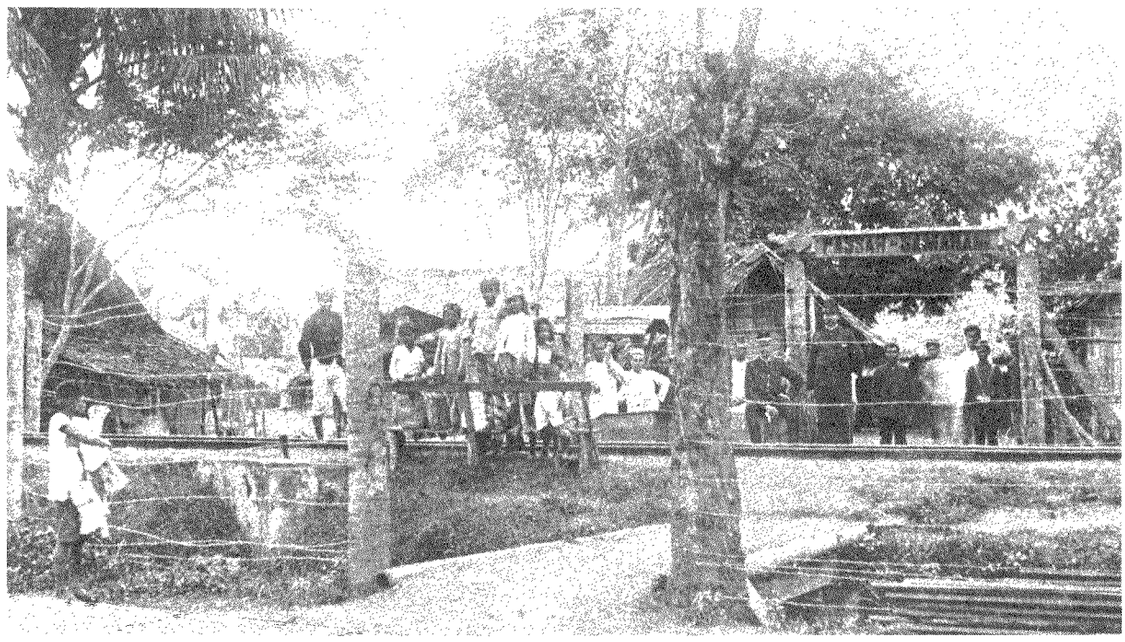

Een der posten in de vallei van de Atjeh-Rivier die wij in 1885 bij ons terugtrekken zomaar prijs moesten geven: Samagani. Let op de kinderen van de soldaten. (Foto: Gedenkboek Marechaussee, 1940)

vastgesteld. Deze lijn zouden wij gaan betrekken; de grootte van ons gebied zou tot een derde gedeelte worden gereduceerd.
- De posten die wij nog buiten de nieuwe Linie bezet hielden, zestien stuks in totaal, zouden geleidelijk worden opgeheven.
- Een deel der in Atjeh aanwezige veldbataljons zou naar Java terugkeren.
- Het bezetten van de nieuwe Linie en het ontruimen van de daar buiten gelegen versterkingen zou uiterlijk 1 maart 1885 gereed moeten zijn.

Het besluit voor de inname van de geconcentreerde stelling (vanaf hier gemakshalve 'de Linie' te noemen) berustte op de volgende beschouwingen:
- Wij zouden in staat zijn althans een deel van Groot-Atjeh te blijven bezetten zonder te grote verliezen en met besparing van aanzienlijke geldelijke offers.
- Het nieuw te bezetten gebied was weliswaar kleiner in oppervlak, maar wij zouden daarin ons gezag beter kunnen handhaven, onder gelijktijdige verlating van gebieden waar wij (buiten de posten zelve) nauwelijks daadwerkelijk gezag hadden.
- Wij hadden nu binnen de Linie geen communicatiewegen meer te beveiligen, want dat waren wegen geweest welke voor de tegenstander alleen maar voordelen opleverden en voor ons uitsluitend nadelen o.a. verliezen.
- Binnen de Linie, in het verkleinde gebied van onze hoofdvestiging (Koeta Radja en de kust/ havenplaats Olehleh) zouden onze verbindingswegen volkomen gedekt zijn.

Met dit idee voor ogen dacht men de zekerheid te hebben bereikt dat de tegenstander nooit binnen de Linie zou kunnen ageren.
Nu de politieke beslissing was gevallen, kunnen wij in het kort bezien hoe dit besluit ter plekke in Atjeh werd uitgevoerd.

Het inrichten en betrekken van de Linie

Reeds in begin September 1884 werd met man en macht begonnen met de omvangrijke werk zaamheden tot de inrichting van de nieuwe stelling. Wij gaan hier maar voorbij aan alle details van het verlaten en slechten van de te ontruimen posten en het daaruit medevoeren van al het materiaal dat van belang was. De hele operatie moest geschieden zonder dat de oorlogspartij kon ingrijpen of onze werkzaamheden en de werkers kon verontrusten. Onze verliezen daarbij bleven uiterst gering, drie gesneuvelden en 31 gewonden.
De zestien op te heffen posten treft men aan op schets A. Zij werden in januari en februari 1885 ontruimd en gesloopt, met uitzondering van Tjot Goeë, welke als dekking eerst bleef bestaan en pas in augustus werd geslecht. Om te voorkomen dat de tegenpartij nut van de oude versterkingen zou hebben, werd alles wat nog overbleef in brand gestoken.
Op de vastgestelde datum van 1 maart 1885 waren de opdrachten grotendeels met inspanning van alle krachten volbracht. De Linie zelf was al in februari gereed, slechts op enkele nieuwe posten moest nog wat worden afgebouwd.[1])
Toen de Linie in maart 1885 was ingenomen bepaalde de legercommandant -daartoe door de GG geïnstrueerd- dat als gevolg van het bezetten daarvan, onze daarin gelegerde troepenmacht ook consequent een zuiver afwachtende defensieve houding moest aannnemen. Zij mocht niet optreden tegen de vijand (niet met troepen noch met artillerievuur) zolang deze vijand zich buiten

De eveneens door ons in 1885 prijsgegeven post Pakan Badak, niet ver van de nieuwe post Lam Djamoe van de Geconcentreerde Linie. Gelegen tegen het wilde kustgebergte. Op de voorgrond de versperring van prikkeldraad en van aangescherpte bamboe (randjoe's).
(Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 95.24.51.7)

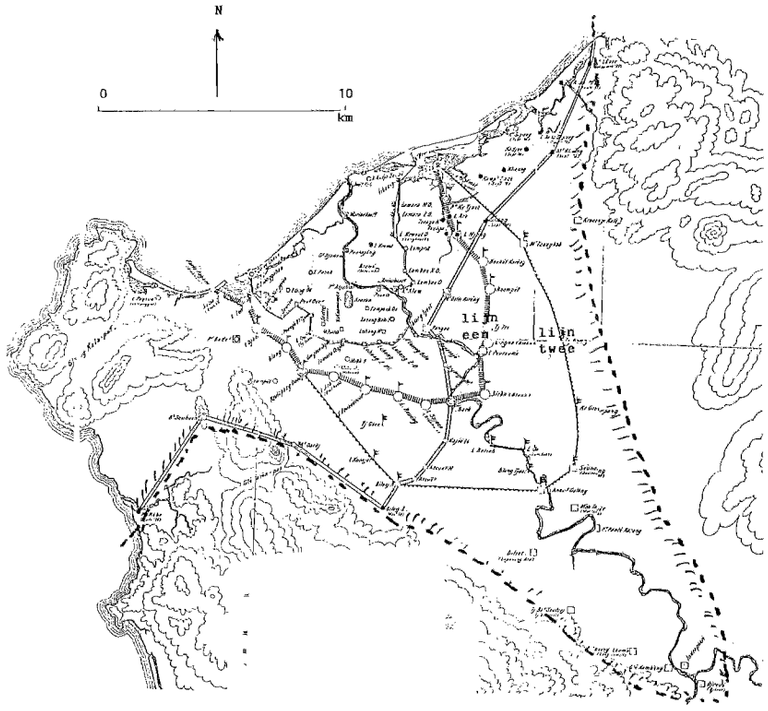

Schets A
Schematische voorstelling van de verste Nederlandse penetratie in Groot-Atjeh in 1884, aangegeven door een dikke stippellijn.
(in 1885 werden de volgende posten prijsgegeven: Seneiop, Ana Galong, Montassik, Glé Kambing, Lepong Ara, Indrapoeri, Tjot Basetoel, Panteh Karang, Djerir, Toengkoep, Pakan Badak, Kroeng Raba, Boekt Lampaja, Tjot Goeë en Samagani) aangegeven met vierkantje.
Er werd toen teruggetrokken op de Geconcentreerde Linie, gemarkeerd als 'lijn een'; dit gaf groot gebiedsverlies.
In 1894 bezetten de KNIL-eenheden echter de Buitenlinie en werd ons gebied dus weer groter; gemarkeerd als 'lijn twee'.

de afstand van 1.000 meter van onze postenlinie verwijderd hield. De gouverneur van Atjeh bepaalde hieromtrent gedetailleerde orders met betrekking tot wat zich kon afspelen in de 1.000 meter schoongekapte terreinstrook buiten onze postenlinie. (IM 1897 II 930) Het resultaat van alle bepalingen was dat de eenheden van ons KNIL zich in Atjeh op passieve wijze moesten opstellen rondom de hoofdstad Koeta Radja met daar om heen een vestingstelsel met wallen, loopgraven en draadversperringen. Erger kon het nauwelijks! Een nieuw wegennet binnen de Linie, tussen de nieuwe posten en met Koeta Radja naderde zijn voltooiing. Verderop hierover meer en ook over tramlijnen en andere voorzieningen.

Voordeel en nadeel van de Linie

Nadat in alle rust de nieuwe Linie was betrokken konden niet minder dan drie veldbataljons (infanterie) terug naar Java. In februari en maart tot in augustus 1885 waren dat het 10e, 11e en het 2e Bataljon Infanterie. Het met het restant aan troepen te behouden terrein was noch te groot, noch te klein. Wij hadden nu in Atjeh een systeem aanvaard dat financieël voordeliger was. Voorts zouden wij - zo dacht men in 1885 nog - militair - technisch in staat zijn om binnen de Linie orde en rust gemakkelijk te kunnen handhaven. Het nadeel van de politieke beslissing was verder wel evident: wij hadden in een terugtocht ons eerder veroverde gebied zomaar prijs gegeven. Hierdoor steeg het toch al vrij hoge moreel van de vijand nog meer. Want in de ogen van de tegenstander en in die van de bevolking (ongeacht of die het Nederlandse gezag wel of niet sympathiek achtte) zag men in dit alles een Nederlandse aftocht die de vijand ons had afgedwongen.

Was de aldus gestichte Linie nu alles wat de politiek van de Nederlandse regering beoogde?

De Atjeh-politiek van onze regering besloeg - dat dient hier met nadruk te worden gesteld - een nog wijder complex van doelstellingen dan de hier te behandelen affaire van de concentratie van onze troepen in een fortenlinie. Deze Geconcentreerde Linie was één van de drie aspecten van ons regeringsbeleid. De twee andere waren een blokkade van de kusten (of een scheepvaartregeling) en een aantal diplomatieke contacten met machthebbers in het Atjehse binnenland. De blokkade en (of) scheepvaartregeling: deze had betrekking op de diverse Atjehse kuststaatjes aan de in totaal 720 kilometer lange kustlijn aan de Indische Oceaan in het Westen, doch vooral met betrekking tot de Straat van Malakka in het Noorden en Oosten. Speciaal de laatste zeestraat, met de overwal van door de Britten gecontroleerd gebied (op gemiddeld 250 à 300 km afstand) en met een druk lokaal scheepsvervoer, was uiterst belangrijk. Het scheepsverkeer, de handel en visserij de algehele of gedeeltelijke sluitingen of blokkades, regelingen en inzet van vaartuigen van zowel de Koninklijke Marine en de Gouvernements Marine, dit alles is een onderwerp op zich dat ik hier buiten beschouwing zal laten. Gezegd kan worden dat de regering hier nimmer een constant beleid uitvoerde. Smokkel en sluikverkeer te water met de overwal van Malakka (wapens, spionnen en opium) hebben doorlopend een voor ons nadelige invloed gehad.

Ook over politieke contacten met het Atjehse binnenland (onder meer het wel of niet erkennen van de sultan en andere gezaghebbers, herstel van het sultanaat en samenwerking met binnenlandse autoriteiten) als deel van onze regeringspolitiek, zal ik het in dit artikel niet hebben. Hoe belangrijk beide grote aspecten ook waren: ik kan er ter beperking en overzichtelijkheid van dit artikel over de Linie niet op ingaan.
Wij gaan nu uitsluitend voort met deze Linie, met de Linie van de achttien nieuwe versterkingen.

De inrichting van de Linie

Voor de postenlinie verwijs ik allereerst naar schets B. Men ziet hier op schematische wijze de achttien versterkingen aangegeven. Beginnend in het Noordoosten (genummerd van 1 tot en met 18) en allemaal voorzien van de namen, zoals zij heetten en ook steeds werden genoemd in orders, bevelen, conversatie en in de literatuur. Reeds terstond wil ik er op wijzen dat de Atjehse taal niet eenvoudig is en de schrijfwijze en uitspraak nog minder. Voor het gemak zullen wij een eenvoudige schrijfwijze toepassen welke ook redelijk overeenkomt met de uitspraak.
Hier dan allereerst de versterkingen van de Linie. vijftien forten, verder 'posten' genoemd, en drie verhoogde blokhuizen of wachthuizen, tesamen achttien bouwsels:

1. Kota Pohama
2. Pakan Kroeng Tjoet
3. Lamjong
4. Boekit Karang
5. Roempit
6. Tjot Iri
7. (wachthuis) Lingka
8. Lampermej
9. Siroen
10. Lambaroe
11. (wachthuis) Lam Sajoen

12. Lamrong
13. Lampeneroet
14. (wachthuis) Lam Ara
15. Ketapan Doea
16. Blang
17. Lamdjamoe
18. Lamtih

De versterkingen waren gebouwd onder leiding van de geniedienst tesamen met alle militairen, dwangarbeiders, ingehuurde koelies en andere helpers. Er waren vier typen van bouwsels. Ik geef hieronder aan hoeveel man infanteriebezetting elk daarvan had en wat voor geschut er was opgesteld.

a. *Posten met 150 man:* in totaal zes stuks, nrs 3,5,8,10,15 en 17; elk voorzien van een kanon van 12 cm KA (kort achterlaad), een kanon van 8 cm en een zo geheten Coehoorn mortier; op Ketapan Doea (nr 15) was zelfs een kanon van 9 cm-gladijzer, een zware vuurmond die in de aarden bedding voorduurend verzakte en met zijn bijna twee ton gewicht zeer onhandelbaar was.

De post Lampeneroet uit de Geconcentreerde Linie op Atjeh. We zien de houten wallen met daar achter de barakken en een uitzichttoren. In stelling de zware Coehoorn-mortier. Bezetting 75 man; die wachtten daar op de onderwerping van de Atjehers.
(Foto: collectie J.C. Weysenfeld)

b. *Posten met 75 man:* in totaal vier stuks, nrs 1,2, 12 en 13; elk voorzien van twee kanonnen van hetzij van 12 cm of 8 cm en een Coehoorn mortier.

c. *Posten met 50 man:* in totaal vijf stuks, nrs 4,6,9,16 en 18; elk met twee kanonnen van 8 cm en een Coehoorn mortier;

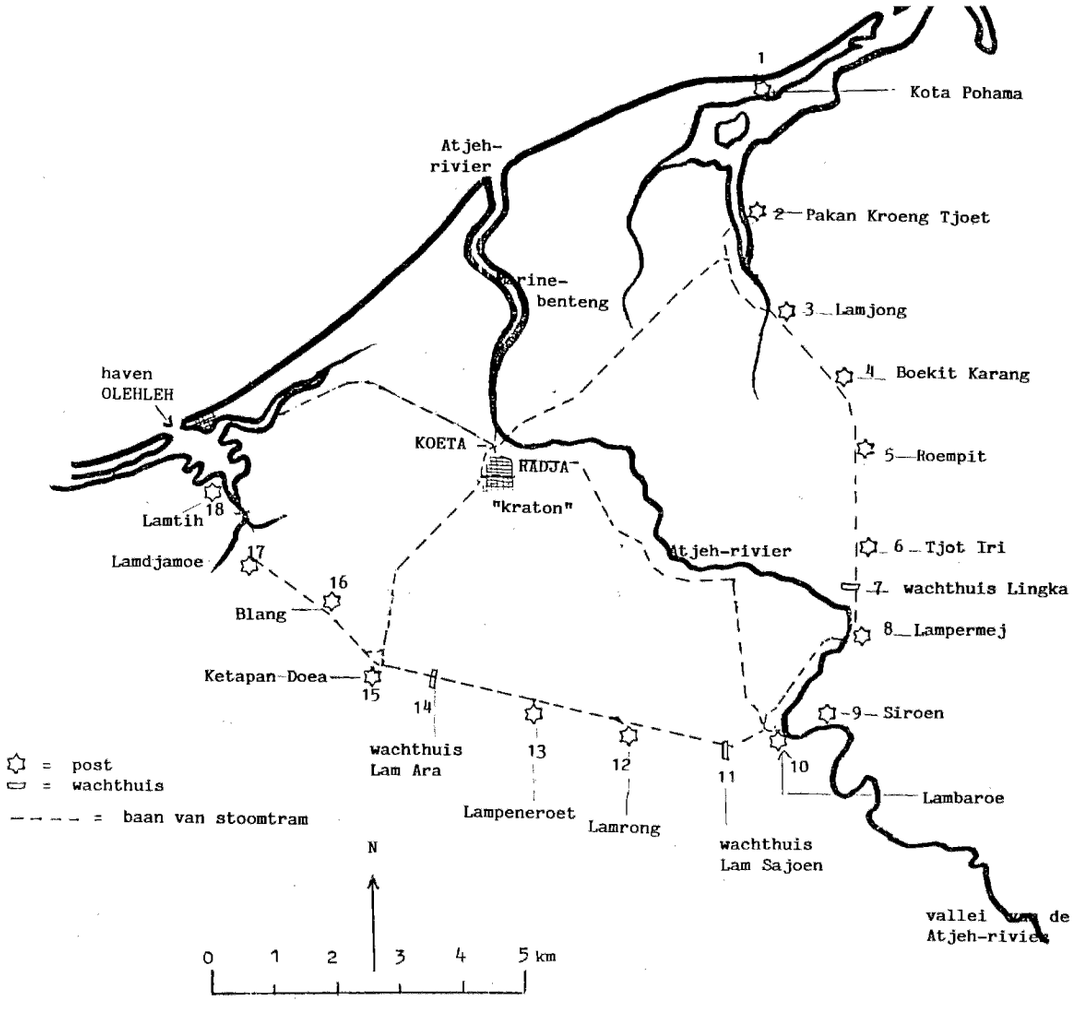

Schets B
Schematische voorstelling van de posten van de Geconcentreerde Linie (1885).

d. *Verhoogde wacht/blokhuizen:* in totaal drie stuks; de nrs 7,11 en 14; zonder geschut; de bezetting hiervan werd, met aflossing om de 24 uur, geleverd door de nevenliggende posten van 150 man sterkte; zo zorgde post 8 voor wachthuis 7, grote post 10 voor wachthuis 11 en tenslotte post 15 voor wachthuis 14.

Troepen in Groot-Atjeh na instelling van de Linie

In augustus 1885, toen de vrijgekomen veldbataljons naar Java waren verscheept, bestond onze troepenmacht in Groot-Atjeh uit omstreeks 4.600 tot 4.700 man. Deze sterkte is in de eerste vier jaren van de Linie nagenoeg onveranderd gebleven. Dit ondanks de epidemieën en noodzakelijke evacuaties (waarover verderop meer). Het is de legerleiding gelukt om genoemd personeelsbestand in die periode op sterkte te houden en zelfs wat te vergroten. De posten in de Linie vergden aan infanterie zo'n 1.450 man bezetting. Het overgrote deel van de posten is bemand geweest vanuit een groot 'garnizoensbataljon' (later zijn er twee van deze eenheden gevormd), aangevuld waar nodig en meestal tijdelijk uit een of meer veldbataljons die in Atjeh bleven.
Behalve de troepen van het voorgaande lijstje van de posten in de Linie, lag er op Lambaroe (nr 10) nog een extra compagnie en in de havenplaats Olehleh nog twee compagnieën van de veldbataljons. Verder bij de haven - want daar was dat het minst kwetsbaar - lag het grote munitiedepot.
De rest van de eenheden was in kampementen gelegerd in Koeta Radja, drie en een half veldbataljon, het 3e, 12e en 14e en dan nog de helft van het 15e Bataljon Infanterie (de andere helft lag op Sumatra's Westkust bij Padang).

Aan artillerie had men op Atjeh een compagnie vestingartillerie. Deze bemande de reeds eerder genoemde stukken in de diverse posten van de Linie alsmede (hoeveel is niet bekend) een aantal stukken in Koeta Radja en Olehleh. De compagnie had een veelheid van geschutssoorten, want in de hoofdstad trof men nog stukken aan van 9 cm glad-ijzer. Verder lag te Koeta Radja een compagnie (men sprak nog niet van batterij) bergartillerie met stukken van 8 cm;

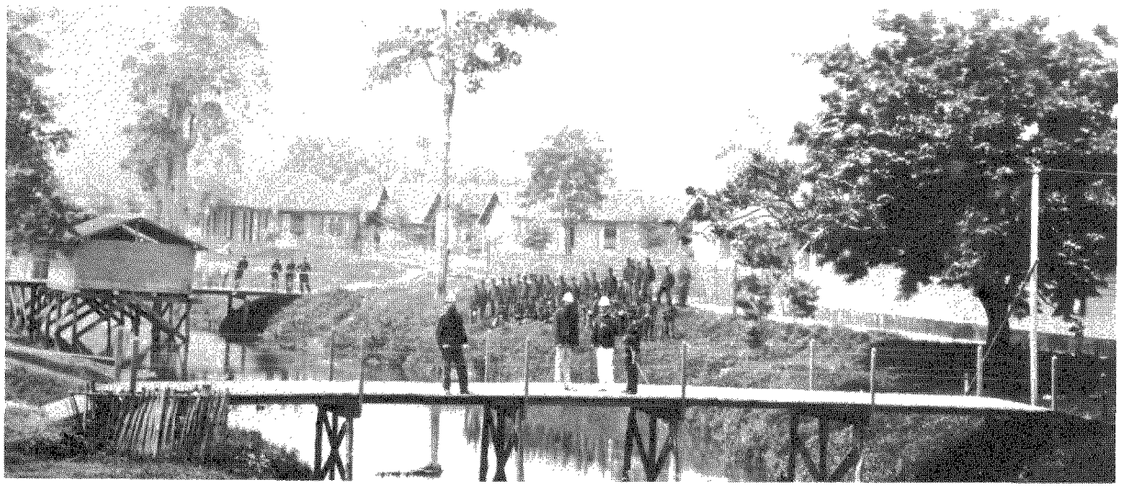

In de hoofdstad Koeta Radja lagen in kampementen als 'stand-by' voor de Geconcentreerde Linie enkele veldbataljons, hulpwapens, logistieke eenheden, een groot hospitaal en staven. Bij die onderdelen en passagierende militairen uit de Linie kwamen meer dan eens ongeregeldheden voor tussen Ambonnezen en Javanen. Europese militairen moesten dan de vechtende groepen scheiden. Een saai en somber beeld; op de achtergrond bergen en op de voorgrond boven het riviertje Daroj ziet men de typische militaire WC's.
(Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 95.2.f 50.33)

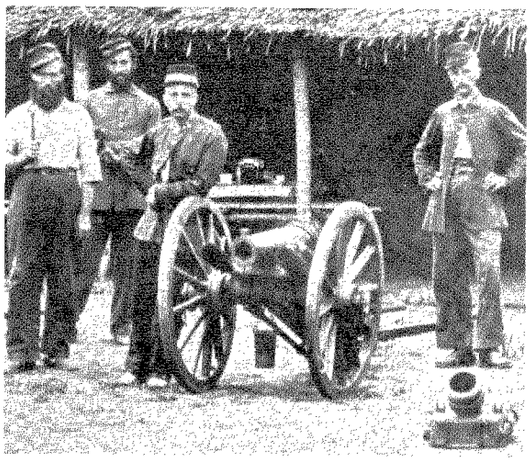

Binnen de forten van de Geconcentreerde Linie zien we artilleristen met een klein voorlaad-kanon en een lichte mortier.
(Foto: serie Nieuwenhuyzen)

deze artillerie was mobiel en met paarden voor trekken en dragen uitgerust. Uiteraard waren er in de hoofdstad en aan de haven nog de nodige Coehoorn mortieren.
Aan cavalerie was maar weinig aanwezig. Slechts een half eskadron of omstreeks twee pelotons, sterkte geraamd op 100 sabels en evenveel paarden van inheems klein ras.
Aan genie had men een detachement met een sterkte van mogelijk ruim 100 militairen. Maar tesamen met de geniedienst (bouwdienst) met nog meer militairen, maar vooral een aanzienlijk aantal civiele krachten: Europese opzichters en vaklieden en Inheems- en Chinees werkvolk van buiten Atjeh daarheen overgebracht.

Naast genoemde eenheden waren er nog militairen werkzaam bij de staf van de gouverneur en die van de troepencommandant. Tenslotte -hoeveel is niet bekend- maar ik schat dat op zo'n 300 militaire-en civiele medewerkers van de militair geneeskundige dienst. In Koeta Radja was een zeer groot militair hospitaal met alle medische specialisten: officieren van gezondheid, verplegend en huishoudelijk personeel en een uitrusting die de beste in heel Indië was. Op de posten zelf had men nog de nodige militaire artsen en ziekenverplegers.
Verder ontbrak het ook niet aan personeel (ook op de posten) van de militaire administratie, inbegrepen de militairen die het intendancewerk deden.
Tenslotte had men in Koeta Radja de zo geheten subsistentencompagnie: een doorgaans-kampement voor arriverende en vertrekkende militairen en dan nog een depot voor 'dwangarbeiders'.[2]) Benedenstrooms Koeta Radja aan de Atjeh-rivier had men de zo geheten marinebenteng en te Olehleh een detachement mariniers en matrozen.

Al met al een omvangrijk militair geheel in een relatief klein bruggehoofd op de uiterste noordpunt van het grote eiland Sumatra. Op de rede van Olehleh was het een komen en gaan van schepen. De grote schepen konden niet aan de kade komen, overslag met lichters en inheemse prauwen bleef noodzakelijk. In Koeta Radja en te Olehleh (en verder en later ook op een aantal posten) verbleven ook gezinnen van militairen. Over het wel en wee van deze weinig normale opeenhoping in een beperkt bruggehoofd van daarheen 'geïmporteerde' mensen zou men een roman vol kunnen schrijven. Ik moet mij echter daarvan onthouden en mij bezig houden met een globale beschrijving van hoe nu de versterkingen in de Linie er uit zagen.

De inrichting van de posten uit de Linie

De militiaren in de Linie waren gelegerd in vierkante versterkingen met op de uiteinden van de diagonalen twee wat hoger gelegen bastions. De bouw was wat men toen 'semi-permanent' noemde. Hetgeen er op neer kwam dat er bij de omwalling geen beton of steen werd gebruikt, maar grotendeels hout en zand. Hout was in Atjeh op ruime schaal aanwezig. Er groeiden vele zware hoge en rechte bomen welke uitermate geschikt waren voor de bouw van de redoutes. De buitenkanten van de sterkten bestonden uit zware palissaderingen of liggende balken. Op diverse plaatsen aangevuld met aarde, steenslag of grint en met een kruinhoogte van tegen de drie meter. De wal gaf aldus beschutting tegen het vuur van achterladers en het lichte geschut (lila's) van de tegenstander. Binnen in de redoute stonden (alles ook van hout) de diverse gebouwen. Eenvoudige legeringsbarakken, magazijnen, officiersverblijven, een cantine en sanitaire optrekjes welke in beginsel boven beekjes waren ingericht. Buiten de palissadering was een ijzerdraadversperring van gemiddeld acht meter breed! En geheel buiten de versperring, maar daar vlak bij, en aan de binnenzijde van de Linie, lagen de nodige houten bijgebouwtjes; was- en badplaatsen privaten, ook alweer omsloten met ijzerdraad hekken.
Overdag en wanneer geen gevaar voor aanslagen bestond, was het er een gaan en komen van militairen met hun gezinsleden en bediendes tussen de versterking en de bouwsels daar buiten. Niet alles kon binnen in de redoute zijn geplaatst omdat de sterkte anders nodeloos vergroot zou worden. Bepaalde accessoires welke alleen overdag werden gebruikt of die de bewoonbaarheid van de andere lokaliteiten zouden benadelen door rook of stank of brandgevaar, werden bij voorkeur buiten de omheinig gebouwd. Dit betrof in hoofdzaak de keukens, badkamers, privaten, vrouwenloods en de opslagplaats van de 'lampenist' (de militair belast met alle brandbare materiaal voor de verlichting: olie, kaarsen lucifers en flambouwen). Al deze buiten de wallen geplaatste bouwsels lagen uiteraard aan de minst bedreigde zijde en steeds nabij de toegangspoort.
Vanwege het hete en vochtige tropische klimaat moesten er tussen de gebouwen binnen de sterkte de nodige ruimten bestaan voor vrije luchtstroming. Toch was hier sprake van een zekere tegenstelling. Men maakte de tussenruimte van de omwalling naar de legeringsbarakken weer zo klein mogelijk. Dit geschiedde, naast het aanvaarden van zo veel mogelijk bescherming tegen vijandelijk vuur ook om te voorkomen dat te veel 'nachtlucht' de militairen

Voor 1890, de aankomst van civiele Inheemse dwangarbeiders in Atjeh. Bewaakt door Javaanse KNIL-militairen zonder schoeisel en dus op blote voeten. Vooral in Atjeh kwamen veel dwangarbeiders of 'strapans' om door ziekten (cholera, beriberi, dysenterie of malaria). Maar ook de sterfte wegens ziekten was bij onze militairen zeer hoog: in de Atjeh-oorlog verloren wij zo 10.000 militairen; er sneuvelden veel minder, 'slechts' circa 2.000. (Foto: van de auteur)

zou bereiken. Men dacht toen nog dat de beriberi ziekte (waarover verderop meer) het gevolg was van deze lucht, inplaats van een avitaminose. Van achter de omwalling hadden de militairen op beschermde wijze de nodige waarneming naar buiten. Bij duisternis waren lampen opgesteld die naar buiten licht gaven. De militairen konden van binnenuit zo nodig vuur uitbrengen. Er waren kantelen en schietgaten en ook plaatsen voor de schutters met schietgleuven voor vuur vanaf het maaiveld en ook enige hoger ingerichte schietstanden. Voor het geschut waren opstellingen gemaakt van waaruit in wijde kring kon worden gevuurd.
De toegangen tot de sterkten, groot en klein, konden met zware deuren worden gesloten en geopend. De doorgang door de acht meter brede draadversperring kon snel en naar behoefte worden gesloten en geopend door Friese ruiters. Gedurende de nacht en in tijden van gevaar ook overdag, mochten, ter voorkoming van aanslagen, de poort en de prikkeldraadversperring nimmer tegelijk zijn geopend. Kort tevoren was het in Atjeh namelijk gebeurd toen beiden openstonden, dat er acht guerilla's tegelijk naar binnen waren gestormd. Hoewel zij op één na, allen door de militairen werden neergelegd, kostte deze aanslag ons drie doden en twaalf zwaargewonden. Een der gesneuvelden, een luitenant, had 21 klewanghouwen en een lanssteek opgelopen.
Vanzelfsprekend waren het ziekenzaaltje en het munitiemagazijn het best beschermd, tesamen met de opslagplaats van de reserves aan drinkwater en noodrantsoenen.
De grotere posten hadden een hok voor postduiven bestemd voor nood-berichten-wisseling wanneer de telefoon onklaar was geraakt. Enkele posten hadden nog een hoge uitzichttoren. Verder had iedere versterking een vlaggemast waaraan overdag de rood-wit-blauwe kleuren tot op verre afstand waren te zien.
De wachthuizen of blokhuizen waren veel eenvoudiger en kleiner geconstrueerd. Het waren rechthoeken met twee kleine bastionvormige uitbouwsels voor flankerend vuur rond de omwalling, de zware palissaderingen waren van liggende balken gemaakt, ook met een verdieping voor schutters die over het banket heen moesten kunnen vuren; beneden weer schietsleuven.

Curieus genoeg vernam ik nog de kosten van de versterkingen in de Linie; de groten kostten ruim een ton; de middelmaat *f* 55.000 en de kleinen *f* 40.000. Het geeft ons een idee hoe de ideale versterking er uit moest zien; of alle posten van de Linie naar dit idee zijn gemodelleerd, kon ik niet naspeuren. De gegevens zijn afkomstig uit het Jaarboek 1890/91 van het Orgaan van de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, blz 459-466. Bij de nauwe bedoening in het binnenste van een sterkte moest wel rekening worden gehouden met het feit dat de bemanningen daar weken achtereen (soms ook langer) opgesloten zaten. De woning van de commandant, de wacht met arrestantenkamers, het logies van de dwangarbeiders, de munitiebergplaats moesten in beginsel dicht bij de poort liggen. Verder moesten officieren en hoger onderofficieren weer vrij van de troep legeren. Terwijl - als er op de post ook vrouwen en kinderen waren - deze ook weer niet tussen de vrijgezellen konden legeren....

In de snelheid waarmee de posten in de Linie waren opgetrokken is een en ander volgens mijn stellige overtuiging niet volgens het ideale model gebouwd. Later heeft men talloze verbeteringen aangebracht zodat na zekere tijd de gehele bouw op een alleszins (en voor de normen van een eeuw geleden) aanvaardbaar niveau is gerealiseerd.
Al met al droeg de hele Linie, ook al door het uiterlijk, een uiterst defensieve, ja, zelfs passieve indruk. Hierover straks meer.

Beperkingen en omstandigheden in Atjeh
De troepen waarmede wij in atjeh opereerden waren niet bijster goed geoefend. Het terrein was daar voor deze eenheden erg ongustig. Het land was bezaaid met kampongs in de vallei waar elke woning een stevige omheining had en meest op hoge palen stond. Behoorlijke wegen en bruggen ontbraken geheel zodat iedere mars tijdrovend en vermoeiend was en vaak moest plaatsvinden door of langs moerassen en natte rijstvelden. De opererende eenheden moesten alles wat voor de

In 1896 op de post Tjot Iri van de Geconcentreerde Linie een groepje officieren. Geheel links staand eerste-Luitenant H. Colijn (de latere minister-president) met echtgenote en zoontje; geheel rechts de befaamde eerste-luitenant H.M. Vis die kort daarna zou sneuvelen. Beiden dragers van de Militaire Willemsorde.
(Foto: Jubileumboek Marechaussee 1940)

verpleging nodig was zelf medevoeren. Zelfs betrouwbaar drinkwater ontbrak meestentijds. Zieken en gewonden kon men nimmer onbeschermd achterlaten, deze zouden door de tegenstander onmiddellijk omgebracht worden. Transportmiddelen in de vorm van door paarden getrokken ingehuurde civiele karretjes waren vaak ongeschikt voor het terrein. Hoogstens kon men de soldaten en de dragers (dat waren de dwangarbeiders) bepaalde vrachten (maar ook weer niet te veel) laten mee torsen. Vanwege deze toestanden kon met zich voor wat grotere operaties niet te ver van de posten en magazijnen (de basis dus) verwijderen. De normale troep miste door al deze beperkingen de beweeglijkheid en zelfstandigheid die zij zo nodig behoefde om de tegenstander in een contra-guerilla tegemoet te treden. Dit soort gevechten was tevoren in Indië eigenlijk nauwelijks noodzakelijk geweest, maar nu in Atjeh zat alles 'tegen'. Daar wenste de oorlogspartij niet terstond het hoofd in de schoot te leggen zoals elders in de archipel (zij het soms na omvangrijke tegenslagen,) altijd het geval was geweest.

Men kan zonder meer zeggen dat Atjeh voor het KNIL een zeer geduchte, zij het uiterst pijnlijke, leerschool is geweest in al de jaren van krijg (men kan stellen dat de Atjeh-oorlog pas in 1913 was beëindigd). Pas na harde werkelijkheden - wij komen er nog op - konden wij in het veld komen met anti-guerilla groeperingen. De Atjehse vijand bleef steeds - hoewel dat later afnam-een geduchte tegenstander vanwege zijn fanaatheid, grote getal, moed en wilde strijdwijze. En wij verzwakten in de aanvang onze strijdkrachten door deze eerst te versnipperen en later vast te leggen in vele immobiele posten en garnizoenen. Ook brachten wij meer dan eens onvoldoende geoefende soldaten voor de vijand; vaak hadden wij niet beter en niet meer. Dat waren natuurlijk minus-punten en dat hing weer samen met ons stafwerk dat in die tijd nog verre van volmaakt was en dat nog niet was ingesteld op de militaire diensten-funktie welke wij nu met 'logistiek' betitelen.

Verbindingswegen en berichtenwisseling

Het gebied tussen de posten van de Linie en het centrum Koeta Radja bestond, toen alle werk gereed was, naast een aantal wegen en paden, ook uit een speciaal voor dat doel door de geniedienst aangelegde baan voor een stoomtram. Het werd een ceintuurbaan welke evenwijdig aan de grens van de Linie de posten aan de binnenzijde doorgaand met elkander verbond. Echter met uitzondering van de beide uiterste posten nr 1 (Kota Pohama) en nr 18 (Lamtih), omdat deze geheel in water, lagunes, riviermondingen en zeer drassig terrein lagen. Vanuit Koeta Radja liepen straalsgewijs vier trambanen naar respectievelijk de haven te Olehleh, naar post nr 15 (Ketapan Doea), nr 10 (Lam Baroe) en nr 2 (Pakan Kroeng -Tjoet). In Koeta Radja zelf kwamen de lijnen terecht op een centraal gelegen station. Binnen de hoofdstad werden later nog tramlijntjes gelegd naar twee stadsdelen, waarheen frequent spoorvervoer wel dringend nodig ging worden. In de rechtlijnige militaire ziens-wijze van toen werd één van de bedoelde zijlijntjes gebouwd naar het grote militaire hospitaal van Pante Pira (al gebouwd in 1878 voor opname van niet minder dan 1.600 patiënten, daarna nog eens verbouwd; het staat er heden ten dage nog...) Het andere zijlijntje ging naar het reeds in 1875 in gebruik genomen militair ere-kerkhof 'Peutjoet'[3]).

Waar in de Geconcentreerde Linie geen trambaan was, ging alles te voet naar en van Koeta Radja, vier tot zes kilometer. Hier worden gewonde (mogelijk ook dode) militairen gedragen in brancards door dwangarbeiders en met gewapend geleide. Onderweg werden de transporten wel eens aangevallen en dan kon het gebeuren dat er weer verliezen werden geleden. Een macabere optocht; de sombere bomen op de achtergrond vormen een passend decor.
(Foto: boek Atjeh, H.C. Zentgraaff)

Efficiency gecombineerd met piëteit kan men het militaire denken van meer dan honderd jaar geleden waarlijk niet ontzeggen... Niet alle genoemde trambanen in de Linie waren reeds op 1 maart 1885 gereed voor gebruik, maar niet lang daarna kwam het geheel op degelijke wijze tot stand. De spoorbreedte was maar 75 centimeter,

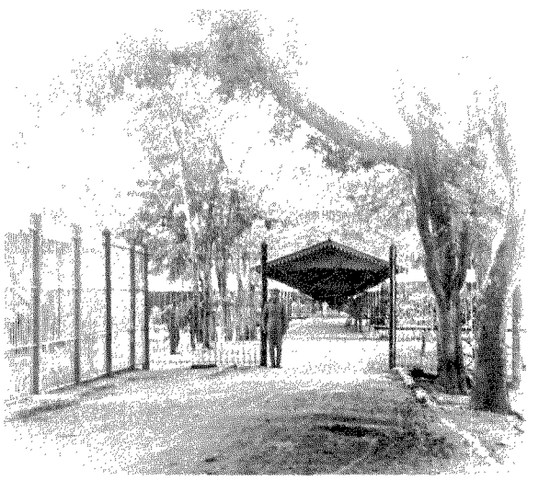

De ingang van het grote militaire hospitaal Panteh Pira in Koeta Radja. Met een capaciteit voor vele honderden patiënten: militairen, hun gezinsleden en bedienden en Atjehse burgers. Met het eerste röntgenapparaat van heel Indië en ook een machine om ijsblokjes te maken (toen al!) om in de tropische hitte de vele zieken enig soelaas te bezorgen met een ijskap op het voorhoofd. Om het hospitaal heen zien we weer de zware ijzeren hekken om aanslagen van Atjehse commando's te voorkomen.
(Foto: Sectie Militaire Historie van de Landmachtstaf)

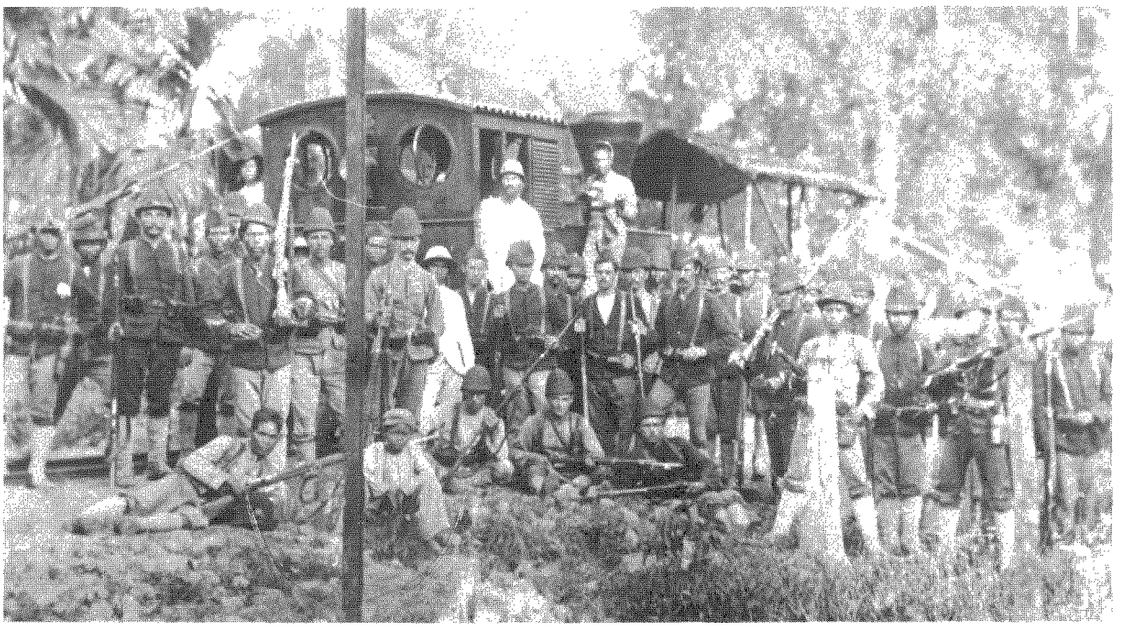

Een tramlocomotief in Atjeh in al zijn glorie; een wonder van de techniek. Daar achter een overdekte lorrie voor direkte bewaking tijdens de rit. (Foto: Legermuseum Delft)

maar de baan voldeed uitstekend voor het doel waarvoor hij geconstrueerd was. Tot na de oorlog in de Pacific (1941-1945) deed de baan nog dienst. De tractie werd geleverd door een aantal over zee aangevoerde stoomlocomotieven; deze kan men op het bijgaande fotomateriaal bewonderen. Het trekvermogen van deze locs was ruim 100 ton. Het geheel was feitelijk het best te vergelijken met een lokaalspoorweg zoals men op Java had en ook nog tot na de laatste oorlog in Nederland. De baan had overal enkelspoor, maar had de nodige wisselplaatsen, passeerlussen en draaischijven. De aarden baan terzijde van de rails was zover verbreed dat daar naast een grintweg overbleef welke geschikt was voor de verplaatsing van alle soorten troepen van toen. Motorvoertuigen waren er toen nog niet. De weg werd gebruikt voor colonnes met draagpaarden, militaire karretjes of geschut op raderen, getrokken door kleine inheemse paardjes.

Opererende of oefenende troepen in groot verband steken in Atjeh de grote Kroeng-Atjeh over kort voor of tijdens de eerste jaren van de Geconcentreerde Linie. Men ziet infanterie en artillerie. De bomen op de achtergrond zijn kenmerkend voor het landschap in Groot-Atjeh.
(Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 95.39.51.16)

Vanzelfsprekend waren er naar en van Koeta Radja en Olehleh nog een aantal eenvoudige wegen en paden. Deze leidden eveneens verder naar het terrein dat buiten de Linie lag. Bij het vaststellen van de plaatsen van de posten had men naast de tactische eisen van waarneming en vuuruitwerking ook zo goed mogelijk met de ligging van de diverse bestaande wegen en paden rekening gehouden.
De afstanden tussen de posten (deze varieerden van 1.000 tot ruim 1.800 meter) waren uiteraard gebaseerd op de dracht van de wapens en de tijdsduur welke voor troepen te voet nodig was om in geval van urgentie vlot over de weg van het ene punt naar het andere te komen. In dit licht gezien zou een massale aanval van de tegenstander op één enkele post of op een deel van de Linie niet de geringste kans van slagen hebben.

Een verfijning in de afwerking van het stelsel werd bewerkstelligd door de telefoonverbindingen tussen de posten onderling en van daar naar Koeta Radja en de haven. De genie had gezorgd voor het leggen van vele lijnen en het installeren en bedienen van de centrales. Dit bedrijf was in augustus 1885 operationeel. Uiteraard waren telefoonlijnen kwetsbaar.

Naast de verbindingen over land waren er ook die over het water gingen. Tussen post nr 18 (Lamtith) en Olehleh en van Koeta Radja naar de haven en naar de posten nr 8 en nr 10 (Lampermej en Lambaroe) over de brede Atjehrivier (Kroeng Atjeh) die zeer wel bevaarbaar was en die ons bruggehoofd van het zuidoosten naar het noorden in twee welhaast gelijke helften splitste. Tenslotte was vervoer over water moge-

lijk tussen de posten nrs 1,2,3: Kota Pohama, Pakan Kroeng Tjoet en Lamjong. Niet dat er grote schepen konden varen, maar wel kleinere vaartuigen prauwen en sloepen van onze marine.

De verdere afwerking van de Linie

Wij moeten hier nog even de aandacht vestigen op de open te houden strook van een kilometer breedte aan de buitenzijde van de lijn der posten. Tegelijkertijd met alle overige werkzaamheden van 1884/85 werd krachtig doorgegaan met het opruimen van kampongs en beplantingen in de te raseren strook. Wij weten nu (ruim honderd jaar na datum) niet of er van overheidswege voor de betrokken gedupeerde inheemse bewoners een waterdichte schaderegeling was getroffen. Ik vermoed dat dit niet het geval was, ik kon nergens iets van die aard vinden. Enerzijds zouden de hautaine Atjehse hoofden zoiets evenmin tenover de kleine man hebben gedaan. En anderszijds was de vallei ook weer niet zo dicht bevolkt, zodat er niet vlakbij ander terrein aanwezig was. Ook na maart 1885 werd het raseren voortgezet, dat werk was bij lange na niet geklaard.

Met het gereedkomen van deze uiterst zorgvuldig geplande en goed gefaseerde werkzaamheden was in grote lijnen aan de gegeven opdracht voldaan.
Nu kon ook in augustus 1885 de tot dan gehandhaafde oude post Tjot Goeë worden geslecht.
Kolonel Demmeni als verantwoordlijk gouverneur in dat verre Atjeh komt alle eer toe. Demmeni werd in dat jaar bevorderd tot generaal-majoor. Hij had zijn opdracht correct uitgevoerd, ondanks het feit dat deze taak voor een krijgsman niet bijster martiaal was.

Ook in de plaatsen Koeta Radja en Olehleh werd het nodige verricht. Intern werden voor de veiligstelling hele lange ijzeren hekken met gemakkelijk te controleren doorgangen aangebracht. In het zenuwcentrum (de oude kraton) werden de aarden wallen gesloopt en door draadversperringen vervangen, zodat dit geheel de indruk van een fort maakte. Ook werden er bruggen over de Atjeh-rivier gebouwd, zowel voor de trambaan alsook voor het overige verkeer. De laatstgenoemde brug bestaat nog steeds en kan het moderne motorverkeer gemakkelijk torsen. Tot aan het eind van het Nederlandse bewind in Atjeh (1942) sprak men nog steeds over de 'Demmeni-brug'. Nu wij vele gezichtspunten hebben vernomen over de bouw en afwerking van de Linie, is het zaak geworden om te zien hoe het militaire bedrijf in dit systeem functioneerde. En of alles wel ging zoals men zich dit had voorgesteld. Zo dit niet overal het geval was, hoe de commanderende bevelhebbers een en ander lieten wijzigen. Tenslotte: hoe was het leven binnen die Linie?

Midden in Koeta Radja, de hoofdstad van Atjeh, de brug over de Kroeng Atjeh welke werd vernoemd naar de eerste gouverneur uit de periode van de Geconcentreerde Linie. De bekende Demmenibrug die nog immer dienst doet sinds 1886.
(Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 95.8.50.31)

Ervaring en techniek van de 'kleine oorlog'

In het eerste jaar van de Linie bestonden er nog geen militaire doctrines over de toe te passen tactiek Er waren voor deze speciale situatie ook nog geen technieken ontwikkeld. Vaste orders of 'drills' met betrekking tot de strijd tegen vastberaden fanatieke tegenstanders ontbraken nog. Dat alles zou pas in Atjeh gemeen goed worden - na schade en schande - in het tijdperk van Van Heutsz, zo omstreeks de eeuwwisseling. Toen pas kwamen er voorschriften omtrent het voeren van de kleine oorlog. In de tijd van de Linie miste men in de aanvang zowel een systeem van optreden, alsook de daarbij vereiste dynamiek.
Bij het operationeel worden van de Linie in maart 1885 verschenen er een aantal regelingen van de hand van de gouverneur en de troepencommandant. Deze bepalingen hadden echter hoofdzakelijk betrekking op het handhaven van orde en rust binnen ons kleine gebied. Er ging nu inderdaad iets nieuws beginnen. De regelingen werden in het verloop van de tijd vele malen gewijzigd en aangepast. Vermoedelijk van 1890 tot 1894 was kolonel W.C. Nieuwenhuyzen chef van de staf bij de troepencommandant in Atjeh. Hij liet ons een droge zij het zeer belangwekkende, reeks gegevens na die hij noteerde over het militaire bedrijf in de Linie. Vervat in een aantal artikelen in het IMT, te beginnen in de aflevering 1897 II blz 584, onder de titel 'De politiek van den oorlog in Atjeh'. Veel van wat ik nu noteer kon in de geschriften van Nieuwenhuyzen worden gevonden. Daarbij doet het goed dat deze geharnaste officier (Willemsorde en eresabel) eerlijk over de talloze gemaakte fouten schrijft.

Patrouilles

Het terrein binnen de Linie was in sectoren verdeeld en voor elke sector waren twee compagnieën beschikbaar voor dagelijkse patrouilles. De eenheden die deze diensten uitvoerden werden vanuit Koeta Radja geleverd. In 1885 kwam het er op neer dat de gemiddelde soldaat eens per acht dagen op patrouille ging. In het verdere verloop kwamen er diverse wijzigingen in de sectoren. Ook betreffende de eenheden aan wie deze sectoren werden toegewezen alsmede met de sterkte en het in te zetten aantal compagnieën. Het vertrek van de patrouilles diende aan te vangen op variabele tijdstippen en niet volgens een vast tijdspatroon. De plaatselijke commandant te Koeta Radja was belast met het coördineren van de afmars-uren van de patrouilles. Zo'n patrouille had een sterkte van een sectie infanterie (tegenwoordig is dat een peloton) onder commando van een luitenant of een ouder onderofficier. De sterkte diende in het begin minimaal 15 tot 20 'bajonetten' te zijn, maar het kwam bij herhaling voor dat dit minimum door ziekte en incompleetheid niet werd gehaald. Meer dan eens was een patrouille maar 10 bajonetten sterk, hetgeen veel te zwak en dus riskant was. In een dergelijk geval moesten twee patrouilles worden samengevoegd. Aanvankelijk was bepaald dat een patrouille minstens vijf uren moest uitblijven. Later bleek dat het aangeven van een minimumtijd tot misstanden leidde. Omdat het patrouilleren bij niet zo ervaren luitenants of sergeanten ontaardde in luieren en hangen ergens in het terrein, waarbij het nogal eens voorkwam dat de manschappen (toen bestond de infanterie nog voor bijna de helft uit Europeanen en van een vaak twijfelachtig gehalte) zich gingen misdragen. Deze ongelukkige gang van zaken hield verband met het chronische tekort aan jonge officieren bij het KNIL. Aangezien ook het korps onderofficieren geregeld niet op peil was en een tekort aan ervaring had, kwamen vaak heel jonge sergeanten te vroeg op plaatsen van ouderen. Het optreden onzer patrouilles tegenover de burgerbevolking binnen de Linie was in de aanvang verre van correct, een serie klachten was daarvan weer het logische gevolg.

Het was de taak van de patrouilles om de veiligheid in de kampongs binnen de Linie te garanderen en ook de rijdende stoomtrams en de reizende burgers te beschermen tegen aanslagen en intimidaties. Tevens vond er controle plaats op de aanwezigheid van door ons gezag afgegeven wapenpassen. Alleen met zo'n pas mochten inheemse mannen een vuurwapen dragen.

De klachten van de bevoking aangaande de overlast hen door de patrouilles aangedaan betrof de frequentie waarmee de kampongs en de huizen werden doorzocht. In feite was zo'n doorzoeking uitsluitend toegestaan als vluchtende verdachte lieden daarheen de wijk hadden genomen. Verder werden de op het land werkende Atjehers enige malen per dag gesommeerd hun pas te tonen. De patrouilles gingen vaak vlak bij de huizen van de inheemse burges rusten en - in Atjeh staan de huizen hoog op palen - liepen onder de huizen door. Vrouwelijke bewoners van dit zeer streng islamitische land, raakten door deze gedragingen geschokt en gingen tegen de soldaten tekeer, enzovoorts. Ook was het voorgevallen dat enkele leden van patrouilles zich schuldig maakten aan lichte stroperijen (stelen van kippen en eenden).

In de loop van 1886 werd door de gouverneur bepaald dat doorzoekingen binnen de Linie uitsluitend mochten plaatsvinden als daarvoor gegronde redenen bestonden en dan nog alleen als daarbij het kamponghoofd aanwezig was. Voorts mochten onze patrouilles niet te dicht bij een moskee komen. De bevolking binnen de Linie had het overigens al moeilijk genoeg. Onze in hun ogen willekeurig getrokken Linie belemmerde in hoge mate hun maatschappelijke contacten, men moest het hen niet nóg moeilijker maken. Al in mei 1885 werden de bezettingen van een paar van de grote posten mede ingeschakeld bij de dagelijkse patrouillegang. Terwijl de eenheden uit Koeta Radja nu niet meer in de directe omgeving van de posten werden ingezet. Deze wijziging getuigde van een gezond inzicht, want prompt was er minder leegloop binnen in de posten. Bovendien waren de bezettingen van de posten beter op de hoogte van wat er in hun onmiddellijke omgeving aan de hand was dan de troepen die uit Koeta Radja kwamen. De mili-

Een zwakke patrouille van het KNIL bestaande uit Inheemse militairen omstreeks 1885 aan de brede Atjeh-Rivier. In een defensieve egelopstelling met hun uiterst onhandig lange Beaumont-geweren. In Atjeh kregen bij expedities niet uitsluitend Ambonnezen dienstschoeisel maar ook onze Javaanse militairen. Zo te zien hebben deze infanteristen de nodige gevechten met Atjehers meegemaakt. Onze geoefendheid liet vaak te wensen over.
(Foto: Kon. Instituut Taal-, Land- en Volkenkunde)

tairen van de posten kenden natuurlijk de nabijgelegen kampngs en de hoofden daarvan veel beter. Met al deze maatregelen werd tenslotte bereikt dat er minder kans op wrijvingen en incidenten ontstond. Verder was bepaald dat alle patrouilles voortaan onder leiding van een officier moesten staan.

De patrouilles afkomstig van een post mochten maximaal twee uur uitblijven. Voor de eenheden uit Koeta Radja bleef de minimum duur van vijf uur echter gehandhaafd. Eind 1889 werd in verband met de gezondheidstoestand van de troepen bepaald dat patrouilles niet later dan 07.00 uur mochten uitrukken en niet langer dan drie uur mochten uitblijven. Deze bepaling had rechtsstreeks te maken met de beri-beri-epidemieën die onze troepen gingen teisteren (daarover verderop meer).
Een overigens wat humoristisch aandoend punt, was dat na twee jaar, in 1887 de nadruk kwam te liggen op het actief oefenen van de troep tijdens de patrouille-uren in de gevallen dat er geen contact met vijandelijke bendes was. 'Met het geboemel van de patrouilles moest het nu maar uit zijn!', was daarbij de leidende gedachte. In beginsel was deze idee juist, maar het pakte in de praktijk niet immer juist uit. Weer later kwamen er op dit gebied diverse oekasen uit welke men in de militaire hiërarchie maar al te vaak tegenkomt. Patrouilledienst moesten meer onder beter toezicht van de compagniescommandanten plaatsvinden. De uren van patrouille moesten 'meer dienstbaar worden gemaakt aan de oefening van de troep'; en wel moest er meer getraind worden in marsveiligheid en de voorpostendienst in de moderne oorlog... Zo zat men plotseling midden in een oefenschema voor het optreden in de tactiek tegen een modern bewapende 'Europese' vijand...
Zoals te verwachten bleek deze laatste oekase geen haalbare kaart te zijn. Immers bij oefeningen tegen een buitenlandse vijand moest de troep 'uit elkaar' zijn. Maar hier was men niet op een oefenterrein. Neen, men was hier in een gebied van actie en met het oog op aanslagen van Atjehse tegenstanders moesten secties van 15 tot 20 bajonetten altijd zo veel mogelijk in gesloten formatie bijeen blijven. Een rare contradictie dus. Zo stelden deze oefeningen in werkelijk al heel weinig voor; in guerillagebied vormden versnipperde formaties een groot risico.
Toch heeft de gesignaleerde vreemde gang van zaken nog vrij lang geduurd. Een merkwaardig iets, want tegelijkertijd vonden vooral in 1887 elders binnen de Linie bloedige gevechten plaats in de omgeving van de uiterst noordoostelijke post Kota Pohama (nr 1). Hier vonden grote infiltraties plaats waartegen wij met een heel bataljon met cavalerie versterkt moesten ageren. Overigens wel een bewijs dat zo'n sector in de Linie nu niet bepaald een gunstig oefenterrein was! Ook in 1887 kwam daar een aanval op een compagnie die bezig was met schijfschieten. De realistische situatie deed zich toen voor dat het vuur werd verlegd van de stilstaande schijven naar opduikende vijandelijke doelen in het terrein vlakbij. Maar ook werd in september 1887 het kampement Nesoeh- nota bene binnen de stad Koeta Radja - door de verzetspartij van vlakbij beschoten.

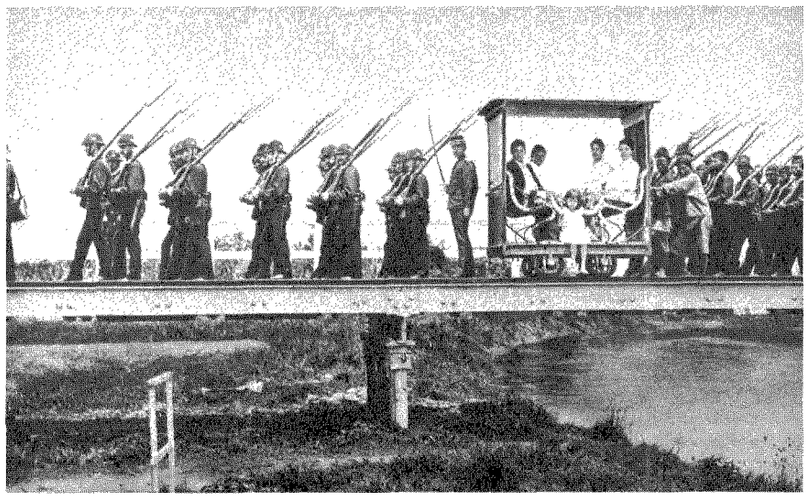

Theevisite van officiersdames, met dochtertje, in de Geconcentreerde Linie in Atjeh. Van de ene post naar de andere is vervoer uitsluitend mogelijk onder gewapend geleide van zowel Europese - als Inheemse militairen (zoveel bajonetten). Voor en achter de overdekte lorrie lopen de soldaten op de centuurbaan van de tram. Enkele 'strapans' duwen het wagentje. Het is vermoedelijk bij de post Lambaroe; op de achtergrond de brede Atjeh-Rivier.
(Foto: Sectie Militaire Historie van de Landmachtstaf)

Weer later gold voor patrouilles afkomstig uit het garnizoen Koeta Radja dat de minimum duur van verblijf in het terrein werd gereduceerd van vijf naar drie uur. Dat was op zich zelf al een hele verbetering, maar wel bleef de bepaling van kracht dat de patrouilles vóór duisternis weer terug dienden te zijn. Aldus bleef het terrein tussen de posten en het centrum Koeta Radja gedurende de nachtelijke uren nog steeds onbewaakt. Wij zullen in het verdere verloop bespeuren dat de zeker niet domme tegenstander deze lacune goed door had en er zijn voordeel mee deed.
Als gevolg van de verhoogde vijandelijke activiteiten binnen de Linie werd de minimum-sterkte van de patrouilles in medio 1887 aanmerkelijk verhoogd. Het werd toen minstens 40 bajonetten voor patrouilles vanuit de posten en zelfs 60 bajonetten (en daarbij twee officieren) voor de eenheden uit Koeta Radja. Zulk een zware patrouille mocht zich, indien nodig, in tweeën splitsen, waarbij bij elke helft toch nog een luitenant aanwezig moest blijven. Bij dreigend gevaar moest de troep weer in één geheel verenigd optreden. De opzet van deze verhoging van de sterkte was dat een patrouille onder geen omstandigheid verslagen zou worden.

Het trieste voorval dat binnen de Linie in dat jaar een gehele patrouille van een sergeant en elf overige rangen tot de laatste man was afgemaakt, zal aan deze maatregel niet vreemd zijn geweest. Dat patrouilles vanuit de posten minder sterk behoefden te zijn dan die uit de hoofdstad, zal gedaan zijn omdat de laatsten verderweg van hun basis opereerden. Zij die vanuit een post het terrein in gingen bleven in feite nogal dicht bij die post en konden in geval van nood eerder op assistentie rekenen.
Een grote patrouille uit Koeta Radja kon, eenmaal in het terrein agerende, ook nog cavalerie toegevoegd krijgen, en wel ter sterkte van een peloton: zo'n 45 sabels, het geheel onder een luitenant. De cavalerie was te splitsen in drie groepen, elk onder een wachtmeester of brigadier. In die tijd zaten de ruiters nog op kleine maar uiterst snelle inheemse paarden. Hun bewapening was een lange sabel en een Remington-karabijn. Deze bereden versterking diende om in gunstig terrein snelle verkenningen op de flanken en vèr voor de infanterie uit te verrichten en ook voor vlotte beveiligende uitvallen of het achterhalen en neersabelen van uitwijkende benden.
Later werd bepaald dat de cavalerie alleen mee ging als dat nodig was.Ook konden onder zekere omstandigheden patrouilles uitgaan die uitsluitend uit ruiters bestonden.

KNIL-cavalerie in de Geconcentreerde Linie in Atjeh; er was niet eens een heel eskadron. Voor snelle verkenning op de flanken van de infanterie en achtervolging van uitwijkende Atjehse eenheden.
(Foto: Sectie Militaire Historie van de Landmachtstaf)

Consignes voor de bezettingen van posten en betere coördinatie

Gedurende de nachtelijke uren hadden alle posten in de Linie een gesloten barrière om zich heen welke pas bij dagaanbreken weer werd 'geopend'. Maar voordat dit het geval was, moest er eerst een 'veldverkenning' hebben plaatsgehad. Dat wil zeggen dat men met een patrouille een onderzoek in het terrein rondom de wallen liet verrichten. Was daarbij alles in orde bevonden, dan kon de 'opening' haar beslag krijgen. Verder bleef de bezetting vrij immobiel en passief. Uitrukken kon slechts in den beginne plaatsvinden tot niet meer dan '500 pas' van de sterkte. Kleine posten mochten alleen maar in de onmiddellijke nabijheid ageren. Aldus de bepalingen van maart 1885. Het kwam er zo op neer dat een post met 150 man in het begin maar nauwelijks op patrouille ging, hetgeen (voor het moreel en de geoefendheid) een heel ongezonde policy was. Want men bleef gewoon binnen hangen, binnendienstjes verrichten en verder maar wat lummelen. Hinderlagen bij nacht werden ook maar zelden gesteld.
Maar - we weten het - in het voorjaar van 1886 kwam hier verandering in: posten met 150 man moesten ook geregeld op patrouille gaan. De afstand waarover dit plaatsvond was eerst tot aan de nevenpost met een kleinere bezetting. Later werden de afstanden behoorlijk vergroot, hetgeen een gunstige uitwerking gaf. Door het geregeld actief patrouilleren verminderde ook de ongunstige leegloop op de grote posten. Te beginnen in het voorjaar van 1887 kregen ook de kleinere posten een zeker stuk eigen terrein in hun directe omgeving toegewezen waarvoor zij met hun patrouilles verantwoordelijk waren. Al de patrouillegebieden werden in het verdere verloop steeds anders ingedeeld, afhankelijk van de heersende omstandigheden.
Bij de coördinatie werd voorkomen dat patrouilles allen op hetzelfde tijdstip in het zelfde terrein gingen of dat er terreinen waren waar in het geheel niet werd rondgekeken. Ook kregen de postcommandanten machtiging en verplichting zelf geregeld bij nacht er op uit te gaan, zij moesten dan de chef-staf en hun nevenpost tijdig verwittigen.

Activiteiten bij nacht

Wij waren op dit gebied dus wat verder op de goede weg gekomen. Elke postcommandant kon nu bij duisternis hinderlagen leggen, tot een maximum van vier stuks en met sterkten van minstens 15 tot 20 man per hinderlaag. Toch bleven deze nachtelijke activiteiten nog uitzondering. Dit was ook begrijpelijk, want het was zeker niet simpel om met grote groepen - in 1887 minstens 40 man- in het duister mobiel te opereren zonder dat deze eenheden daar speciaal op waren geoefend. Bij de doorsnee troep was deze geoefendheid maar matig. Aangezien een aanzienlijk deel onzer eenheden uit Europeanen bestond (in 1887/88 zelfs meer dan 50 procent) was het nauwelijks te verwachten dat deze zich bij nacht en met hun zware bewapening geruisloos door het terrein zouden kunnen verplaatsen. Bovendien was al gebleken dat onze bewapening voor de kleine

oorlog in Atjeh niet voldeed. Het zware en met bajonet 1,83 lange Beaumont-geweer was in de nacht een uitermate onhandig wapen. Met opgeplante bajonet -men moest toch direkt klaar zijn voor een handgemeen op korte afstand? - was de soldaat bij duisternis voor zijn maat gevaarlijker dan voor de vijand. En voor onze kleine inheemse soldaten was het geweer bij nacht helemaal een onding. Medio 1888 werd nog eens extra benadrukt dat de terugmars niet bij duisternis moest worden uitgevoerd Ongetwijfeld moeten er bij duisternis ongelukken zijn gebeurd met de bajonetten en met het vuren op eigen troepen. Het is eveneens duidelijk dat de beperkingen voor het marcheren bij duisternis de veiligheid binnen de Linie ernstig hebben geschaad, want in de nachtelijke uren was de tegenstander herhaaldelijk actief. Terzijde wordt opgemerkt dat de Atjehse tegenpartij in deze dagen meestentijds werden aangeduid, zowel in de officiële geschriften en de literatuur, met de term 'kwaad volk'. In het soldatenjargon werden deze lieden 'sloebers' genoemd, terwijl de vrij algemene Maleise term onzer inheemse manschappen 'djahat' was.

Hoe het ook zij: met dagpatrouilles heeft men tot 1890 geen kans gezien de veiligheid binnen de Linie te garanderen en veiligheid bij nacht is - totdat men speciale troepen inzette, waarover verderop meer - tot die tijd onvoldoende geweest.

Bijna iedere nacht was de tegenpartij bezig met het vernielen en weghalen van onze telefoondraden(het record in het jaar 1889 was meer dan 50 kilometer weggeroofd telefoondraad). In de tijd dat er nog geen radio's bestonden was het gemis van een telefoonverbinding een ernstige zaak en vaak een kwestie van leven of dood. Overigens was de telefoon pas vier maanden na het begin van de Linie overal aangebracht. Er zijn mij geen gevallen bekend dat de tegenstander middels gestolen telefoontoestellen onze dienstgesprekken afluisterde. De Atjeher bleek ook meester te zijn in het verrichten van een ander soort sabotage in de nacht. Herhaaldelijk vernielde hij onze trambanen, vooral bij de bruggen, door het opbreken van de rails. Onze ongesprongen artillerie-projectielen bouwden de saboteurs kunstig om tot mijnen, welke zij in de trambaan ingroeven zodat het rijdend materiaal schade opliep en mensen gewond raakten. Men kan zich alleen maar verbazen dat de tegenpartij niet nóg brutaler in de nacht binnen onze Linie is opgetreden. De afstanden tussen onze posten waren toch nog altijd tegen de 2.000 meter. Van Ketapan Doea (nr 15) naar Lampeneroet (nr 13) was het 2.600 meter. Maar zelfs op het kleinste stuk (800 meter) tussen nr 10 en nr 9,

Er bestaan maar weinig foto's van Atjehse troepen. Hier ziet men ze in het gezicht: geen gemakkelijke heerschappen, onafhankelijk, strijdvaardig en gelovend in de goede zaak; ruimschoots van vuurwapens voorzien en daarnaast nog hun geduchte slagwapen, de klewang. (Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 991.0.921.11.24)

Lambaroe en Siroen, is het zelfs bij klaarlichte dag mis geweest met beschietingen. Aangezien de opengekapte strook ook nog lang niet volmaakt was, bleef de toestand bij duisternis steeds onvoldoende, totdat er in october 1889 speciale troepen van onze zijde werden ingezet. Men heeft nog proeven genomen met electrische zoeklichten (een nouveauté in die jaren!) maar ik meen te weten dat een indeling daarvan op de posten nooit werd gerealiseerd. Gezien de overgebleven bosjes en andere schermen in de te raseren strook, zou de waarde dezer zoeklichten toch maar pover zijn geweest..

Sabotage aan de trambanen

Teneinde mogelijke daden van sabotage aan de trambaan te ontdekken, dienden vanaf medio 1885 de bezettingen van de posten des morgens, voordat de eerste trein zou gaan rijden, een patrouille langs de baan te zenden tot aan de nevenpost.

Aangezien deze patrouilles ook weer geregeld werden beschoten, werd vanaf 1886 het onderzoek van de banen meestal gedaan door het uitzenden van een dwangarbeider, bewapend met lans of klewang. Men zal zich in onze tijd met verbazing afvragen waarom niet uitsluitend militairen voor deze taak werden ingezet.

Meestal vormden de dwangarbeiders een min of meer integrerend deel van de eenheid waarbij zij waren ingedeeld. Het was dus zeker niet onmenselijk en niet ongewoon dat zo'n man (met in het vooruitzicht een strafvermindering) des morgens met wapen in de hand de trambaan inspecteerde totdat hij zijn collega van de nevenpost ontmoette. Een enkele man viel, in tegenstelling met een hele patrouille, ook nauwelijks op. Hij was ook niet 'interessant' voor de Atjehse strijders aangezien bij zo'n 'strapan' geen vuurwapen kon worden weggeroofd. In de literatuur

heb ik geen melding aangetroffen van een door de vijand omgebrachte dwangarbeider tijdens een ochtendlijke baaninspectie. Deze inzet van de gestraften heeft tot 1890 voortgeduurd. Vanaf 1888 werden hun diensten ook nog officieel en geldelijk beloond. Voor baaninspectie en controle in de morgen langs de wallen van een post ontving betrokkene per dag of per keer de somma van tien cent. Deze som lijkt weinig, maar een inheems militair verdiende toen ook niet veel meer per dag aan soldij. Bovenstaande gegevens betreffen de ceintuurbaan, dat wil zeggen de baan die de posten met elkaar verbond. Atjehers mochten zich niet op en bij deze ceintuurbaan ophouden. Daarentegen golden geen beperkende bepalingen ten aanzien van de straalbanen van de tramweg (de banen die van enkele posten naar Koeta Radja voerden), daar mocht een ieder zich ophouden.

Andere anti-sabotage bepalingen

Kort na het in gebruik nemen van de Linie stelde ons gezag in het gros van het gebied een avondklok in gedurende een beperkt aantal nachtelijke uren, namelijk van 20.00 tot 05.00 uur. Het was een relatief redelijke beperking en het drukte ook niet zwaar op de bevolking; men moest dan binnenshuis blijven. Om 18.00 uur begon de avondklok voor het terrein buiten de wegen. In Atjeh werd het omstreeks zes uur in de middag al donker. Overtreders riskeerden arrestatie en straf en liep men bij aanroep van een patrouille weg, dan kon men beschouwd worden als saboteur en worden neergeschoten.

Aangezien het voor de Nederlandse zaak van groot belang was dat de bevoking vertrouwen in ons beleid kreeg (en zou behouden) kondigde ons gezag toen niet de staat van oorlog of beleg af. Volstaan werd met een pasjesregeling en een verbod op het dragen van wapens wat te samen met de genoemde avondklok van kracht bleef. Het systeem met de passen heeft redelijk voldaan, vooral voor een pas met beperkte duur, bijvoorbeeld voor een dag. Met passen voor lange duur bestond geen zekerheid aangezien daarop geen foto van de houder was aangebracht. De vrouwen behoefden geen pas te hebben, zij zijn daarvan gedurende de gehele periode van de Linie vrijgesteld geweest. Wèl hadden - zo was bepaald - de betrokken commandanten, indien dit in geval van twijfel nodig bleek, de bevoegdheid om zich te overtuigen of men werkelijk met een vrouw te doen had. 'Aan deze opdracht kon gemakkelijk worden voldaan', luidde het in 1885 al, 'door slechts naar de oren te zien. Waarbij de oorlellen bij de Atjehsche dames van groote gaten voorzien zijn en misvormd zijn..' In ieder geval werden manlijke Atjehers, die niet in het bezit waren van een pas, steeds aangehouden voor nader onderzoek.

Herhaaldelijk sabotage op onze voor het militaire bedrijf zo belangrijke trambaan in de Geconcentreerde Linie in Atjeh. Herstel met koelies en militairen om deze te beschermen.
(Foto: collectie 48 PalnfBat-Regt van Heutsz)

Het is ook van belang te verklaren dat de Linie als zodanig in beide richtingen - dus er in en er uit - vrijelijk op de vrije uren kon worden doorschreden door vrouwen en door mannen die in bezit waren van een pas. Er was dus geen sprake van een soort ijzeren gordijn of zoiets van die aard. Wel was het zo dat de doorschrijding van de Linie maar op een achttal posten kon plaatsvinden: Lamtih, Lamdjamoe, Ketapan Doea, Lambaroe, Siroen, Lamjong en Pakan Kroeng Tjoet. Daar stond dan op de vrije uren een schildwacht en een controlerend onderofficier. Langs genoemde punten kon verder ook verkeer plaatsvinden met karren, dat waren in die tijd eigenlijk de enige voertuigen. Verder droegen de mensen hun vrachten zelf of hadden die bij zich op de rug van paarden of runderen en buffels. In beginsel werden op de doorlaatpunten - na onderzoek van de bagage op wapens-alle vrachten doorgelaten. Er waren echter zaken die voor de verzetspartij van belang waren en die dan door een pas gedekt moesten zijn, dat waren in het kort: karbouwen (buffels), runderen, en grote hoeveelheden rijst en kleefrijst (ketan), gedroogde vis, petroleum, zout en tabak. Uiteraard was het wel zo dat personen die naar beide zijden de Linie passeerden buiten de aangewezen doorlaatpunten er op konden rekenen als vijand te worden beschouwd. Zij riskeerden - zeker bij duisternis of wanneer zij na aanroepen zouden wegvluchten - te worden neergeschoten. Wanneer groepen Atjehse mannen op de controlepunten doorgang verzochten, golden bijzondere veiligheidsmaatregelen. De groep moest dan op 10 meter afstand halthouden, daarna kon men één voor één naar de controlerende militair komen om zijn pas te tonen. Vanaf 1888 kwamen in bepaalde delen van ons gebied door ons geautoriseerde 'bevolkingspatrouilles', die mede een taak hadden bij het handhaven van orde en rust. Ook bij de ontmoeting met zulk een groepering en een militaire patrouille moest de hoofdman van de groep zijn mensen op 15 tot 20 meter afstand laten halt houden en vervolgens persoonlijk naar voren komen om zijn pas te tonen en verdere inlichtingen te verstrekken.
Deze bevolkingspatrouilles werden na het aangegeven jaar een normale verschijning. Eerst veel later - ik doel op de affaire met Toekoe Oemar in 1896 - liep deze eerst goed bedoelde steun uit de hand.

Honden

In begin 1887 had men iets nieuws gevonden om het speurwerk bij patrouilles in het terrein wat gemakkelijker te laten verlopen Er konden op patrouille onder zekere voorwaarden honden voor dienst worden medegevoerd. '....terwijl niet genoeg kon worden gewezen op de hoge wenschelijkheid om op patrouille honden mede te nemen die goed onder appèl staan en zo veel mogelijk afgericht moeten worden op het doorsnuffelen van het terrein...' KNIL-militairen hebben altijd nogal wat honden bij zich in het kampement gehad en deze dieren zijn destijds ook mee naar Atjeh gekomen. Al in 1888 konden militaire africhters van deze honden 'ter aanmoediging 'een premie toucheren van *f* 25,– tot *f* 80,– en in bepaalde gevallen zelfs meer. De afgerichte hond werd dan eigendom van de betrokken compagnie of detachement en kreeg een koperen halsband met daarop het nummer van de eenheid. Wat betreft het aantal honden werd een limiet vastgesteld; twee gedresseerde honden per vijftig man werd als voldoende beschouwd. Waarmee ook weer eens is aangetoond dat men ook toen zuinig moest zijn met het geld van de overheid. Eerder was reeds uitdrukkelijk bepaald dat patrouilles geen honden dienden mede te voeren wanneer zij dicht bij een missigit (moskee) kwamen, dit om de religieuze gevoelens van het streng islamitische Atjehse volk niet te zeer te kwetsen.[4]) Toch stelde het eigenlijke nut van deze honden niet erg veel voor. Het is nauwelijks gelukt om goed gedresseerde honden voor de Linie ter beschikking te krijgen.

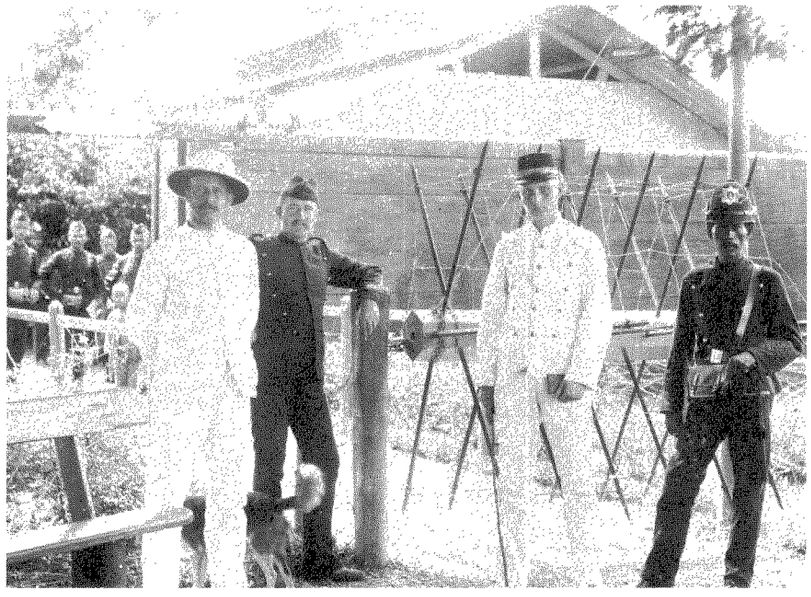

De ingang van een der forten uit de Geconcentreerde Linie. We zien de brede strook met prikkeldraad en een Friese ruiter. En ook de zware houten palissade met daar boven uit vaagjes een militair. In de poort de wachthebbenden. Op de voorgrond twee officieren in het wit, een onderofficier (chevron op de mouw) en een Inheems wachthebbende. (Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 252.32 h, 117.31)

Atmosferische invloeden op operaties

Vermeldenswaard is dat onze militaire bevelhebbers bij het krijgsbedrijf in de Linie terdege rekening hielden met de regenval. Atjeh is het eerste grote land waarover de met grote watermassa's bezwangerde westmoesson over de Indische Oceaan rechtsstreeks aan komt zetten. Een en ander gaat gepaard met hevige

rukwinden en zeer zware regens die het land geducht kunnen teisteren.
Militaire patrouilles die bij aankomende zware regens niet konden schuilen, mochten naar het punt van uitgang terugkeren indien te voorzien was dat de slagregens zouden aanhouden. Zou het voor de afmars zwaar regenen, dan kon gewacht worden met het uitrukken tot de regen ophield of verminderde. Zo klinkt het in de algemene orders, welke nog eens in het jaar 1888 werden herhaald. Men dient bij het lezen van deze bepaling zeker niet meewarig te lachen en opmerkingen te maken in de geest van : o, gut, mochten die jongens dan niet een beetje nat worden?
Realistisch bekeken bestonden er voor deze regelingen goede argumenten. Het leger was in die tijd bijzonder slecht gekleed. Behoorlijke regenkleding bezat de troep niet. In een tropische stortbui werd alle kleding honderd procent doorweekt. Het leger had toen nog geen echt tropenuniform. Het was nog altijd een hoog dichtgeknoopte donkerblauwe jas van wollige serge stof en nog van het model dat reeds in 1868 was ingevoerd. Op het hoofd had de man - zeker nog tot en met 1894 - een wel zeer ondoelmatig hoofddeksel, namelijk de ouderwetse sjako. Een onding dat men al decennia lang had trachten kwijt te raken...
Maar ook en vooral ging het om te voorkomen dat de munitie, welke hier en daar van twijfelachtige kwaliteit was, ook nog eens doorweekt zou geraken.
Tenslotte: de tegenpartij opereerde evenmin gedurende perioden met zwaren regenval. Voorts hadden zowel de eigen troepen alsook de tegenstanders bij zware en langdurige regens ernstig last van ondergelopen landstreken (Koeta Radja zelf staat enige weken per jaar gedeeltelijk blank) en sawah's met veel water. Allerlei waterlopen die tijdelijk vol met water staan en wild stromen zijn geheel ondoorwaadbaar.
Een andere zaak die ook met de weersomstandigheden in verband kon staan was de hoogte van het veel voorkomde wilde gras of alang-alang. Deze snel voortwoekerende soort hardnekkig en droog onkruid kon het uitzicht aanzienlijk belemmeren. Indien door dit grassoort de waarneming op de tegenstander in de geraseerde strook (of elders) zou belemmeren, konden commandanten plaatselijk overgaan tot het in brand steken daarvan. Deze opruimingen waren vaak nodig, aangezien de geraseerde 1000-meter strook pas medio 1889 geheel gereed zou komen.
Maar in het vochtige klimaat en felle zon groeiden struiken weer snel omhoog. Steeds bleven er gedekte naderingen voor groepjes saboteurs en terroristen. Op diverse plekken maakten de tegenstander schutterspútten en kleine veldversterkingen van waaruit hij onze opstellingen en patrouilles beschoot en waar hij zelf veilig was.
In 1890 hebben wij in de Linie proeven gehouden met een militaire luchtballon aan een kabel, om te kunnen bepalen of men de nadering van vijandelijke benden kon waarnemen. Afgezien van het feit dat zoiets alleen maar overdag zin had (en niet bij duisternis), bleek het nut vrij gering. Toen men de ballon vanuit Koeta Radja nabij de post Ketapan Doea wilde oplaten, werd de ballon tijdens een plotseling noodweer met rukwinden een totalloss. Men staakte toen noodgedwongen de proeven. (IMT 1890 II 341 en 1892 II 651)

Opnieuw oefeningen

Los van de algemene problematiek in Atjeh werd in het bijzonder na october 1890, toen de veiligheid binnen de Linie door de inzet van speciale eenheden (marechaussee) verbeterd was, op grote schaal getraind in gevechts- en velddienstoefeningen. De bataljons hielden met hun compagnieën die niet op de posten waren ingedeeld eens in de week oefeningen op hoger niveau. In zo'n geval werd aan het bataljon een peloton cavalerie alsmede een sectie bergartillerie toegevoegd. Deze oefeningen- waarvan met blijdschap een foto kan worden getoond - waren bijzonder gunstig omdat men daarmee niet alleen de daagse saaie sleur doorbrak, maar ook vooral om de commandanten op elk niveau te laten functioneren voor mogelijke latere grote acties wanneer 'eens' de voorzichtige policy rond de Linie zou worden verlaten. Er was voor dit alles in het terrein genoeg gelegenheid. Speciaal kon men de overgang over de grote Atjeh-rivier beoefenen, zoals op genoemde foto is te zien. Uiteraard waren de commandanten bij zo'n oefening voorbereid dat een vijandelijke aanval op de troep tot de reële mogelijkheden behoorde. Met het oog hier op (ik duid op een velddienstoefening in verspreide formatie 'tegen een moderne vijand') was dan ook in een commandementsorder van november 1890 nadrukkelijk gesteld: 'Bij eventueel te houden oefeningen mag dus geene andere formatie worden aangenomen dan eene zoodanige die - van welke zijde ook gevaar mocht dreigen - gelegenheid geeft den vijand met spoed het hoofd te kunnen bieden'. (IMT 1879 II 693)

Vijandelijkheden binnen de Linie

Reeds met het instellen van de Linie werden op de staf van de troepencommandant in Koeta Radja op een grote overzichtskaart met een

schaal van 1 op 20.000 alle vijandelijke acties, infiltraties, sabotages en dergelijke bijgehouden door een officier belast met de inlichtingen. Men zou deze functionaris heden ten dage de S 2 noemen. Ook was er zo'n overzicht op een schaal van 1 : 40.000 voor vijandelijke activiteiten kort buiten de Linie. Bij deze laatste gegevens trof men loopgraven aan, wachthuisjes, geschutsopstellingen, bentengs (forten) en concentraties (IMT 1897 I 157). Commandanten die met deze inlichtingen te maken konden hebben, werden geregeld op de hoogte gehouden.

Wanneer zich binnen de Linie vijandelijkheden op ook maar enigermate grote schaal afspeelden werd de Linie 'gesloten'. Dat wil zeggen dat bij de posten geen doorgaand verkeer meer mogelijk werd, terwijl de bezettingen aldaar in staat van alarm werden gebracht. Door middel van het instellen van hinderlagen nabij de posten werd de hele Linie dan, als dat nodig was nog eens goed afgegrendeld. Deze afsluitingen dienden ter plaatse te blijven tot van de troepencommandant over de telegraaf een algemeen accoord kwam dat kon worden ingerukt. Ook in deze systemen kwamen de nodige wijzigingen en verfijningen. Wanneer er aanleiding was voor een verhoogde paraatheid dienden de troepen, behorende tot de posten, daar binnen te blijven en gereed te staan om uit te rukken indien dat bevolen werd dan wel nodig was. De postcommandanten bleven vervolgens in telefonisch contact met de staf van de troepencommandant in Koeta Radja. Daarbij dienden zij terstond te melden indien zij belangrijke bijzonderheden hadden opgemerkt die zij zelf konden waarnemen. Pas op een nader bevel rukten zij uit naar de hen opgedragen punten of naar plaatsen waar zij hinderlagen gingen instellen. Een en ander totdat weer bericht kwam de de alarmering was geëindigd en dat kon worden ingerukt. Mocht in deze omstandigheden het telefoonverkeer gestoord raken, dan diende ieder postcommandant naar eigen inzicht te handelen. Daarbij moesten die commandanten tevens, waar nodig, en op eigen initiatief, mogelijk in gevecht zijnde patrouilles in hun nabijheid dadelijk met eigen middelen te hulp snellen. Ongeveer volgens deze zelfde principes werd ook vanuit Koeta Radja gehandeld wanneer zich in de buurt vuurgevechten afspeelden.

Ik kon uit de beschikbare gegevens het totaal aantal vijandelijke strijders niet met zekerheid traceren. Er is een schatting van 8.000 man, maar er werden ook andere gegevens genoemd. In het algemeen waren de tegenstanders fanaat en zeker niet bang voor de dood.

Een treffend actie-beeld uit de Geconcentreerde Linie. Drie krijgsgevangen Atjehse strijders zijn al gebonden, maar poseren nog met hun geweer, voordat ze naar de gevangenis zullen worden afgevoerd. We kunnen hier duidelijk zien wat voor wakkere gezichten deze fanatieke tegenstanders hadden. Onze Europese soldaten hebben schoeisel, maar hun Javaanse collega's niet. (Foto: collectie 48 PalnfBat, Regt van Heutsz)

In de literatuur van na de Tweede Wereldoorlog - zeker van de hand van auteurs die menen dat de koloniale aanwezigheid van Nederland in Indië in alle geledingen emotioneel moet worden veroordeeld - wordt het Atjehse volk onveranderlijk als uiterst vredelievend beschreven. De praktijk toont ons echter het tegendeel aan. Er is in dat land eeuwen lang veel onderlinge strijd geweest, er waren talloze lokale oorlogjes waarin het van weerszijden niet erg zachtzinnig toeging. Vuurwapens zijn in Atjeh altijd erg gewild geweest, hun aantal was steeds groot, al lang voor de krijg met de Nederlanse troepen. De invoer van vuurwapens steeg naarmate de kans op een conflict met Nederland groter werd. Tussen augustus 1872 en maart 1873 - dus in nog geen jaar tijds - zijn boven de reeds aanwezige vuurwapens nog eens meer dan 15.000 geweren ingevoerd tesamen met het nodige buskruit. Maar reeds voor deze piek in de aanvoer zouden er meer dan genoeg wapens in Atjeh zijn geweest om de krijg tegen de Nederlanders te kunnen voeren. Vuurwapens in Atjeh, waren een artikel waar op, tesamen met buskruit en opium, het meest kon worden verdiend. De invoer van vuurwapens was zelfs onmisbaar voor het afsluiten van voordelige handelsaccoorden (IMT 1898 I 160-163). De invoer van die wapens is dan ook doorlopend in de oorlog groot gebleven. Aangezien Nederland over onvoldoende marine- of politievaartuigen beschikte voor controle op zee, bleven ook doorlopend aanzienlijke hoeveelheden oorlogsbehoeften clandestien Atjeh binnenkomen. Gedurende de oorlog heeft de tegenstander van Nederlandse deserteurs en van 'vuurwerkers' uit Aziatische buurlanden die zich in het land ophielden, de buskruitfabricage geleerd. Men wist al spoedig al onze niet gesprongen granaten dienstbaar te

maken door deze met hun eigen vuurmonden met gebrekkige richtmiddelen op onze posten af te vuren, dit is voortgegaan tot in 1894. Werd door ons gezag steeds het mogelijke gedaan om de burgerbevolking in rust en welvaart te brengen en te houden, de tegenstanders traden aanvallend tegen hen op. Daarbij werden inheemse burgers en werkkrachten geïntimideerd, terwijl binnen de Linie ook kooplieden werden verontrust of zelfs aangevallen. Zo ging het voort tot in 1888. Dat op onze Atjeh-politiek zeer veel kritiek kwam, is duidelijk. Ik kan daar in dit bestek niet op ingaan. Eindelijk kwam er een wijziging.

Einde van onveiligheid bij nacht en wijziging in Atjeh-politiek

In het voorgaande hebben wij kunnen aanschouwen dat de ons opgelegde politiek van 'afwachten' tot voor ons ongunstige toestanden had geleid en dat met name de veiligheidsgraad in de Linie, vooral bij nacht, tot een bedenkelijk laagtepunt was gedaald.

In een deel van de westelijke sector van de Linie was de situatie in 1887/begin '88 bijzonder gevaarlijk geworden tussen de post Ketapan Doea en de kust. Hetzelfde gold voor het andere uiteinde van de Linie. Aan beide fronten was het meer dan eens noodzakelijk geworden dat ook marineschepen vanuit zee met hun kanons onze artillerie met vuren moesten versterken. Bombardementen met geschut van land- en zeemacht werden in Groot-Atjeh overigens vaak toegepast (IMT 1897 I 455). Ook al voor 1887 werden verscheidene kampongs buiten de Linie door zulk vuur 'getuchtigd' omdat van daaruit aanvallen op onze troepen hadden plaatsgevonden. In zulke gevallen ging voorafgaande aan het bombardement geen waarschuwing naar de civiele bevolking. Mede door deze omstandigheid moeten daar slachtoffers zijn gevallen onder de non-combattanten. Agressieve benden traden steeds driester op in - wat men noemde - de heilige oorlog tegen de ongelovigen (de Nederlanders). De strijders waren opgezweept door de geestelijke leiders, in het bijzonder Teungkoe Di Tirò. Zelfs aan onze zeekabel voor telegrafie naar het belangrijke eilandje Poelau Bras (Sabang) voor de kust van Olehleh was al eens sabotage gepleegd. Het was meer dan duidelijk dat het gehuldigde systeem van de concentratie een mislukking was geworden en dat degenen die tegen de passiviteit hadden gewaarschuwd, het gelijk aan hun zijde kregen.

Na november 1888 onder leiding van de krachtige persoonlijkheid van de nieuwe gouverneur, kolonel (later generaal-majoor) H.K.F. van Teijn kwam er ten leste een aanzienlijk gunstiger vooruitzicht voor ons land, toen werd toegestaan dat de troepen aanvallend konden optreden. Deze politieke wijziging was vanuit het moederland goedgekeurd en aangemoedigd na de komst in september 1888 van de nieuwe gouverneur-generaal mr. C. Pijnacker Hordijk. Kort daarop werd het voor ons nog gunstiger aangezien toen machtiging kwam om zo nodig ook buiten de Linie (en in de Onderhorigheden: ik behandel dat niet) op te treden. In deze positieve stroomversnelling kwam het in 1889 tot de samenstelling van een tweetal 'mobiele bewakingsdetachementen' die wij moeten gaan beschouwen als zijnde voorlopers van het in 1890 op te richten Korps Marechaussee van Atjeh en Onderhoorigheden. (IMT 1897 II 736).

Bedoelde detachementen, elk bestaande uit een luitenant der infanterie en 26 militairen van lagere rangen, ageerden hoofdzakelijk in de sectoren nabij de posten Ketapan Doea en Lampeneroet. De twee commandanten kregen slechts orders van de gouverneur en hadden de bevoegdheid zelf vrijwilligers te selecteren uit de aanwezige troepen. De eenheden hebben bestaan tot december 1890 en maart 1891; tot na de datum van oprichting van de marechaussee op 2 april 1890. De tactiek dezer speciale troepen bracht iets geheel nieuws, namelijk moedig, mobiel, snel en verassend optreden met dezelfde bewapening als de tegenstanders, die zij ook meest gingen opzoeken bij nacht. Het was met recht het enige goede antwoord van Nederlanse zijde: de onbarmhartige contra-guerilla. Reeds in 1891 moest generaal van Teijn, ernstig ziek geworden, zijn bewind neerleggen. Zijn opvoger was onbetekenend en deze werd in januari 1892 vervangen (tot april 1896) door kolonel (later ook generaal-majoor) C. Deijkerhoff. Tijdens het gouverneurschap van deze laatstgenoemde kwamen er weer geheel nieuwe ontwikkelingen. Alvorens daarmee te beginnen moeten enkele aspecten snel de revue passeren: onze verliezen door vijand en epidemieën, deserties en de marechaussee.

Verliezen aan personeel

In de diverse geraadpleegde bronnen zijn de verliescijfers, in het bijzonder die van de gewonden, zo verschillend opgegeven dat het niet veel zin heeft deze hier in overzichten weer te geven. Wel tonen zij ons, in hun verscheidenheid, een verrassend beeld. Indien men de jaren van de Linie (1885 tot en met 1895) vergelijkt met de drie jaren vóór die periode benevens met de beide jaren nà de Linie (dus 1882 + 1883 + 1884 en dan 1896 + 1897) Het blijkt dan dat het

percentage van de militairen dat is gesneuveld of is omgekomen vanwege verwondingen door vijandelijke actie in de jaren van de Linie slechts 0,45 is; in de jaren er voor en er na is dat aanzienlijk hoger, namelijk 1,14. Het percentage gewonde militairen tijdens de Linie is twee en in die andere jaren zelfs ruim zes. De conclusie kan dan ook veilig worden getrokken dat tijdens de jaren van de Linie relatief lichte verliezen zijn geleden. Beweringen van het tegendeel zijn derhalve niet in overeennstemming met de realiteit. Pas in het jaar 1896 - wij komen nog aan 'het veraad van Toekoe Oemar' in dat jaar - springt het percentage doden in het gevecht tot bijna twee, het percentage van de gevechtsgewonden schiet naar tien.

Beri-beri de geheimzinnige en dodelijke ziekte

Het heeft Nederland in vele opzichten niet meegezeten in de Atjeh-oorlog op het gebied van de sterfte onder de militairen. Officiële cijfers zijn niet steeds volledig geweest, maar naar alleszins reële schattingen zijn er 2.000 Europese en Inheemse militairen aan onze kant gesneuveld, terwijl 10.000 man door andere redenen (meest ziekten) om het leven kwamen.[5]) Reeds bij de 2e Atjeh-expeditie (1873/74) werden onze eenheden al tijdens de scheepstransporten daarheen en gedurende de eerste tijden in Atjeh, vooral geteisterd door de cholera. Daarna kwam de beri-beri. Deze aandoening, waartegen lange tijd niets gedaan kon worden, begon voor de tijd van de Linie al, doch kwam in al zijn desastreuze omvang pas volledig tot een explosie uitgerekend in de jaren van de Linie.

Het is begrijpelijk dat naast de ontmoedigende stemming bij onze troepen bij de voor hen onbegrijpelijke terugtrekking op de Linie, de golf van de beri-beri het moreel een geduchte knauw gaf, ook al mogen wij dit gegeven niet overdrijven. Heel in het kort: beri-beri is een avitaminose die vooral ontstaat door een tekort aan vitamine B1 in het voedsel, gevolg van het eten van nauwelijks verse groenten, fruit enz met als hoofdkost de rijst waarvan het vitaminehoudende zilvervlies is verwijderd door het afslijpen met bedoeling de rijst er smakelijker te doen uit zien. Nu in de tijd van de Linie - want de ellende begon prompt in 1885 - was er in het zeer kleine bruggehoofd met de vele mensen nauwelijks verse voeding voorhanden. De ziekte uitte zich door oedeem, opgezette enkels en gelaat, zenuwstoornissen en pijn in de benen en bloedsomloop, pijn bij het hart en de lever, benauwdheid en een vol gevoel in de buik. Aangezien men jaren lang de oorzaak van deze ziekte niet door had (men dacht aan infectie en ook aan ongezonde nachtlucht) konden ook geen maatregelen ter voorkoming worden genomen en kwam voor de talloze lijders de dood met meestal vreselijke pijnen. Het macabere van de beri-beri was dat de militaire artsen uit het grote hospitaal van Koeta Radja ook niet wisten wat ze moesten doen. Zoals het drama zich elf jaar geleden met de cholera afspeelde in de sombere 'kraton', kwam nu de nieuwe beproeving met de beri-beri in een minstens even somber decor: de Geconcentreerde Linie. De ziekte woedde heviger onder de Inheemse militairen dan onder hun blanke collega's. Vielen er in het jaar 1885 onder de Europese militairen nog geen acht procent doden, bij de Inheemse gelederen was het 32 procent: derhalve één op de drie man dood! Het was een ramp van de eerste orde. In 1885, het jaar er na, was het iets minder erg: 461 doden door beri-beri, 104 Europeanen en 357 Inheemsen; voor de laatsten was dit toch nog 18 procent. In het hele rayon werden er van de overlevende militairen nog zo'n tien procent voor de dienst afgekeurd. Maar daar naast was men al begonnen met een hospitaalschip en andere grote schepen de beri-beri- patiënten af te voeren uit Atjeh. In het eerste jaar evacueerde men 2.305 militairen. In 1886 waren het er niet minder dan 4.868. Als men nu weet dat onze gemiddelde sterkte in de Linie in 1885 zo'n 7.275 man was en in 1886 weer gedaald tot 4.737, dan realiseert men zich hoe de beri-beri het complete militaire bedrijf in de wurggreep had. Want in 1886 werd meer dan de totale troepensterkte geëvacueerd. Men moest dus ijlings van elders in de archipel troepen met schepen gaan aanvoeren. Men moet zich dat eens indenken! Zieke militairen werden met scheepsladingen vol afgevoerd. Een klein deel van de zieken maakte de lange zeereis van meer dan duizend

Tijdens de ontzettende epidemie van de beri-beri die zoveel doden veroorzaakte bij onze troepen in de Geconcentreerde Linie in Atjeh, evacueerden wij duizenden militaire zieken met scheepsladingen vol naar de Padangse Bovenlanden op de Westkust van Sumatra. Daar in een hooggelegen gebied met een koel klimaat met veel vers eten bleven vele zieken (maar niet allen) in leven. Hier ziet men de opgeknapte militairen in Fort de Kock bij de bekende kloof, het Karbouwengat. Aan vrouwelijk gezelschap moet het de jongelui toen niet ontbroken hebben: ook een therapie!
(Foto: J.C. Hopperus Buma)

De rede van Olehleh, de enige uitweg naar zee van ons bruggehoofd in Groot-Atjeh. Schepen voeren aan en af: met verse troepen heen en met zwaar zieke militairen terug. Koeta Radja ligt op circa zes kilometer landinwaarts.
(Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 95/1, 50/25)

kilometer naar Java. Het gros ging iets minder ver weg langs de westelijke kust van Sumatra, 600 kilometer zuidwaarts naar Padang hoofdstad van de residentie Sumatra's Westkust. Vandaar naar de hooggelegen koele Padangse Bovenlanden naar herstellingsoorden als Padang Pandjang, Pajakoembo en Fort de Kock. Vanaf 1892 leidde daar een tramlijntje heen, erg practisch. Daar in de koelte, werden de lijders in een vreedzame omgeving verwend met goed eten, waaronder veel fruit, vers vlees, verse kruiden en groenten, verse vis en eieren. Voor velen was het daar na de ellende van de Linie in Atjeh een waar reddend paradijs waar ze geheel opknapten. Maar voor menig beri-beri patiënt kwam de evacuatie toch nog te laat en kwam het einde alsnog in de Padangse Bovenlanden. Vanwege deze 'verlate sterfte' weet men nog niet precies hoeveel militairen uiteindelijk tengevolge van beri-beri zijn overleden. Omdat Europese militairen minder rijst in het menu hadden en meer aardappelen, woedde de ziekte onder hen minder. Maar overigens kende de kwaal geen voorkeur ten aanzien

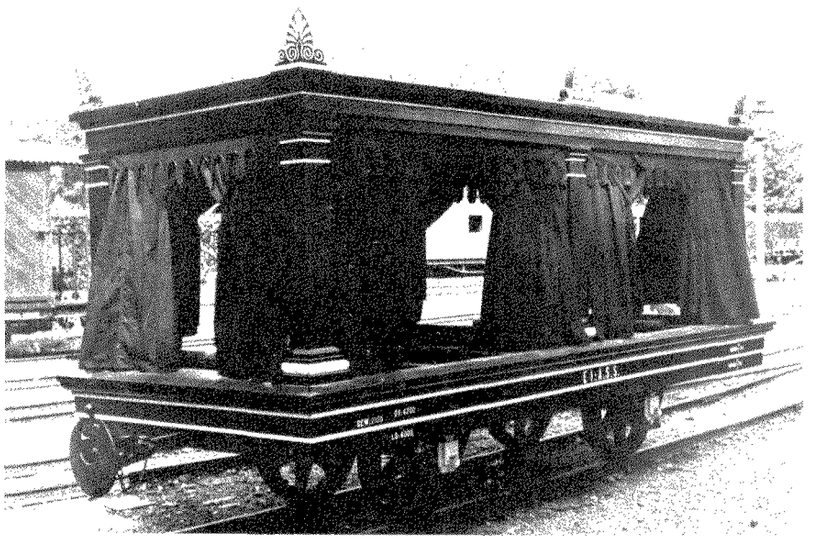

De bekende 'fourgon funèbre' van de Atjeh-tramweg in Koeta Radja in de periode van de Geconcentreerde Linie toen er zoveel militairen begraven moesten worden. Een practische oplossing: niet meer dagelijks de sombere begrafenisstoeten door de straten. Een aparte zijlijn van de tramweg voerde rechtsstreeks naar het militair ere-kerkhof 'Peutjoet': dodenvervoer per rail!
(Foto: Jubileumboek Marechaussee, 1940)

van rang en status. Uiteindelijk werd ook generaal Demmeni, de hoogste militair uit de Linie het slachtoffer. Ook hij werd per schip geëvacueerd doch overleed in december 1886 in de Padangse Bovenlanden. In die periode zond de regering uit Nederland twee medische deskundigen naar Atjeh om de oorzaak van de beri-beri op te sporen. Deze zending leidde niet tot afdoende resultaat al bleek een betere voeding van de soldaat van heilzame invloed te zijn. Pas in 1897 - dus na de tijd van de Linie - verdween de beri-beri uit het leger in Atjeh. Na de opzienbarende onderzoekingen van prof. dr. C. Eykman, bleek het remedie te zitten in een goed gevarieerde voeding met niet te zeer afgesleten rijst, zogenaamde zilvervliesrijst. Om nu nog veel meer regels te wijden aan de beri-beri is in dit artikel geen plaats. Ik wil nog een enkel relevant aspect aanstippen. Begrijpelijk lag het hele grote militaire hospitaal in Koeta Radja vol met zieken en ieder kon aanschouwen dat de artsen machteloos tegenover deze plaag stonden. De zieken kermden hevig van de laatste pijn en dan kwam meestal het sterven. Teneinde niet al te veel doden per voorgeschreven begrafenisstoet (met ceremonieel en rouwmuziek) door de straten van de hoofdstad naar het grote militair kerkhof Peutjoet te hoeven te voeren, was er door de geniedienst een goederenwagon van de tram tot 'fourgon-funèbre' omgebouwd. Compleet met zwart floers en dito afschermingsgordijnen ingericht. Zo konden de doden zowel vanuit de posten of de stad alsmede vanuit het militaire hospitaal rechtsstreeks per rails even vlot als discreet naar het zich snel uitbreidende militair ere-kerkhof worden verreden. De evacuatie van grote aantallen militairen uit Atjeh (per boot 200 à 300 man) en de aanvoer van duizenden 'verse' soldaten daar heen, om de opengevallen plaatsen weer op te vangen, was de oorzaak van ongekend grote problemen voor de legerleiding. Want het KNIL was helemaal geen groot leger. Reeds in 1886 was men in Indië verplicht te gaan doen wat men nu juist door het opzetten van de Geconcentreerde Linie in Atjeh had willen vermijden: het geven van een niet onbelangrijke uitbreiding aan de formatie van het leger! (IMT 1888 I 632). In de literatuur -wederom door auteurs in de tweede helft van de 20e eeuw die maar niet kunnen ophouden hun gram uit te spreken over de Nederlandse koloniale presentie in Indië - wordt meer dan eens gesteld dat het een schande was dat in Atjeh zoveel dwangarbeiders zijn omgekomen. Hoewel daarover geen exacte gegevens bestaan (er is een schatting van meer dan twintig duizend) is het juist dat ook zeer vele strapans zijn omgekomen. Maar het grote getal van door ziekten in Atjeh omgekomen militairen

(ondanks hun betere lichaamsgesteldheid, want er werd zwaar gekeurd, rijkere voeding, en de aanwezigheid van het hele apparaat -artsen, verplegers, hospitaal - van de militair geneeskundige dienst), toch nog tienduizend doden, kan ons de kreet ontlokken dat óók de soldaten daar - en niet allen de dwang-arbeiders 'als ratten crepeerden'.

Desertie

Moest ik al eerder een waarschuwend woord uiten om overdrijving te vermijden ten aanzien van de aantasting van het moreel van onze troepen in de Linie, het terugtrekken, de opgelegde passieve houding gedurende enige jaren in een sombere fortenlinie en zeker vanwege de beri-beri (in het ergste jaar circa 18 procent doden), dan is dit temeer het geval als ik hier iets ga noteren over desertie. Dus omtrent het overlopen naar de Atjehse vijand. Ongetwijfeld gaf de ontstane situatie aanleiding tot desertie, doch het aantal van die gevallen was zeer gering. In de militaire literatuur zijn er maar schaarse gegevens over en deze zijn ook niet erg volledig. Desertie naar de vijand was in het KNIL niet iets nieuws. We hadden er ruim een halve eeuw eerder al mee te maken gehad tijdens de zo geheten Padri-oorlog (omstreeks 1822 tot 1845). In die zelfde Padangse Bovenlanden waar nu de Atjeh-evacué-militairen en masse heen gingen om niet aan beri-beri dood te gaan, daar bood destijds de eveneens fanatieke islamitische tegenstander deserteurs de somma van *f* 25,- aan, toen een fiks bedrag. In vier jaar tijd liepen niet minder dan 110 militairen naar de vijand over, te weten: 12 Europeanen en 98 Inheemsen, meest islamieten. En dat in een tijd dat er bijna evenveel Europese als Inheemse soldaten waren. De getallen over Atjeh die ik kon vinden waren kleiner. Zelfs waag ik, hoewel dit een hachelijke zaak is, een conclusie te trekken; deze is tweedelig. In de eerste plaats deserteerden in Atjeh meer Europese- dan Inheemse militairen. In de tweede plaats: in de periode van de Linie was het percentage deserties niet hoger, zoals wel eens wordt gedacht, dan in de periode welke daaraan voorafging. Ook in de Atjeh-oorlog stelde de oorlogspartij een fikse premie in het vooruitzicht voor militairen die mèt hun wapen (aha, Atjeh en wapens!) zouden overlopen: premie *f* 400,-, in die tijd een forse som. Het soldij voor de Europese fuselier was toen een paar dubbeltjes per dag; voor zijn inlandse collega nog schameler. Of bij geslaagde desertie de kassa aan de overzijde echt zo royaal zou rinkelen bleek meer dan eens een illusie. Hier dan enkele gatallen: in de jaren voorafgaande aan de Linie, van 1882 tot 1885, deserteerden 33 Europese- en 13 Inheemse militairen. Aangezien toen de gemiddelde troepensterkte op Atjeh circa 7.000 man bedroeg, komen we op een percentage van 0,65.

Gedurende de jaren van de meest enge vorm van de Linie, namelijk van 1885 tot 1893 deserteerden volgens een Atjehse bron [6]) zo'n 23 militairen uit onze gelederen: 18 Europeanen en 15 niet-Europeanen. Onze eigen bron. (IMT 1894 I 276) geeft kleinere aantallen en daar heeft men het jaar 1885 niet meegerekend. Het betreft 21 militairen: 12 Europeanen en 9 Inheemsen. En elders (IMT 1887 I 510) ontmoeten wij 25 deserteurs in 1883 en 35 in 1884, dat is dus vóór de tijd van de Linie.

Of men nu de Atjehse gegevens hanteert of ons eigen Indisch Militair Tijdschrift (IMT), de percentages van de desertie uit de nare jaren van de Linie zijn dan omstreeks 0,58 en 0,37 van de Nederlandse troepensterkte. Dus zeer gering. Opvallend is wel dat bij ongeveer gelijke getalsterkte van Europeanen en niet-Europeanen in het KNIL desertie het meest bij de eersten voorkwam. Ik kan in dit kader niet meer verder ingaan op het onderwerp van de desertie. Wel staat vast dat men ten aanzien van bij toeval later gearresteerde deserteurs zeer streng optrad. Van een totaal van 31 man, waarvan men later kon traceren hoe alles in zijn werk was gegaan en hoe deze deserteurs aan de overzijde zijn behandeld, konden er later een paar in gevechten worden neergelegd en 16 worden gegrepen. Hiervan overleed er een in het militaire hospitaal, twee werden niet veroordeeld (waarom is niet bekend), vijf kregen zware gevangenisstraffen en acht zijn er ter dood veroordeeld en ten aanschouwen van het aangetreden garnizoen in het openbaar opgehangen (IMT 1892 I 467).

We mogen dit onderwerp dan ook loslaten met de opmerking niet accoord te zijn met de Britse historicus Athony Reid in zijn overigens voortreffelijke boek 'The Contest for North Sumatra,

Wanneer een militair, die met zijn wapen naar de Atjehse vijand was overgelopen later werd gegrepen, wachtte hem een zware straf. Meestal werd het de galg. Hier, in het kampement Nesoeh in Koeta Radja in de jaren voor de Geconcentreerde Linie, een overzicht van zo'n executie. Het bataljon staat al aangetreden en links ziet men de galg.
(Foto: Kon. Instituut voor de Tropen, 95.16.160.28)

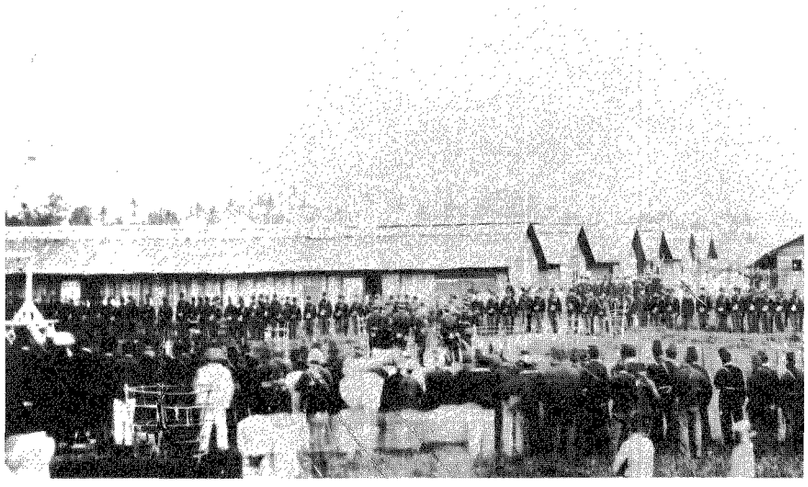

Atjeh, the Netherlands and Britain, 1850-1898', London Oxford Universal Press, New York-Kuala Lupur 1969, waarin niet ondermeer wordt aangetroffen, dat, de beri-beri deskundige 'Van Eyk: '...failed altogether to restore army morale. The new scourge of beri-beri put as much as a third of the military strength out of action in the first years of concentratie. The strain of constant watchfulness within a tiny area continued to take its toll in desertions from The Dutch side'.

Een pop uit het Atjehsche Leger Museum te Koeta Radja van voor de laatste oorlog. Die ons het uniform *toont van een inheems militair* van het Korps Marechaussee omstreeks 1893: Remingtonkarabijn, getrokken klewang en, voor in de gordel, de reuntjong (typisch gevormde Atjehse stiletto) en één patroontas. Op de ondermouwen een rode bies met krul en op de kraag een rood belegsel (de 'bloedvingers'). Verder een blauwe helmhoed en een blauw katoenen uniform met witte slobkousen. Het is de paraathouding met de karabijn links en horizontaal. *(Foto: collectie H. Doup)*

Marechaussee

Wat ik bereids noteerde voor de twee mobiele bewakingsdetachementen was ook op de marechaussee van toepassing. Reeds eerder was door een civiel inheems officier van justitie in Atjeh, de noodzaak bepleit voor het oprichten van een gespecialiseerd militair politiekorps. Op 2 april 1890 was het dan zover. Ik kan hier slechts een enkel facet aanstippen. Het later zo geheten Korps Marechaussee van Atjeh en Onderhoorigheden was een zelfstandige infanterie-eenheid met twaalf groepen ('brigades') van achttien man en brigadegewijs verenigd in 'divisies'. In een brigade kon uiteindelijk hoogstens één lid Europeaan zijn, namelijk de commandant (intern 'baas' benoemd). Als de commandant een inheems sergeant der eerste klasse was, bestond de totale brigade uit Inheemsen. Deze samenstelling had het grote voordeel dat het 'mensen uit eigen land' waren en dus meer geschikt voor geruisloos terreinwerk dan Europese manschappen, de 'Jannen'. Naast de 'baas' was er in de brigade steeds een Inheems sergeant der tweede klasse (de 'panglima' of 'pang' genoemd) en een landgenoot korporaal ('keutji') en verder 15 (later weer 179) manschappen, eerste- en tweede klas (marechaussee, uitgesproken 'marsosé') Deze laatsten immer van gemengde herkomst, meer dan de helft Javanen, dan drie of vier Menadonezen en evenveel Ambonnezen, met nog enkelingen van elders, een Boeginees, Soendanees of Timorees. De brigades hadden vrijheid van handelen in een eigen sector, waarvan men alles wist en waarvan in het kampement een levensgrote schets was waar alle details op voorkwamen, een centimeter op de kaart was slechts 50 meter in het terrein. De hoofdtaak was het (bij duisternis) controleren

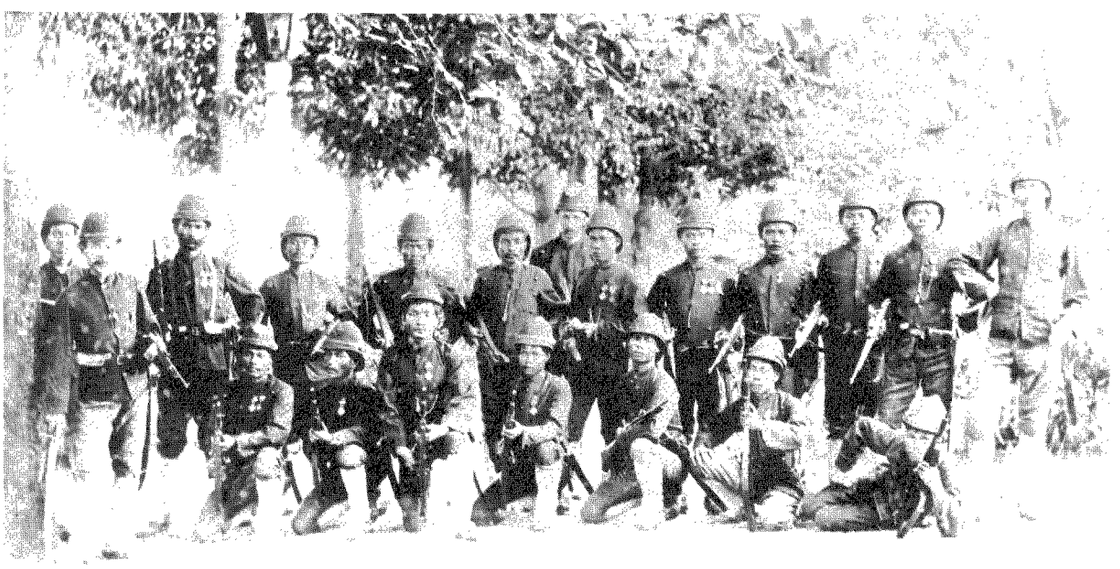

Een zeer befaamde brigade marechaussee in Atjeh onder commando van de ('baas') Europees sergeant Versteeg, geheel rechts in 1895. Geheel toegesneden en getraind op de contra-guerilla *zochten de marec*haussees in de Geconcentreerde Linie meest in de nacht de Atjehse tegenstanders in en buiten de linies op en verontzijdigden deze in felle nabijgevechten. (Foto: collectie Bronbeek)

van de sector en het ageren daarin in de vorm van anti-sabotage en anti-guerilla. Men zocht buiten en in de Linie de Atjehse benden bij verrassing op in hun eigen terrein en schuilhoeken en vernietigde deze in felle nabijgevechten. De marechaussee legerde in eigen kampementjes in Koeta Radja en Olehleh. Zaken van inwendige dienst alleen maar voorzover onontbeerlijk en verder geen garnizoensdiensten. Men had een hoger soldij en een persoonlijk geldelijk beloningssysteem voor daden van moed en initiatief. Ieder lid voerde zelfstandig (of met een ander tesamen) menage, zodat een troepenkeuken onnodig was. Men kon meerdere dagen selfsupporting uitblijven. De eigen (Atjehse) bewapening en aparte onderscheidingstekenen op de uniform verhoogden de geest dezer eliteeenheidjes. De instelling van de marechaussee had - hoe kon het anders - terstond een doorslaggevend succes binnen en tot ver buiten de Linie. Later werd het korps nog meer uitgebreid en gold als model voor de gehele KNIL-infanterie in de verre buitengebieden. Het Korps heeft voortbestaan tot aan de val van Nederlands-Indië in de beginfase (1942) van de oorlog in de Pacific. [7])

Intermezzo van de auteur

Bij mijn laatste bezoek, april 1984, aan Atjeh waar ik ook enkele zaken te regelen had op het goeddeels gerestaureerde Nederlands militair ere-kerkhof 'Peutjoet' [3]) in de hoofdstad Banda Aceh, zoals nu het vroegere Koeta Radja heet, werd ik prettig begeleid door twee vooraanstaande en uitstekend Nederlands sprekende oudere Atjehers die nog opgegroeid waren tijdens het vroegere Nederlandse bewind aldaar. Het waren de heren Aboe Bakar, directeur van het Informatie- en Documentatie Centrum van het gewest en Tuanku Abdul Halil, een rechtsstreekse telg uit het oude Atjehse sultansgeslacht en nu werkzaam op het kabinet van de gouverneur. Deze begeleiders hadden een verrassing voor mij in petto om -ze kenden mijn voornemen om, als ex KNIL- officier van vóór de oorlog, een artikel over de Linie te schrijven- op een vrije dag in mijn werkweek met de door hen geleende jeep met chauffeur van de gouverneur, een excursie te maken.

Aboe Bakar - lachend achter zijn brilleglazen - zei: 'U wilde toch langs de oude posten van de Geconcentreerde Linie gaan? Nu, we zullen het proberen, maar de weggetjes zijn daar niet al te best'. De tocht per jeep duurde ongeveer drie uren, want het ging niet snel en was in het drassige laagland in de tropische hitte zonder een zuchtje wind en in de felle zon bijzonder vermoeiend.' Maar het is allemaal gelukt. Wij begonnen in het Westen, nabij Olehleh en gingen vandaar naar de plaats van de eerste post, in Lamtih, en dan zuidwaarts verder tegen de wijzers van het uurwerk. Helemaal rond tot aan de lagune en de zee bij de uitsterst noordoostelijke post, Kota Pohama. Natuurlijk was er niets meer van de oude sterkten van de Linie te zien, maar wat mij wèl enigermate als herkenbaar voorkwam was die duizend meter strook, dat geraseerde terrein dat eens geheel kaal is geweest. En dat als zodanig (ik geef het toe, met wat fantasie) voor mij na bijna een eeuw nog zichtbaar was. Wat echter overduidelijk was en in het geheel niet veranderd, dat was de drukkende en ook nadrukkelijke naargeestigheid die als het ware wederom uit deze omgeving tevoorschijn kwam. Een bijna absolute somberheid die geaccentueerd werd door de loodzware hitte en de lelijke kale rechte bomen met alleen aan de top wat gebladerte. Dat alles in een totaal door vocht verzadigde broeiende atmosfeer. Voor mijn ogen zàg ik ze weer: die militairen van toen in hun nare donkere KNIL-uniformen van destijds. Op het hoofd eerst de akelige hoge sjako's en daarna die donkere helmhoeden. Met de lange Beaumontgeweren. De uitgeputte gelaatstrekken, de vroegouwelijke gezichten met snor en baard. Het doodse nietsdoen, passief in de forten en de angst voor de geniepige dood door beri-beri.....

Ik was er gewoon zèlf bij en kwam zo mijmerend in een soort trance die zich uitte in een dommelslaap. Plotseling schokte ik wakker. De chauffeur was met een wiel van de jeep in een kuil terecht gekomen, hij wurmde zich er handig weer uit. Aboe Bakar lachte mij opgewekt toe: 'U was daar lekker weggesoesd, ja het is zwaar en warm. We zijn nu bij de vroegere post Lamjong. U weet wel waar toen even tevoren de Nederlandse bevelhebber generaal Pel overleed. Neen, niet door een Atjehse kogel, maar vanwege een slagaderbreuk'.

Na een poosje waren we aan de lagune aan het eind van de strandweg. Bij de vroegere laatste post. Daar was nu aan zee een klein restaurant. Ik stelde de heren voor of ik hen enige verfrissingen mocht aanbieden. Waar tegen geen der Atjehse vrienden protest aantekende.....

Inzet van Atjehse hulptroepen

Bij de veelheid van methodieken die wel of niet uitgevoerd en wel of niet weer zijn ingetrokken om de oorlog in Atjeh op een voor Nederland gunstige (en vooral goedkope) wijze te beëindigen, behoorde aan het eind ook de inzet van hulptroepen: het aan Nederlandse zijde doen deelnemen van Atjehse krijgers tegen de eigen verzetspartij.Nu was het in Indië al heel lang niet

ongebruikelijk om inheemse voormannen met hun gewapende volgelingen aan onze zijde te doen deelnemen aan de binnenlandse machtsstrijd. Niet voor niets zei men in de Oost dat wij de aanduiding 'verdeel en heers' in ons vaandel voerden. Ook in Atjeh ging dit gebeuren onder het bewind van gouverneur Deijkerhoff. Meer dan één Atjehse voorman werd er door ons gezag gustig gestemd indien hij wilde meedoen met ons. Zo geschiedde het met de invloedrijke en schilderachtige avonturier Toekoe Oemar, deze kreeg vergiffenis voor vroegere zonden en werd weer in dankbaarheid geaccepteerd. Het verleden van Oemar zou tot voorzichtigheid hebben moeten manen, maar generaal-majoor Deijkerhoff had veel vertrouwen in hem. In den beginne niet ten onrechte. Want Oemar boekte met zijn eigen legioen voor ons dusdanige successen dat hij in 1893 naast een eretitel ook zijn strijdgroep van 250 leden op Nederlandse kosten mocht gaan onderhouden. Ook andere voormannen hadden ten oosten van de Linie voor ons voordelen geboekt. Het was dus niet vreemd dat de belangrijkste, Oemar, werd gesteund, niet alleen met geld maar ook met vuurwapens welke wij hem leverden uit onze legervoorraden.

Het heeft daarbij niet aan waarschuwingen ontbroken. Een der kernachtigsten was van de toenmalige majoor J.B. van Heutsz, een kenner van Atjeh, die reeds in 1892 had verklaard dat ieder vuurwapen dat aan de Atjehers werd verstrekt, onder welke voorwaarde of omstandigheid ook, te eniger tijd tegen onze troepen zou worden gebruikt. Doch steeds boekten de diverse hulptroepen de nodige successen en het was ontegenzeglijk een feit dat eind 1893, begin 1894, de invloed van de verzetspartij in de vallei van de Atjeh-rivier begon te tanen omdat onze hulptroepen daar tactisch belangrijke punten wisten te veroveren. In 1893 werd met toestemming van de regering het besluit genomen om het systeem van concentratie los te laten en te vervangen door een stelsel dat in feite het midden hield tussen afwachten en agressie. Wij hadden nu het voornemen om de zojuist veroverde gebieden blijvend te gaan beheersen. Generaal Deijkerhoff deed in 1894 een aantal van die punten aan de buitenzijde van de Linie door zijn KNIL-eenheden bezetten en enigermate versterken. De lijn van deze nieuwe sterkten zou nadien bekend raken onder de naam 'Buitenlinie'.

De 'Buitenlinie'

De in 1894 en 1895 door onze eenheden bezette nieuwe posten lagen in het oosten en zuiden van de oorspronkelijke Linie: zie schets D. De afstanden van daaruit naar de meest nabijgelegen oude posten varieerden van twee tot vijf kilometer. De grootte van de bezettingen van de tien nieuwe posten (op de schets gemarkeerd met de letters a tot en met j) waren in overeenstemming met hun tactische belangrijkheid; het waren achtereenvolgens:

a. *Toengkoep:* 2 officieren en 53 overigen, geen geschut;
b. *Tjot Rang:* als boven en 9 artilleristen met een kanon;
c. *Kroeng Gloempang:* 3 officieren, 60 overigen, 10 artilleristen en een stuk geschut;
d. *Senelop:* een kapitein, twee luitenants en 75 andere rangen van de infanterie, een officier van gezondheid met personeel, 12 artilleristen met een kanon;
e. *Lam soet:* 2 officieren en 50 overige rangen, 4 artilleristen met een kanon c.q. een zware mortier;
f. *Lambarih:* 2 officieren, 52 overige rangen; geen geschut. De post lag aan de Atjeh-rivier en was eigenlijk alleen maar een tussenpost aan de weg tussen Lambaroe (10) en Ana Galong (g). Tussen Lambarih en Ana Galong kwam een nieuw verhoogd wachthuis: Blang Tjoet;
g. *Ana Galong:* een kapitein, drie luitenants en 120 overige rangen van de infanterie, een officier van gezondheid met personeel, 16 artilleristen voor het geschut. Deze post was met recht een soort arendsnest en vormde het hart van Groot-Atjeh. de bezetting leverde ook de per dag of te lossen bewaking in evengenoemd aan de rivier gelegen wachthuis Blang Tjoet (20 man);
h. *Tjot Goë:* Wij kenden deze al eerder bij de instelling van de Linie in 1885: 2 officieren en 53 overige rangen, 10 man artillerie met geschut. Deze versterking diende ook als communicatiepost tussen nr 13 van de oude Linie (Lampeneroet) en de nieuw ingenomen post Biloel (nr j). De sterkte lag op een 30m hoge dominerende tjot (tjot=heuvel);
i. *Lam Koenjit:* 2 officieren en 52 overige rangen, 12 man artillerie met geschut;
j. *Biloet:* met een forse bezetting van een kapitein, twee luitenants, een officier van gezondheid met personeel en niet minder dan 102 man infanterie van overige rangen, ook een officier der artillerie met 11 man en geschut. Deze zware post had een sleutelpositie nabij de bergen en scheidde aldus een zeer gevaarlijke van een zeer rustige landstreek Het was deze nieuwe post die het verst verwijderd lag (5 km) van de oude Linie. Na Lam Koenjit sloot de buitenlinie zich weer aan bij de post Ketapan Doea (nr 15) van de oude Linie.

In de Buitenlinie, circa 1895, op de post Lam Koenjit, een heel eenvoudige nieuwe en niet bijzonder ingerichte sterkte voor twee officieren, 52 overige rangen van de infanterie en 12 artilleristen met hun geschut. Niet ver in ZW-richting begonnen de bergen al. Het woei er flink vanuit de richting van de Oceaan. En ijl daarboven, zo goed afstekend tegen al dat tropisch groen, de strakke rood-wit-blauwe vlag.
(Foto: collectie L. Francke)

Al deze nieuwe posten waren slechts tijdelijk ingericht en niet zo compleet als die van de oude Linie. De in die nieuwe sterkten gelegerde troepen werden om de twee weken afgelost vanuit de bataljons in Koeta Radja en uit de Linie zelf. Er lag in totaal een equivalent van vier compagnieën vast in de Buitenlinie.
De zwaardere wapens op de nieuwe posten waren een of meer stukken geschut van 7 cm L.A. (Lang achterlaad). Zelfs trof men in totaal een of twee 'mitrailleurs' aan. Dit waren niet de latere automatische wapens doch van het systeem Montigny waarbij men met een handle snel en eenmalig vele schoten kon doen afgaan.

Het geschut bij de posten c en d bestreek een wijde omtrek en diende om de bendes op een goede afstand te houden. In het algemeen moesten de posten uit de nieuw ingerichte Buitenlinie dienen als punten van uitgang en ondersteuning van patrouilles. Het is echter gebleken dat er vrij weinig is gepatrouilleerd. Ik kon niet precies de reden opsporen waarom dat zo was. Vermoedelijk zal het hebben samengehangen met de omstandigheid dat de Atjehse hulptroepen druk in bedrijf bleven. In het voorjaar van 1895, nog geen jaar voor de afval van Oemar, verrichtten zijn strijders (geheel ten voordele van het Nederlandse bewind) operaties van groter formaat, waarbij Oemar zelfs vuursteun kreeg van de Nederlandse artillerie en daarbij (zij het via onze chef-staf) aanwijzingen gaf voor het gebruik daarvan. (IMT 1903 I 348).

Als gevolg van het nieuwe stelsel - dat gustige resultaten scheen af te werpen - was in 1894 en 1895 de toestand binnen de Linie steeds bevredigend. De voordelen van deze rust en de terreinwinst (waarbij onze troepen in feite een

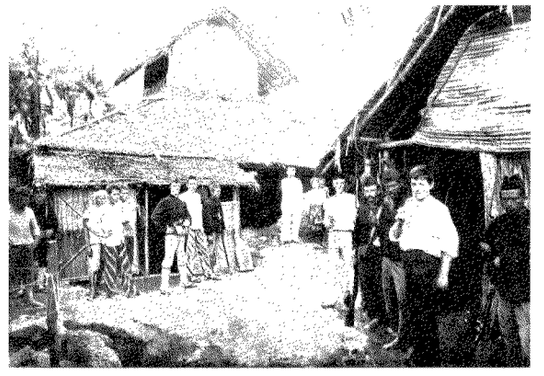

Hier kijken we bij de wacht in het binnenste van de post Lam Koenjit in de Buitenlinie van Atjeh. Het ziet er heel anders uit. We zien hier de commandant die zijn Europese vrouw bij zich heeft in dit primitieve geheel. En dan de overige militairen, zowel Europees als Inheems. Van de Europeanen was toen een kwart van origine geen Nederlander, maar meest Duits of Belgisch.
(Foto: Sectie Militaire Historie van de Landmachtstaf)

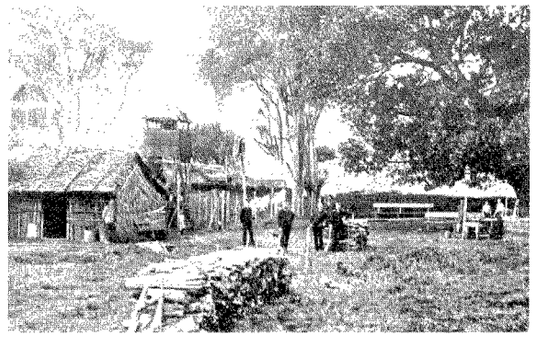

Een stukje van de meest veraf gelegen grote post Biloel uit de Buitenlinie in Atjeh. Eveneens een tijdelijke bouw en betrokken vanaf 1894/95. Ook deze sterkte lag vlak bij de bergen; men nam een sleutelpositie in. De bezetting was niet gering. Een kapitein, luitenants, een officier van gezondheid en 102 infanteristen van alle rangen en landaarden; van de artillerie een luitenant en tien man voor het geschut. Er waren meerdere uitzichttorens want deze post lag aan de rand van een zeer gevaarlijk gebied. Hier staan we aan de binnenzijde.
(Foto: collectie L. Francke)

ondergeschikte rol hadden vervuld) was evident. Zoals geconstateerd werd er onzerzijds overigens weinig gepatrouilleerd rond de Buitenlinie en dit bespaarde ons menselijke verliezen. Onze verliezen waren in 1894 reeds aan de lage kant en in 1895 was zelfs sprake van het laagterecord uit het hele tijdperk van de Linie. Het percentage der gesneuvelde militairen was 0,09 en dat der gewonden 0,5.
Het verschaffen van steun en wapens aan onze 'bondgenoten' heeft inderdaad aanzienlijke voordelen opgeleverd. En ook de schijnbare rust - want in 1896 ging het in Atjeh weer helemaal mis - is voor het Nederlandse gezag alleen maar

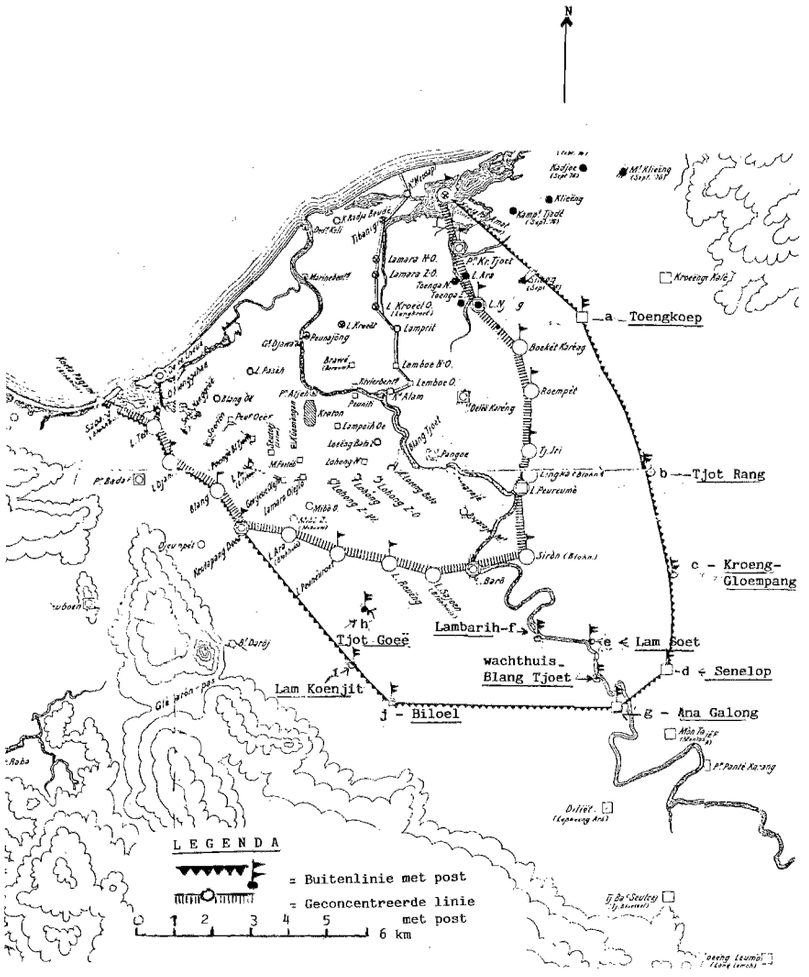

Schets D
Schematische voorstelling van de posten van de zo geheten 'Buitenlinie' (1894).

gunstig geweest, omdat wij elders in de archipel - in 1894 op het eiland Lombok -met een zeer ernstige militaire tegenslag werden geconfronteerd.

Toestand en dislocatie onzer troepen in de laatste fase van de Linie

In het voorjaar van 1894 werd reeds gedacht aan een wijziging van dislocatie van de in groot-Atjeh aanwezige troepen. Dit in verband met de rela

De post Tjot Rang uit de oostelijke Buitenlinie met twee officieren en 62 overige rangen onder wie negen artilleristen van de geschutsbediening. Alles zeer primitief maar toch wallen, zandzakken en prikkeldraad. Men ziet soldaten boven de palissaden uitsteken. In de uitkijktoren met wapperende vlag zit een militair op post. Er is ook een lantaarnpaal te zien die des nachts het licht uitsluitend naar buiten laat schijnen. (Foto: Sectie Militaire Historie van de Landmachtstaf)

tieve rust die er heerste en het bruggehoofd dat vergroot was. En, zoals in dit soort zaken te doen gebruikelijk, stelde generaal Deijkerhoff een commissie in bestaande uit officieren en bestuursambtenaren. Dit gezelschap moest met een advies komen welke posten in beide linies moesten worden opgeheven of gewijzigd, hoe dat moest gebeuren en wat daarvan de consequenties (ook financieel) zouden zijn. De commissie heeft voor haar beraad wèl uitgebreid de tijd genomen, want in het voorjaar van 1896 was men er pas mee gereed. In begin maart stemde de GG te Batavia in met het wijzigingsplan. Deze nieuwe visie is echter niet meer gerealiseerd aangezien op 29 maart 1896 het drama met de afval van Toekoe Oemar begon. Ook nadat de beri-beri was bedwongen was de algemene gezondheidstoestand onze troepen verre van goed. In 1895 werden er per maand 656 militairen in het ziekenhuis te Koeta Radja opgenomen In de eerste vier maanden van 1896 al ruim 730 per maand. In percentages van de troepensterkte was dat bijna 11 en ruim 12 procent (Atjeh 1896, Kruisheer, 731). Gelukkig hadden wij daar het al in 1880 opgericht uitstekende hospitaal.

De dislocatie vlak voor de afval van Oemar was globaal alsvolgt:

- 1e Garnizoensbataljon: in de vier meest westelijke posten van de oude Linie (15,16, 17 en 18) en verder op posten in de Onder horigheden;
- 2e Garnizoensbataljon: opgedeeld over Olehleh en de overige posten van de oude Linie;
- Drie en een half veldbataljon (3e,12e,14e en half 15e) zorgden voor bezetting en aflossing van de tien posten van de Buitenlinie; overigens als reserve in Koeta Radja en Olehleh;

Alle steunende wapens en diensten waren in Koeta Radja of rond de haven van Olehleh en verzorgden ook op hun beurt aflossingen van personeel voor beide linies.

- Artillerie: drie compagnieën vestingartillerie (belast met rouleringen der stuksbedieningen op de posten), een later te noemen bergbatterij, het gewestelijk artilleriecommando en een technische werkplaats;
- Cavalerie: een deel van het 4e Eskadorn, drie officieren en '86 sabels', zoals men dat toen uitdrukte;
- Genie: Naast de enkele op de posten geplaatste personen lag het gros in garnizoen in de hoofdstad, de gewestelijke geniedienst met een gezamenlijke sterkte van zeven officieren en bijna 80 overige rangen;

- Militair Geneeskundige Dienst: naast de 13 officieren van gezondheid en de toegevoegde verplegende militairen (bijna 50) verdeeld over de posten, was daar het grote hospitaal in Koeta Radja met 16 officieren van gezondheid, 102 Europese - en 108 Inheemse militairen in diverse verplegende en huishoudelijke diensten; dit nog afgezien van het civiele personeel, verpleegsters, corveeërs, enz.;
- Militaire Administratie, waaronder toen nog de intendance, 15 officieren en 11 Europese onderofficieren.

Bij deze opsomming hoort nog het depot voor de dwangarbeiders en het Subsistentenkader (een soort opvang-compagnie voor individueel aankomende en vertrekkende militairen).
En -last but not least- het befaamde Korps Marechaussee met een totale sterkte van 4 officieren, 26 onderofficieren (14 Europees, 2 Afrikaans, 10 Inheems), 12 Inheemse korporaals en 204 overigen; in totaal 246 militairen.
Wat hier ontbreekt is de samenstelling van de staf van de gouverneur en de troepencommandant. Ik vermoed dat dit alles bijeen zo'n 20 militairen zal zijn geweest. Overigens kan men gedetailleerde cijfers dislocaties aantreffen in IMT 1903 I 372 eb IMT 1903 II 922.

Al met al was de troepensterkte op Atjeh in 1894 en 1895 al weer danig opgelopen. Deze conclusie durf ik te trekken uit onderstaande gegevens van de totale sterkte (cijfers samengesteld uit diverse niet allen betrouwbare en vaak onvolledige bronnen):

1883 7.156 man	1891 5.629 man
1884 7.193 man	1892 5.766 man
1885 7.275 man	1893 5.613 man
1886 4.737 man	1894 6.027 man
1887 4.651 man	1895 8.194 man
1888 5.085 man	1896 8.306 man
1889 5.265 man	1897 8.027 man
1890 6.318 man	

En zo was dan al weer in eind 1895 een totaal in Atjeh bereikt dat hoger lag dan dat van vlak vóór het instellen van de Linie. Het totaal was nu ruim 8.000 geworden, terwijl men in 1884 bij een totaal van ruim 7.000 wilde gaan verminderen omdat dit te hoog lag.

De dramatische gebeurtenissen van maart 1896

De schijnbare rust duurde maar kort want in begin 1896 ging de toestand hard achteruit. Vooral was dit het geval in het zuiden van de Buitenlinie met zwaartepunt aan de grote rivier in de omgeving van de nieuwe posten Biloel, Ana Galong en Senelop. Daar braken in de eerste weken van maart hevige gevechten uit. Aldus werd wederom de rekening aangeboden voor onze betoonde geringe activiteiten van het nalaten van voldoende patrouilles in en rond de Buitenlinie. Het kostte ons nu grote moeite om de nieuwe posten te bereiken omdat inmiddels drommen kwaadwilligen zich in de onmiddelijke nabijheid hadden gevestigd en onze transporten en de nu wèl in gestelde patrouilles herhaaldelijk aanvielen. Alreeds daarvoor was het ook al in Koeta Radja zelf weer eens mis: een aanslag op een kampement, nota bene midden in de stad (Koeta Alam). Er diende nu onzerzijds met spoed iets krachtigs te gebeuren.

Op 25 maart had op ons hoofdkwartier in Koeta Radja daarover een stafbespreking plaats,

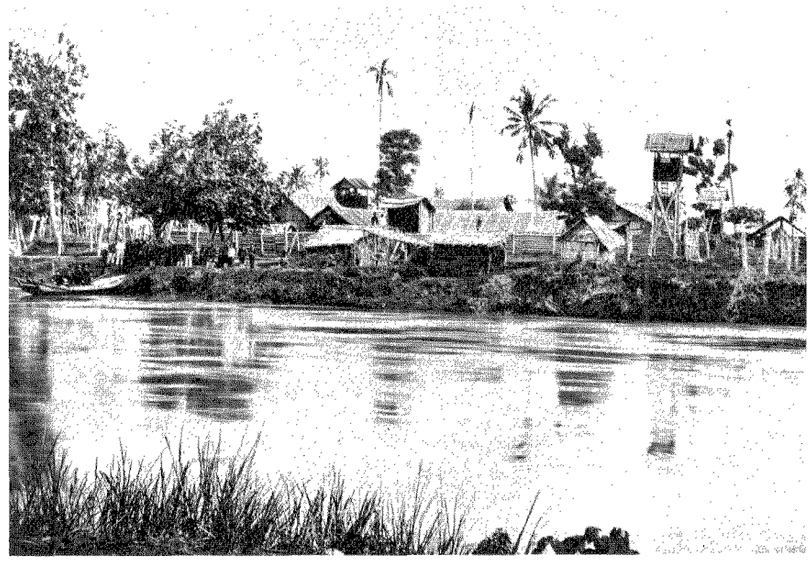

Aan de brede Atjeh-Rivier zijn we hier bij de sterkte Lam Soet van de Buitenlinie. De post had een bezetting van twee officieren en 54 militairen van andere rangen, inclusief de bediening van het geschut. Deze post was er speciaal voor de veiligstelling van het verkeer langs en op de rivier naar het nog zuidelijker gelegen wachthuis Blang Tjoet op weg naar de verre eindpost Ana Galong, centrum van de vallei. De uitkijkposten zijn goed zichtbaar, evenals de palissadering. Deze post beschikte over een bootje (links) om over te varen. Baders in de kali moesten wel uitkijken voor vraatzuchtige krokodillen!
(Foto:
Sectie Militaire Historie
van de Landmachtstaf)

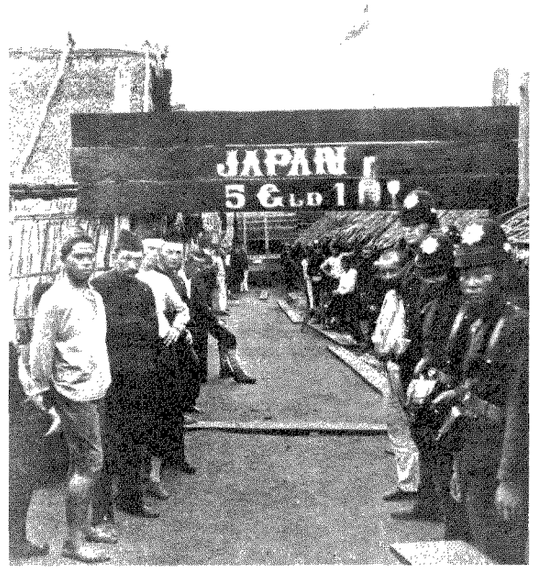

Aan de poort en de wacht van de sterkte Kroeng Gloempang van de Buitenlinie, oostzijde, met een bezetting van drie officieren, 70 andere rangen van de infanterie en 10 artilleristen voor het geschut. Het opschrift 'Japan' doet ons vreemd aan. Het heeft als grap betrekking op Japanse schonen die de militairen als ze met verlof waren plachten te bezoeken in de havenplaats Olehleh; en ze konden er ook nog een borrel drinken. Geheel achterin ook nog het opschrift 'Heerengracht', de elitewijk waar de officieren legerden.
(Foto:
Sectie Militaire Historie
van de Landmachtstaf)

waarbij - hij zou ook nu weer een actieleider zijn - Toekoe Oemar persoonlijk aanwezig was! En als steeds verzocht deze 'bondgenoot' of hij van ons nog meer moderne vuurwapens mocht hebben. Ook ditmaal kreeg hij zijn zin. Voor de komende grote zuiveringsactie die op 30 maart gehouden zou worden, ontving Oemar uit Nederlandse wapenopslag niet minder dan 880 geweren met de bijbehorende munitie (en nog opium en geld). Met deze schenking erbij zou hij in totaal van onze zijde ruim 1400 geweren hebben ontvangen (IMT 1898 I 74). Er heerste toen al de nodige twijfel omtrent de betrouwbaarheid van Oemar. Maar nog op de 28e maart verscheen hij weer normaal op de volgende bespreking. Generaal Deijkerhoff was ook toen nog zo overtuigd van zijn trouw, dat hij er niet aan dacht Oemar te laten arresteren, ondanks de dringende adviezen van zowel zijn militaire- als civiele staffunctionarissen. Maar reeds 24 uur later, 29 maart 1896 verkreeg men zekerheid. Toekoe Oemar had de kant van het Nederlands gezag verlaten. In de komende dagen kozen ook de overige Atjehse voormannen die ons met hulptroepen gesteund hadden de zijde van Oemar. De balans was omgeslagen; alle medewerkers waren op slag vijand geworden. In de Buitenlinie waren meteen alle posten omringd door de van moderne wapens voorziene troepen van Oemar en de andere krijgsheren. In Koeta Radja en Olehleh werden nu in ijltempo de nodige beveiligingsmaatregelen getroffen. En terstond - wij hadden daar veldbataljons genoeg - werden eenheden compagniesgewijs naar de meest kwetsbare punten gedirigeerd om deze te ontzetten en te versterken Maar met dat al was al het terrein rondom de nieuwe posten in één klap verloren gegaan.

Het bericht van de afval van Oemar was flitsend over de telegraaf naar Nederland en uiteraard ook naar Batavia geseind. De schrik zat er goed in, men sprak over 'het verraad van Toekoe Oemar'. In Batavia handelden de GG, Jhr.C.H.A. van der Wijck en de legercommandant van het KNIL, luitenant-generaal J.A. Vetter, snel. Vier nieuwe veldbataljons (waarvan twee al enkele dagen later ingescheept werden), een afdeling bergartillerie en cavalerie werden als versterking vanuit Java naar Atjeh gedirigeerd. Ook over de telegraaf vernam generaal Deijkerhoff zijn ontheffing. De regering zorgde er voor dat al op 7 april het bewind in Atjeh was overgenomen door de ijlings derwaarts gezonden luitenant-generaal Vetter als regeringscommissaris met alle volmachten. Daarbij was ook als nieuwe troepencommandant kolonel J.W. Stemfoort gearriveerd. In één klap was onze regering in het moederland nu ook genezen van haar armzalige besluiten van 1884. In Atjeh zou voortaan een nieuwe gedragslijn gelden. Het was afgelopen met de afwachtende houding. Toen na series van zeer hevige gevechten onze troepen de zaak in Groot Atjeh weer geheel in de hand hadden en alle versterkingen waren aangekomen, begon een tijdperk van aanvallend optreden onzer KNIL-troepen dat pas zou eindigen toen het verzet in geheel Atjeh was gebroken en onze troepen het gehele gewest beheersten. Zo bewees Toekoe Oemar toen hij zijn masker afwierp ons in feite een grote dienst. Het was zonder meer het einde van die bedroevende periode van neergang en schande : de tijd van de zo omstreden Geconcentreerde Linie in Atjeh.

Gb. 124

Teuku Umar mengucapkan:
"Selamat tinggal" (dalam karikatur).

Siasat kerja-sama Teuku Umar dengan Belanda menimbulkan kerugian yang amat besar bagi Belanda sendiri karena akhirnya ia kembali bergabung dengan pejuang-pejuang Aceh.

Ilustrasi dari "Uilenspiegel's Prentenboek voor Groote Menschen" (1886-1897).

Teuku Umar said, "Good Bye" (in cartoon)

Teuku Umar's tactics of cooperation with the Dutch inflicted heavy losses on the Dutch because he finally rejoined the Acehnese fighters.

An illustration from "Uilenspiegel's Prentenboek voor Grooie Menschen" (1886-1897)

Tenslotte de spotprent in het Nederlandse tijdschrift 'Uilenspiegels Prentenboek voor Groote Mensen' (1886-1897) waarop Toekoe Oemar in gesprek met de nederige Nederlandse generaal Deijkerhoff. Oemar wijzend op zijn door Nederland goed bewapende legioen en zelf nog twee geweren dragend, zegt vaarwel tot de gouverneur. De laatste smeekt of Oemar wil blijven. Maar ons laatste snufje op technisch gebied, het wonderwapen, repeteergeweer M 95, Manlicher, dát kreeg Oemar toch maar niet. Er was in die chaotische dagen slechts één onzer compagnieën mee bewapend, de 3e compagnie (onder eerste-luitenant Rijnen) van het 3e Bataljon Infanterie.

Epiloog

In 1887 was er in Nederland weer -en ook weer vergeefs -door verontruste prominente landgenoten een nieuw adres aan koning Willem III gericht. (IMT 1887 I 500). In de Nederlandse pers verscheen er verder niet meer zo heel veel over Atjeh. Wel bestookten voor- en tegenstanders van onze politiek daar elkander op de toen gebruikelijke wijze: met brochures die ze privé lieten drukken. Ik van mijn kant deed in dit artikel over de Geconcentreerde Linie enkele aspecten uit de doeken. En hoewel ik daarom-

trent al een eigen idee had, vielen mij toch nog wel een paar belangwekkende zaken nogmaals op. Zeer in het kort betrof dat:

- het verrassende feit dat in Indië het KNIL het lang niet altijd won in de strijd tegen de 'inlandse vijand', dat de troepen slechts matig geoefend waren, dat men zo passief optrad, een opgedragen politiek van 'afwachten' hoeft bij de troep niet persé een passieve vertoning te worden;
- verhalen vernomen hebbend over dalend moreel onzer troepen in de Linie viel mij de omvang van de desertie geweldig mee, ook de verliezen aan doden en gewonden wegens vijandelijke acties waren slechts gering;
- het Nederlandse koloniale bewind en de KNIL-leiding kregen meer dan eens het bittere verwijt dat er zo veel dwangarbeiders in Atjeh waren omgekomen; schattingen lopen van 10.000 tot 15.000 slachtoffers, maar ook onze soldaten 'crepeerden er als ratten', een verlies van 10.000 militairen door ziekten, epidemieën en ontberingen, wélke uitdrukking zou men ook voor hen anders kunnen gebruiken?;

Nee, de Linie, dat was geen opgewekte zaak. Ik had er - maar dan zou het nog langer worden -graag wat uitgebreider over willen schrijven. Daarbij grootse figuren willen noemen, die het moreel van onze soldaten hoog hielpen houden, aalmoezenier Verbraak en dominee Thenu bijvoorbeeld. Of kopstukken die spoedig een zeer grote rol in Atjeh zouden spelen: Van Heutsz en Snouck Hurgronje. Maar dat kan hier niet meer bij.
Het verhaal over 'het verraad van Toekoe Oemar', zoals dat tot in de jaren dertig van deze eeuw door de schoolkinderen in Nederland (en ook door de Hollandse kinderen op de lagere school in Indië) bij de lessen in vaderlandse geschiedenis moest worden geleerd, is na Wereldoorlog II al lang weggeëbd. Maar in 1896 was dat heel anders. In zijn modern opgezet boek 'De Atjeh-oorlog' de Arbeiderspers, 1969,) beschrijft Paul van 't Veer (blz 211) hoe pijnlijk hard dit nieuws in het moederland, in Den Haag uit het telegraaf-toestel kwam flitsen. Op straat riep de menigte:

'Toekoe Oemar die moet hangen
Aan een touw, aan een touw,
Toekoe Oemar en zijn vrouw'

De geestelijke vader van de Geconcentreerde Linie, generaal-majoor b.d.A.W.P. Weitzel, zou deze uitroepen mogelijk nog zwakjes gehoord kunnen hebben. Hij overleed namelijk in Den Haag op 80-jarige leeftijd. Uitgerekend op die zelfde dag: 29 maart 1896.

Welk een treffende coïncidentie.....

NOTEN

Algemeen:
Bij een aantal geraadpleegde bronnen is in de tekst volstaan met een afkoring of een enkele eigennaam en wel:
- GG voor gouverneur-generaal van Nederlands-Indië;
- IMT voor Indisch Militair Tijdschrift: romeins cijfer I en II duidt op de eerste of tweede helft van de jaargang;
- Herfkens: Oost Indische Krijgsgeschiedenis; de Expedities naar Atjeh' door J.W.F. Herfkens, lith.KMA-Breda, 1900;
- Kruisheer: 'Atjeh 1896' door A.Kruisheer, Visser, Weltevreden, 1913;
- NIOV; orgaan Ned.Indische Officiers Vereniging.

1) Over de bouw van de Linie raadpleegde ik naast vele artikelen uit het IMT ook een 40 bladzijden tellend boekje van een onbekend gebleven auteur getiteld 'De Geconcentreerde Stelling in Groot-Atjeh', uitgave 's-Gravenhage, 1885, de Gebroeders van Cleef;

2) Dwangarbeiders waren bij het KNIL op gewesten buiten Java geplaatste manlijke civiele veroordeelden met lange gevangenisstraffen, vaak wegens doodslag op medeminnaars (crime passionel). Zij waren van andere gewesten dan Atjeh en verichtten corvee- en dragersdiensten zowel in de hoofdstad, haven, als op de diverse posten, alwaar zij vast werden ingedeeld. Zij werden later ook 'gestraften' genoemd, met de Maleise verbastering van 'strapan'. In het militaire jargon ook 'beren' afgeleid van 'kettingbeer'. De strapans waren vaak lieden met een erg positieve instelling, zij werkten vlot en maakten in voorkomend geval een werkelijk integrerend bestanddeeel uit van het militaire onderdeel waar zij waren ingedeeld. Bij doorlopend goed gedrag en/of verrichte moedige daden, kon de militaire commandant gedeeltelijke of algehele kwijtschelding van de verdere straftijd bewerkstelligen. Het werken met gestraften bij de KNIL-troepen op de Buitengewesten heeft voortgeduurd tot in de oorlog met Japan en de val van Nederlands-Indië in 1942. Tijdens de wilde weken die in Atjeh na de afval van Oemar volgden, hebben naast alle militairen ook de dwangarbeiders dusdanige buitengewone prestaties geleverd, dat bij commandementsorder van 5 april 1896 nr 39 ook aan hen een 'ration jenever van 0,05 L per hoofd en per dag van 's landswege zal worden verstrekt'. (Kruisheer Bijlage VI). Uiteraard geen voorpagina-nieuws. Militairen kregen dagelijks hun 'oorlam' en nu zelfs twee maal. Tekenend is de solidariteit met de 'beren'.

3) Voor dit militair kerkhof zie ook het artikel 'Onze 2.200 militaire doden en het ere-veld Peutjoet op Atjeh', van C.A.Heshusius in Mars et Historia, 20e jaargang, nr 5 'vierde lustrumnummer), sept/okt 1986 blz 95.

4) Voor een zeer gelovig islamiet is de hond een half onrein wezen, een varken/zwijn is geheel onrein.

5) 'Het Koninklijk Nederlands-Indische Leger, 1830-1950, Een Terugblik' door H.L. Zwitzer en C.A.Heshusius, Staatsuitgeverij 1977, 's-Gravenhage, blz 25.

6) 'The Dutch Colonial War in Aceh', by Aboe Bakar, Documentation and Information Center - Aceh, 1977, blz 42.

7) Op 2 april 1990 werd in Nederland (Bronbeek) door enkele oudmarechaussee -officieren het feit herdacht dat 100 jaar tevoren het Korps Marechaussee van Atjeh en Onderhoorigheden werd opgericht.

De Chaco oorlog Bolivia - Paraguay 16 juni 1932 - 14 juni 1935

G.J.C. SCHULTEN

De Chaco oorlog werd gevoerd om het bezit van een groot stuk dun bevolkt grondgebied in het hart van Zuid-Amerika, gelegen tussen Paraguay, Argentinië, Bolivia en Brazilië. Het is een zeer ongezonde landstreek met hoge temperaturen, droog met lage vaak doornachtige begroeiing, praktisch zonder wegen en behalve in de regentijd zonder water. De werkelijke rijkdom, de petroleum, bevindt zich in de ondergrond, daar waar de uitlopers van de Andes een aanvang nemen. Paraguay heeft zijn overwinning in deze oorlog, waardoor het in het bezit kwam van een groot deel van de Chaco, deels mede te danken aan de steun van de Standard Oil Company. Het valt weliswaar niet te bewijzen, dat de oliebelangen een rol hebben gespeeld bij het uitbreken van de oorlog, niet te ontkennen valt, dat toen het leger van Paraguay kans maakte de Boliviaanse gebieden te bezetten, waar de oliebronnen zich bevonden, de Standard Oil duidelijk partij koos voor Paraguay.

Het uitbreken van de oorlog

De openlijke oorlog tussen de beide landen brak in 1932 uit, nadat sedert 1879 tevergeefs was gepoogd middels internationale overeenkomsten te komen tot een definitieve afbakening van de grenzen tussen Bolivia en Paraguay. Een vaak met geweld gepaard gaande penetratie door beide partijen vond plaats in de Chaco. Hierbij werd door de wit-russische generaal Belaieff in dienst van Paraguay het bestaan van een klein meer ontdekt, gelegen midden in de Chaco. Deze oase, Pitiantuta (miereneter) genoemd door Paraguay en Chuquisaca (naam Boliviaans Departement) door Bolivia, kwam na een serie bloedige schermutselingen tussen legereenheden van beide landen, op 16 juli 1932 definitief in handen van Paraguay. De Boliviaanse President, Daniel Salamanca, beval bij wijze van represaille de bezetting van de Paraguese forten Corrales, Toledo en Boqueron en de Chaco oorlog was een feit. Paraguay verklaarde echter niet eerder dan op 10 mei 1933 de oorlog aan Bolivia.

Het verloop van de oorlog

Corrales werd op 27 juli 1932 bezet door Boliviaanse troepen en Toledo en Boqueron volgden enkele dagen later. Paraguay mobiliseerde onmiddellijk en zette terstond een massaal tegenoffensief in. Het fort Boqueron werd na een beleg van 23 dagen (6 tot 29 september 1932) op de Bolivianen heroverd. De strijd om Boqueron is één van de bekendste krijgsfeiten uit de oorlog. Een kleine Boliviaanse legerafdeling van nog geen duizend man onder bevel van luitenant-kolonel Manuel Marzana Oroza wist hier bijna een maand lang het hele 1e legerkorps van Paraguay met een uiteindelijke sterkte van ruim 13.000 man op te houden en zware verliezen toe te brengen. De Bolivianen boden hierbij, afgesloten van hun op aanzienlijke afstand gelegen basis, praktisch zonder water en verdere bevoorrading (een zeer kleine hoeveelheid medicijnen en munitie werd vanuit de lucht afgeworpen) het hoofd aan een overmachtige tegenstander, die voor nadering tot het gevechtsgebied over een spoorweg kon beschikken. Het offensief van Paraguay leidde tot de vernietiging van een groot deel van de Boliviaanse strijdmacht in de Chaco maar liep eind 1932 vast in een loopgravenoorlog. De Bolivianen hielden uiteindelijk stand nabij kilometerpaal 7 van de weg van Saavedra naar Aliahuata. (Slag van Campo Jordan 1-20 december 1932).

In de eerste helft van het jaar 1933 deden de Bolivianen, die door een gedeeltelijke mobilisatie de geleden verliezen aan mankracht hadden weten te compenseren, vruchteloze pogingen de troepen van Paraguay terug te dringen naar de oevers van de Paraguayrivier. Hierbij vond een van de bloedigste episodes uit de oorlog plaats,

namelijk de aanval van het Boliviaanse leger onder bevel van de Duitse generaal Hans Kundt op Nanawa met als doel na de bezetting van dit fort door te stoten naar de Paraguayrivier en de oorlog zo te beeindigen. Hierbij vonden frontale aanvallen plaats, waarvan één van de grootste op 4 juli 1933. Vooraf werd gegaan door het springen van een ondergronds door Boliviaanse mijnwerkers gegraven mijn onder de loopgraven van de verdedigers van Nanawa. Naar schatting heeft Nanawa aan Bolivia ongeveer tweeduizend doden gekost. De verliezen aan de zijde van Paraguay waren aanzienlijk minder. Een kleine te Nanawa buitgemaakte Boliviaanse tank, siert nog steeds het voornaamste plein van Asunción.

Nadat de IVe en IXe Boliviaanse divisie met een verlies van bijna achtduizend man in de laatste maanden van 1933 werden uitgeschakeld in de buurt van Campo Vía, werden de Bolivianen in de loop van het jaar 1934 steeds verder uit de Chaco teruggedreven in de richting van de uitlopers van het Andesgebergte.

Terugtocht uit Picuiba

In december 1934 vond de beruchte terugtocht uit Picuiba plaats van het Boliviaanse cavaleriekorps onder bevel van de toenmalige kolonel David Toro (later President van de Republiek). Volgens kolonel Toro kwamen van een totaal van 5.300 man er 1.635 om, voornamelijk door dorst en niet ten gevolge van vijandelijke actie en gingen 4.121 geweren en 392 automatische wapenen verloren. De pers in Paraguay sprak van 8.000 doden en 3.000 gevangen. De Boliviaanse geschiedschrijver Julio Diaz Arguedas noemt 3.000 doden en 1.500 krijgsgevangenen. De ontruiming van de Boliviaanse stellingen nabij Picuiba was het gevolg van een geslaagde bezetting van de achter de Boliviaanse linies gelegen waterbronnen van Irindaguë door een kleine troepenmacht van Paraguay. Verstoken van water moesten de 1e en 2e Boliviaanse cavaleriedivisie (die ondanks de naam, niet bereden waren), aanvankelijk 30km en vervolgens nog een 57 km zonder water terugmarcheren door de Chaco om weer eigen linies te bereiken. Velen kwamen hierbij om door dorst.

Einde van de oorlog

Begin 1935 begon het leger van Paraguay steeds hinder te ondervinden van het feit, dat de oorlog verder van huis moest worden gevoerd. Het Boliviaanse leger daarentegen kreeg geleidelijk aan minder te maken met problemen voortvloeiend uit het overwinnen van afstanden, zoals die bij het uitbreken van de oorlog bestonden. De stad Villamontes bleef na meer dan dertig vruchteloze aanvallen van de Paraguese strijdkrachten in Boliviaans bezit en bij een tegenoffensief werd het plaatsje Charagua door de Bolivianen op de troepen van Generaal Estigarribia heroverd. Hierdoor werd de bedreiging van de petroleumbronnen in de buurt van Camiri afgewend. In juni 1935 kwam het einde van de oorlog.

De overeenkomst betreffende het staakt het vuren kreeg zijn beslag in Buenos-Aires. De zeer partijdige en Paraguay steunende Argentijnse Minister van Buitenlandse Zaken, Carlos Saavedra Lamas, kreeg voor zijn bemiddeling bij het tot standkomen van de wapenstilstand tussen Bolivia en Paraguay de Nobelprijs voor de Vrede.

Verliezen aan mensenlevens

De gegevens over de verliezen van de beide oorlogvoerende partijen aan mensenlevens, alsook het aantal gewonden en vermisten, zijn zeer uiteenlopend. Naar schatting werden door Paraguay 150.000 man gemobiliseerd. Hiervan zouden er 30.100 zijn gesneuveld en 35.040 gewond zijn geraakt. Door Bolivia zouden 4.060 krijgsgevangen zijn gemaakt. Bolivia zou 180.000 man hebben gemobiliseerd. Ruim 20.000 Bolivianen zouden zijn gesneuveld, terwijl er meer dan 24.000 gewonden zouden zijn geweest en ongeveer 21.000 man in krijgsgevangenschap geraakten. Aan Boliviaanse zijde zouden voorts 7.141 vermisten geteld moeten worden, die in grote meerderheid omgekomen zullen zijn. Vast staat, dat na het sluiten van de vrede nog velen het leven verloren tengevolge van verwondingen en ontberingen opgelopen in de oorlog. De oorzaken van de verliezen moeten grotendeels worden gezocht in ziekten (dysentria, malaria, avitaminosen), gebrekkige verpleging en met name onvoldoende water. In het begin van de oorlog sneuvelde aan beide zijden een hoog aantal officieren, waardoor de gemobiliseerde troepen zonder voldoend ervaren leiders in de strijd werden gebracht, hetgeen weer tot onnodige verliezen leidde onder de manschappen.

Gebruikt oorlogsmateriaal

De infanterie maakte aan de Boliviaanse-, zowel als aan de Paraguese kant gebruik van het geweer/karabijn kaliber 7.65 Vickers/Mauser, pistoolmitrailleurs Madsen/Vickers, mitrailleurs Cot/Madsen/Vickers, mortieren Stokes Brandt van 47, 81 en 105 mm. Artillerie voornamelijk 7.5 en 10.5 cm Schneider (Paraguay) en 7.5 en 10.5 cm Krupp/Vickers (Bolivia). Ook bezat Bolivia enig 6.5 cm geschut en enig luchtafweer in de vorm van 2 cm Oerlikon luchtdoelgeschut. Gevlogen werd door beide landen met in hoofdzaak Frans materieel, t.w. 'Vibault' 73, 'Potez' 25

en 'Morane Saulner' 139. Bolivia zette voor transportdoeleinden enige drie motorige 'Junckers' van Duitse makelij in. Radioverbindingen werden met groot enthousiasme door de oorlogvoerende partijen gebruikt. Vergissingen in de primitief vercijferde berichten, maakte het ontcijferen door de tegenstander eenvoudig. Telefoonlijnen werden bij voortduring afgetapt, waarbij Paraguay door grotere terreinbekendheid in het voordeel was. Behalve Frankrijk, Engeland en Duitsland, heeft o.a. ook de oorlogsindustrie in België, Denemarken, Zweden, Spanje en de U.S.A. geleverd aan de oorlogvoerende partijen in de Chaco. Door Nederland werden aan Paraguay teminste 5 miljoen schoten voor het geweer kaliber 7.65 geleverd, voorts artilleriemeetapparatuur en enige rivierkanonneerbootjes. Een scheepje gebruikt voor het transport van Boliviaanse krijgsgevangen droeg de naam 'Holanda'.

Buitenlandse militaire deelname

Behalve enige Duitse officieren, het bevel over het Boliviaanse leger in de Chaco werd geruime tijd gevoerd door de Duitse generaal Hans Kundt, vochten Chileense officieren als vrijwilliger mee aan Boliviaanse zijde. Een Boliviaanse aanval van enkele geblindeerde gevechtswagens op Nanawa werd geleid door kapitein Walther Khon, een voormalig officier van het keizerlijke Oostenrijkse leger. Een van de bekendste Chileense officieren, die deelnamen aan de strijd in Boliviaanse dienst was kolonel Aguiles Vergara Vicuña, van wiens hand een 7-delig standaardwerk verscheen over de Chaco oorlog. Onder leiding van generaal Vilem Placek vertoefde een Tsjechoslowaakse militaire missie in Bolivia van mei 1934 tot eind 1934. Paraguay ontving zowel op diplomatiek als op militair terrein de nodige steun van Argentinië. Het officiersbestand van Paraguay werd aangevuld met voormalige Tzaristische officieren, zoals generaal Belaieff, de ontdekker van het meer Pitiantuta. Bij de gevechten om het fort Boqueron, sneuvelde de wit-russische majoor Basilio Orofiew Serebriakoff, terwijl eind oktober 1932 melding wordt gemaakt van het verlies van de wit-russiche kapitein Goldschmidt in de nabijheid van Plantanillos.

Politieke gevolgen van de Chaco oorlog voor Bolivia

De Chaco oorlog, die Bolivia behalve de verliezen in mensenlevens naar schatting US. 228 miljoen heeft gekost en het verloren gaan van 240.000 km^2 grondgebied, liet de binnenlandse politiek van het land uiteraard niet onberoerd. De indiaan, die tot dusverre niet meer dan een lijfeigene, een slaaf was, werd uit zijn omgeving gehaald om te vechten voor het vaderland, waarvan hij het bestaan tot dusverre niet eens had vermoed. Vele jonge beroeps- en reserveofficieren waren na grote ontberingen in krijgsgevangenschap geraakt. Zij voelden zich met hun indiaanse soldaten verraden door een kleine blanke bovenlaag, die hen zonder noodzaak en goede voorbereiding in een zinloze oorlog had gestort.

De buitengewoon slechte behandeling en de vernederingen in de krijgsgevangenkampen in Paraguay, waar velen nog het leven lieten, maakten hun politiek bewustzijn wakker en er ontstond een band tussen de leiders van de nationale revolutionaire volksbeweging M.N.R. en de jonge officieren, die een eigen broederschap RADEPA (Razón de Patria) vormden, waarin militaire rangen niet doorslaggevend waren. Deze groep militairen en partijleiders van de M.N.R., welke elkaar vonden in de Chaco, gaf later de stoot tot grote sociale omwentelingen in Bolivia. Een revolutie onder leiding van de toenmalige majoor Gualberto Villarroel bracht op 20 december 1943 de M.N.R. en de RADEPA aan de macht. Een periode met bloedige onderdrukking van elke oppositie brak aan tot de revolutie van 21 juli 1946, waarbij Villarroel het leven verloor.

Op 9 april 1952 wisten de destijds jonge officieren uit de Chaco oorlog, verenigd in de geheime broederschap RADEPA met de M.N.R. na een zeer bloedige revolutie opnieuw de macht in handen te krijgen. Vermeldenswaard is, dat toen deze revolutie op het punt stond te worden onderdrukt, een wapenstilstand werd bereikt door bemiddeling van de pauselijke nuntius, Mgr. Sergio Pignadolli. Als gevolg van deze wapenstilstand werd de strijd door de M.N.R. gewonnen en Dr. Victor Paz Estenssoro, stichter en leider van deze partij, geboren in 1907 in Tarija, tot Boliviaans president uitgeroepen. Een werkelijk sociale omwenteling vond nu in Bolivia plaats. Hoogtepunten waren de nationalisatie van de mijnen op 31 oktober 1952 en de Wet op de Landhervorming van 2 augustus 1953, waarbij een eind kwam aan het groot grondbezit en de landerijen in eigendom werden gegeven aan de landarbeiders, d.w.z. het indiaanse bevolkingsdeel. De officieren van het oude leger, voor zover zij niet met de RADEPA en M.N.R. verwant waren, werden naar huis gestuurd en een arbeiders- en boerenmilitie werd in het leven geroepen. De indiaan kreeg een vuurwapen om zijn nieuw verworden rechten te verdedigen. Het algemeen kiesrecht werd ingevoerd en de sociale

wetgeving aanzienlijk verbeterd. De bestrijding van het analfabetisme werd met kracht ter hand genomen, terwijl uitbreiding aan medische verzorging op het platteland werd bewerkstelligd. Deze combinatie M.N.R. - militiaren, waarin aanvankelijk ook de vakbeweging, de COB (Central Obrero Boliviano) met Juan Lechin een belangrijke rol speelde, werd in november 1964 opgevolgd door een militair bewind onder leiding van de luchtmachtgeneraal René Barrientos Ortuña, nadat wrijvingen waren onstaan tussen Paz Estenssoro en zijn vice-president (Barrientos) tijdens de derde M.N.R. regering.

In 1966 werd generaal Barrientos tijdens algemene verkeizingen met 700.000 van de 1.000.000 stemmen als constitutioneel president in zijn ambt bevestigd. Hij zette zich hierbij met kracht in voor de ontwikkeling van het platteland. Het is daarom niet gewaagd een historisch aanwijsbaar verband te leggen tussen het mislukken van de pogingen van Che Guevara om in 1967 de Boliviaanse plattelandsbevolking in opstand te brengen tegen het gevestigde gezag en de dertig jaar eerder gevoerde Chaco oorlog. Juist op het platteland tijdens de regering van een door het volk gekozen president, die in 1938 als te revolutionair van de militaire akadémie werd verwijderd, die in 1944 tot de organisatoren van het eerste congres van boeren in Bolivia behoorde en die deelnam aan de sociale revolutie van 9 april 1952, heeft Che Guevara het vuur van een revolutie willen ontsteken, zonder zich er rekenschap van te geven, dat de daarvoor benodigde brandsof niet aanwezig was. Nadat Barrientos ten gevolge van een ongeval het leven verloor, militaire dictaturen de macht overnamen in Bolivia en de demokratie vervolgens weer werd hersteld, wil de ironie van het lot, dat Bolivia thans opnieuw wordt geregeerd door Dr.Victor Paz Estenssoro, die na het proces van socialisering in de vijftiger jaren door hem aangevangen, nu Bolivia privatiseert.

Literatuur:

Mariano Baptista Gumucio	Historia de la Guerra del Chaco.	La Paz - 1976.
Lupe Cajias.	Vida y Palabra de Juan Lechin, lider de los mineros Bolivianos.	La Paz - 1988.
Augustin Céspedes.	El Presidente Colgado.	Buenos-Iere-1966.
Porfirio Diaz Machicao.	Historia de Bolivia Salamanca La Guerra del Chaco Tejeda Sorzano.	La Paz - 1955.
Fernando Diez de Medina.	El General del Pueblo.	La Paz - 1972
Carlos José Fernandez.	Boqueron.	Buenos-Aires - 1956
Carlos José Fernadez.	Saavedra.	Buenos-Aires - 1956
Alberto Ostria Gutierrez.	Un Pueblo en la Cruz.	Santiago de Chile - 1956.
Alfredo Peñaranda.	Don Chaco.	La Paz - 1964.
Roberto Querejazu.	Masamaclay, Historia Politica y Militar de la Guerra del Chaco.	La Paz - 1965.
Ovidio Quiroga Ochoa.	En la Paz y en la Guerra al servicio de la Patria.	La Paz 1974.
Julio Saracho.	Una Rafaga. En la Historia de la Guerra del Chaco.	Potosi - 1980.
Emilio Sarmiento.	Memorias de un soldado de la Guerra del Chaco.	Buenos-Aires - 1978.
Felix Tabera.	Apuntes para la Historia de la Guerra del Chaco.	La Paz - 1960.
Alberto Taborga	Boqueron, Diaria de Campaña de la Guerra del Chaco	La Paz - 1970
David Toro.	Mi Actuación en la Campaña del Chaco.	La Paz - 1941.
	El Diario de che Guevara.	
	Artikelen uit de Boliviaanse dagbladpers.	

Dieren in Indië-emblemen 1945 - 1950

B.C. CATS
Illustraties van C. van Ekeris

In alle legers is sinds onheugelijke tijden het dier van grote betekenis geweest. Over het praktisch gebruik van dieren ten behoeve van de oorlogsvoering zijn dikke boeken volgeschreven. Hannibal trok met olifanten over de Alpen, paarden werden gebruikt om de krijger sneller te verplaatsen, geschut en karren te trekken, postduiven om berichten over te brengen, ganzen waarschuwden de wacht en redden een natie. Nog steeds is de hond een dier dat bij de bewaking een belangrijke taak heeft. Het is in de heraldiek en emblematiek dan ook een zeer oude gewoonte dieren in de wapenschilden op te nemen. Naast mythologische dieren, zoals draken, griffioenen, eenhoorns, etc. koos men dieren die door eigenschappen als moed, kracht en doorzettingsvermogen, aanvalsgeest, slimheid en koninklijke waardigheid opvielen.

Toen Engelse en Amerikaanse militairen reeds in de Eerste Wereldoorlog onderdeelsemblemen op hun uniformen gingen dragen, koos men vaak een dier als distinctief, omdat de soldaten zich wilden vereenzelvigen met de eigenschappen van dat dier. In de Tweede Wereldoorlog nam het gebruik van dierafbeeldingen in de emblematiek van de strijdende legers toe. Vooral de Geallieerden droegen in de periode 1942-1945 veel emblemen met afbeeldingen van dieren. Zo voerde bijv. het 2e Britse Legerkorps een vis (een zgn 'brook') in hun mouwembleem als associatie met de naam van de Legerkorpscommandant Luitenant-generaal Sir Alan Brooke.

Het is niet verwonderlijk dat in het na-oorlogse Nederlandse leger de belangstelling van de militairen in dezelfde richting ging. Was het aantal eenheids-emblemen in 1945-'46 in NEDERLAND nog beperkt, anders werd dat toen de troepen voor herstel van orde en vrede naar Nederlands-Indië werden gezonden. Hier werd men geconfronteerd met de veelkleurige emblemen op de uniformen van Britse en Brits-Indische troepen die vanaf eind september 1945 op Java en later op Sumatra waren geland om de Japanners te ontwapenen en de geïnterneerden in veiligheid te brengen. Nederlandse legereenheden van KNIL en KL gingen er toen toe over eenheids-emblemen te ontwerpen en als mouwembleem te dragen. In het embleem werd vaak de afbeelding van een dier gekozen omdat de eenheid zich vereenzelfdigde met de faam die er van dat dier uitging. Ontstond in 1945 en begin 1946 een wildgroei van allerlei door de troep ontworpen eenheids-emblemen, april 1946 werd hieraan richting gegeven door de legercommandant Luitenant-generaal S.H. Spoor. Het kenmerkte de Legercommandant dat hij geen oplossing zocht in het verbieden van de mouwemblemen, doch een open oog en oor toonde voor de wensen van de troepen, die zich door het dragen van een distinctief wilde onderscheiden van de vele geuniformeerde burgerbestuursambtenaren en andere geuniformeerde non-combattanten. 18 April 1946 verscheen rondschrijven nr *1120*, waarin werd bepaald dat voor verschillende gewesten, hoofdkwartieren en de hieronder ressorterende eenheden, korpsonderscheidingstekens in de vorm van mouwemblemen zouden worden vastgesteld. De Legercommandant moedigde de troepen- die dit nog niet hadden gedaan - aan emblemen te ontwerpen en die aan zijn kabinet ter goedkeuring voor te leggen. De ontwerpen dienden aan enige voorwaarden te voldoen; in het heraldisch teken moesten de bijzondere militaire gevoelens van het korps op symbolische wijze haar uitdrukking vinden. Deze symboliek kon worden ontleend aan een dier, een wapen, heraldische voorwerpen, etc. Na goedkeuring van het ontwerp vond toekenning plaats door het Algemeen Hoofdkwartier te Batavia en werd de ontwerper met een geldprijs van *f* 50,- beloond. Op deze wijze zijn in de loop van 1946 de vele

mouwschildjes ontstaan voor de divisies, brigades, bataljons, territoriale afdelingen en hoofdkwartieren. Toen vanaf najaar 1946 de politieke en militaire ontwikkeling in Indië de uitzending van dienstplichtigen noodzakelijk maakte, werd het invoeren van zelfontworpen mouwemblemen door de dienstplichtigen voorgezet. Ook bij de door hen gedragen emblemen viel de keuze vaak op een dier. Van de bijna 250 verschillende emblemen (variaties in grootte en uitvoering niet meegeteld) die in de periode 1946-1950 zijn ingevoerd en gedragen is ongeveer een kwart getooid met een dierfiguur. In de hierna volgende beschrijving hebben we de emblemen waarin de afbeelding van een dier voorkomen soortgewijs bijeengebracht en beschreven. Vooral in de tropen, waar aan bepaalde dieren bijzondere krachten worden toegekend, identificeerden de dragers van de emblemen zich graag met de faam die er van zo'n dier uitging. Zodoende bezorgde het mouwembleem het onderdeel een zekere vermaarheid bij de bevolking en de tegenstander.

Leeuw

In 1940 werd als mouwembleem voor de KL in Engeland de Nederlandse leeuw uit het rijkswapen ingevoerd, staande op een banderol met het woord NEDERLAND (1). In Indië bleek het dragen van deze mouwleeuwen op een ondergrond van vilt onpraktisch; door het dagelijks wassen der kleding sleet het embleem snel zodat deze mouwleeuw in de tropen weinig is gedragen. Dit geld ook voor de mouwleeuw van het KNIL met in de banderol NEDERLANDSCH INDIE (2). In 1947 werd voor de KL de tekst in de banderol veranderd in JE MAINTIENDRAI. In Indië werden metalen emblemen vervaardigd. In deze vorm (3) is de mouwleeuw bij de latere KL-onderdelen meer algemeen op het tropen (uitgaans) uniform gedragen. Daarnaast is de Nederlandse leeuw, als symbool van koninklijke waardigheid, toegepast in een aantal emblemen, zoals omgeven door lauwertakken in het embleem van het Algemeen Hoofdkwartier Generale Staf (4); staande op een banderol met NEDERLANDSCH-INDIE en de initialen AG voor het Hoofdkwartier van de Adjudant-Generaal (5); op de letter X voor de X-Brigade (6); in combinatie met een zwaard voor het KNIL-bataljon Infanterie VII (7) en in het embleem van het 3e bataljon van 8 R.I. (3-8 RI) dat het verblijf op Java aanving te Semarang (8)

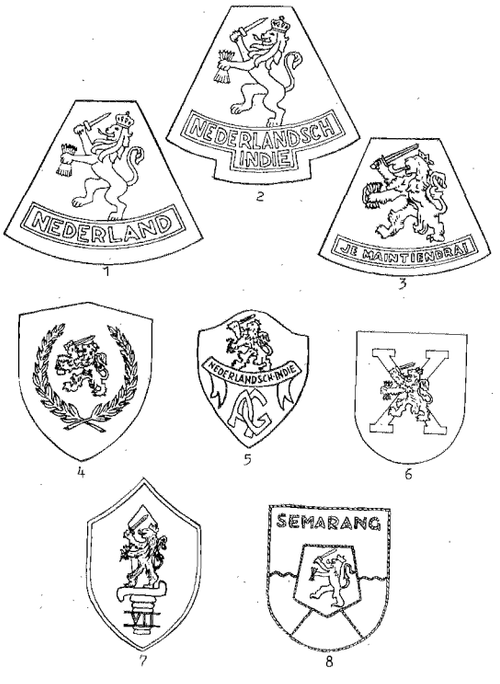

Tijger

De koning van de jungle en symbool voor durf en aanvalskracht. Het was voorspelbaar dat de T-Brigade, die in maart 1946 uit Malakka te Semarang arriveerde, al spoedig de Tijgerbrigade werd genoemd en zodoende als embleem een tijgerkop in frontaanzicht (9) koos. Het OVW-bataljon 2-10 RI had eveneens een tijgerkop als embleem, doch in zij-aanzicht (10). Door de opengesperde muil werden de 2-10 RIers op Oost-Java de 'lachende tijgers' genoemd. Ook het Madoerese hulpkorps de Barisans vereenzelfde zich met de aanvalskracht van de tijger. Hun embleem vertoont een tijgerkop binnen radiaal geplaatste tjakra's (11).

Zwarte panter

Is gevreesd voor zijn dodelijk optreden in het tropisch oerwoud. De 1e compagnie van het 5e bataljon Garde Fuseliers Prinses Irene lag in 1948 te Loeboek Aloeng (Midden-Sumatra), waar aan de andere zijde van de statusquolijn het TNI-bataljon Banteng Poetih verbleef. Volgens de Indische overlevering vreest deze witte buffel slechts de zwarte panter. Reden waarom de Prinses Irenemannen een zwarte panter - aanvallend over de statusquolijn - als hun embleem kozen (12).

De zwarte panter van het bataljon 5-6 RI (Midden-Java) zit gereed om zijn prooi te bespringen (13). Het oorspronkelijke stoffenembleem voerde geen nadere aanduiding, doch toen inheemsen vonden dat de zwarte panter van 5-6 R.I. meer op een tikoes (muis) leek, liet het bataljon hierover geen twijfel bestaan en kreeg het metalen embleem opschriften zowel in de Nederlandse als in de Maleise taal. Het 43e Regiment Veldartillerie voerde een zgn klimmende

zwarte panter op de artilleriekleuren rood en zwart (14). Boze tongen beweerden indertijd dat het geen panter was doch een zwarte kat, dit naar de 'Black Cat' een bar te Batavia die door 43 RVA frequent schijnt te zijn bezocht. Het 1e Regiment Anti-Tank Artillerie (1-RATA) van de C-Divisie 7 December voerde een zwarte panter die in zijn bek een tank kraakt (15). Dit embleem, dat overgenomen was van de Amerikaanse Tank Destroy Force, is slechts weinig gedragen, aangezien de RATA door gebrek aan emplooi in Indië na enige tijd werd ontbonden.

Olifant
Hoewel op Noord-Sumatra nog olifanten voorkwamen is de olifant in de emblemen van de KNIL-infanteriebataljons X, XI en XII afkomstig uit Thailand, alwaar de witte olifant een nationaal symbool is. De olifant in het embleem van de Bali/Lombok brigade, die in Thailand uit ex-krijgsgevangen van het KNIL was geformeerd is een aanvallende rode olifant, de Gadja Merah (16). Op Bali ontstonden drie Gadja Merah-bataljons, het Xe, XIe en XIIe Bataljon-infanterie KNIL. De olifant is in de respectievelijke bataljonsemblemen geplaatst op het bataljonsnummer (17).

Neushoorn
De Sumatraanse neushoorn (badak) is een dier dat gevreesd wordt door zijn snelle en krachtige manier van aanvallen. Zolang het niet aangevallen wordt is het dier niet agressief, doch valt een getergde neushoorn eenmaal aan dan verrast hij zijn tegenstanders door zijn snelle en vooral krachtige manier van attaqueren. De Z-Brigade op Noord-Sumatra vereenzelfde zich met de eigenschappen van een afwachtende neushoorn en koos deze daarom als hun embleem (18).

Krokodil
De krokodil of boeaja is het symbool van stoutmoedigheid; in de Indische betekenis is een boeaja ook wel een deugniet die je goed in de gaten moet houden. Het OVW-bataljon 1-5 R.I. zou oorspronkelijk naar Soerabaja gaan en koos daarom de boeaja als hun embleem (19). De bestemming werd gewijzigd in West-Java maar de boeaja bleef het bataljonsembleem. Het oorspronkelijke embleem van het Stafkwartier A-Divisie vertoont o.a. een krokodil omdat het de krokodillenstad Soerabaja als standplaats kreeg (20). Het embleem was echter door de vele afbeeldingen te onduidelijk en in 1947 kreeg het Stafkwartier een nieuw embleem t.w. een gouden bastion met letter A op een oranjerood schild.

Kangoeroe
De enige plaats waar in Indonesië kangoeroes voorkomen is op Nieuw Guinea. Daarom koos het KNIL-bataljon Infanterie XX, dat op Nieuw Guinea verbleef, de kangoeroe in hun bataljonsembleem (21).

Beer
De beer van de 15e cie Aan- en Afvoertroepen werd aanvankelijk op de deuren van de voertuigen geschilderd en voor elk peloton had de jas van de beer een andere kleur. Later kreeg de teddybeer met oranje jas (van het stafpeloton) een plaats op het algemene compagniesembleem van 15 AAT (22). De zware mitraillisten van de 1e compagnie 2e Mitrailleurbataljon werden de 'ongelikte beren' genoemd; een beer op een lichtblauw schild (23) werd daarom als compagniesembleem gevoerd.

Paard
Het lag voor de hand dat het paard in de Indië-emblemen van de eskadrons pantserwagens - met de traditie van de cavalerie - een belangrijke plaats innam. Sinds onheugelijke tijden is Sint Joris, de schutspatroon van de ruiterij, hun symbool. In Indië werden dan ook mouwembleмen ingevoerd met Sint Joris, die gezeten op zijn paard, met zijn lans een draak velt (24). Het embleem, aanvankelijk zonder tekst, werd gedragen door de KL-ers bij de eskadrons panterwagens en vechtwagens (lichte tanks), hoewel bij het 5e Eskadron Pantserwagens in een afwijkende vorm dan hier afgebeeld. Bij het 42e Eskadron Pantserwagens werd heden en verleden der cavalerie uitgebeeld door de combi-

natie van een paardehoofd en de voorzijde van een Humber-pantserwagen (25). Het 433e Bataljon Infanterie (7-2 RI) voerde als embleem de Javaanse Prins Soeriakentjana gezeten op een paard (26), die in het Tjiandjoerse het symbool is van ridderlijkheid en oprechtheid. Het OVW-bataljon 1-12 RI, voortgekomen uit gewest 2 (Groningen) van de Binnenlandse Strijdkrachten koos als mouwembleem het 'peerd van Ome Loeks', dat op hun regionale afkomst duidt (27). Het 5e bataljon van 5 R.I. (5-5 RI), was een bataljon waarvan de dienstplichtigen grotendeels afkomstig waren uit Twente en de Gelderse Achterhoek; daarom kozen zij het steigerende ros uit de Saksenvlag, aangebracht op een Saksisch schild (28) als hun mouwembleem. Het Troepencommando Timor en Onderhorigheden voerde een rennend paard in een hoefijzervormig embleem, (29) omdat op Timor een paardenras gefokt werd dat als draagpaard bij de troepen in Indië in gebruik was. Het 1e Paardendepot van het Korps Paardentransport te Padalarang op West-Java, waar deze draagpaarden werden afgericht, had een hoefijzervormig embleem met paardehoofd (30) welk embleem sterk overeenkomt met het vooroorlogse onderscheidingsteken voor remonterijder.

Hert

Het hert, als symbool voor snelheid en gezwindheid, komt in diverse Indië-emblemen voor. In de eerste plaats bij het 3e Bataljon van 8 R.I. (3-8 RI), te weten een hert kruiselings springend over een zwaard als teken voor slagvaardigheid en snelheid (31). Bij het 5e bataljon, van 11 R.I. (5-11 RI) is het afgebeelde damhert (32) de mascotte van het bataljon dat door het Limburgs dorp Tegelen - dat het bataljon adopteerde - bij vertrek naar Indië werd aangeboden. Het damhert, dat de naam 'Baerke' ontving, ging echter niet mee naar de Oost, doch werd ondergebracht in het hertenpark van Blerick bij Venlo, alwaar het bataljon 5-11 R.I. was opgeleid. Het mortierpeloton van het 431e Bataljon Infanterie (7e Bataljon Garde Grenadiers) voerde een springend hert op driehoek en cirkel van de terreinnmeetdienst, symbool voor de immer snel te verlenen vuursteun (33). Het springend hert van de 3e peloton van de 25e compagnie Aan- en Afvoertroepen (34) heeft natuurlijk te maken met de gezwindheid waarmee het peloton zijn transporttaak verrichtte. De 30e compagnie AAT symboliseerde de snelheid van transporteren door een hertekop met vol gewei in vooraanzicht (35). De hertekop is geplaatst op een klavertje vier, waarvan de blaadjes rood, wit, blauw en zwart zijn gekleurd, resp. voor het 1e, 2e, 3e transportpeloton en het werkplaatspeloton.

Gazel

De snelle en sierlijke gazel werd het bataljonsembleem van het 423e Bataljon Infanterie (6-5 RI), dat in 1949 en 1950 op Oost-Java verbleef (36).

Gems

Het 4e Bataljon van 2 R.I. voerde als motto: 'Generose et Militanter Servire', hetgeen staat voor edelmoedig en strijdvaardig dienen. De initialen van de Latijnse spreuk leveren het woord GEMS op, zodoende werd de kop van een gems opgenomen in het bataljonsembleem van 4-2 RI (37), ondanks dat het dier in Indonesië niet voorkomt.

Schaap

Het 1e peloton van de 4e compagnie van 2-4 RI (OVW) is in 1946 enige tijd afgezonderd geweest van de rest van het bataljon, dit omdat het peloton was aangewezen een belangrijke brug over de kali Tjibeureum (West-Java) te bewaken. Het feit dat ze zich hierdoor 't Zwarte Schaap' van het bataljon voelden is vastgelegd in een pelotonsembleem (38) dat op de vechtpet werd gedragen.

Ram

Het OVW-bataljon 1-1 RI was samengesteld uit BSers van het Gewest Drente, waardoor het de bijnaam kreeg 'Drents Bataljon'. Als bataljonsembleem werd toen een ramskop gekozen (39),

wat relateert aan het Drents heideschaap en dus de regionale herkomst van het bataljon aangeeft.

Bok
Het 4e Bataljon van 6 RI, dat werd opgeleid in de Tapijnkazerne te Maastricht en voor een groot deel uit Limburgers bestond, koos als bijnaam 'de Bokkerijders', afgeleid van de Valkenburgse bokkerijders. Dit was een bende uit de achttiende eeuw, waarvan de bevolking beweerde dat zij zich op bokken verplaatsten. Het embleem van 4-6 R.I. vertoont daarom een bok in zijaanzicht (40). De 7e Hulpverbandplaatsafdeling, een geneeskundige eenheid, werd vóór het vertrek naar Indië in maart 1948 geadopteerd door het plaatsje Dieren, dat een geit als mascotte schonk. De geit kreeg de naam 'Diderna', de oorspronkelijke naam van Dieren, ging mee naar Indië en kwam zelfs weer heelhuids terug. De mascotte Diderna is te zien in het mouwembleem van de 7e HpVA, dat als motto voerde : 'Niet dat benauwde', de slagzin van één van de artsen (41).

Zwijn/Varken
Het op Celebes voorkomde hertszwijn of babi roesa staat afgebeeld op het embleem van het Troepencommando Zuid-Celebes (42). Bij het 120-jarig bestaan van het Garde Regiment Jagers schonk het 5e Bataljon - dat op Zuid-Celebes verbleef - twee hertszwijntjes aan de Regimentscommandant. Een detachement van de 43e compagnie AAT, dat in 1950 op Nieuw-Guinea diende, voerde als embleem een varkenskop op een schild in de rood/groene AAT-kleuren(43). Er werden door het transportpeloton van 43 AAT veel varkens vervoerd, een dier dat bij de bevolking van Nieuw-Guinea praktisch als huisdier wordt gehouden.

Stier
De mortiercompagnie van het 2e Mitrailleurbataljon voerde op Oost-Java een aanvallende stier in hun embleem (44). De compagniescommandant majoor Van Gasselt, placht zijn zware mortieristen als stieren aan te duiden.

Rat
Het 2e bataljon van 12 R.I. was het laatste OVW-bataljon, dat -om op sterkte te komen - was aangevuld met dienstplichtigen. Het bataljon heeft nog vóór vertrek uit Nederland een mouwembleem ingevoerd, waarop een rat in blauw op een wit schild is afgebeeld (45). Hiermee wilde men de onuitroeibaarheid van 2-12 RI aangeven, welk bataljon -ironisch genoeg- na aankomst in Indië werd ontbonden en verdeeld over de oudere OVW-bataljons.

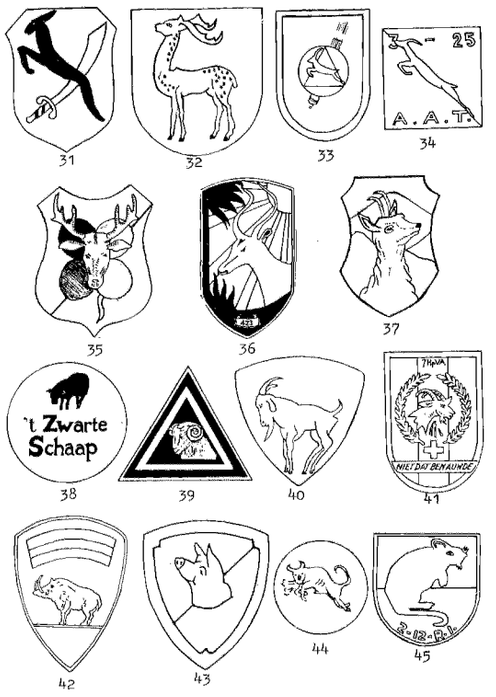

Hond
Het KNIL-bataljon Infanterie V ontving al spoedig na oprichting eind 1945 te Bandoeng van de tegenstanders de scheldnaam 'Adjing NICA' (Adjing is maleis voor de onreine hond, NICA was de naam van het terugkerend Nederlands-Indische Gouvernement: Netherlands-Indies Civil Administration). Infanterie V koos de scheldnaam echter tot erenaam, hetgeen tot uitdrukking werd gebracht in hun mouwembleem, een rode hondekop met opgesperde muil (46). Het KNIL-Bewakingsbataljon V te Semarang, bestaande uit militairen van Indonesische landaard, werd door de TNI uitgescholden voor 'Andjing NICA Itam (zwarte NICA-honden). Dientengevolge voerde het Ve Bewakingsbataljon KNIL een zwarte hondekop in hun mouwembleem(47). Uit het Ve Bewakingsbataljon zijn later twee infanteriebataljons ontstaan, Infanterie XX en Infanterie XXV, die beide eveneens een mouwembleem met een zwarte hondekop voerden. De 23e compagnie AAT van het KNIL voerde in hun compagniesembleem een hazewindhond in volle ren, natuurlijk om de snelheid van transporteren te symboliseren (48). De 42e Hulpverbandplaatsafdeling koos als symbool voor geneeskundige ondersteuning de kop van een Sint Bernardhond, compleet met een vaatje cognac om de hals (49).

Haan
Met verwijzing naar de op het eiland Bali populaire hanengevechten koos het Territoriaal-

tevens Troepencommando Bali en Lombok een rond mouwembleem waarop twee tegenelkaar gerichte kemphanen staan afgebeeld (50). Het OVW-batalon 1-8 RI werd in 1945 geformeerd uit BSers van Gewest 6 (Veluwe) der Binnenlandse Strijdkrachten. Zodoende werd 1-8 RI bekend als het Veluwse Bataljon. Als embleem werd tijdens hun verblijf in Engeland - najaar 1945- een Veluwse haan gekozen (51), waardoor het bataljon de bijnaam kreeg 'de Haantjes'.

Pauw

426e Bataljon Infanterie (6-4 RI) werd na aankomst in Indië in 1949 naar Djocjakarta en omgeving verplaatst, ter aflossing van het OVW-Bataljon 1-15 RI. 426 BI koos als teken voor het verblijf te Djocja een mouwembleem met de boeroeng marak een dubbelkoppige pauw, een van de symbolen van de Sultan van Djocja (52).

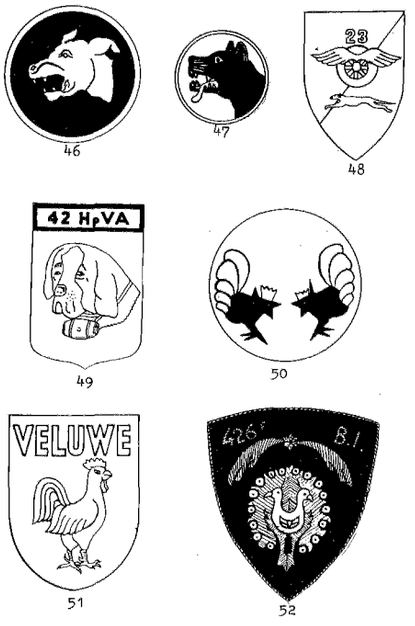

46 47 48 49 50 51 52

Valk

Het OVW-Bataljon 1-4 RI was samengesteld uit BSers uit Zuid-Holland-West. Een biddende valk, loerend naar zijn prooi, werd het embleem van het Haagse Bataljon (53). De valk verwijst naar de valkenjachten in het oude 's-Gravenhage.

Raaf

Een zwarte raaf of gagak itam werd als embleem gekozen door het KNIL-Bataljon Infanterie VI (54), dat van 1945 tot 1948 op Sumatra's Noord-Oostkust verbleef en grotendeels Bestond uit inheemse militairen.

Rijstvogel

Het 4e Bataljon van 8 R.I. verbleef lange tijd in het Padalarangse (West-Java) ter beveiliging van de rijstbouw. Zij kozen een rijstvogel of glatik als hun embleem (55), bij welks invoering de bataljonscommandant memoreerde: 'Evenals de glatik behoren we bij de rijst, we beschermen de te oogsten padi en lopen en slapen tussen de rijst'. Door hun mouwemblemen had 4-8 R.I. de bijnaam: 'de rijstleeuwen'.

Trekvogel

Het 425e Bataljon Infanterie (6-6 RI) koos een trekvogel (56) als symbool voor de vele verplaatsingen van het bataljon gedurende het verblijf op Midden-Java 1949-1950.

Roofvogel

De vogel in het embleem van het KNIL-Bataljon Infanterie VIII (57), staat in de invoeringsbeschikking omschreven als een vliegende roofvogel tegen een omhoog gericht zwaard, met aan weerzijden een neergebogen bladertak.

Duif

De 43e Zelfstandige Mitrailleurcompagnie had de loop van een Vickersmitrailleur met mantel voor de waterkoeling gestyleerd tot een vredesduif (58), aangezien de compagnie na het 'cease fire' van 11 augustus 1949 op Java arriveerde.

Pelikaan

De 41e Hulpverbandplaatsafdeling voerde een pelikaan in haar embleem (59), als symbool voor de opofferingsgezindheid.

Parkiet

De 2e Genie Park Compagnie koos een parkiet in haar mouwembleem, dit in verband met de klankverwantschap tussen de afgekorte compagniesnaam (parkcie) en de parkiet (60).

Toekan

Het 31e Basis Hospitaal verbleef van 1948 tot 1950 te Medan. Het is niet bekend of aldaar in de natuur toekans voorkomen; in ieder geval kreeg de vogel een plaats in het onderdeelsembleem (61).

Adelaar

De vliegende adelaar uit het brevetembleem voor militaire vliegers komt o.a. voor in het embleem van de Luchtmacht Nederland (KL) in Indië(62); de gekroonde adelaar op oranje driehoek in het Militaire Luchtvaartembleem KNIL (63), alsmede in het embleem van het Commando Luchtvaarttroepen (64).

Krab
Bergen op Zoom heet in carnavalstijd 't Krabbengat' en hieraan hebben een drietal Indië-onderdelen een krab in het mouwembleem te danken, aangezien betrokken onderdelen in Bergen op Zoom hun opleiding ontvingen. In de eerste plaats het 4e bataljon van 3 R.I. (4-3 RI) dat een rode krab boven witte en blauwe golven voerde (65). Het 436e Bataljon Infanterie (7-3 R.I.) had een embleem waar in één der kwartieren een zwarte krab is afgebeeld (66). Tenslotte de 33e compagnie AAT, die een mouwembleem had met het AAT-embleem op een rood/groen schild, waaronder een krab met het compagniesnummer (67).

Schorpioen
Het 424 Bataljon Infanterie (6-7 RI) koos een schorpioen in het mouwembleem (68). De schorpioen is in de tropen gevreesd vanwege de pijnlijke steek die het insect met zijn angel kan geven. 424 B.I. vereenzelfde zich aldus met de afschrikwekkendheid van de schorpioen.

Tokkeh
Is een hagedisachtig dier dat algemeen in Indonesië voorkomt en zelfs tot 30 cm lang kan worden. Vooral 's avonds worden tokkeh's actief en als zij zeven maal hun roep laten horen mag men een wens doen, die volgens overlevering dan vervuld wordt. Meestal maakt het dier dus slechts 3 of 4 maal het tokkeh-geluid. Het 4e Bataljon van 11 R.I. koos een witte tokkeh op donkerrood schild als bataljonsembleem (69).

Kameleon
Is een dier waarvan bekend is dat het zich snel aan de omgeving aanpast. Voor deze symboliek koos de 43e Hulpverbandplaatsafdeling met een mouwembleem waarop het voorste deel van een kameleon is afgebeeld. Het compagniesmotto luidde: 'Biasakan' hetgeen vrij vertaald betekent: willen is kunnen (70).

Slang
Met de slang als symbool voor het slechte en onbetrouwbare wordt hier het terrorisme bedoeld. Het is 402e Bataljon Infanterie (6-2 RI) dat het terrorisme de doodsteek toebrengt, aldus de betekenis van hun mouwembleem (71). De band van 402 B.I. heette de 'Snake Charmers'.

Inktvis
Een inktvis houdt in zijn tentakels het Indisch steekwapen de kris omklemt. Aldus symboliseert de School Reserve Officieren Infanterie -KNIL te Bandoeng hun veelzijdigheid in het in bedwang houden van de Indonesische opstand (72). Is niet op de uniform gedragen doch op de sportkleding. Het leerlingenorgaan van de SROI-Bandoeng in 1948 heette 'De Inktvis'.

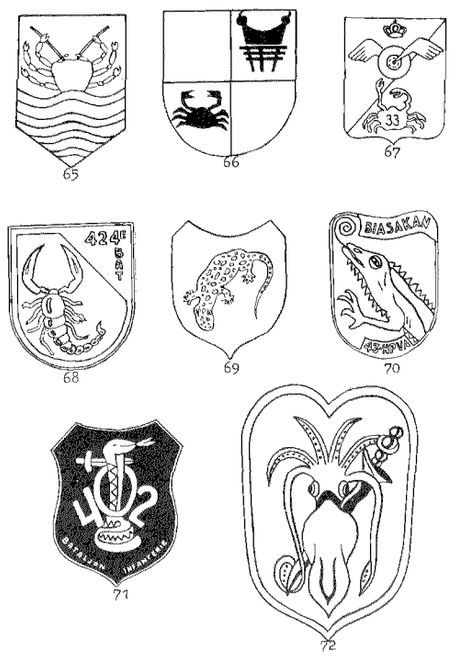

Aldus hebben we de gehele menagerie op de mouwemblemen der Indië-onderdelen 1945-1950 de revue laten passeren. Nog steeds is het

dier en de eigenschappen die het symboliseert een geliefkoosd onderwerp in de eenheidsemblemen. Dit is te bespeuren in de ontwikkeling der huidige borstzakemblemen. Gelukkig zijn er ook eenheden die de traditie hebben gehandhaafd en het dier uit het embleem van hun Indië-voorgangers wederom in hun borstzakembleem hebben gekozen, zoals de 42e Pantserinfanteriebrigade uit Assen, met de ramskop van 1-1 RI (zie nr 39) en het 45e Pantserinfanteriebataljon Oranje Gelderland dat de traditie van 5 R.I. voortzet en die van 8 R.I. bewaart, hetgeen te zien is in het borstzakembleem van het 45e waarin de krokodil van 1-5 R.I. (zie nr 19) en de haan van 1-8 R.I. (zie nr 51) zijn opgenomen. In het kader van de traditiehandhaving zou het wenselijk zijn als meer van de prachtige dierfiguren uit de oude Indië-emblemen een plaats in het borstzakembleem van de traditiehandhavende eenheid zouden krijgen.

Bronnen:

1) Privé archief en embleemcollectie B.C. Cats, Bussum

2) Privé archief en embleemcollectie C. van Ekeris, 's-Gravenhage

3) 'Het woordenboek van Jan Soldaat in Indonesië', door Henk Salleveldt, uitgave A.W. Sijthoff, Alphen aan den Rijn, 1980

4) 'Animals in War' door Pat Hodgson, East Sussex, 1978

'Het leven der Garde eertijds'

GENERAAL MAJOOR J.P.J. VERBERNE †

Gaarne voldoen wij aan Uwe aansporing om nog eens iets van vroeger vast te leggen en te vertellen, temeer vermits wij zelf het voorrecht hebben gehad in alle rangen bij Grenadiers zoowel als bij Jagers lief en leed te hebben mogen meemaken.[1]) In 1899 als jonge Grenadier luitenantjes aankomende was onze eerste taak het maken van een visite bij Zijne Excellentie den Chef van het Militaire Huis van hare Majesteit de Koningin, Generaal Graaf Du Monceau, vader van den huidigen Opperceremoniemeester en Grootmeester van het Huis van Hare Majesteit Generaal Graaf J.H.F. Du Monceau, oud commandant van het regiment Jagers. De Generaal woonde naast het Dr. Abraham Kuijpermuseum in de huidige Abraham Kuijperstraat.

Defile op de schaats door het Regiment Grenadiers en Jagers, op 14 februari 1895 afgenomen door prinses Wilhelmina en Koningin-regentes Emma.

Later toen vóór onze eenvoudige kamers in de Jacob v.d. Doesstraat 23 een hofrijtuig stil hield en wij achter de vitrages den kranigen grijzen Generaal ontwaarden die onze visite kwam reciproceeren, fluisterden wij tegen de huisjuffrouw; 'geef maar niet thuis', want voor een zoo hoog bezoek oordeelden wij ons nog veel te jong.

De eerste keer, dat wij als Gardeluitenant hoerah riepen, omdat het de eerste van de maand was en ons tractementje ....., vergeleken bij het huidige reuze tractement ..... (wie lacht daar?), op een gloeiende plaat ging vallen, stapten wij naar den luitenant Kwartiermeester in de Surinamestraat en werd ons zonder commentaar niet minder dan een derde gedeelte, zeggen *f* 25,– ingehouden. Wij fluisterden timide protesten, waarop in hoogste ernst ons met verwonderde blikken en zacht verwijtend werd voorgehouden: 'Maar begrijpen de Heren dan niet dat het kolossale olieverfschielderij van Hoyinck v. Papendrecht, voorstellende onze Grenadiers en Jagers op schaatsen defileerende voor de Koningin Regentes en het Prinsesje Wilhelmina op het Verversingskanaal te Den Haag[2]), hetwelk onzerzijds Hare Majesteit is aangeboden eenige jaren geleden, dat dit kost bare schilderij nog niet betaald is, en dat jullie als nieuw aangekomenen toch zoo vereerd en dankbaar moeten zijn om hier nu nog, na enige jaren, aan mede te mogen doen?' Wij stonden verbaasd en zwegen en lispelden daarna dankbaar en voldaan; 'natuurlijk' (nog-maals wie lacht daar?) Wij kregen dan ook een photografische afdruk, die wij in 1928 ophingen in de vereenigingszaal te Waalsdorp. Het dagelijksche leven was onder elkaar anders als tegenwoordig. Kijk, dit zat zóó; er bestond in die jaren in huize Nassaulaan no 1 bovenvoor, juist op de hoek tegenover den ingang van de Oranjekazerne, een fameuze eettafel van een tiental ouder luitenants der Grenadiers en Jagers, waarvan sommigen met 19 dienstjaren als officier; want de promotie ging in die jaren heel wat slechter dan thans, - allemaal met zware hangsnorren en met gemillimeterde haren of en brosse, dus model. Wij jongere luitenants van

ongeveer 7 jaren als officier, waarbij enkelen met Lombok- of Atjehkruizen, hadden een amusante eettafel genaamd 'Toe maar bultje' op de woonkamers van de Grenadierluitenant Jhr. E.W. v. Holthe (den huidigen Gen.Maj bd) en schrijver dezes die jaren lang hier samenwoonden in perceel Boulevard Jacques de Does 23. Wij mochten die oudere kameraden voorlopig nog niet tutoijeeren; leden onzer tafel waren behalve beide voornoemde bovendien G.B. Noothoven van Goor (den huidige Gen.Maj bd), Jarre Beijerman (het huidige Hoofd III, afd D.v.D.), Ed Schütt en Dr. Piet v. Loo, terwijl als buitenleden fungeerden Frans Latour, Jan Menningh en de beide getrouwden Nol van Fenema em Mijnard Tijdeman - allemaal met Kaiser Wilhelm knevels die met Schnurbartbinde en wat kleefpasta hoog werden opgevijzeld.
Wel borrelden beide tafels samen elken middag in de De Witte onder toezicht van 'Janus', zaten Woensdagavond zoo mede Zondagmiddag met sabel, chacot en fouragès samen in een steeds stampvolle tent 't Haagsche Bosch te luisteren naar Dunkler's muziek van onze Grenadierskapel onder N. Bouman, den huidigen Majoor bd, en mochten wij jongeren als gunst meelachen als er een mop gedebiteerd werd, maar wij hadden niet het lef ook eens een goede te mogen tappen, want dan keken de oudjes ons verbaasd aan.

Frans Latour der Grenadiers bijgenaamd 'le beau Latour' ter onderscheid van zijn broer den Jager Kapitein Chef Latour (wijlen Generaal Latour) was de eerste die, op hem joviale luidruchtige wijze, ons bij het uiteengaan van de dagelijksche bittertafel, na ongeveer een jaar trouw bezoek onzerzijds, op het Plein van uit de verte toeriep, 'Heren, jullie mogen mij voortaan tutoijeeren!' Wij bogen dankbaar en gedwee ..... en hadden onder elkaar heerlijke binnenpretjes.

Daar kwam op zekeren dag in 1902 voor enkelen van ons jongeren de vereerende uitnodiging lid te worden van 'de Nassaulaantafel'!! Wij accepteerden ..... mits onze geheele 'Jacques de Does' lid mocht worden - en zoo geschiedde. De jaren aan die tafel meegefuifd behooren tot onze besten en daar vele vroolijke getrouwde kameraden als Toon de Block (den latere Luit Gen), Jan Borel (den huidige Lt Gen Adj bd), Gerrit van Olden, Klaas Jhr Meijer, F.J. Backer (den huidige Gen Majoor bd), enz buitenlid waren en nooit mankeerden bij de vele festijnen waarbij ons tafelvaandel werd ontplooid, heerschte hier steeds een onvergetelijk jolijt. De Kapitein van de Generale Staf - de brave burger - de latere CK, oud Gardeluitenant fungeerde als pater familias en zorgde dat het niet te bar toeging; bij stafreizen zond hij voor onze panoplie geregeld berichten in op prentbriefkaarten. Mede Jhr. Gevers Deijnoot was een van de oudsten. Zeer luidruchtig, met breed gebaar en sterke box-knuisten zorgde hij aan tafel voor 'de toon van commando' uit die dagen; verder specialist in haringeten uit de hand bij Hoek op den Dennenweg; de Flep ging o.a. met Toon de Bock en Gerrit van Olden van de Jagers een reis om de wereld maken allereenvoudigst onder zijn tuig en met slechts als bagage een gammel leeg handvaliesje. Ik kom later nog op dit uiterst joviale nummer terug.

Evenals bij het Rattenvangersbataljon der Grenadiers, het 2e, was ook bij ons de Luitenant Kwartiermeester Vosmaer ('t Vosje) de stille kracht, die overal voor zorgde en steeds weer nieuwe lolletjes uitdacht, waarbij wij o.m. in gefantaseerde scharlaken roode galauniformen met commandeurs- en grootkruizen, aanzaten op Oranje –, Regiments, – en andere feesten, waarbij de 't byzonder Jhr. Chas van Nispen voor de goeie note zorgde.[3])

Menu van een diner van officieren leden van de Orde der Rattenvangers.

Bij het regiment Grenadiers en Jagers gedetacheerde officieren, ook van vreemde legers, waren steeds onze gasten. De Zweedsche luitenant Kugelberg – de Koegelpiet – is vast lid geworden; en wat voor lid!

Maar naast dit vele fuifen betrachtten wij ook vrijwillig het wetenschappelijk gedeelte van ons vak. Minder bedeeld met tactische oefeningen op de kaart dan tegenwoordig werd door ons een een tactische avondclub opgericht, twee malen in de week les, die 's winters zeer ernstig onder leiding van den toenmaligen luitenant der Grenadiers Jhr. G.A.A. Alting von Geusau (den lateren Minister van Oorlog) in de vereenigingszaal der Oranjekazerne oefende en waarbij wij ons voorbereidden voor het examen der Hoogere Krijgsschool waarvoor in die dagen veel concurrentie bestond. En deze latere leeraar in de tactiek aan de H.K.S. wist ons geregeld een voldoende hoeveelheid werk mee naar huis te geven. Bovendien samen college in geodesie aan de Technische Hoogeschool te Delft, conversatielessen in Fransch, Duitsch en Engelsch; en dit alles in onze vrije uurtjes buiten onze dienst. Behalve dan nog dans – tennisclub en bijbehorende familie-dineetjes. Thans ga ik intieme herinneringen uit de dagen van jolijt vertellen, ten bewijze dat de onontbeerlijke kameraadschap mede in die jaren werd hoog gehouden.

In 1901 vierden wij het huwelijksfeest van de Koningin met Prins Hendrik. De feesten duurden een geheele week, waarbij ook als gasten waren genoodigd deputaties van de Garde-Jäger en van het Mecklenburgsche Korps waarbij de Prins eertijds had gediend.

Zal ik van de officieele plechtigheden en van de parades gewagen in onze schitterende oude uniformen met de gouden schommels en fouragéres, de zilveren sabelkwasten, de witte vangsnoeren aan chacots, de Gardelissen aan kragen en aan roode opslagen, de witte en zwarte aigrettes (geschenken van leden van ons Vorstenhuis) en pluimen met de in de zon flikkerende bajonetten op het geweer en hagelwitte handschoenen met de last- not least wapperende gedecoreerde Oranje-vaandels, blauwe en groene markeervlaggetjes, vroolijk klinkende toonen van het alleen aan ons toebehoorende aloude; 'Turf in je ransel'. Neen, straks zullen de nieuwe hooge berenmutsen uit het fonds van Beuningen van het 110 jarig schitterend geslaagd jubileum met de traditioneele diepe Haagsche trommen onder den huidigen Regimentscommandant Luit Kolonel J. van Voorthuijsen (zoon van den Grenadier-overste uit onze tijden toen de Hoofdofficieren nog steeds fouragéres, bakkebaarden of lange sikken droegen), zoo mede de Jagerchacots der Kikkers met de Haagsche schitterende klaroenen onder den Luit Kolonel Regimentscommandant H.D. Scherpenhuyzen, beiden onder commando van den vroegeren Commandant der Brigade Grenadiers en Jagers W.F.K. Bischof van Heemskerck defileeren voor den Luitenant Generaal, commandant van het Veldleger J.J.G. Baron van Voorst tot Voorst, Adjudant i. bd van H.M. de Koningin, oud Brigadecommandant en zoon van den Luit Generaal Adj. i. bd, oud Kolonel Regimentscommandant der Gr en J uit onze tijden. (het Regiment bestond toen nog uit 4 veldbataljons, 2 Grenadier en 2 Jagers b., 1 vestingbat der Gren. plus 1 depotbat; 90 beroeps –, 27 reserve officieren en 12 militieluitenants. De milicien sergeanten mochten toen van hun beroepscollega's op de onderofficierskamers alleen nog maar op houten banken zitten, omdat zij grove soldatenkleeding droegen waardoor de stoelen aangeschaft uit het kamerpotje anders zouden slijten!!) Dit alles onder dezelfde toonen van onze 'Turf in je ransel'.

Compleet zal dit eerst zijn, indien aan het hoofd der Garde bij ieder der beide parade compagniën de zoo uiterst decoratieve, met wit en groen gepluimde flambardhoeden getooide marketenstertjes – jeugdige officiersdochtertjes, zooals bij ons 100 jarig jubileum – met hunne traditioneele brandewijnvaatjes martiaal meedefileerden als eertijds, langs ons door Professor Schoemaker zoo artistiek ontworpen, zoo ernstig en piëteitvol Grenadiersmonument – geschenk van onze gezamenlijke reserveofficieren, waarbij de reserve Grenadiermajoor J. Moorman de motor was –. Bij buitenlandsche Garderegimenten defileerden zelfs vóóraan, aan het hoofd de Regimentshonden of Regimentsgeiten.

Een origineel Grenadiersvaatje met opschrift 3-II-R.Gr. met bijbehorende breede zwart lakken leeren draagband met koperen granaat en musquetons tooit de officierscantine te Waalsdorp en werd dezerzijds in 1910, bij de afschaffing hiervan, gekocht van de compagnie van den kapitein Tonnet. En dan zal in de harten van ons ouderen Grenadiers en Jagers een snaar trillen en zij zullen uitjubelen, dat na de groote depressie waartegen zij zich in woord en geschrift zoo herhaaldelijk hebben verzet en gewaarschuwd, dat de zon van uit de verte begint te gloren en wij thans eindelijk op den goeden weg beginnen te komen in 't belang van Oranje en ons Vaderland. En een schreeuw vol trotsch zal opgaan uit de bewonderende monden van duizende Hagenaars, één schreeuw; 'Hoerah, dit zijn *onze* Grenadiers en Jagers'. Dit is traditie.

Neen – wij moeten ons opschrift 'het leven der Garde eertijds' in meer intiemen kring uitpluizen en dan zijn wij genaderd, niet aan de officieele

feestviering, maar aan het schitterende vuurwerk in het Haagsche Bosch en aan het Garde-feestmaal met buitenlandsche gasten in de Witte. En zoo togen ook wij in vollen getale met leden en buitenleden van de eettafel wederom na een copieus diner, zooals in die jaren rijkelijk overgoten met druivennat, gezamenlijk naar het overvolle Bosch, de rumoerige Flep voorop om ruimte tusschen de goedgezinde feestvierende Hagenaars te maken. Beijens – de huidige Kolonel bd –, fameus zwemmer, mocht zoo zeggen toen wij den achtersten vijver voetje voor voetje langs wandelden: hè, 't is van avond mooi weer om eens een duikje in de vijver te nemen'. Dit was juist een lolletje voor Gevers en deze, meenende dat Beijens het waarschijnlijk in deze menschendrukte toch niet zou doen, bulderde dadelijk: 'vijf en twintig gulden als jij overzwemt!' En zonder blikken of blozen of iets te antwoorden maakte Beijens op de hem gebruikelijke stalen wijze op het breedste gedeelte van den vijver rechts uit de flank en ten aanschouwe van heel vrolijk Den Haag wandelde hij de vijver in en zwom geheel gekleed onder het daverend gejuich van het opgetogen volk naar de overzijde. De Flep had de weddenschap verloren en betaalde grif. De brave Beijens kreeg bij aankomst aan de overzijde een proces verbaal van de politie wegens zwemmen in verboden water, een grote rekening van zijn kleer- en horlogemaker plus nog één van den kelner in De Witte, want hij tracteerde het heele vrolijke tafelgezelschap op een duur rondje als overwinnaar.

Thans ga ik vertellen van het gala-diner in De Witte, waarvan nog een goed geslaagde kiek bestaat, genomen in de portiek. De officieren van de Grenadiers en Jagers noodigden de Duitsche Garde-officieren, gasten van H.M. de Koningin uit tot een gastmaal. Een week lang hadden die Heeren officieele huwelijksfeesten moeten meemaken en mitsdien valt het niet te verwonderen dat deze grootendeels jonge officieren hunkerden naar een fröhliches Festessen unter Kameraden. Ter wille van de voorstelling stonden wij, gasten en gastheeren, bataljonsgewijze op De Witte tegenover elkaar opgesteld in ceremonieele tenue; alles was present: de Regiments Lt-Kolonel T. Buys, ridder M.W.O. en bijgenaamd 'de Abessyniër' wegens zijn deelneming aan die expeditie, de Luit Kol L. Wenniger met hangsnorren onder neus en boven de oogen, en de 5 bataljons Cn de Luit Kolonels Jhr. L. v.d. Goes, Karel van de Wall (de rattenvanger), Jhr. W.G. van der Wijck, G. Bruyn en Jhr. J.P. Bloijs v. Treslong, allen samen 122 beroeps en 12 reserve officieren als tweede luitenants pioniers, uit dit nieuwe instituut.

De Oberstleutnant von Besser begon zijn officieren te presenteeren: Hauptman Grf Finck von Finckenstein, Freih Humboldt-Dachröden, Oberleutnant von Langen, Freih von Heintze, Bronsart von Schellendorf, Graf Perponcher-Sedlnitzky, Leutnant Freih von Werthern, Graf von Saurma Ieltsch, von Kardorff, von Bonin. Tegen al die 'vonnen' zou een gewoon type niet opkunnen; gedachtig aan Napoleon's; 'la Garde meurt mais ne se rend pas' lieten onze hoofdofficieren zich echter niet bluffen en ontwikkelden onmiddellijk het gepast initiatief vóór de namen van ieder onzer die dit nog niet bezat een hertog, graaf baron, ridder of jonkheer te plaatsen ..... en wij, nieuwe jonkers, verkneuterden ons over deze truc en trokken stalen gezichten. Het werd – opgeluisterd door de Grenadierskapel – een schitterend galadiner. Het begon al bij den borrel. Van alles beviel, na al de laffe drankjes een week genoten 'De Witte' borrel hun nog het beste en mede na alle bourgogne, likeurtjes enz. verkozen zij boven Engelsche whisky-soda 's avonds toch maar weer een flinke nationale borrel. Men was heiter angestimmt en tot drie maal toe kwam, na het diner, Hauptman Graf Finck von Finckenstein zijn Oberleutnant manen om naar huis te gaan, waaraan deze eindelijk voldeed en nauwelijks was hij eenige passen uit mijn gezelschap of streng weerklonk al fluisterend; 'wenn Sie in Deutschland zürück sind, haben Sie 14 Tage Arrest'. De Oberleutnant keek mij beduusd aan en, hem in de jassenkamer helpende, hoorde ik achter in den hoek een gelijksoortige acht dagen arrest cadeau doen. Het zal thuis komende in Duitsland wel niet zoo erg geweest zijn. Maar alles bij alles was het een nooit te vergeten schitterend Gardefeest. Later zouden de Duitsche gasten als souvenir nog het thans in de officierscantine prijkende een halve meter hooge bronzen beeld[4]), voorstellende een Garde Jäger met op geel koperen plaat vermeldende de namen der deelnemers, waarboven 'In dankbarer Erinnerung an den 7 Februar 1901'.

De grootste Europeesche gynécoloog Professor Kouwer uit Utrecht had het precies uitgerekend en gedecreteerd dat op 16 April 1909 een Prins of Prinsesje geboren zou worden. Generaal Kool was toen oprichter van het Bureel van het Veldleger, de Luitenant Kolonel Weber (wijlen Luit Gen Weber, Adj i. bd) en de Kapitein M.D.A. Forbes Wels (de latere Jagermajoor en Lt Gen Chef v.d. Gen Staf – de eigenlijke motor van dit bureel in die wrijvingsjaren) waren de stafofficieren en de schrijver dezes was toegevoegde Grenadierluitenant. De Overste Weber, (onze oer Grenadier, die in zijn speeches der Grenadierdiners gepresideerd door Lt Gen Jhr. C.L.

van Suchtelen van de Haare, Gr Off v. H.M. de Koningin, steeds aanhaalde namens de Haagsche meisjes: 'een Grenadier met plezier, maar een Jager veel grager' of wel: eens Grenadier of Jager, altijd Grenadier of Jager') moest in die dagen juist een stafoefening leiden in Tilburg. Dit trof slecht; 'maar Verberne, denk er aan, dat je mij onmiddellijk naar Tilburg een telegram zendt wanneer de vlaggen uitgestoken worden, want dan schenk ik heel Tilburg champagne! 'Ik hield steeds een oreille en campagne om de eerste bulletins op te vangen en ik loerde maar naar het uitsteken van vlaggen. En ja, daar brulden de courantenjongens het heugelijke nieuws uit, op des Professor Kouwers bepaalden dag, en werden overal de vlaggen uitgestoken; en met de voortvarendheid, zooals een goed toegevoegd luitenant betaamt, stuurde ik het telegram naar Tilburg, waarop de Overste een schitterende panje-fuif aan de Tilburgers en zijn officieren aanbood, die hem heel wat ping-ping kostte, behalve nog alle toasten. Edoch, Damesgewoonte getrouw, stoorde het Prinsesje Juliaantje zich niets aan des Professors berekeningen en liet nog 14 dagen op zich wachten. Het van blijde verwachting overprikkelde volk had zich vergist en ..... voldoende ingelicht, stuurde ik een tegentelegram naar Tilburg. Bij terugkomst keek de brave overste heelemaal niet vroolijk tegen mij ..... (Wie lacht dáár ten derde malen?).

Maar op 30 April, twee weken later, was het toch echt en vierden wij een donderjool aan onze tafel. En na afloop, als naar gewoonte naar 'De Witte' wandelend, was het een toer om door de opgepakte jubelende menigte te breken. Juist de Grenadierspoort bij het Mauritshuis passeerende, hoorden wij een allesoverheersende jubelzang uit duizenden monden en ja ..... daar kwam door Lange Houtstraat in zijn open landouwer, omstuwd door een duizendkoppige volksmenigte de meelachende en meelevende Vader, Prins Hendrik in triumphalen optocht, terwijl het enthousiaste volk steeds maar uitgalmde:

'O Susanna, wat is het leven wonderschoon'
' 't Volgende jaar een Prinsje!
' 't Volgende jaar een Prinsje!
'Wat is het leven schoon!!'

Dit in zulke levensmomenten hartelijk meeleven van Oranje en ons Volk – over en weer – ons Noordelijke volk, dat anders niet zoo scheutig in enthousiasme en ovaties is, was weer voor de zooveelste keer het bewijs hoe wijlen Z.K.H. Prins Hendrik algemeen op de handen werd gedragen.
Het was feesten overal en wij, Grenadiers en Jasgers – het geliefde Haagsche korps met zijn gewilde muziek – lieten ons weer niet onbetuigd. Toen wij de volgende dag, bij het dagaanbreken, moeizaam huiswaarts keerden uit De Witte langs de Vijverberg, bleek één der in zware gedachten diep verzonken kameraden zich moeilijk te kunnen oriënteeren, want voordat wij zwaar boomende makkers iets hadden bemerkt was hij den brandweer afrit afgeloopen in den vijver en zagen wij hem plotseling tot zijn middel in 't water ploeteren.
Hij is thans Generaal Majoor bd, oud Ct. Br. Gr & J. en blijkt mitsdien, evenals Beijens in 1901 in 't Haagsche Boschvijver en de Grenadier kapitein Pompe bij het waterballet in den Harskampvijver in 1904 organisatorisch te behooren tot de navigatie-afdeeling van onze Regimenten.

Moge, ingevolge 't spreekwoord 'zooals de ouden zongen, piepen de jongen' de feestlijn van vorenstaande schets worden vastgehouden in belang van de kameraadschap, samenhoorigheid en in 't bijzonder van onze schoone Gardetraditie; de schitterenden opgezette en uitstekend geslaagde feesten van het 110 jarig jubileum getuigen van den daad terzake.

Voorburg, 15-12-1951

60 **Curriculum vitea Verberne**

Jacob, Petrus Joannes Verberne, geboren 30 januari 1872 te Hillegom overleden 28 October 1954 te Voorburg.

Cadet KMA (infantrie)	30 augustus	1889
Benoemd tot 2e luitenant (5 R.I.)	24 juli	1893
Gedetacheerd bij het leger in Nederlandsch Indië	18 mei	1896
Benoemd tot 1e luitenant	4 mei	1897
Deelgenomen aan de krijgsverichtingen in Atjeh onder leiding van Gen van Heutz		
Terug hier te lande	26 april	1898
Geplaatst bij het Regiment Grenadiers en Jagers	8 juli	1899
Gedetacheerd bij de Hogere Krijgsschool	2 november	1903
Benoemd tot Kapitein (10 R.I.)	1 november	1909
Benoemd tot commandant van de (bereden) mitrailleur afdeling te Oegstgeest	26 maart	1910
Geplaatst bij het Regiment Grenadiers en Jagers	16 juli	1915
Benoemd tot Majoor (13 R.I.)	15 november	1919
Geplaatst bij het Regiment Grenadiers en Jagers	1 november	1920
Benoemd tot Luitenant-Kolonel en belast met het commando over 15 R.I.	1 october	1924
Geplaatst bij het Regiment Grenadiers en Jagers en belast met het commando over het Regiment Grenadiers	1 december	1925
Benoemd tot Kolonel en belast met het commando over VIII infantrie brigade	1 october	1927
Eervol ontslag op verzoek als beroeps officier	1 mei	1930
Geplaatst bij het Regiment Grenadiers en Jagers eervol ontslag als reserve officier en toekenning van de rang Generaal Majoor	9 december	1932

Atjeh kruis 1897 / 1898
Officierskruis in de orde van Oranje Naussau

In memoriam
Generaal-majoor J.P.J. Verberne

Op 28 October j.l. overleed geheel onverwacht op 83-jarige leeftijd generaal-majoor b.d. J.P.J. Verberne, die in de jaren 1925-1927 commandant was van het Regiment Grenadiers.
Zijn eervolle staat van dienst, in verschillende dagbladen gememoreerd, weerspiegelt de goede capaciteiten, welke hem eigen waren.
In de gunstige betekenis van het woord zou men hem een troupier kunnen noemen. Vrijwel heeft hij zijn gehele diensttijd in de troep doorgebracht.
Reeds als kapitein werd hem het zelfstandige commando toevertrouwd van een Afdeling Bereden Militrailleurs. Het grote nut van deze wapens heeft hij in woord en geschrift met geestdrift betoogd. Velen zullen zich herinneren het debat hieromtrent in de vergadering van de Vereniging tot beoefening van Krijgswetenschappen op 7 October 1921.
Hij bepleitte de aanschaffing van „mitrailleurs en nogmaal mitrailleurs", zelfs al zouden de middelen hiertoe moeten worden gevonden door radicale vermindering van het ruiterwapen. Helaas deden zijn vocabulaire en de toon, waarop hij zijn eerlijke mening weergaf, weleens schade aan de argumenten, waarmede hij zijn tegenstanders trachtte te overtuigen.
In de kring zijner kameraden was hij een gezellig causeur, onuitputtelijk in het verhalen van aardige anecdoten uit zijn langdurige diensttijd. Hoe gaarne vertelde hij van de goede kameraadschappelijke omgang van de officieren van het Grenadiersbataljon onder majoor Van der Wal, waarbij de vereniging der 'Rattenvangers' werd opgericht. Het insigne dezer vereniging droeg hij nog steeds bij feestelijke samenkomsten.
Een ziekbed is hem gespaard gebleven; tot enkele dagen voor zijn heengaan heeft hij trouw in de kring zijner kameraden vertoefd, waarin hij door velen zal worden gemist.

W.v.I.

Uit 'De Garde' orgaan van de Koninklijke vereniging van Grenadiers en jagers, october-november 1954.

NOTEN

1) Het handgeschreven manuscript van Generaal Majoor J.P.J. Verberne bevindt zich in het Historisch Museum Grenadiers en Jagers te Arnhem.
Terwille van de authenticiteit is het stuk ongecorrigeerd overgenomen.

2) Regiment Grenadiers en Jagers op de schaats defilerend voor de koninginnen op het Haags verversingskanaal, 14 februari 1895, door Jan Hoynck van Papendrecht (1858-1933).
Oliverf op doek; 64 x 155 cm. Eigendom van de Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje naussau, 's-Gravenhage, in bruikleen aan het Koninklijk Nederlands Leger en Wapenmuseum "Generaal Hoefer" te Delft.

3) Menu van het afscheidsdiner van commandant IIe bataljon Grenadiers, luitenant-kolonel K.F.A. van de Wall, op 3 mei 1903 bij zijn benoeming tot kolonel titulair, Plaatselijk Commandant van Amsterdam. Oprichter van de Order der Rattenvangers in het kamp te Nunspeet in 1899.
In het menu zijn gememoreerd: larmes d'adieu, Colonel, les camarades du 2e bataillon, Nunspeet en Amsterdam. Historsch Museum Grenadiers en Jagers te Arnhem.

4) Eigendom van de Stichting Handhaving Traditiën van de Garderegimenten Grenadiers en Jagers, Arnhem, in bruikleen aan Commandant Garderegiment Grenadiers.

Het 'waarom' van de invoering van de opzichtersrangen in 1849

L. SCHUITEMAKER

In 1940 kende ons leger een groep militairen met een hogere rang dan die van Adjudant O.O., doch beneden die van Tweede Luitenant. Verreweg de meesten van hen waren Opzichter of Hoofdopzichter van Fortificatie. Hun rangen dienden dan ook om de hierarchieke plaats van de Hoofdwerktuigkundigen 1e en 2e klasse[1]), de Opperschipper 1e klasse[2]) en de Kapelmeesters vast te leggen. Verdwenen waren in 1940 reeds de Opperschippers 2e klasse, de Vaandeldragers, wier rang heeft bestaan van 1909 tot 1920 en de Magazijnmeesters der Artillerie 3e klasse geen officier zijnde[3]). Deze laatste had zijn plaats in het leger van 1855 tot 1872 en 'de graad als voorgeschreven voor de Opzichter van Fortificatie 1e klasse'. Terwijl de andere hierbovengenoemde onderofficieren elk een eigen rangonderscheidingsteken hadden, droeg deze Magazijnmeester Opzichterslissen op de kraag.

Het verhaal van de Opzichters van Fortificatie begon in feite reeds in 1821, met de brief van de Commissaris-Generaal van oorlog van 31 maart 1921 nr 40, waarmede hij zich tot de Koning richtte met het voorstel de Fortificatie-opzichters 'eene militaire inrichting' te geven. Hoewel het blijkbaar in de bedoeling had gelegen alle opzichters en sluismeesters hierbij te betrekken, bevatte het voorstel uiteindelijk alleen plannen ten aanzien van die opzichters, die tot de deskundigsten en ijverigsten konden worden gerekend. De nadien te benoemen opzichters zouden hun bekwaamheid middels een examen moeten bewijzen alvorens een militaire rang te verkrijgen.
De redenen om, althans een deel van de reeds aanwezige opzichters een militaire status te geven was doordat zij geen 'distinctieve tekenen' hadden, het voor hen vaak moeilijk was 'zich bij burgers of militairen te doen erkennen'en bovendien geen assistentie van militaire autoriteiten konden inroepen, waardoor zij dikwijls werden verhinderd hun plichten te volbrengen. Voorts zouden de Militaire Ingenieurs, zoals men de Genie-officieren destijds betitelde, beter in staat zijn de opzichters bij eventueel plichtsverzuim te corrigeren en eventueel te straffen. Een derde overweging was 'dat men altoos meer instructie bij een Militair Opzichter dan bij een Civiel Persoon zal kunnen veronderstellen of aankweken'. Als laatste argument werd aangevoerd dat 'men ook van de Militaire opzichter in geval van Oorlog, bij Veldtochten gebruik zou kunnen maken hetgeen niet gemakkelijk ten aanzien van Civiele Opzichters zou vallen'.

Een heet hangijzer waren de aan de Opzichters toe te kennen militaire rangen, niet in de laatse plaats gezien tegen de achtergrond van de bezoldiging die zij - als burger - genoten. In het voorstel van de Commissaris-Generaal was deze bezoldiging nog uitgedrukt in een dagelijkse soldij, zoals alle militairen beneden de rang van Tweede Luitenant destijds hadden, maar in het K.B., waarin een en ander uiteindelijk werd geregeld werd hun een jaarlijks tractement toegekend. Hierbij ontving de Opzichter 1e klasse *f* 850.- 'sjaars en zou dienen in de rang van Adjudant O.O., de Opzichter 2e klassen werd gelijk gesteld met Sergeant-Majoor op een tractement van *f* 700.- en de Opzichter 3e klasse (gelijkgesteld aan sergeant) *f* 520.-.
De Commissaris-Generaal vond dit een redelijke bezoldiging en voegde daaraan toe dat 'de opzichter tot de rang van Adjudant Onderofficier gekomen zijnde zijn fortuin had gemaakt'! De Opzichter 2e klasse genoot evenveel tractement als een Luitenant bij de Infanterie terwijl de 2e luitenants bij de Mineurs en Sappeurs tot *f* 800.- kwamen. Hoewel men met een beetje fantasie reeds in 1821 een oplossing had kunnen kiezen, zoals deze in 1849 werd aangedragen, koos men, aangezien de Opzichters steeds onder de bevelen van de militaire ingenieurs stonden, toch

voor de toekenning van de traditionele onderofficiersrangen.
Nadat nog de nodige briefwisseling had plaats gevonden kreeg de 'militaire inrichting' van de Opzichters van Fortificatien zijn beslag bij het K.B. van 1 juli 1823 nr 113.

Waarschijnlijk reeds van meet af aan gaven de aan de Opzichters toegemeten militaire rangen aanleiding tot strubbelingen, doch het duurde tot 1849 aleer orde op zaken werd gesteld. Bij zijn brief van 12 october van dat jaar nr 2A vroeg de Minister van Oorlog de aandacht van de Koning voor het feit dat de Opzichters met de rangen, die zij in 1823 hadden gekregen 'niet het relief hadden welke zij in de verschillende omstandigheden waarin zij zich kunnen bevinden moeten bezitten'. Zo deden de Opzichters in kleinere vestingen en forten vaak de dienst van Eerst-Aanwezend Ingenieur, waardoor zij in onmiddellijke officiele verhouding tot de militaire en civiele autoriteiten stonden. Bovendien moesten zij vaak bevelen geven aan onderofficieren die 'een hogere graad bekleeden', hetgeen tot botsingen aanleiding zou kunnen geven.

Een punt van geheel andere aard was, dat wanneer een Sergeant-Majoor of een Adjudant O.O. van de Mineurs en Sappeurs Opzichter wilde worden - hetgeen altijd een vrij belangrijke financiële verbetering zou betekenen[4]) - hij weer in de rang van sergeant zou moeten beginnen, zodat alleszins geschikte onderofficieren daarvoor terugschrokken.
Voor een oplossing van de problemen verwees de Minister naar Frankrijk, waar de Gardes du Genie een rang hadden tussen de officieren en de onderofficieren[5]) en deed dienovereenkomstig voorstellen. Op 13 october 1849 verscheen daarop het k.B. nr 53 waarin werd bepaald dat 'Opzichter van Fortificatie een graad zal zijn beneden de rang van officier en boven de graad van Adjudant Onderofficier'. In artikel 4 van het KB. worden dan de onderscheidingstekenen voor de Opzichters 1e, 2e en 3e klasse vastgesteld [6]), terwijl in verdere artikelen de uniformkundige zaken worden geregeld.

Hoewel buiten het bestek van het onderwerp vallend, zou het onjuist zijn niet enige aandacht te schenken aan de Hoofdopzichter van Fortificatie, die in 1873 ten tonele verscheen. De instelling van deze rang had een geheel andere achtergrond. Voor de (burger) opzichters van waterstaat en publieke werken, wier werkkringen zeer veel overeenkomst hadden met die van de Opzichters van Fortificatiën bestond een indeling in vier tractementsklassen, die bovendien hogere bedragen vermeldden dan voor de Opzichters golden. Teneinde aan dit verschil een einde te maken stelde de Minister van Oorlog bij zijn brief van 29 december 1873 Kabinet LaV 19 voor de salarissen van de Opzichters 1e en 2e klassen met *f* 100.- te verhogen en de rang van Hoofdopzichter in te stellen, die dan een tractement zou kunnen krijgen, vergelijkbaar met dat van de (burger) - opzichter 1e klasse. Op 31 december tekende de koning het desbetreffende K.B.nr 4.

Merkwaardig is dat in de stukken die leidden tot de totstandkoming van het K.B. uit 1823 en het K.B. uit 1849, noch in de K.B.'s zelf een woord wordt gerept over de eed of belofte die de Opzichters bij de aanvaarding van hun ambt dienden af te leggen. Na 1849 werden de Opzichters juist op grond van deze ambtseed vermeld in het z.g. Officiersboekje. Ook de in het begin genoemde Magazijnmeester der Artillerie, geen officier zijnde, die eveneens beëdigd was viel een dergelijke vermelding ten deel en later, in 1893, volgden de Onderluitenants van het Oost-Indische Leger[7]). Hierbij is het vreemd, dat de Firma Noorduyn tot 1880 de Opzichters betitelde als Fortificatie-opzichters en Hoofdfortificatie-opzichter, termen die wel 'in de wandeling' werden gebezigd, maar officieël niet bestonden[8]).

Tenslotte nog iets over het examen dat de Opzichters moesten afleggen alvorens te kunnen worden aangesteld. De voorbereiding op dit examen gebeurde middels een cursus, die gedurende de wintermaanden van october tot april

De exameneisen voor de Opzichters van Fortificatie anno 1865.
Overgenomen uit H. Hardenberg 'Handleiding tot de kennis van de bestaande krijgsegelingen der Landmacht' (Den Haag 1869)

(271) Onderofficieren van het bataillon mineurs en sappeurs, die tot eene benoeming van fortificatie-opzigter in aanmerking wenschen te komen, moeten te voren bij het afleggen van het examen blijken geven de kennis te bezitten: *a.* der Nederlandsche taal, *b.* der gewone rekenkunst, *c.* der stelkunst, *d.* der meetkunst, *e.* der eerste beginselen van de beschrijvende meetkunst, *f.* van het regtlijnig teekenen, *g.* van het situatie-teekenen, *h.* van de beginselen der veldverschansing, *i.* van de verschillende bouwstoffen, *k.* van de zamenstelling en behandeling der timmerwerken, der metselspeciën en metselwerken, *l.* van smids-, verf-, loodgieters- glazenmakers-, behangers-, plafonneer- en stukadoorwerk, *m.* van rijsmaterieel en rijswerken, *n.* van aarde- en zodewerken, *o.* van de gebruikelijke meetinstrumenten, *p.* van de allereerste gronden der natuur- en werktuigkunde, *q.* van de reglementen en voorschriften betrekkelijk de dienst der fortificatie-opzigters; terwijl ook de kennis van de Fransche, Hoogduitsche en Engelsche talen, alsmede van de geschiedenis en aardrijkskunde van het vaderland in aanmerking zal komen. 18 *aug.* 1865, I. 166. De aanschr. v. 18 mei 1846, I. 141, omtrent het verkoopen van sterken drank, is ook toepasselijk op de fortificatie-opzigters. 29 *maart* 1847, I. 58.

drie achtereenvolgende jaren werd gegeven [9]). Hoewel het niveau van de leerstof zich, ook gelet op de toenmalige stand der techniek, moeilijk laat vergelijken met huidige onderwijsstructuren, zou men de opzichterscursussen kunnen betitelen als een goede 'middelbaar technische opleiding' later in de jaren na 1930 werd de eigen 'kweek' van Opzichters gestaakt en vond de opleiding plaats op een - wat toen heette - Middelbaar Technische School[10]).

NOTEN

1) De Hoofdwerktuigkundigen 1e en 2e klasse, die tot 1919 Machinisten 1e en 2e klasse heetten, stonden reeds vóór 1893 in rang gelijk met resp. de Opzichters 1e en 2e klasse.

2) In 1940 was er nog één Opperschipper 1e klasse. De Opperschippers 2e klasse waren reeds in 1935 'uitgestorven'. Bij de instelling van hun rang in 1893 stonden zij aanvankelijk gelijk met resp. de Adj.O.O. en sergt.-maj. In 1909 waren zij echter op de hierarchieke ladder gestegen en stonden toen gelijk met de Opzichters 1e c.q. 2e klasse.

3) Er waren ook Magazijnmeesters der Artillerie 3e klasse met de rang van 1e of 2e luitenant.

4) In die jaren had een Adj.O.O. van het Korps Mineurs en Sappeurs een dagelijkse soldij van *f* 1.10, een Sergeant-Majoor van 90 cent en een sergeant 80 cent. De Opzichterstractementen waren sinds 1823 niet verhoogd en bedroegen nog steeds *f* 850.-, *f* 700.- en *f* 520.-

5) Het Pruisische Leger kende, althans na 1870, de Bau-leutnant en de Bau-hauptman, die eveneens voortkwamen uit de rijen der onderofficieren.

6) Deze rang-onderscheidingstekenen zijn bij K.B. van 18 februari 1926 nr 20 ietwat -gemoderniseerd'.

7) Ook vermeldt het 'officierenboekje' tussen 1900 en 1920 het bestaan bij het 'Indische' Leger - de afkorting K.N.I.L. kwam eerst in 1923 in zwang -Militaire Opzichters der Genie, 1e 2e en 3e klasse, Miliatire architecten en magazijnmeesters 4e klasse. Sommige van deze functionarissen stonden in rang gelijk met de Adj.O.O. Er is verder weinig over hen bekend.

8) De firma Noorduyn hield zich niet steeds aan de officiële terminologie. Zo komt rond 1860 in hun boekjes de spelling Ridmeester voor, die ik nimmer in officiële documenten ben tegengekomen!

9) Wie zich enigszins een indruk wil verwerven over de zwaarte van de opzichtersopleiding zou eens kennis moeten nemen van de niet-KMA-opleidingen, die er waren voor officier bij de Infanterie of tot Admistrateur van Kleding en Wapening. De Opzichterscursus doet hier zeker niet voor onder!

10) Sedert 1958 werden de Middelbaar Technische Scholen in het kader van de Wet op het Voortgezet onderwijs omgedoopt tot Hogere Technische Scholen, zodat we kunnen zeggen dat reeds voor de oorlog de Opzichters in feite hoger beroepsonderwijs hadden genoten en op grond daarvan Ing. voor hun naam mochten schrijven.

Het eerste Nederlandse (semi)officiële vlaggenboek

KL. SIERKSMA

Tegenwoordig bestaat er maar één officieel vlaggenboek ter wereld:
een Franse marine-uitgave, die een vervolg is op edities sedert 1858. Het was toentertijd ook het eerste vlaggenboek ter wereld dat als 'officieel' kan worden beschouwd.
De Nederlandse marine volgde in 1867 met een eigen (semi)officieel boek.
De Verenigde Staten van Noord-Amerika kwamen officieel in 1868.
Vervolgens bracht de marine van het Verenigd Koninkrijk in 1875 een uitgave waarvan wijzigingen en herdrukken tot in de 60er jaren het licht zagen om daarna in stilte te verdwijnen.
Deze studie heeft het Nederlandse vlaggenboek tot onderwerp, met bewuste nadruk op de marine-historische aspecten.
Een aantal vraagstukken dat tot nu toe rond dit boek bestond en waarin zowel maritiem-historici als vlaggenkundigen overal ter wereld geïnteresseerd zijn, wordt opgelost.

Het fenomeen 'vlaggenboek'

Hoewel de naam 'vlaggenboek' per definitie weinig problemen kan opleveren en er zelfs reeds specialistische boeken over het onderwerp bestaan, zal men het woord tevergeefs zoeken in (vrijwel alle oudere) encyclopedieën en woordenboeken. Recent zijn echter toch in het Nederlands mijn eigen Nederlands vlaggenboek (Utrecht 1962; 1966[2]: totaal ca. 75.000 exemplaren) en een lijvig de gehele wereld bestrijkend Spectrum vlaggenboek (Utrecht 1976: 5000 exemplaren; door mij vertaald naar het oorspronkelijke: W. Smith, Flags through the Ages and Across the World (Maidenhead 1975) er blijken van, dat de naam voor het koperspubliek volkomen duidelijk is.
Een 'vlaggenboek' is een boek, waarin gehandeld wordt over of een verzameling is bijeengebracht van tekeningen, foto's enz. van allerlei soorten vlaggen. Kennelijk is het met het woord hetzelfde als met het fenomeen 'vlag' zelf: vlaggen zijn er, vlaggen waren er altijd, het zou pas opvallen als men nergens meer vlaggen zag wapperen ... In de scheepvaart buitengaats hebben vlaggen in 'westerse' zeeën zogoed als die in het verre 'Oosten' langer dan 2000 jaren een belangrijke rol vervuld: vlaggen zijn identiteitssymbolen èn communicatieëmblemen. Volken en staten bezigen vlaggen als symbolen; zij benutten ze voor het overbrengen van boodschappen en seinen. De studie van vlaggen banistiek (vexillology) vormt een onderwerp van de semiotiek of semiologie (Grieks semeion = teken; vgl. bijvoorbeeld een vlaggenstudie in het periodiek Semiotica VIII den Haag 1973; p. 328-367). Maar als vlaggen de rol van boodschappers goed zullen vervullen moeten zij algemeen bekend zijn, ook onder vriend en vijand. Vandaar, dat al heel erg vroeg, zo vanaf rond 1400 vlaggendocumentaties werden gemaakt: zakboekjes met afbeeldingen van vlaggen bij reisetappes ('portolani') en 'vlaggenkaarten' (wandplaten met reeksen afbeeldingen van 'de vlaggen van alle bekende zeevarende naties ter wereld').
In 1858 gaf het Département de la marine te Parijs een eerste boekwerk uit van allerlei internationaal gevoerde vlaggen, door gekleurde afbeeldingen vergezeld te doen gaan van korte toelichtingen. De opdracht tot samenstelling van dit werk werd gegeven aan de kapitein-luitenant ter zee A. Le Gras. Het was het meest nauwkeurige en compleet uitgewerkte boek, dat tot dan ooit over dit onderwerp was gepubliceerd. Het bevat een reeks gegevens over vlaggen in Nederland, aan de hand van welke ik heb kunnen aantonen, hoe Le Gras zijn materiaal verzamelde. (Vgl. mijn publicatie in The Flag Bulletin XXVIII; Winchester Mass. 1989.) Het boek beleeft nog altijd herdrukken en aanvullingen, nu losbladig als: Album des pavillons nationaux et marques distinctives, nr 10 van de uitgaven onder supervisie van de Service hydrographique

et océanographique de la marine (Brest) en is sedert jaren het enige officiële vlaggenboek ter wereld met uiterst correcte en up to date afbeeldingen en begeleidende (korte) definities van vlaggen en wapenemblemen van (in 1989) 196 zelfstandige staten, hun militaire eenheden, presidenten en andere staatshoofden, en diverse ministeries en staatsdiensten. Hoewel de publicatie internationale erkenning verwierf en over de gehele wereld als 'officiële bron' gebruikt werd, kon het natuurlijk niet uitblijven dat in 1868 het Bureau of navigation van de United States een eigen vlaggenboek moest publiceren: Flags of maritime nations from the most authentic sources. (Washington). Weliswaar zijn hiervan een aantal nieuwe edities verschenen, nog tot in de dertiger jaren van onze eeuw, maar vervolgen daarop verschenen tot in de zestiger jaren als wandkaarten met numerous errors and no text (Dr. W. Smith; 1965).

De Amerikaanse uitgave werd, met veel meer succes, in 1875 gevolgd door de United Kingdom's Admirality. In een losbladige, tweedelige uitgave verscheen - aanvankelijk onder de titel: Flags and signals of all nations, door George C. Hounsell - een herdruk van deze privé-uitgave van 1874 in 1875: Drawings of the flags in use at the present time by various nations, onder verantwoording van de Admiraliteit. De vele herdrukken hiervan, met verbeteringen en aanvullingen op de over het algemeen uitstekend in kleuren uitgevoerde vlagafbeeldingen met korte verklarende teksten eindigden hun bestaan als: Flags of all nations, published by Her Majesty's Stationary Office (ISBN 0 11 772245 6), ongeveer 100 jaren na de eerste editie.

Als vanouds erkende maritieme natie mocht Nederland nu niet achterblijven en het lijkt mij waarschijnlijk, dat speciaal prins Hendrik - die 'de Zeevaarder' zou worden genoemd - het initiatief heeft genomen voor de uitgave van een 'Nederlands' vlaggenboek. Deze Frederik prins der Nederlanden (1797/1870), broer van koning Willem II was voor de marine opgeleid en doorliep de verschillende rangen tot die van schoutbij-nacht toe. Hij maakte vele grote zeereizen (Oostzee-landen, Rusland, New-York en West-Indië, Oost-Indië en Voor-Indië) en was bijzonder geïnteresseerd in onze overzeese bezittingen. De oprichting van de 'Maatschappij Nederland' en de Biliton-Maatschappij geschiedde mede door zijn toedoen. Toen hij de actieve dienst moest verlaten vanwege zijn benoeming tot gouverneur van Luxemburg kreeg hij van zijn broeder-koning de eretitel van admiraal. De 'Prins Hendrik-stichting' voor oude zeelieden in Egmond is een blijvend aandenken aan 's prinsen belangstelling en aktiviteiten.

Het ontstaan van het eerste Nederlandse vlaggenboek met semi-officiële status is wellicht een uitvloeisel van hetgeen de prins had geobserveerd bij de verschijning van het bovengenoemde Franse documentaire werk. Er kwam een boek tot stand met een drietalige titel, zonder (voor die tijd overigens niet ongebruikelijk) verschijningsjaartal, en zonder auteursnaam. Het boek heette: Vlaggen van alle Natiën/Pavillons de toutes les nations/Flags of all nations, met daarbij de vermelding: opgedragen aan zijne Koninklijke Hoogheid Prins Hendrik der Nederlanden (dédiés à son Altesse Royale le Prince Henri des Pays-Bas/dedicated to his Royal Highness Prince Henry of the Netherlands.) Als jaar van uitgave zijn allerlei (min of meer gefundeerde) gissingen gedaan, zoals door de internationaal bekende vlaggenkundige van Amerikaanse origine dr. Whitney Smith, die in 1965 als verschijningsjaar 1865 publiceerde (waarschijnlijk op grond van catalogusvermeldingen in diverse door hem in Nederland geraadpleegde bibliotheken ten behoeve van een Bibliography of Flags of Foreign (sic) Nations; Boston Mass. 1965). De Bergen-op-Zoomse archivaris Willem A. van Ham waagde zich zelfs aan het jaartal 1870 (in zijn boek, met opgave van 'geraadpleegde literatuur', Wapens en vlaggen van Noord-Brabant; Zutphen 1986), waardoor de boek-'opdracht' in het niet zou komen te zweven; mogelijk volgde hij hierin mijn foutieve taxatie in 1962 (Nederlands vlaggenboek; Utrecht 1962; p. 154)! En de vlaggendocumentalist Derkwillem Visser ('Vlaggen Documentatie-Centrum Nederland') beweerde in een interview 'het' exemplaar van dit boek te bezitten dat afkomstig was van koningin-regentes Emma (nota bene: pas in 1879 binnen de Nederlandse horizon verschenen door haar huwelijk met koning Willem III).

De titel van het boek, in al zijn wijdlopigheid mèt de opdracht, vindt men merkwaardig genoeg op wat men de 'Franse titel' pleegt te noemen: (volgens Koenen-Endepols) de verkorte, voor het titelblad geplaatste titel. Men vindt er de naam van de uitgeverij ook op: Weytingh & Brave, te Amsterdam. En dan nog (evenals het voorgaande alles in zwarte sierletters) de steendrukkerij: Lith(ographie) v(an) Binnecaade & Morriën Amst(erdam). Het eigenlijk titelblad echter, geheel in kleuren uitgevoerd, draagt alleen de boektitel in het Nederlands, Frans en Engels, boven een soort allegorische voorstelling van een in lang gewaad gehulde dame (Stedemaagd, want gekroond met een gekanteelde muurkroon!) met bazuin, staande op een wereldbol, omgeven door vlaggen en wimpels, aan haar voeten boeken en een blad papier bij

een Mercuriusstaf, achter haar een anker en een hoorn-des-overvloeds; het geheel onderaan afgesloten door twee op schelpen blazende tritons. Men lette op de naamvermelding van de steendrukkerij (lithografen), want bij de eigenlijk inhoud-verwerking van het boek was een andere drukkerij ingeschakeld. De boekinhoud bestaat namelijk uit 39 (eenzijdig gedrukte) platen in kleuren, waarop in totaal niet minder dan 1128 vlaggen, 80 wimpels en 18 vorstelijke vlaggen zijn afgebeeld. Volgens de vermelding op elke plaat werden deze vervaardigd door de Lith(o-grafen) Treslong & C°, Amst(erdam). Op de tussen-geschoten tekstpagina's (in totaal, inclusief hoofdstuk-titels, Voorrede en Alphabetisch Register, Verbeteringen en Drukfouten en de Inhoud: 64 pagina's) zijn bij elke vlag, in 3 taal-kolommen, landennamen en verdere explicaties vermeld. Merkwaardigerwijs ontbreken bij 28 vlagafbeeldingen de daarop betrekking hebbende teksten (waardoor vlaggenkundigen met een aantal 'onbekende' vlaggen blijven steken ...). Zeker moet men ontzag hebben voor het kolossale verzamelwerk dat hier is verricht: men vergelijke de 468 vlaggen, die de Franse marine als eerste documenteerde! (Voor de Nederlandse marine waren het er ruim 140% méér.)

De Vlaggenboek-auteur marine-officier

Zoals boven vermeld draagt het boek geen auteursnaam op de titelpagina. Men moet deze concluderen uit een Voorrede, ondertekend door Steenbergen, *K.Z.* Uit de erop volgende: Préface en Preface, met resp. na de familienaam de letters *M.R.N.* en *R.D.N.* valt te concluderen dat het hier gaat om de aanduiding 'Koninklijke Zeemacht', resp. 'Marine royale néerlandaise' en 'Royal dutch navy'. De afkortingen zjin dus geen voornaam-initialen of onderscheidings- resp. rangaanduidingen. Wèl is het nu duidelijk dat de auteur gezocht moet worden 'in marine-kringen'. Hoewel de voornamen of initialen daarvan onder de Voorrede ontbreken en besliste zekerheid over de identiteit van de auteur niet gegeven kan worden heeft de afdeling Maritieme Historie van de Marinestaf/ministerie van Defensie mij een aantal data verstrekt, waaruit valt af te leiden, met wie Steenbergen wel geïdentificeerd zal moeten worden. Het gaat dan om Henricus Conradus Steenbergen. Hij was vanaf 1 juni 1858 officier van gezondheid der 2de klasse bij de marine, der 1ste klasse vanaf 1 augustus 1869 en dirigerend officier van gezondheid vanaf 1 april 1879. In 1877 werd hij onderscheiden door benoeming tot ridder in de Orde van de Nederlandsche Leeuw. In hetzelfde jaar werd hij ridder in de

Niet gespecificeerde vlaggen in 'Steenbergen'

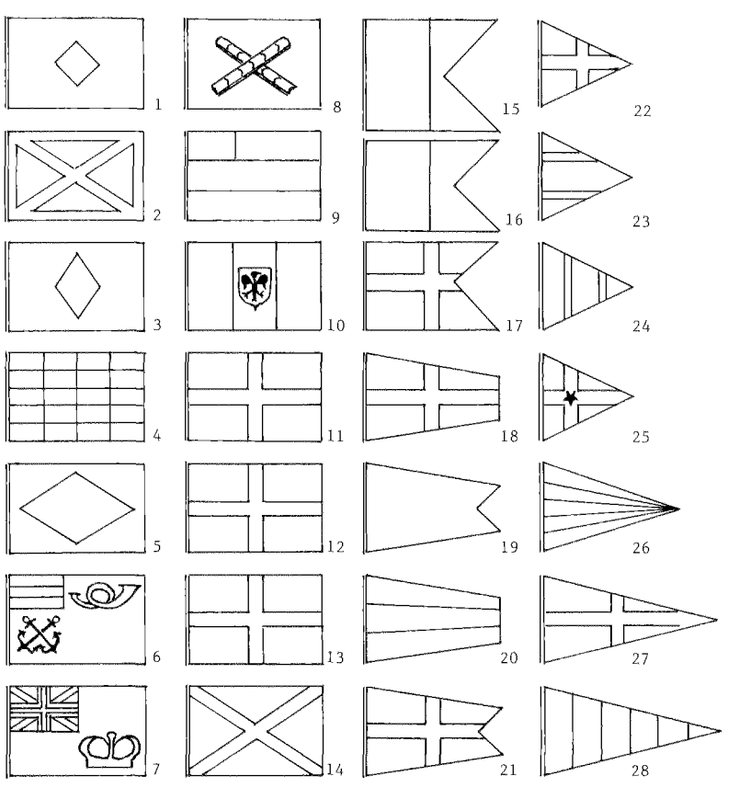

1 zwart op rood
2 rood op wit
3 rood op wit
4 geschaakt blauw + wit
5 blauw op geel
6 hoekje: wit-rood-blauw
ankers en hoorn: rood op blauw
7 hoekje: ?
kroon: geel op blauw
8 wit op geel
9 hoekje: rood
banen: geel-blauw-rood
10 schild: rood op wit
banen: geel-blauw-rood
11 wit op geel
12 rood op geel
13 wit op groen
14 blauw op geel
15 banen: rood-blauw
16 banen: wit-rood
17 geel op rood
18 geel op rood
19 wit
20 banen: geel-blauw-wit
21 wit op geel
22 geel op rood
23 banen: 2x zwart op wit
24 banen: 2x zwart op wit
25 ster: wit op rood kruis
ondergrond: blauw
26 banen: groen-wit-groen enz.
27 rood op wit
28 banen: zwart-wit-zwart enz.

Nummer 6 zou een Russische Marine-postvlag kunnen zijn.
Nummers 15 21 zijn waarschijnlijk Marineonderscheidingsvlaggen.
Nummers 22-28 zijn mogelijk 'geheime' seinvlaggen.

Christus-Orde, een sinds 1319 bestaande, in 1789 met de Portugese monarchie verbonden en toen geseculariseerde hoge orde met drie klassen. Ook werd hem in 1878 de Noord- en Poolster-Orde verleend, een Zweedse onderscheiding, in 1748 gesticht naast de uitsluitend voor militairen bestemde Zwaard-Orde (uit 1522). (Mogelijk dat de staat van dienst van Steenbergen aanleiding was tot het hem verlenen van deze meer burgerlijke dan militaire onderscheiding.)
Tenslotte zij hier opentlijk mijne erkentelijkheid betuigd, aan den Heer W. J. M. Asmus, Kommies van het Departement van Marine te 's-Gravenhage, zo bedankt Steenbergen in de Voorrede een medewerker, wiens identiteit ook wel iets nader onthuld kan worden. Deze stamt uit een familie van marine-officieren en -ambtenaren. Hij was van 1844 tot 1852 adjunct-commissies bij het departement van marine, van 1852-1869 commies. Daarop werd hij bevorderd tot hoofdcommies. Tussen 1880 en 1882 bekleedde hij de functie van chef-hoofd-commies van het generaal secretariaat bij eerder genoemd departement. Uit het archief van de familie Asmus (Algemeen Rijksarchief) zijn mij geen verdere bijzonderheden onthuld. Wel mogen we uit Steenbergens erkentelijkheidsbetuiging concluderen, dat ten departemente men loyaal heeft gestaan ten opzichte van de samenstelling van het vlaggenboek: er is sprake van dat aan Steenbergen zoo welwillend werden afgestaan eenige onmisbare bronnen tot onderzoek. Een dergelijk *afstaan* kàn alleen mogelijk zijn geweest, als het departement van marine òf de opdrachtgever is geweest, of sanctie verleende tot het samenstellen van dit daarmee derhalve 'semi-officiële vlaggenboek'.

De inrichting van het vlaggenboek

De inrichting van het boek is opmerkelijk. De auteur heeft geprobeerd (wat hem overigens niet goed is gelukt) een soort determineer-boek te maken, aan de hand waarvan gesignaleerde vlaggen en wimpels herkend zouden kunnen worden. Vlagbeschrijvingen heeft hij zich niet aan gewaagd. Het voorhanden materiaal is ondergebracht in afdelingen, waaronder met de voornaamste kleur als uitgangspunt, de vlaggenafbeeldingen zijn ondergebracht. Men onderscheidt dan volgens de Inhoud/Tables des matières/Contents:

1ste afdeeling ROOD
I Geheel Rood.
II Rood met witte figuren
III Rood met geele figuren
IV Rood met zwarte figuren
V Rood met blaauwe figuren
VI Rood met gemengde figuren
VII Rood met liggende banen
a Eenvoudige
b Zamengestelde
VIII Rood met regstandige banen
a Eenvoudige
b Zamengestelde
IX Rood met kruizen
1 Met witte kruizen
a Eenvoudige
b Zamengestelde
2 Met gele kruizen
a Eenvoudige
3 Met blaauwe kruizen
a Eenvoudige
4 Met gemengde kruizen
a Eenvoudige
b Zamengestelde.

De 2de Afdeeling WIT, 3de Afdeeling BLAAUW, de 4de Afdeeling GEEL, de 5de Afdeeling GROEN, en de 6de Afdeeling ZWART zijn volgens dezelfde opzet ingedeeld. De 7de Afdeeling bevat volgens de zelfde kleurenvolgorde Wimpels. De 8ste Afdeeling heeft Vorstelijke vlaggen in een (vrijwel) alfabetische landennamen-volgorde (naar het Nederlands) en wel: België, Brazilië, Beijeren, China, Denemarken, Egypte, Engeland, Frankrijk, Griekenland, Hanover, Italië, Japan, Nassau, Nederland, Noorwegen, Oostenrijk, Pauselijke Staten, Perzië, Polen, Portugal, Pruissen, Rusland, Saksen, Saksen-Weimar-Eisenach, Spanje, Turkije, Wurtemberg, Zweden. Vervolgens is er nog een Bijvoegsel met diverse, opnieuw volgens vorengenoemd kleurenstelsel gerangschikte vlagafbeeldingen.
Zoals gezegd, met de indeling van de vlaggen is de auteur eigenlijk niet geslaagd. Uit de Voorrede blijkt trouwens ook al dat er méér in de fout is gegaan. Ten tijde van de uitvoering van het boek door tekenaars, lithografen, drukkers enz., zo zegt hij, 'was ik meestal buitengaats, zoodat buiten mijne schuld menig leemte is ontstaan, veelvuldige spel- en taalfouten zijn ingeslopen, een paar vlaggen verkeerd zijn geplaatst en ook de bij de eerste platen behoorende Fransche en Engelsche tekst, aan verkeerde handen toevertrouwd, niet gelukkig is uitgevallen.'
De Verbeteringen en Drukfouten, geheel achter in het boek geplaatst, bestrijken dan ook ruim 3 dichtbedrukte bladzijden (in 3 talen).
En zelfs aan het slot van de Engelstalige kolommen in het Alphabetisch Register moest Steenbergen een blanco ruimte nog benutten met: Forgotten, 19 vlagaanduidingen, wèl in vertaling naast het Nederlands in de Franse kolom opgenomen, maar niet in het Engels

vertaald (bijvoorbeeld: Havensein, Signaux de port, moest natuurlijk worden aangevuld met: Portsignals). En zo blinkt inderdaad het geheel niet uit door accuratesse. Bijna 100 correcties werden aangewezen, waaraan ik zo 25 zou kunnen toevoegen. En aan deze slordigheden in de afwerking - *die Steenbergen dus heeft overgelaten aan (ongenoemde) derden met verkeerde handen* - moeten ook wel de ontbrekende toeschrijvingen geweten worden bij 28 volledig afgebeelde vlaggen. Ook had Steenbergen's documentatie nog meer dan waaraan het boek ruimte heeft geboden: het Flag Research Centre in de Verenigde Staten bezit enkele handschriftelijke notities en tekeningen van de auteur, die niet in het boek zijn verwerkt. Juist omdat 3 van die tekeningen gedateerd zijn (vgl. hiermede de dateringen op bldz. 70), zijn ze voor mijn onderzoek van belang; ze worden hier voor het eerst gepubliceerd.

Niet eerdere gepubliceerde schetsen voor het 'vlaggenboek Steenbergen'

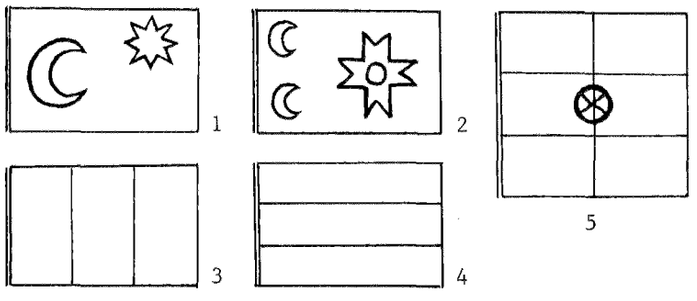

1 'Vlag van Arabië (gouden maan en zilveren ster op rood)
2 'Dardanellen' (witte manen en ster op rood)
(Beide vlaggen:) 'Aan de groote Top. Vlaggen van den Kapitein Pacha.'
(Vlag nummer 2:) 'Aan de Gaffel' (met 1 grote halve maan).
3 'Buenos Ayros in 1831' (banen: blauw-wit-blauw)
4 'Argentijnsche Republiek in 1838' (banen: blauw-wit-blauw)
5 'Rio de La Plata in 1820' (banen links: rood-wit-rood; rechts: blauw-wit-blauw; op het midden: 'Een zon van goud'.)

Kennen we de tekstverwerkers van Steenbergen niet, ook de tekenaars voor het omvangrijke objekt blijven onbekend. Slechts op de uitbundige gedecoreerde (2de) titelpagina is iets te ontdekken, althans met betrekking tot deze prent. Links onderaan staat: I.H.M. INV. Zekere I(...) H(...) M(...) was de tekenaar-ontwerper; immers inv is de traditionele afkorting voor 'inventit' = heeft ontworpen. Op dezelfde manier leest men rechts onderaan: L.W. IMP. De onbekend gebleven L(...) W(...) heeft met vorenbedoelde tekening gewerkt; imp kan traditioneel betekenen 'impressit' = heeft gedrukt. In dit geval zal iets anders bedoeld zijn, want de naam van de steendrukkers staan middenonder: Binnecaade & Morrien, Amsterdam. IMP kan hier echter ook 'imposuit' betekenen = heeft (de tekening) in de steen gefixeerd.
Het is overigens opmerkelijk dat de fraaie (2de) titelplaat op een andere steendrukpers is gemaakt dan de er tegenover ingebonden Plaat 39 met 40 vlagafbeeldingen, bedoeld als aanvulling op het boek; Bijvoegsel noemt de tekst het. Deze prent is rechts onder door de steendrukker voorzien van zijn naam: Lith(ographie) v(an): Tresling & C° Amst(erdam).
Toch is deze lithografische inrichting wèl dezelfde als die alle platen van het boek drukte, maar nièt degene die de (1ste) echte titelpagina maakte. Deze is namelijk weer gesigneerd met 'Binnecaade & Morriën'.
Moeten we soms aannemen dat de mooie, geïllustreerde titelplaat in opdracht is gemaakt van de boekbinderij? Voor het grote goudstempel van de geprofileerd-gecartonneerde linnen band werd namelijk dezelfde prent benut. Dan is derhalve de uitvoering van het boekwerk niet in één hand geweest. Er was een lithografische inrichting, die de vlaggenplaten maakte; en die zal wel eigen tekenaars hebben gehad. En er was een lithografische inrichting - wellicht annex boekbinderij - die de 1ste en 2de titelpagina leverde, door (wellicht) andere tekenaars gemaakt. Op zich is dit reeds een verklaring voor de lange voorbereidingstijd, waarover Steenbergen klaagde. De genoemde *niet geringe kosten* voor *de H.H. Uitgevers* zijn gemakkelijk te verklaren met de oneconomische uitvoering van het geheel.

Datering van de vlaggen-documentatie en de boek-uitgave

Op de titelpagina('s) van het boek is geen jaartal vermeld. Alleen door een onderzoek van de tekst en de afgebeelde vlaggen is een reconstructie van de kopij-verzameling en van het drukwerk mogelijk. Omdat vlaggen dikwijls een politieke situatie illustreren is het soms mogelijk, daaraan jaartallen te ontlenen. Ook in het onderhavige geval kunnen we aldus een en ander concluderen. In de eerste alinea van de Voorrede van het boek (in het Nederlands, gevolgd door exacte vertalingen in Frans en Engels) vindt men een interessante mededeling van de auteur, die alvast enig aanknopingspunt biedt: *Na bijna vier jaren met veel tegenspoed bij het uitgeven van dit werk te hebben geworsteld, is het met groote inspanning en niet geringe kosten H.H. Uitgevers gelukt, eindelijke de voorgestelde taak volbragt te zien.* Dus, de auteur had zijn materiaal aan tekeningen en tekst ingeleverd en afgerond, 4 jaren vóórdat het boek van

drukkerij en boekbinderij bij de uitgeverij ter tafel kon komen. Welke de tegenspoed is geweest zal wel in het duister moeten blijven; een dergelijk boek was (ook in het midden van de vorige eeuw, toen de oplagen maar betrekkelijk klein waren) toch zeker binnen een maand of 7, 8 klaar te maken geweest!
Ik heb de teksten daarom nauwkeurig uitgeplozen en, wat in eerste oogopslag niet direct zal opvallen, tussen alles in zitten hier en daar jaartal-opgaven verspreid. Ook de embleemvorm van enkele vlaggen kan tot de conclusie leiden, ná welk jaar, zowel als vóór welk jaar het vlaggen-verzamelwerk plaatsvond.

1833-1868
Een vroegst jaartal valt te verbinden aan de afbeelding van een vlag, in Spanje gevoerd aan de top en op de sloep voor H.M. de Koningin van Spanje. Dit was Isabella II (1830-1904), die - eerst onder regentschap van haar moeder Maria Christina, weduwe van de in 1833 overleden Ferdinand VII, en vervolgens onder dat van Don Baldomero Espartero hertog van Vittoria - van 1833 tot 1868 koningin van Spanje was. (Zij werd in 1868 onttroond, in 1870 deed zij afstand) (1).

Vóór 1838
De toelichting bij een vlag voor Centraal-Amerika levert een volgend jaartal op. De toelichting meldt namelijk dat genoemd 'gebied' is: bestaande uit de republieken Honduras, Nicaragua en San Salvador. De Centraal-Amerikaanse Confederatie onder één vlag verenigd bestond slechts van 1823 tot 1838. In laatstgenoemd jaar werden de eerste twee staten echter tot souvereine staten verklaard. San Salvador verviel tot anarchie totdat in 1859 het gebied zich als republiek souverein verklaarde. Het blijft overigens onduidelijk, waarom de tekst van het boek met het jaartal 1847 is voorzien: of heeft dat betrekking op de totale vernietiging van Mexico's macht in San Salvador door de oorlog van de Verenigde Staten (welke oorlog Mexico ook als 'bezetter' van San Salvador uitschakelde)? (2)

1846-1878
Belangrijk voor het zoeken naar betrouwbare jaartallen is vooral ook een vlag, die op een extra blad als Bijvoegsel wordt genoemd. Het is een vlag van de Kerkelijke Staten. Vlag van den Paus. Het wapen in die vlag is dat van paus Pius IX (Mastai-Feretti, 1792-1878), die van 1846 af de pauselijke waardigheid bekleedde. (3)

1848
Bij een vlag voor de Koopvaardij van Costa Rica, die ook dienst doet als oproep Loods gevraagd voor dat land, is het jaartal 1848 toegevoegd. Dit jaartal geeft echter niets anders aan dan het jaar, waarin de vlag is vastgesteld. (4)

1850-1860
Als Bijvoegsel ontdekt men een vlag voor de Sandwich eilanden. Prinses Kahina Nui (Victoria). De aanwijzing is wat verraderlijk en pas na bestudering duidelijk: het is de vlag van Prinses Victoria, de Kahuni Nui in het koninkrijk Hawaï. Deze kahuni nui was de naaste in macht en opvolging van de koning; de Koninklijke vlag is trouwens ook op het aanvullingsblad met afbeeldingen getekend, waaruit de datering vanaf 1850 tot uiterlijk 1860 mogelijk wordt. (5)

1851-1866
De dateringsperiode van het vlaggenboek schuift verder op met een vlag, gedetermineerd als van Hanover. Z.M. de Koning. Het gekroonde naamcijfer G R V van goud wijst op George de Vijfde (Friedrich Alexander Karl Ernst August (1819-1878), keurvorst/koning van Hannover), die van 1851 tot 1866 koning was, totdat Pruissen in 1866 het koninkrijk inlijfde. (6)

1856-1861
Op de documentatieplaat van Vorstelijke vlaggen is ook een jaartal toegevoegd aan China. Z.M. de Keizer; 1856. Deze keizer was Wên-tsung Hsien-fêng (1831-1861) van de Ta-tsjing dynastie, die regeerde vanaf 1851. Waarop het jaartal 1856 betrekking heeft is mij niet duidelijk. (7)

1856-1867
Misschien is er in dat jaar een vlaggendocumentatie uit het Verre Oosten in handen gekomen van de auteur, want met hetzelfde (onduidelijke) jaartal vindt men de vlag van de Wereldlijke Keizer (Sjogoen te Jedo) van Japan. Als wereldlijk keizerrijk is bedoeld het sjogoenaat, d.i. de heerschappij van erfelijke ministerpresidenten in Yedo (Tokio), die van 1600 tot 1867 bestaan heeft. In het gedocumenteerde jaar 1856 was Iesada (1824-1858) aan de macht, namelijk van 1853 tot 1858. Inmiddels was er ook al een god-keizer, Komei (1831-1866), die van 1847 tot zijn dood als zodanig werd 'erkend', en daarna door zijn zoon Mutsuhito (erfelijk) opgevolgd. (8)

1858
Niet de Nederlandse, maar alleen de Franse en Engelse verklarende tekst geven het jaartal 1858 bij de vlag van Costa Rica. Staat, Oorlog en Marine. Mogelijk was ook hier een of andere vlaggendocumentatie de 'bron' voor het jaartal, want het vlagmodel dateert uit 1838, de toevoeging van een wapen erin uit 1848 ... (9)

... of 1838?

De gedocumenteerde wimpel met het zelfde jaartal 1858 voor Guatimala, Staat en Marine geeft evenwel te denken: heeft de auteur hier wellicht òf een fout gemaakt, òf zo onduidelijk geschreven dat de zetterij verkeerd heeft gelezen? Zou in beide gevallen 1838 gelezen moeten worden? In 1838 viel immers de Centraal-Amerikaanse Federatie van Costa Rica, Guatemala, Honduras, Nicaragua en Salvador uiteen, waarna successievelijk deze landen zich tot zelfstandige republieken verklaarden! Guatemala kwam in 1838 (tot 1865) onder de dictator Rafael Carrera (1814-1865). (10)

Consequent heeft zich dan de fout in het jaartal wel doorgezet: in het bijvoegsel zijn ook de vlag van de Koopvaardij en die van Staat, Marine en Oorlog voorzien van het jaartal 1858. (11)

1860

Opmerkelijk is een vlag met het commentaartekstje: Creektown (Old-Calabar-Rivier, Afrika). De vlag moet gelokaliseerd worden in Zuid-Oost Nigeria, dat in 1861 door Engeland werd gekoloniseerd. De tekstuele toelichting: Koning Eijo Honestij (1860) is weer raadselachtig. Het vlagmodel wijst er echter op dat deze 'koning' wellicht zijn vlag kreeg toegewezen door zijn Engelse overheersers. (12)

Eveneens voorzien van het jaartal 1860 zijn de vlaggen van Entrerios en Corrientes, nader gespecificeerd als: Provinciën behoorende tot de Argentijnsche confederatie. Zuid-Amerika. Deze 'Argentijnse Junta' werd 1860-1861 bestuurd onder presidentschap van Santiago Derqui (1846-1891). (13)

Ook Napels, Koopvaardij en Sicilië, idem zijn vertegenwoordigd met een vlag, bij welke documentatie het jaartal 1860 is gesteld. Het jaartal is in deze gevallen kennelijk toegevoegd, omdat in 1861 het Koninkrijk Italië werd gegrondvest, waarin beide staten werden opgenomen, onder de eerste koning Victor Emanuel II (1820-1878). (14) Een en ander blijkt ook uit een andere vlag voor: Napels, Staat, Marine en Koopvaardij. Hierbij wordt aangetekend dat dit is de Oude van voor 1861 en inderdaad staat er eenzelfde wapenschild op als eerstgenoemde vlag, alleen voor de koopvaardij. Het is het vorstenwapen, en zodoende kon de auteur erbij schrijven: wordt waarschijnlijk nog gevoerd door de verdrevene vorstelijke familie en haren aanhang. Napels èn Sicilië waren van 1815 tot 1860 verenigd in het Koninkrijk der Beide Siciliës, onder Bourbonse vorsten, laatstelijk Frans II (in 1860 verdreven door Garribaldi). In de Franse en de Engelse tekst staat meer correct het jaartal 1860! (15) En tenslotte: het commentaar bij de vlag, waarmede Napels en Sicilië een loods oproepen, resp. waarmede loodsvaartuigen worden gekenmerkt, toont aan dat het boek na 1860/1861 gereed kwam: Zijn waarschijnlijk veranderd. (16)

1861

Het jaartal 1861 treft men vervolgens dan aan bij de wimpel voor de Marine van de Zuidelijke Staten van Amerika. Sedert de verkiezing van Abraham Lincoln ontstonden ook in het Zuiden vlaggen en wimpels met sterren, ontleend aan de vlaggen van de Noordelijke Staten. (17)

1862

Er is dan ook in het boek een vlag gedocumenteerd van de President der Vereenigde Staten, met de toevoeging: Noordelijke 1862. Waaraan echter het jaartal refereert is niet duidelijk; de vlag vertoont zelf een presidentieel zegel-wapen, zoals dat pas in de 20ste eeuw (!) officieel werd voor de Amerikaanse president. Mogelijk is hier de presidentsvlag gegeven, die Abraham Lincoln voerde, nadat op 4 december 1861 de eerste staten in het zuid-oosten zich afscheidden, wat het begin werd voor de Secessie- of burgeroorlog (tussen 'Noord' en 'Zuid'). (18)

De Zuidelijke Staten hanteerden sedert 1862 een eigen vlag, zoals die ook (met jaartal) door de auteur is opgegeven. (19)

In november 1862 vond in Griekenland een omwenteling plaats: koning Otto I van Beieren (1815-1867) werd na een bijna 30-jarige regering afgezet. Bij de drie genoteerde vlaggen vertonen 2 het Beierse wapen Staat en Marine), met de textuele aanduiding: Sedert de omwenteling in November 1862 waarschijnlijk veranderd, resp. Waarschijnlijk veranderd. (20)

1863

Hierop sluit exact met het jaartal 1863 aan (onder de Vorstelijke vlaggen) een vlag voor Griekenland. Z.M. de Koning, met de notitie: Onbekend of de teekening juist is. Het wapen hierop is dat van Georg I (1845-1913), die in genoemd jaar door de Griekse Nationale Regering tot Koning der Hellenen werd gekozen. Hij was een zoon van Christiaan IX van Denemarken. (21)

Bijna de einddatum, die voor de samenstelling van het vlaggenboek gereconstrueerd kan worden levert een reeksje vlaggen voor Denemarken, waaronder die voor de Admiraliteit (met aanduiding: waarschijnlijk veranderd), de Minister van Marine alsmede drie vlaggen met een gekroond naamcijfer F R VII. Dit werd gebezigd door koning Frederik VII (1808-1863), die vanaf 1848 tot zijn dood aan het bewind was. Het naamcijfer kwam ook op de vlag voor bestemd

voor de Koopvaardij met Marineofficieren als kapitein. (22)
Bij de Verbeteringen, achter in het boek is nog genoteerd: Het in deze en de volgende Deensche vlaggen voorkomende naamcijfer is in November 1863 veranderd tot C IX. Federik VII werd namelijk opgevolgd door Christiaan IX (1818-1906), zoon van Wilhelm hertog van Sleeswijk-Holstein-Sonderburg-Glücksburg.

Vòòr 1866

Het zoeken naar de laatst mogelijke tijd, waarin de auteur van het vlaggenboek zijn gegevens voor de drukpers verzamelde, is te reconstrueren aan de hand van de laatst te noemen vlag voor het Lombardo-Venetiaansch-Koningrijk, waarbij hij de aantekening plaatste: Nog voor Venetië in gebruik. Het Lombardisch-Venetiaans Koninkrijk, opgericht door het Congres van Weenen (1814/15), viel al in 1859 uiteen toen Lombardije na de Tweede Oostenrijks-Sardische Oorlog aan Sardinië werd toegekend. De Vrede van Weenen, die in 1866 een einde maakte aan de Pruisisch-Oostenrijkse Oorlog, veroorzaakte dat Venetië bij het Koninkrijk Italië terecht kwam. (23)
Derhalve, aangezien dit gegeven door de auteur reeds op een der eerste platen in het boek is verwerkt - en niet in het bijvoegsel of onder de verbeteringen - moeten de notities gemaakt zijn vòòr 1859, met een afronding tussen 1864 en 1866. Dit komt ongeveer overeen met het eerst aangehaalde: de tijdsspanne van 1833 tot 1868.
Maar langs andere weg is aan te tonen dat het semi-officiële marine-vlaggenboek vóór 1867 gereed kwam.
De auteur en verzamelaar van de vlaggen heeft drie keer een met name genoemde 'bron' voor zijn werk genoteerd: de vlag voor Rusland. Tol heeft bij zich de notitie: Hamburger vlaggenatlas. Ook is er de vlag voor Moldavië. Donauvorstendom, met eenzelfde aanwijzing, waarbij ook nog aansluit de vlag voor Servië. Donauvorstendommen. (24)
Maar, wat is nu die toch wel tamelijk summier aangeduide Hamburger Vlaggenatlas? In de banistieke litteratuur-opgaven is niet zo'n atlas bekend, althans niet met deze naam, die de auteur kennelijk aan het 'dienst-spraakgebruik' ontleende.
Genoemde bronopgave heeft betrekking op:
Flaggen-Almanack; Flaggen mit Guidons, Cornetten und Wimpeln in alphabetischer Ordnung nebst den Cocarden aller Nationen, Windrose, Globus etc. Het 64 pagina's tellende, geïllustreerde boekje werd bij de uitgevers Deppermann & Ruschke in Hamburg ongedateerd uitgegeven. Op grond van de gedocumenteerde vlaggen enz. neemt men aan dat het verschijningsjaar rond 1844 is te stellen.
Andere bron-aanduidingen brengen ons echter op een duidelijk pad naar een jaartal vóór welk in elk geval het boek verschenen moet zijn. Er worden allerlei vlaggen aangeduid met tussen haakjes een drietal namen: Forster, Marryat en Reynold, soms verduidelijkt nog met Code. Het betreft hier seinvlaggen, die naar een bepaald systeem in gebruik waren bij marine en koopvaardij voor het overbrengen van berichten of instructies. Het was echter nog niet zover dat internationaal dezelfde vlaggen voor seinoverdracht werden gebruikt.
In 1867 kwam op last van Hunne Excellentiën de Ministers van Binnenlandsche Zaken en Marine te Rotterdam bij H. Nijgh voor het eerst in het Nederlands van de pers een Algemeen seinboek ten dienste van alle natiën. Bewerkt naar de Engelsche en Fransche officiële uitgaven. In kleur komen hierin voor de vlagmodellen, die gebezigd werden door resp. de Nederlandse marine en koopvaardij, de Engelsche, de Fransche, de Italiaansche, de Keizerlijke Oostenrijksche, de Pruissische, de Zweedsche en Noorweegsche Oorlogsschepen, de Keizerlijke Russische Marine, en de Vereenigde Staten van Noord-Amerika. Wel te verstaan, elk van dezen had eigen vlagmodellen en -patronen, met de betekenis van de alfabet-medeklinkers (uitgezonderd de letters X èn Z, maar inclusief C, J, Q). De voor de Nederlandse marine geldende seinvlaggen in deze officiële uitgave van 1867 komen niet voor in ons onderhavig vlaggenboek (dat immers toch wèl onder supervisie van 'de marine' was samengesteld). De Code Mar(r)yat was een seinsysteem dat sedert 1817 van de hand van Frederick Marryat als: Commercial Code of Signals for Use of all Nations, in vele edities (met kleine verbeteringen) werd gepubliceerd. In 1841 kwam een volledige herziening in het licht, de editie van 1857 werd de internationaal meest gebruikte codereeks: met 2, 3 of 4 vlaggen en wimpels konden meer dan 12000 korte teksten worden overgeseind.
Het is (mij) niet duidelijk, waarop de bronaanduiding Forster kan slaan; in de mij ter beschikking staande bronnen komt geen seinboek voor dat duidt op een auteur met die naam. Wellicht is het Thomas Ignatius Maria Forster, een natuurkundige, astronoom en schrijver, op 9 november 1789 in Londen geboren en gestorven in Brussel 2 februari 1860. In 1805 richtte hij een 'Journal of the Weather' op, maar schreef voor een groot aantal wetenschappelijke tijdschriften over meteorologie en astronomie.
Het citeren van de bron Code Reynold is daarentegen wel duidelijk. Het gaat hier om een boek-

werk, van de hand van Charles de Chauvency dit Reynold, getiteld: Code de signaux, télegraphie nautique polyglotte, verschenen in 1856. De publicatie kreeg grote bekendheid in maritieme kringen en het gebruik ervan werd terstond verplicht gesteld in het Franse keizerrijk. Tot 1863 waren de door Reynold gepropageerde seinvlaggen reeds door 17 zeemachten aangenomen. Charles Reynold was een Franse marineman, in 1810 geboren te Pont de Veyle (Aon), gestorven op 9 september 1877 te Parijs. Hij was stuurmansleerling in de handelsvaart en trad in 1844 in staatsdienst, achtereenvolgens als 2de havenmeester op het eiland Bourbon, als 1ste havenmeester op het eiland Ré, en als commandant van de haven van Dieppe in 1856. Later werd hij consul in La Spezia (Italië). Van de Code Reynold weten we dat deze in 1857 verschilde (niet meer in overeenstemming is met) van het Engelsche seinboek.

Voorgaand citaat ontleen ik aan het in 1859 in Nieuwediep door J. C. de Buisonjé uitgegeven Memorandum voor den jeugdigen Zeeofficier, van de auteurs 'P. A. van Rees, luitenant ter zee 1e klasse, en P. M. Brutel de la Rivière, luitenant ter zee 1e klasse, titulair leeraar in de wis-, natuur- en werktuigkunde aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord.' Op pagina 705 worden de seincodes van F. Maryat (en G. B. Richardson) behandeld met bij de 2de groep (de echte 'zinnetjes') voorgaande notitie, gevolgd door: is vervallen, uithoofde de Franschen het Code Reynold bezigen.

In het Memorandum vinden we dezelfde vlagmodellen en vlaggekleuren als die, welke Steenbergen's boek voor de Nederlandse marine documenteerde. Maar hier - ligt het essentieel aanknopingspunt - dat was niet hetgeen koning Willem III op het Loo, den 31 October 1867 had goedgevonden en verstaan, namelijk dat aan 's Rijks schepen en vaartuigen van Oorlog (...) zal worden voorgeschreven: het in de Nederlandsche taal overgebrachte Algemeen Seinboek voor alle natiën. (Koninklijk Besluit nr. 83.)

Vlaggen in gebruik bij de marine (1ste en 2de rij tot 1868)

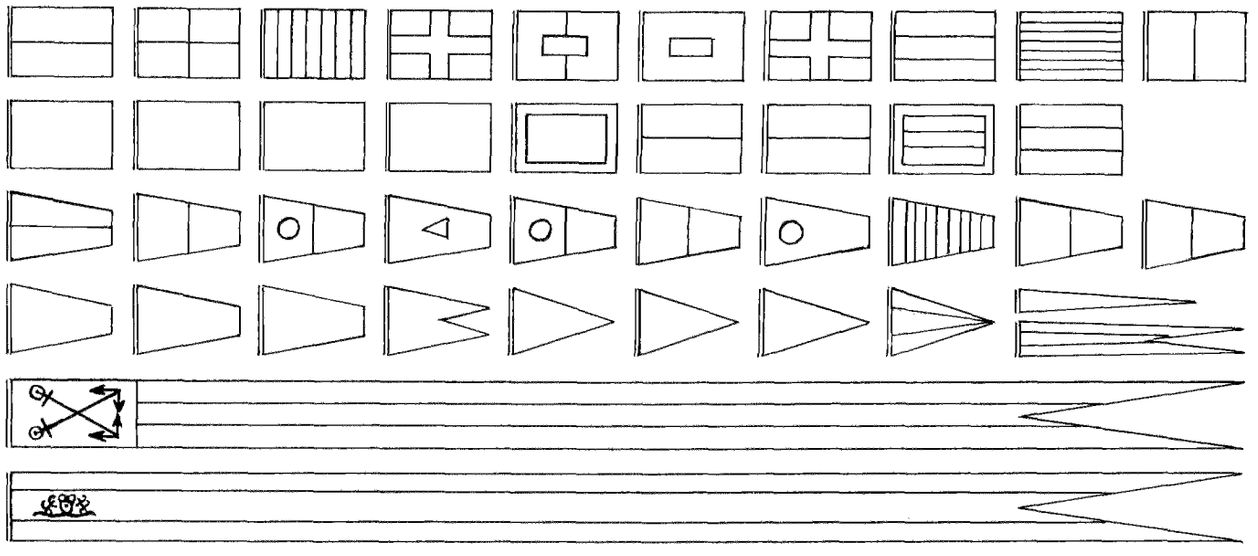

De verklarende tekst is onveranderd uit het Steenbergen-boek overgenomen, met weglating van de steeds herhaalde *inleidingswoorden Nederland. Marine.*

Van links naar rechts. 1ste rij: (w-r) Vlag O en Contrasein bij de Telegraafvlaggen; (r/w/r/enz.) Vlag 2; (w op r) Vlag 3; (w op b/r) Vlag 4; (b op y) Vlag 5; (r op w) Vlag 6; (r-w-r) Vlag 7; (b-w-b-enz.) Vlag 8; (r/w) Vlag 9.
2de rij: (r) Vlag 10, Kruidvlag, 1ste Herhalingsvlag, Geheim Sein; (w) Vlag 11, 2de Herhalingsvlag, Geheim Sein; (b) Vlag 12, 3de Herhalingsvlag, 1e Contrasein, Geheim Sein; (y) Aan den voortop der schepen: Quarantaine vlag. Aanduiding dat er besmettelijke zieken aan boord zijn of dat het schip van eene besmette haven komt en visitatie vereischt. Op sloepen: Visiteurs (geneesheeren) der quarantaine; (w met b rand) Telegraafvlag; (b-w) Geheim Sein; (r-w) Geheime Seinvlag; (r-w-b met w rand) Aan den voortop: Loods gevraagd; (b-w-r) Aan den gaffel of vlaggestok beduidt: 'een man over boord'.
3de rij wimpels: (w-r) O; (b/r) 1; (w op r/b) 2; (b op w) 3; (b op w/b) 4; (y/n) 5; (w op n) 7; (n/w/n/enz.) 8; (r/w) 9; (n/w) 6.
4de rij: (r) 10, 1ste Herhalingswimpel; (w) 11, 2de Herhalingswimpel; (b) 12, 2e Contrasein, 3e Herhalingswimpel;
(b) Herhalingswimpel der Telegraaf, Geheime Wimpel, Wachtwimpel; (r) Wimpel van het Centrum; (w) Wimpel van de voorhoede;
(b) Wachtwimpel, Wimpel der Achterhoede, Aan den gaffel: Niet salueeren voor eenige autoriteit(?); (r-w-b) Kerkwimpel
(aan den kruistop) met de gewone wimpel; Oranjewimpel. Aan den gaffel of vóór op de sloep. Verzoek om niet te salueeren voor de vorstelijke familie; (r-w-b) Aan den grooten top. Gespleten.
5de rij: (r-w-b en n op w) Werkvaartuigen.
6de rij: (r-w-b en volledig koninklijk- en rijkswapen hier vereenvoudigd!) Koninklijke Wimpel. Ook als Standaard.

Nota bene

De kleuraanwijzingen volgens internationaal gebruik:

r = rood,
w = wit,
b = blauw,
n = zwart,
y = geel
- - - = banen loodrecht op de stok
/ / / = banen evenwijdig aan de stok
+ + + = gevierendeeld

74 Voor de volledigheid van deze studie wil ik besluiten met het signaleren en nader beschouwen van door Steenbergen gehanteerde documentatiebronnen. Eerst in het negatieve: in de Voorrede zegt hij 'Dat, aangezien van alle marines geene opgaven van Seinvlaggen te verkrijgen waren, er vele dezer ontbreken.'
Vervolgens bedankt Steenbergen zijn 'medewerker' Asmus in de Voorrede, 'voor de vriendelijkheid om mij bekend te stellen met eene groote menigte officiëele Vlaggen en voor het mij zoo welwillend afstaan van eenige onmisbare bronnen tot onderzoek.' Dit laatste zal betrekking hebben op zogenaamde 'vlaggenkaarten', wandplaten met afbeeldingen van tientallen 'nationale' vlaggen, ter zee in gebruik. Deze 'bronnen' worden enige malen aangeduid, zoals bij een vlag voor Emden in 3 varianten: Van deze zijn nog vele variatiën op verschillende vlaggekaarten aangegeven; (en voor) Oostenrijk. Staat en Marine: Hiervan worden op de vlaggekaarten nog vele verscheidenheden aangegeven; (en ook) China: Hiervan vindt men vele verschillende teekeningen; (alsmede de) Pauselijke Staten. Staat en Marine: Men vindt van deze veel verscheidenheden in teekening en kleur. (Resp. Plaat VI: 187, 188, 189; VIII: 254, 255, 256, 257; XV: 505, 506; XV: 521, 522, 523, 524.)
Van dergelijke 'vlaggenkaarten' is tot nu toe gaan (internationaal) bibliografisch overzicht beschikbaar; naar eigen schatting zullen sedert ca. 1500 zo'n 500 wandkaarten gepubliceerd zijn tot medio vorige eeuw. Maar op ons marine-departement zullen hoogstens zo'n 10 bekend zijn geweest ...

Het protocol van de rood-wit-blauw-vlag

De (thans Koninkrijksvlag geheten) Nederlandse vlag in banen rood-wit-blauw is bij Steenbergen gedocumenteerd op Plaat VI, nr. 182. In de verklaring hierbij is gesteld:

182. Nederl. Staat, Marine en Koopvaardij.

idem	*Op den boegspriet. Geus.*	*Alsdan waait er geen wimpel van den grooten top.*
idem	*Aan den grooten top. Admiraal Vlootvoogd.*	
idem	*Aan den voortop. Vice-Admiraal Vlootvoogd.*	
idem	*Aan den kruistop. Schout-bij-Nacht Vlootvoogd.*	
idem	*Aan den kruistop. Krijgsraad vergaderd. (met wimpel.)*	
idem	*Aan alle toppen. Verjaardagen het Koninklijke Huis*	
idem	*Aan den voortop. Loods gevraagd. (Koopvaardij.)*	

Volgens Koninklijk Besluit van 31 augustus 1956 nr. 46 zijn de huidige vlaggen van rood-wit-blauw resp. voor de vlagofficier-admiraal, -luitenant-admiraal, -vice-admiraal, -schout-bij-nacht en -commandeur in de bovenhals op rood verrijkt met van wit 2 gekruiste commandostaven, 4 zespuntige sterren (2 + 2 geplaatst), 3 zespuntige sterren (1 + 2), 2 zespuntige sterren en 1 dergelijke ster.
Voor specifiek de Marine heeft het Steenbergenboek nog enkele vlaggen meer. Plaat VII, nummer 215 vertoont een Driehoekige Vlag van rood, wit en blauw Zonder wimpel aan den grooten top te bezigen voor de Kolonel Eskader-Komm(andan)t, zowel als een Overste Eskader-Komm(andan)t. De zelfde vlag aan den kruistop met de gewone wimpel dient als Kerkwimpel, zij het in dit geval, als drijver aan den grooten top.
Volgens vorengenoemd Koninklijk Besluit voert thans de eskadercommandant, zowel als de regionaal bevelhebber een standaard van rood-wit-blauw (in internationaal gebezigde banistieke termen: een Zwaluwstaartvormige Vlag). De Kerkwimpel is thans een Langgerekte Geknot-driehoekige Vlag (geen gespleten wimpel dus) van rood-wit-blauw, met tegen de broek een witte rechthoek (5 : ca 6) met een aflopend rood kruis.
De vraag ter Verkrijging van een Loods geschiedt volgens K.B. van 9 oktober 1934 thans met een rood-wit-blauwe vlag, geheel omzoomd door een witte rand (ter dikte van een vlaggebaan).
De Land- of werk-vaartuigen van de Marine werden in Steenbergen's documentatietijd aangeduid met een rood-wit-blauwe vlag, waarvan de witte baan op het midden was verrijkt met 2 zwarte gekruiste ankers (met groene stok !). De tegenwoordige Driehoekige Vlag ter Aanduiding van een Vaartuig, behorend aan of in Gebruik bij de Koninklijke Marine, geen Oorlogsvaartuig zijnde (K.B. 25 juli 1934) is hiermee vergelijkbaar: wit-blauw evenwijdig aan de broek (2:3, 1:2), met op wit een onklaar stokanker met erboven een (Nederlandse koninklijke) kroon, alles rood.
Dezelfde Plaat VII met toelichting documenteert nog enkele rang-vlaggen: rood-wit-blauw met in de bovenhals naast elkaar resp. 2, 3, 4 witte ballen (schijven), nrs. 234, 235, 236. Het betreffen hier volgens de toelichting de vlaggen van Schout-bij-Nacht in commissie aan boord van Jagten en Sloepen (zonder en in plaats van wimpel), Vice-Admiraal in commissie aan boord van Jagten en Sloepen (zonder en in plaats van wimpel), en Luitenant-Admiraal of Admiraal in commissie aan boord van Jagten en sloepen (zonder en in plaats van wimpel). De eerstgenoemde vlag geldt

Staats- en marinevlaggen Nederland

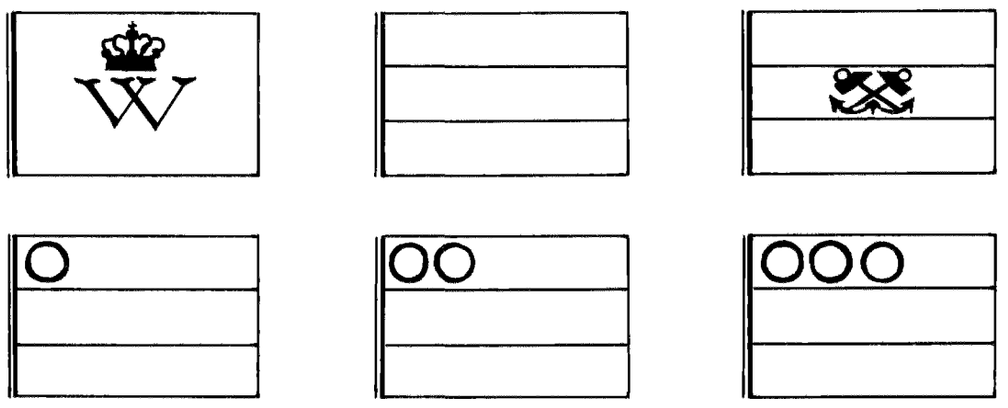

1ste rij: (n op oranje) Oorlog. Vaandel.; (r-w-b-) Staat, Marine, Koopvaardij; (r-w-b met n ankers, groene stokken) Marine. Lands- of werk-vaartuigen.
2de rij: (r-w-b met w ballen) Oorlog. Marine; en Leger.

bovendien voor Generaal-Majoor in dienst aan boord (met wimpel); de laatstgenoemde eveneens voor Generaal of Veldmaarschalk in dienst aan boord (met wimpel).

In het voorgaande was enige malen sprake van een wimpel. Plaat 34 brengt speciaal Winpels./ Flammes./Pendants. (Aan den grooten top./A la tête du grand mat./At the mainmasthead.) Als nummer XVII prijkt er een Gerekte Driehoekige Vlag ('Wimpel') als zogenaamde Drijver met banen rood wit blauw. De tekst: zegt Nederland, Koopvaardij. Idem Marine. (Gespleten). Volgens het K.B. van 31 augustus 1956 nr. 46, is deze laatstgenoemde Gespleten Driehoekige Vlag ('Splitwimpel') thans in de standaardverhouding 20:1, 40:1 en 75:1 voor de lengten van 1, 2 en 6 meter bekend. De gewone (niet gespleten) wimpel, vanouds traditioneel bij de burgerij in gebruik (bijvoorbeeld om een vlaggemast niet 'naakt' te laten staan) heeft ten onrechte hoe langer hoe meer het loodje moeten leggen: rondom kan men de Splitwimpel (ook genoemd Oorlogswimpel !) bij villa's en bungalows gehesen zien. Men beseft kennelijk niet dat men met een dergelijke wimpel geen blijk geeft van vredelievende gezindheid .... Dat zelfs de Friezen bewust of onbewust van hun uiterst populaire 'Fryske wimpel' naar advies van de Fryske Rie foar Heraldyk een strijdwimpel hebben gemaakt is misschien nog verklaarbaar. Voor burgerlijk gebruik zou echter de Nederlandse (zo men wil: Hollandse) wimpel puntig moeten uitlopen, eventueel fraai afgesloten met een oranje kwastje.

Verder met de gegevens van het vlaggenboek uit het zesde decennium van de 19de eeuw zien we op genoemde 34ste plaat onder nummer XX nog een Koninklijke Wimpel. (Ook als Standaard.) Het is opnieuw een splitwimpel van rood - (iets breder) wit - blauw, nu tegen de broek verrijkt met het volledige, van alle uitwendige versierselen voorziene Koninklijk en Rijkswapen.
Tenslotte is er nog als wimpel nummer XXII Nederland, Marine. Werkvaartuigen.
Ook dit is weer een Gespleten Driehoekige Vlag van rood, wit en blauw, met tegen de broek een witte rechthoek, waarop twee gekruiste onklare ankers van zwart (in tegenstelling tot het wapen bij de Koninklijke Wimpel in de hoogte- en niet in de lengterichting geplaatst). Als Plaat 39 met in een Bijvoegsel de uitleg treft men dan onder het ingevoegde nummer 988 aan een gele vlag met op het midden een zwarte kapitaal letter W, waarboven een zwarte kroon (5 beugels). De tekst zegt: Nederland. Oorlog. Vaandel. (NB. Het corps Mariniers heeft een zwart anker in de hoeken.) Dit is dus de zogenaamde 'Voorzijde' van wat bekend staat als Vaandel, thans voor het Korps Mariniers dat is ingesteld bij K.B. van 24 april 1929, nr. 116.
De huidige vaandels zijn overigens heel wat meer verrijkt dan uit deze documentatie zou blijken. En voor wat de gele kleur betreft citeer ik uit de Voorrede, Dat de oranjekleurige Vlaggen, om geene afzonderlijke afdeeling te maken, onder de geele zijn gerangschikt. Het zal wel minder een kwestie van indeling als van te vermijden extra kleurendrukkosten zijn, denk ik....

76 Mijn beschouwing van de 'militaire documentatie' in het vlaggenboek eindig ik met een afbeelding op Plaat XXXVI. Temidden van de Vorstelijke Vlaggen trekt die onder letter O onze aandacht: een vlag in banen rood-wit-blauw, met op het midden van de witte baan een weergave van het van alle uitwendige versierselen voorziene Koninklijk en Rijkswapen. De tekst documenteert uitvoerig: Nederland. Gr(oote). top met de Kon(inklijke). wimpel N° XX er boven, aan den gaffel, als geus en achter op de sloep met den Kon(inklijken). wimpel voorop. Z.M. de Koning. 33 schoten. H.M. de Koningin, Z.K.H. de Kroonprins en verdere leden van de Kon(inklijke). famille. 21 schoten.
Het betreft hier de vlag (en het saluut) - door H. A. Treu (als referendaris bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf/ministerie van defensie in zijn studie 'De Nederlandse vlag en de Nederlandse koninklijke vlaggen' (Den Haag 1972) genoemd De Oude Stijl - bij K.B. nr 46, bijlage, van 16 maart 1816 vastgesteld en gehanteerd tot 8 mei 1908.

Het zou belangwekkend zijn, op dezelfde wijze als vorenstaand ook de militaire en vorstelijke vlaggen van de andere landen, gedocumenteerd in Steenbergen's boek, te behandelen. Dit voert echter op deze plaats te ver. Bovendien levert het geen andere gegevens op dan het doel wat ik mij stelde: aan te tonen dat *het boek in 1867 is gepubliceerd, op grond van gegevens, sedert 1862 verzameld, in opdracht van of ten behoeve van de Nederlandsche Marine.*

Bibliografische beschrijving

Titel:
Vlaggen van alle natiën /
Pavillons de toutes les Nations /
Flags of all nations

Uitgever / drukker / boekhandelaar:
Weytingh & Brave, Amsterdam
(Warmoesstraat J 605)
Binnecaad & Morriën, Amsterdam
(lithografen; N.Z. Achterburgwal)
Tresling & Co, Amsterdam (lithografen; -?-)

Tekenaars:
(initialen op titelplaat) I.H.M. in(ventit);
I.W. imp(rimavit)

Auteur:
(Hendricus Conradus) Steenbergen,
met medewerking van W.J.M. Asmus

Verschijningsjaar:
1867

Uitvoering:
29,5 x 21 cm;
ingebonden in gecartonneerde linnen band met goudopdruk (zelfde motief als titelplaat)
64 pagina's (tekst) + 40
(paginagrote; eenzijdig gedrukte)
platen in kleur

Oplage:
(vermoedelijke) 500 exemplaren
(in Nederlandse bibliotheken en antiquarische collecties zijn ruim 100 exemplaren aangetroffen)

Opdrachtgever:
Departement van marine (Nederland)

Verwijzing naar de vlaggennummers

1. plaat 37: vlag Z; 2. 24:866; 3. 39:525a; 4. 24:840; 5. Sandwich Eilanden = Hawaii, 39:440 en 605; 6. 36:K; 7. 36:D; 8. 36:M; 9. 25:882; 10. 34:VIII; 11. 38:259 en 259a; 12. 19:656; 13. 24:864 en 865; 14. 32:1145 en 1146; 15. 15:525; 16. 25:890; 17. 34:XVIII; 18. 23:817; 19. 38:265; 20. 25:883 en 884; 21. 36:I; 22. 10:357 366 en 374; 23. 4:120; 24. 5:160, 6:173 en 8:267.

Nota bene
De biografische gegeven over Reynold en Forster dank ik aan de speurzin van de heer Lucien Philippe, bestuurslid van de Société française de Vexillologie, in Parijs.

Wilton-Fijenoord Pantserwagen

C. BLIJLEVEN

De Dok- en Werf-Maatschappij Wilton-Fijenoord N.V. kwam in 1933 in het nieuws naar aanleiding van het feit, dat op 16 augustus van dat jaar tussen het Ministerie van Koloniën en deze onderneming een contract werd gesloten voor de levering van drie pantserwagens ten behoeve van het Departement van Oorlog in het voormalige Nederlands-Indië.
Het lag zelfs in de bedoeling een jaar later een aanvullende opdracht voor nog drie pantserwagens te verstrekken.

Over het ontwerp zijn geen concrete gegevens meer te achterhalen. In de archieven van Wilton-Fijenoord is niets meer te vinden, boeken geven niet meer dan summiere gegevens die elkaar ook nog wel eens tegenspreken. De V-vormige romp werd vaak toegepast bij Duitse pantserwagens van omstreeks 1930, zodat Duitse invloeden zeker aanwezig zijn. De wel gehoorde veronderstelling dat de wagen een copie is van de Krupp-pantserwagen, blijkt echter niet juist te zijn, omdat deze pas in 1936 werd gebouwd. Wel vertonen beide wagens veel overeenkomsten, zodat de Krupp misschien eerder een copie is van de Wilton-Fijenoord pantserwagen.

De wagen was gebouwd op een zeswielig Krupp vrachtwagenchassis, type 22H143 en was voorzien van een luchtgekoelde 4-cilinder Krupp-motor met een vermogen van 50 p.k. bij 2500 omw/min. De maximim snelheid bedroeg 70 km/uur. Het pantser moest tot op dertig meter afstand bestand zijn tegen kogels uit een lichte mitrailleur. De wagens werden aangekondigd als een welkome versterking van de offensieve kracht van het leger. Met vrij grote snelheid konden ze zich over vlakke wegen verplaatsen, bovendien konden ze doordringen in terrein buiten de wegen. Ze zouden gebruikt kunnen worden voor offensieve verkenningen en tevens bij binnenlandse onlusten.

Na de beproevingen in Noord-Brabant en Limburg, waarbij ze goed voldeden, werden de eerste twee wagens naar de Oost verscheept, één daarvan op 26 april 1934 met het m.s. 'kota Tjandi'.

Op Java was men minder enthousiast over de aanwinsten dan de geslaagde proeven hadden doen verwachten. De luchtgekoelde motoren gaven moeilijkheden en men was gedwongen vliegtuigbenzine te gebruiken, in plaats van gewone benzine. Bovendien bleken de wagens te zwaar te zijn voor de meeste wegen. Het Departement van Oorlog besloot daarom de wagens terug te verkopen aan Wilton-Fijenoord en ze werden dus weer teruggebracht naar Nederland.

In februari 1935 lukte het Wilton-Fijenoord twee wagens te verkopen naar Brazilië. Met de derde, met kenteken H66436, bleef men voorlopig zitten.

Op 20 en 21 maart 1936 organiseerde de Amsterdamsche Vrijwillige Burgerwacht een oefening van 24 uur en Wilton-Fijenoord besloot daar met de H66436 aan deel te nemen. Met als bemanning de garagechef en de zoon van één der directieleden, startte de wagen te Diemerbrug, nadat de bemanning door de Radio-Omroep was geïnterviewd. Direct bij het vertrek ontstond reeds een volksoploop, mogelijk vanwege de slechte herinneringen welke de Amsterdamse bevolking had aan pantserwagens door hun optreden tijdens het Jordaan-oproer van 1934. De beide inzittenden dreigden te worden gemolesteerd en waren gedwongen de pantserluiken af te sluiten. Toen het publiek vervolgens op de wagen klom, zette men deze van binnenuit onder stroom, waarna onmiddellijk ruim baan werd gemaakt. Na een nachtelijke tocht, waarbij door de inzittenden beurtelings werd gereden, kwam men in Meppel aan. Hier liep één der beide cardans vast

en moest de hulp van een kraanwagen worden ingeroepen. Op één cardan vervolgde men de rit en kwam behouden weer te Rotterdam aan, na bij de pont van Zwijndrecht echter nogmaals bijna te zijn gemolesteerd. Ook hier was het weer nodig de wagen onder stroom te zetten. Met de Nederlanse vlag in top reed men Rotterdam binnen, waarbij op de Coolsingel een personenwagen werd aangereden. 'Onder stroom' bereikte de pantserwagen uiteindelijk weer de werf te Schiedam.

Uiteraard had het Nederlandse leger ook belangstelling voor deze Wilton-Fijenoord pantserwagen. Op 20 juni 1934 schreef de Chef van den Generalen Staf, Generaal-Majoor I.H. Reynders, aan de Minister van Defensie onder andere het volgende:

.....Ik ben van meening dat de thans door Wilton-Fijenoord gebouwde pantserwagen onze eischen zoo nabij komt, dat het alleszins aanbeveling verdient een dergelijken wagen op proef voor onze weermacht aan te schaffen. Omtrent de bewapening en enkele detailwijzigingen ware dan te voren nog overleg te plegen met de fabrikanten. De 'Commissie Pantserautomobielen', ingesteld bij Uwe voormoemde aanschrijving Geh.Litt.W28, zou in deze aangelegenheid van advies moeten dienen. Zou de pantserwagen goed voldoen - en de kans daarop acht ik zeer groot - dan is het mogelijk binnen afzienbaren tijd te voorzien in de dringende behoefte aan pantserwagens, waardoor de gevechtswaarde van onze lichte troepen in belangrijke mate zal stijgen. Ik acht het voorts uit een oogpunt van werkverruiming een groot voordeel, dat deze wagens hier te lande worden vervaardigd. Ik teken hierbij nog aan, dat de thans bij het K.R.A. aanwezige pantserwagens (Vickers Carden Loyd en Morris) voor oorlogsgebruik slechts geringe gevechtswaarde hebben en niets afdoen aan de noodzakelijkheid om moderne pantserwagens aan te schaffen. In mijn tot u gericht schrijven van 15 februari 1934 no. 3608/33 Geheim legde ik hier reeds den nadruk op.....

Enkele leden van de Commissie Pantserautomobielen hebben zich inderdaad op de hoogte kunnen stellen van de pantserwagen. Hun mening resulteerde in een advies van de Commissie om een proefwagen aan te schaffen (5 juli 1934).
Het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichtingen te Zaandam nam vervolgens contact op met Wilton-Fijenoord teneinde een en ander te bespreken. Dit resulteerde op 30 augustus 1934 reeds in een aanbod voor een pantserwagen zoals geleverd aan het Departement van Koloniën, doch voorzien van een 2cm Solothurn machinekanon en 2 mitrailleurs 7,9 mm. Een

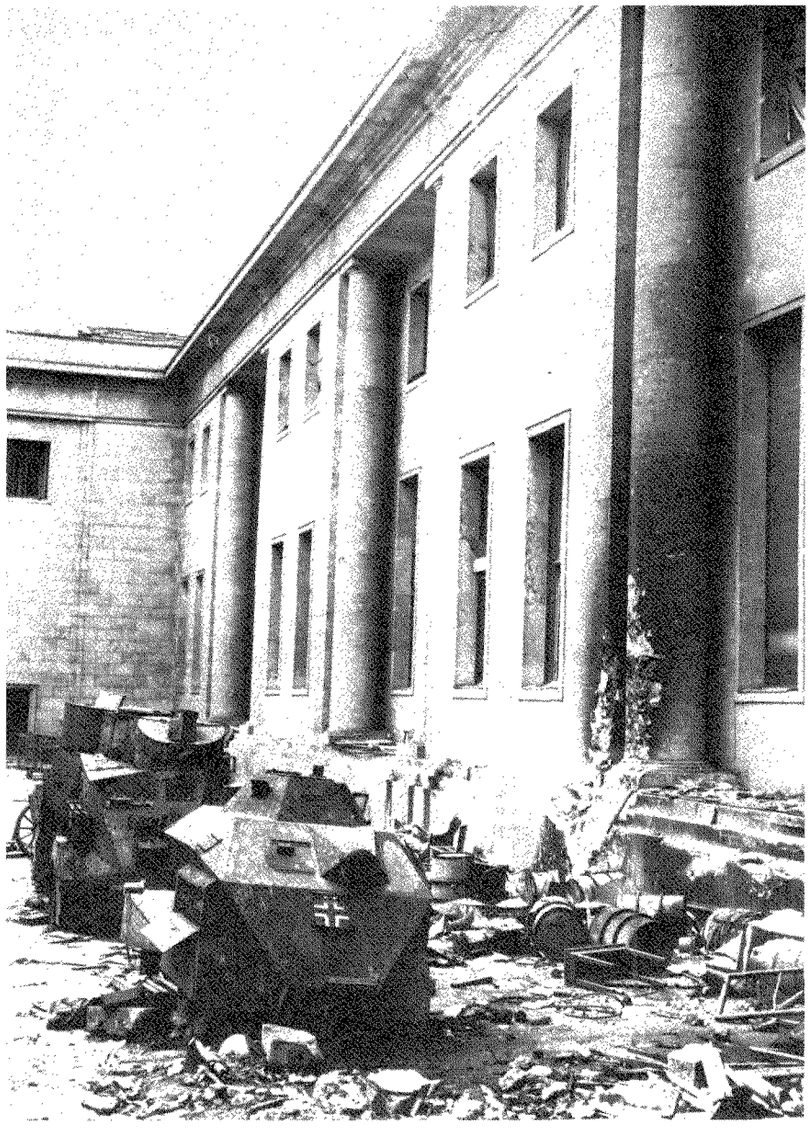

prijs kon nog niet worden genoemd, omdat daarvoor eerst gegevens moesten worden ontvangen van de firma Krupp.
Op 20 september 1934 waren deze gegevens bekend en deed Wilton-Fijenoord een prijsopgave voor de levering. Daarbij werd aangenomen dat bewapening en munitie, alsmede kijkers, franco aan de fabriek ter beschikking zouden worden gesteld.

de prijs per wagen bedroeg:

bij gelijktijdige bestelling van 3 wagens:
f 34.800,–
bij gelijktijdige bestelling van 6 wagens:
f 33.500,–
bij gelijktijdige bestelling van 9 wagens:
f 32.300,–
bij gelijktijdige bestelling van 12 wagens:
f 31.200,–

Exclusief omzetbelasting en eventueel te heffen invoerrechten op de chassis en de pantserplaten. Wellicht mede door de teleurstellende ervaringen met de wagen in Indië, is de offerte echter niet geaccepteerd.

In 1938 bracht Wilton-Fijenoord haar pantserwagen wederom onder de aandacht van de militaire autoriteiten. Zij bood het Nederlandse leger de wagen aan, in ruil voor het niet te hoeven betalen van een bedrag aan belasting (ca. *f* 2.000,–).
De Staat der Nederlanden nam dit aanbod aan en op voorstel van de Chef van de Generale Staf werd de wagen per 1 juni 1938 ingedeeld bij het Korps Rijdende Artillerie.

Bij dit korps waren al ingedeeld de vijf Carden Loyd rupspantserwagens en de drie Morris wielpantserwagens. Hiermee waren twee secties gevormd met elk twee rupspantserwagens, een sectie met twee wielpantserwagens en een sectie met een rups- en een wielpantserwagen. De Wilton-Fijenoord pantserwagen zou de rupspantserwagen uit de laatste sectie vervangen, zodat die dan uit twee ongeveer gelijkwaardige wielpantserwagens zou bestaan.

Echter, de wagen werd geleverd zonder bewapening. Op 31 maart 1939 schrijft de Commandant van de Lichte Divisie, waar het Korps Rijdende Artillerie deel van uitmaakt, aan de Minister van Defensie, de Commandant Veldleger en de Chef van de Generale Staf, dat de pantserwagen nog altijd niet is bewapend en derhalve onbruikbaar is voor dienst te velde.

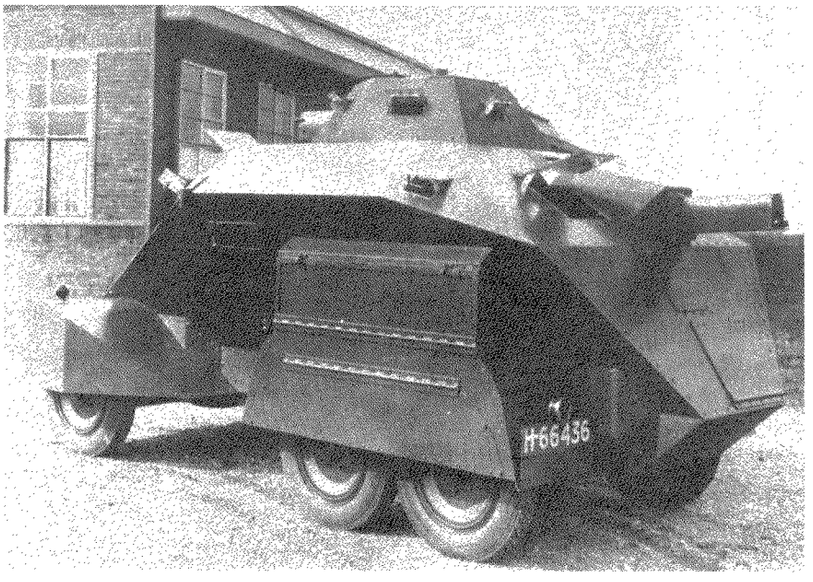

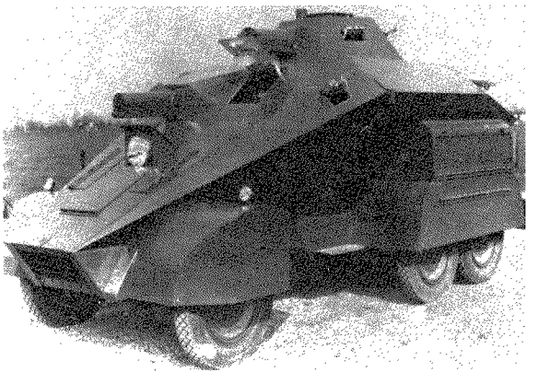

Op 31 januari 1940 rapporteert de Directeur der Artillerie-Inrichtingen aan de Minister van Defensie dat pogingen om de inbouw van bewapening te laten verzorgen door Landsverk, vanwege de inmiddels gewijzigde internationale omstandigheden geen resultaat hebben gehad. Men is in onderhandeling met DAF over de inbouw van een front- en achtermitrailleur, overeenkomstig de pantserwagen M39.
Zodra men nauwkeuriger georiënteerd is over de kosten, zal men op deze aangelegenheid terug komen.....

In de meidagen van 1940 is de wagen niet operationeel gebruikt. In de geschiedschrijving van het Korps Rijdende Artillerie wordt alleen gesproken over de Morris en de Carden Loyd pantserwagens.

De Wilton-Fijenoord pantserwagen is door de Duitsers buitgemaakt en heeft mogelijk gedurende de oorlogsjaren in een museum gestaan. In april 1945 is hij toch weer in gebruik genomen, waarschijnlijk nog steeds zonder bewapening. Na de capitulatie werd hij gevonden op de binnenplaats van de Rijkskanselarij in Berlijn. Daarna zal hij ongetwijfeld met al het ander schroot zijn opgeruimd.

Bronnen:

Centraal Archieven Depot Ministerie van Defensie
Personeelsblad Wilton-Fijenoord
A photohistory of Armoured Cars in two World Wars, George Forty

Lichte pantserwagen type 'Fijenoord'

zoals op 30 augustus 1934 geoffreerd aan het Nederlandse leger.

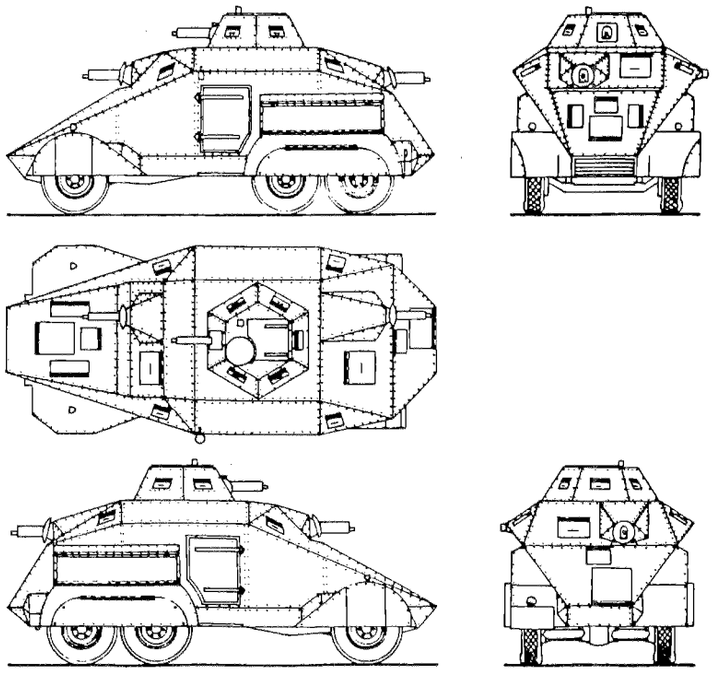

De pantsering is door middel van een sterk doch licht geconstrueerd geraamte aangebracht op een KRUPP's drie-assig chassis met luchtgekoelden motor, vier-wiel-aandrijving en dubbele (voor en achter) stuurinrichting.

Met uitzondering van eenige platen die voor eventueele demontage van belangrijke onderdeelen als motor enz. wegneembaar moeten zijn, is de gehele bepantsering met verzonken nagels op het geraamte geklonken. De vorm, en in verband hiermede de dikte der pantserplaten zijn zoodanig gekozen dat deze ondoordringbaar zijn voor S.M.K. munitie kaliber 7.9 mm op 30 meter afstand in horizontale richting geschoten.
De buiten het eigenlijke pantserlichaam aangebrachte spatschermen en evenzoo de vloerplaten in den wagen zijn van pantsermateriaal, dat bestand is tegen handgranaatsplinters.

De bewapening bestaat uit twee watergekoelde mitrailleurs kaliber 7.9 mm die vòòr en achter naast de chauffeurzitplaatsen in passende ompantsering zijn aangebracht en één luchtgekoeld machinekanon kaliber 2 cm., ondergebracht in een draaibaren gepantserden toren boven het midden van den wagen uitstekend.
De beide mitrailleurs bestrijken horizontaal een veld van 50 graden en verticaal -10 tot +20 graden. Het machinekanon in den toren horizontaal 360 graden en verticaal van -10 tot +85 graden.

De bemanning bestaat uit een leider die het commando voert en gezeten is in den toren, een chauffeur en een man ter bediening der machinegeweren. Beide laatsten kunnen zoowel vòòr als achter naast elkaar plaats nemen. De ruimte in den wagen biedt het personeel voldoende gelegenheid zich snel te kunnen verplaatsen.
De commandant in den toren bedient het machinekanon en het wegklapbare, van binnenuit bedienbare zoeklicht. Het draaien van den toren geschiedt door middel van een eenvoudige trapbeweging terwijl voor het vluchten van het kanon een handbeweging is aangebracht. In den toren bevindt zich voorts een vizierkijker, een ventilatie-opening beschermd door een gepantserde kap, de noodige schietgaten die door middel van pantserdeksels kunnen worden afgesloten en een nooduitgang. In de luikjes der schietgaten zijn kijkspleten aangebracht, die met dik glas tegen splinters zijn beschermd.
De bediening der mitrailleurs vòòr en achter geschiedt geheel uit de hand, het richten door een vizieropening in de ompantsering.
De besturing vòòr en achter geschieden onafhankelijk van elkaar.

De munitie van de mitrailleurs wordt opgeborgen in 12 doozen, elk bevattende één band met 225 patronen. Deze doozen zijn aangebracht tegen de zijwanden binnen het bereik van de zitplaatsen voor den schutter.
100 granaten voor het machinekanon worden in de bijbehoorende magazijnen elk bevattende 20 stuks binnen het bereik van de Commandant in beugels tegen de zijwanden aangebracht.

Voorts dienen twee kastjes ter berging van 20 handgranaten en 20 traangasbommen. Voor het gebruik der traangasbommen is in den bodem van den wagen een afsluitbare opening aangebracht.

In de beide zijwanden is een deur, eveneens uit pantserplaat aangebracht terwijl zich in den achterwand nog een nooduitgang bevindt zoodat de bemanning zoonodig gelijktijdig den wagen kan verlaten.
Een afsluitbare opening van ampele afmetingen verleent den chauffeur vanaf zijn zitplaats zoowel achter als vòòr het noodige uitzicht. Bij gesloten luik wordt het uitzicht verkregen door een in een gepantserde koker gemonteerd stel spiegels.
In de zijwanden zijn evenals in den toren de noodige afsluitbare schietopeningen aangebracht. Twee krachtige wegklapbare schijnwerpers zijn aangebracht in vòòr- en achterwand. De bediening geschiedt vanaf de zitplaats van den chauffeur of mitrailleurschutter.
Lampen voor de stadsverlichting zijn gemonteerd op de vòòr-spatborden terwijl aan het linker achterspatbord een nummer en stoplicht zijn aangebracht. Het inwendige van den wagen wordt verlicht door 6 in speciale water- en gasdichte fittings gemonteerde lampen.

Een speciale inrichting is aangebracht voor het onder hoogspanning zetten van het geheele wagenlichaam, welke ter beveiliging van het personeel automatisch bij het openen (van binnenuit) der deuren wordt uitgeschakeld.
De noodige gereedschappen en reservedeelen zijn ondergebracht in bergruimten onder de zittingen van chauffeur en schutter, terwijl de beide rupsbanden welke om de achterwielen kunnen worden gelegd, opgeborgen zijn in kasten aan de buitenzijde boven de achterspatborden.
De 4 cilinder luchtgekoelde motor fabrikaat KRUPP ontwikkelt maximum 50 P.K.e. bij 2500 omw/min en een benzineverbruik van 22 liter/100 KM.
Met den benzine-voorraad van ca. 65 liter kan dus ca. 300 KM worden afgelegd.
Behalve het hoofdversnellingsmechanisme is op de voorste van de achterassen nog een hulpversnellingsmechanisme aangebracht, waardoor in totaal bij het vooruit rijden over 8 en bij het achteruit rijden over 4 versnellingen beschikt kan worden, terwijl bij het vooruit rijden nog 2 versnellingen voor terugzetten beschikbaar zijn.

De op de 4 achterwielen aangebrachte hydraulische remmen kunnen door middel van een voetpedaal zoowel achter als vòòr worden bediend. Bij de vòòrstuurinrichting is bovendien nog een handrem aangebracht.

Het gewicht van den geheel uitgerusten wagen inclusief de bemanning bedraagt ca. 4850 KG.
De achterwielen zijn door middel van dubbele scharnierende armen met het chassis verbonden waardoor is bereikt dat deze onafhankelijk van elkaar elk afzonderlijk zich op en neer kunnen bewegen over een hoek van 52 graden zoodat in ongebaand terrein steeds alle vier de achterwielen in contact met den grond zijn. Twee zware veeren steunende op zijarmen van den langsdrager brengen het gewicht van den wagen op de achterwielen over.

	Versnellingen		Snelheid KM/U	
	I	II	I	II
1e versnelling	1: 5.50	1: 12.20	12.5	5.5
2e versnelling	1: 2.96	1: 6.57	23.5	10.5
3e versnelling	1: 1.59	1: 3.53	44.0	20.0
4e versnelling	1: 1.00	1: 2.22	70.0	31.5
A versnelling	1: 7	1: 14.2	10.0	14.1

De Japanse operatiën tegen en in Nederlands-Indië in 1941 - 1942

MR. L.F. DE GROOT

Inleiding

Hoe sterk was de Japanse troepenmacht, die tegen Nederlands-Indië werd ingezet en hoe groot was het totaal van de troepen, die op 1 maart 1942 en volgende dagen op JAVA landen?

Dit zijn vragen, waarop het antwoord, voorzover mij bekend, nog nooit met nauwkeurigheid kon worden gegeven, evenmin als bekend is hoe de aanval op Nederlands-Indië was opgezet en in het groter verband van de Japanse campagne tegen het zogenaamde ABCD-front in de Pacific werd ten uitvoer gebracht.

In het ondervolgende relaas zal worden getracht aan de hand van tot dusver onbekende en ongepubliceerde gegevens, afkomstig van de Japanse troepencommandant zelf, die de actie leidde, namelijk *Generaal Hitoshi IMAMURA,* en van zijn Chef-Staf, *Luitenant-Generaal Seisabura OKASAKI,* een bijdrage te leveren tot beantwoording van bovenbedoelde vragen.

De gegevens werden verkregen tijdens het proces, dat in maart 1949 voor de door mij voorgezeten Temporaire Krijgsraad te Batavia tegen beide Generaals werd gevoerd. Zij werden vervolgd wegens oorlogsmisdrijven, die tijdens en kort na de Japanse invasie door de invalstroepen waren gepleegd op Borneo en Java, waarvoor zij verantwoordelijk werden geacht door de Auditeur Militair, die tegen beiden op grond daarvan de doodstraf eiste.
De krijgsraad achtte echter, na een diepgaand onderzoek, deze verantwoordelijkheid niet aanwezig en sprak hen vrij.
Behalve uit de tijdens het proces bij nauwkeurige ondervraging omtrent het verloop der acties verkregen inlichtingen werden verdere gegevens geput uit een door Generaal IMAMURA tijdens zijn gevangenschap geschreven autobiografie, door hemzelf genoemd 'De strekking van mijn leven' (in de Engelse vertaling: The Tenor of my Life). Deze autobiografie, waarvan een der zeer enkele Engelse vertalingen aan mij werd aangeboden, is door IMAMURA niet voor publicatie geschreven: 'I have no intention to show them to others'. Hij schreef deze 'recordings' en 'confessions' ten behoeve van zijn beide zoons, een medicus en een ingenieur, en ten behoeve van zijn dochter en haar beide kinderen, omdat hij gedurende zijn leven als beroepsofficier zó veelvuldig en langdurig van huis is geweest, - twaalf jaar buitenslands, waarvan drie in Engeland, als adjunct militair attaché-, dat zijn kinderen hun vader niet voldoende kennen. Wellicht kunnen zij, meent hij, hun voordeel doen met hetgeen hij in zijn leven heeft ondervonden en geleerd.

In het algemeen kan aangenomen worden, dat de verkregen gegevens juist zijn: toetsing aan hetgeen van elders bekend was en het zuiver militaire en strategische karakter dezer mededelingen rechtvaardigen de conclusie, dat het door IMAMURA gegeven relaas van de door hem geleide operatiën tegen Nederlands-Indië in overeenstemming met de feiten is. Behoudens wellicht enige onnauwkeurigheden, veroorzaakt door het tijdsverloop tussen deze Japanse actie en IMAMURA's gevangenschap en vervolging. Overigens bleek het geheugen van deze toen 63-jarige Generaal ondanks alles, wat hij sindsdien had meegemaakt, nog zeer goed te functioneren.

Reeds in oktober 1942 toch was hij van zijn functie op Java ontheven en als Opperbevelhebber van de Japanse Legergroep, die op Nieuw Guinea, de Salomonseilanden, Guadalcanal, Bougainville en Rabaul tot zelfs ná de Japanse capitulatie verbitterd tegenstand tegen MacArthurs offensieven zou blijven bieden, naar Rabaul 'weggepromoveerd'. En pas in oktober 1945 was bij, met het restant van zijn, - groten-

deels door verhongering -, van ongeveer 200.000 tot ongeveer 100.000 man geslonken Legergroep, door de Amerikaanse en Australische troepen van het sinds vele maanden volkomen geïsoleerde Rabaul 'bevrijd'. Daarna kwam hij in Australische gevangenschap, stond voor een Australische Krijgsraad terecht, die hem tot 10 jaren gevangenisstraf veroordeelde wegens door tot zijn Legergroep behorende troepen voornamelijk in de oerwouden en wildernissen van Nieuw Guinea bedreven oorlogsmisdrijven en werd pas in 1948 naar Nederlands-Indië uitgeleverd.

Algemene situatie omstreeks november 1941

Tot goed begrip der zaak lijkt het niet ondienstig de algemene situatie omstreeks november 1941, een maand vóór het uitbreken van de Pacific-oorlog, nog even te releveren.

Toestand in het Westen

In het Westen was het gehele Europese vasteland stevig in de greep van de As. Hitlers legers stonden ver in Rusland, in Noord-Afrika-Korps een voortdurende bedreiging voor Egypte en het Suezkanaal. De krijgskansen van de Geallieerden waren précair, al had dan Hitler vooral in Rusland enorme verliezen aan mensen en materiaal en al scheen dan het gevaar voor een invasie in Engeland, vooral na de hevige klappen, die Goerings Luftwaffe te incasseren had gekregen, voorlopig geweken. En al was de weerstand hoofdzakelijk tengevolge van de steeds grotere steun van Amerika met oorlogsmateriaal aanmerkelijk toegenomen, een Duitse overwinning was zeker niet ondenkbaar.

Toestand in het Oosten

In China was Japan heer en meester; Tsjang Kai Sjek was tot ver in het binnenland teruggedrongen. Japanse troepen hadden Indo-China bezet, met afgedwongen bewilliging van Vichy. De vliegvelden van Indo-China waren in Japanse handen, evenals de belangrijke oorlogshaven, de CAMRANH-Baai. Ook Siam (Thailand) had voor de Japanse druk moeten zwichten. Rusland zou zeker geen oorlog op twee fronten beginnen, nu het in het Westen zo in het nauw werd gedreven. Wel was de missie-Kobayashi, die ten doel had op 'vredelievende' wijze Japan, evenals in Indo-China was geschied, de belangrijke hulpbronnen van Nederlands-Indië, voornamelijk olie en rubber, in handen te spelen, onverrichter zake teruggekeerd; wel was men in Amerika aan het 'wakker worden': de Japanse expansie in Indo-China en Siam had in Washington scherpe reaties teweeggebracht, maar toch waren er velen die meenden een oorlog met Japan nog te kunnen vermijden. En dezen dachten gelijk te krijgen, toen Japan blijkbaar van de Amerikaanse reactie geschrokken, op 17 november nog een 'vredesmissie'onder KURUSU naar Washington zond.
Maar dit bleek slechts een afleidingsmanoeuvre: de tijd van 'Dai Nippon' was gekomen! Het zou maar al te spoedig bij verrassing toeslaan!

Wat deed Japan intussen?

IMAMURA's relaas:

Op 6 november 1941 ontvangt de toenmalige Luitenant-Generaal IMAMURA, die als commandant van het Japanse 21ste Leger in Kanton in Zuid-China is gestationneerd, een oproep uit Tokyo, meldende, dat hij tot commandant van het 16e Leger is benoemd en zich de volgende dag per vliegtuig naar Tokyo moet begeven.
Op 10 november komt hij op het vliegveld Tachikawa bij Tokyo aan, waar hij wordt verwelkomd door Generaal-Majoor OKASAKI, die hem influistert, dat hij zelf tot Chef-Staf van het 16de Leger is benoemd, *en dat het 16de Leger bestemd is om in geval van oorlog Nederlands-Indië te veroveren.*

De volgende dag bezoekt IMAMURA de Keizerlijke Generale Staf, waar hij van Generaal SUGIYAMA nadere mededelingen omtrent zijn taak ontvangt.

Het plan voor de actie

De mededelingen, die IMAMURA bij zijn bezoek aan het Keizerlijk Hoofdkwartier van Generaal SUGIYAMA te horen kreeg, bevestigden het bericht van OKASAKI: het 16de Leger zou op een tijdstip, dat daartoe na het uitbreken van de oorlog in de Pacific in verband met het verloop van de andere operatiën geschikt zou zijn, in nauwe samenwerking met de vloot, Nederlands-Indië veroveren en bezet houden.
Volgens Generaal IMAMURA's woorden ter terechtzitting, zei SUGIYAMA hem, dat 'ingeval de aanval op de Amerikaanse vloot in PEARL HARBOR het daarvan verwachte succes zou hebben en Nederlands-Indië niet, evenals Indo-China, op vredelievende wijze aan de zijde van Japan was te krijgen', dit plan zou worden ten uitvoer gebracht.
Het **operatieplan** zou als voornaamste punten omvatten:

- Bezetting van AMBON en TIMOR;
- Snelle bezetting van de belangrijke **olieterreinen** op BORNEO en ZUID-SUMATRA
- Bezetting van JAVA.

84 De olieterreinen op Borneo zouden na de verovering aan de Japanse Marine worden overgedragen. (Het Oostelijk deel van de Archipel werd evenals Oost- en Zuid-Borneo en Celebes aan de Japanse Vloot toegewezen; ook Ambon en Timor zouden na de verovering aan de Vloot worden overgegeven).
De troepen, die de olieterreinen op Borneo zouden bezetten, moesten hierna deelnemen aan de bezetting van JAVA. Uiteraard hield de opdracht ook in dat de bezette gebieden in staat van verdediging gebracht moesten worden tegen vijandelijke tegenoffensieven en onder militair bestuur moesten worden gebracht.

Imamura's 16de Leger

Het 16de Leger ressorteerde onder de ZUIDELIJKE LEGERGROEP van MAARSCHALK TERAUCHI, die zijn Hoofdkwartier tijdens de operatiën tegen de PHILIPPIJNEN, BURMA, MALAKKA, (SINGAPORE) en NEDERLANDS-INDIË te SAIGON had gevestigd, daarna te SINGAPORE.

De *Zuidelijke Legergroep* bestond uit:
Het *14de Leger*, (Generaal HOMMA; Philippijnen);
Het *15de Leger*, (Burma);
Het *25ste Leger*, (Malakka, later ook Sumatra);
Het *16de Leger*, (Nederlands-Indië);
Een zelfstandige Brigade, (Serawak en Brits Noord-Borneo);
De Zuidelijke Luchtmacht.

Het 16de Leger bestond, toen IMAMURA zijn opdracht kreeg, gedeeltelijk nog slechts op papier.
Slechts de *2de Divisie*, in Japan in opleiding, was direct beschikbaar.
De *Generale Staf* moest, in Japan, grotendeels nog geformeerd worden, terwijl de overige onderdelen eerst nog in ander verband opdrachten hadden te verrichten en pas daarna ter beschikking van het 16de Leger zouden komen
De samenstelling zou zijn:
Generale Staf, (Chef-Staf: Generaal-Majoor OKASAKI);
2de Divisie, (commandant: Generaal-Majoor MARUYAMA; in Japan);
38ste Divisie, (commandant: Generaal-Majoor TSUCHIHASHI; FORMOSA; eerste oorlogstaak: deelname aan de bezetting van de Philippijnen en de verovering van MANILLA);
Brigade-SAKAGUCHI, geconcentreerd op de PALAU-EILANDEN. (Jap.mandaat, Noord van de 'Vogelkop' van Nieuw Guinea)

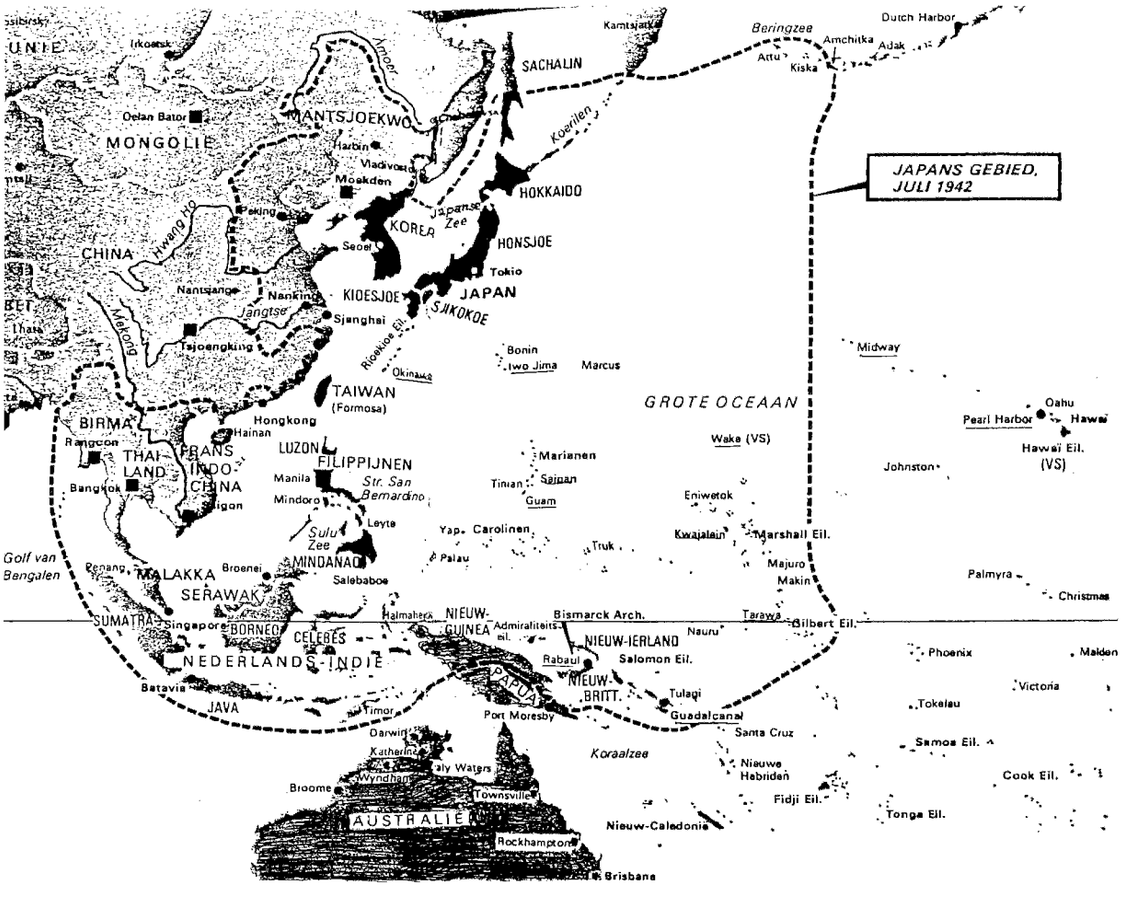

Waar zich de strijd zou afspelen.
Algemeen overzicht van het Pacific-gebied.

Imamura's bevelen ter uitvoering der oorlogstaak

Ter uitvoering van de aan het *16de Leger* toegewezen oorlogstaak gaf IMAMURA de volgende opdrachten :

38ste Divisie

ITO:
Ambon, Timor.

Hiervan zou één Brigade onder Generaal-Majoor(?Kolonel?) ITO, AMBON en daarna TIMOR bezetten.

SHOJI:
Kalidjati

Een zelfstandig opererend Detachement ter sterkte van ongeveer een regiment (twee Baltaljons Infanterie, versterkt met tanks en anti-tank- en luchtdoelgeschut) onder kolonel SHOJI, kreeg tot taak, vergezeld van grondpersoneel van de Luchtmacht westelijk van INDRAMAJOE op JAVA te landen en vervolgens het vliegveld KALIDJATI te bezetten.

SANO:
Pladjoe, Soengai Gerong, Palembang

De rest van de 38ste Divisie, ter sterkte van ongeveer een Brigade, waarbij een Bataljon parachutisten was ingedeeld, zou, onder bevel van de Divisiecommandant, generaal-Majoor SANO, de olieterreinen in Zuid-Sumatra (PLADJOE en SOENGAI GERONG) en PALEMBANG bezetten.

48ste Divisie

48ste Divisie JAVA:
Rembang, Soerabaja

Deze divisie moest, nadat zij uit de strijd op de Philippijnen zou zijn losgemaakt, worden ingescheept en zonder 'tussenlandingen' nabij REMBANG op JAVA landen.
Hierna moest zij naar SOERABAJA opmarcheren en zich van OOST-JAVA meester maken.

2de Divisie

2de Divisie: JAVA:
Bantam, (Batavia)

Gezamenlijk met de Generale Staf zou deze Divisie vanuit Japan via Formosa naar de CAMRANH-Baai in INDO-CHINA opvaren en vandaar naar JAVA koers zetten, waar geland zou worden bij MERAK (Straat Soenda) en in de Baai van BANTAM.

De 'SAKAGUCHI-Brigade'

SAKAGUCHI:

1. *Mindanao, Jolo, Borneo. (Tarakan, Balikpapan, Banjermasin)*

Een veelomvattende taak was aan deze brigade opgedragen.
Achtereenvolgens moest zij MINDANAO (hoofdplaats: DAVAO) in de Philippijnen bezetten, vervolgens JOLO (in de SOELOE-archipel tussen de Philippijnen en Borneo), hierna TARAKAN, BALIKPAPAN en BANDJERMASIN bezetten, in nauwe samenwerking met de Marine, die met een Brigade Mariniers CELEBES zou aangrijpen en de door de SAKAGUCHI-Brigade op Borneo bezette plaatsen ten spoedigste van deze zou overnemen.

2. *JAVA: Rembang, Tjilatjap*

Hierna moest de Brigade zich inschepen, zich bij de 48ste Divisie aansluiten en koers zetten naar JAVA, waar, na landing bij REMBANG, de brigade met spoed via SOERAKARTA naar TJILATJAP moest opmarcheren en deze belangrijke haven aan Java's Zuidkust moest bezetten.

Voor het welslagen dezer operatiën was nauwe samenwerking met de Marine, die voor het convoyeren van de verschillende transportvloten moest zorgdragen, een eerste vereiste. Een eskader van de JAPANSE ZUIDELIJKE VLOOT van Vice-Admiraal TAKAHASHI, onder bevel van Schout-bij Nacht HARA, was bestemd voor de bescherming van de Hoofdmacht van het *16de Leger* (Generale Staf, Hoofdmacht 38ste Divisie, SHOJI-detachement, 2de Divisie) bij het opvaren vanuit de Camranh-Baai door de Zuid-Chinese Zee naar de Java-Zee en Straat Malakka. Een ander eskader van die vloot moest de transportvloten van de *48ste Divisie* en

de SAKAGUCHI-Brigade van de Philippijnen door Straat Makassar naar de Java-Zee beschermen.

De *volgorde* der operatiën zou zijn:
I. Verovering van Ambon en Timor,
II. Verovering der olieterreinen.(Eerst op Borneo, want in verband met de ligging nabij Singapore moest het tijdstip voor de occupatie van de olieterreinen op Sumatra afhankelijk gesteld worden van het verloop van de actie tegen die vesting).
III. Verovering van Java.

In verband met de andere oorlogsoperatiën werd niet verwacht, dat het 16de Leger vóór begin Januari 1942 in actie zou komen.

Luitenant-generaal IMAMURA aanvaardt zijn commando

We zullen thans trachten aan de hand van de beschikbare gegevens IMAMURA op de voet te volgen bij de laatste voorbereidingen en bij de uitvoering van zijn taak.

Nadat IMAMURA tezamen met zijn Chef-Staf en zes anderen zich overeenkomstig het Japanse godsdienstige gebruik vóór het aanvangen van zijn reis per vliegtuig naar de Tempel van de Zonnegod (Kodai Jingu, te Ujiyamada) had begeven om de zegen voor de 'heilige oorlog voor Japans bestaan' af te smeken, vertrok hij de volgende dag, *31 december 1941* per vliegtuig naar *SHANGHAI.*

Onderweg moest een noodlanding gemaakt worden op een eilandje in de Chinese Zee wegens een motormankement: 'men had blijkbaar wel een zeer slecht vliegtuig uitgekozen', zegt IMAMURA, misschien wel tengevolge van de slechte conditie van dit lijntoestel stortte het drie maanden later op Formosa neer! Een ander vliegtuig, afgezonden door het Hoofdkwartier in China, haalde op Nieuwjaarsdag het gezelschap op en bracht het naar Shanghai op *2 januari 1942* werd KANTON bereikt.
Hier gaf IMAMURA de ITO-Brigade van de 38ste Divisie opdracht tot inschepen. (Deze Brigade zetten hierop, na inscheping op 2 tot 4 januari, onder bescherming van de Zuidelijke Vloot, naar AMBON koers, voer hierbij Noordelijk van Borneo en Celebes en bezette eind januari AMBON en midden februari TIMOR. Verdere gegevens omtrent deze operatiën zijn uit de bovengenoemde bronnen niet beschikbaar gekomen; slechts is gebleken, dat deze Brigade, nadat Nederlands-Indië bezet was, zich weer bij de 38ste Divisie heeft gevoegd, die, op Zuid-Sumatra, ter beschikking kwam van het 25ste Leger en dus toen aan IMAMURA's commando onttrokken is.)
Op 3 januari vertrok IMAMURA, die steeds vergezeld was van OKASAKI en enkele andere staf-officieren, uit Kanton, en arriveerde op 4 januari te SAIGON.
Hier verbleef hij gedurende enige tijd op het Hoofdkwartier van Maarschalk TERAUCHI, vanwaar hij het verdere verloop van de oorlogshandelingen volgde en zich zo veel mogelijk op de hoogte liet stellen van hetgeen men omtrent de situatie op JAVA wist....

Verloop van de Pacific-oorlog van Pearl Harbor tot begin Januari 1942

Hoe had zich intussen de oorlogstoestand in de Pacific ontwikkeld?

Na de geslaagde verraderlijke overval op Pearl Harbor, waar de Amerikaanse Pacific-vloot een uiterst gevoelige klap had gekregen, na luchtbombardementen op *Hongkong, Penang en Singapore,* op diezelfde 8ste december (7 december oostelijk van de 180ste breedtegraad), waarop Amerika, Engeland en Nederland Japan de oorlog verklaarden, en nadat vanuit Thailand de Japanse opmars op Malakka was begonnen, hadden de Japanners voortdurend successen geboekt. Reeds dadelijk na het begin van de strijd waren de slagkruiser Repulse en het machtige nieuwe slagschip Prince of Wales door Japanse vliegtuigen, opererende vanuit Indo-China, tot zinken gebracht, en waren de landingen op de Philippijnen begonnen, ingeleid en vergezeld door hevige bombardementen op de vliegvelden. Op 27 december viel Manilla in Japanse handen; wel zou de strijd om het schiereiland Bataän nog ten koste van enorme Japanse verliezen onder MacArthurs leiding tot half maart 1942 worden volgehouden en zou zelfs de bergvesting Corregidor nog tot in mei standhouden, maar op de verdere voortgang van het Japanse algemene offensief zou dit slechts weinig invloed hebben.

Op 23 december was Wake na drie weken lange hardnekkige strijd van het dappere kleine garnizoen tegen de Japanse overmacht bezweken; Midway hield het nog een dag langer uit.

Hongkong had reeds na twee weken het verzet moeten opgeven, en in een niet te stuiten opmars dwars door het oerwoud en de cultuurondernemingen van het schiereiland Malakka van de speciaal geoefende rimboetroepen van het 25ste Japanse leger naderden deze Singapore van de landzijde. Aan die zijde onverdedigbaar, zou het

'Gibraltar van het Oosten' zijn lot spoedig bezegeld zien. In Serawak en Noord-Borneo waren in december ook al landingen verricht..
De landingen op Ambon, Timor, Nieuw-Guinea, Oost-Borneo, Celebes, en New Ireland, New Britain en Bougainville in de Salomonsarchipel stonden voor de deur.
Tegenover deze Japanse vloedgolf, een 'gecombineerde land- en zeeblitz, sneller en op groter schaal, dan Hitler zich ooit had voorgesteld' (Henry Steele Commager, in 'History of the Second World War', Pocket Edition), konden de Geallieerden slechts zwakke weerstand bieden....
Dit was het oorlogsbeeld, dat IMAMURA, eerst in Japan, en na 4 januari 1942 te Saigon in TERAUCHI's Hoofdkwartier zich zag ontwikkelen; alles verliep volgens schema.....
Spoedig zou ook hij aan de beurt zijn om de hem toebedachte belangrijke rol in dit stuk te spelen.
Een gedeelte van zijn oorlogsapparaat was trouwens al in werking gekomen:
Eind december had de SAKAGUCHI-Brigade de Palau-eilanden verlaten, begin Januari werd DAVAO op MINDANAO bezet, vervolgens JOLO in de SOELOE-archipel, waar een vliegbasis was, en op 11 januari 1942 TARAKAN. De berichten hierover werden te Saigon radiografisch van de Vloot-Staf ontvangen. Verder was ITO met zijn Brigade op weg naar AMBON.

Imamura brengt zijn oorlogsapparaat in beweging
Laatste voorbereidingen voor het begin der grote operatiën tegen Nederlands-Indië

Tot ongeveer half januari was IMAMURA in Saigon, zich voorbereidende op de dingen die komen zouden. Toen vloog hij naar TAKAO op FORMOSA, waarheen de 2de Divisie vanuit Japan onderweg was. Vervolgens naar MANILLA om een conferentie bij te wonen van de Generale Staven van het Zuidelijke Leger en de Zuidelijke Vloot ter bespreking van de gemeenschappelijke actie tegen JAVA.
IMARURA slaagde er niet in, zo schrijft hij, zijn jaargenoot, Luitenant-Generaal HOMMA, commandant van het 14de leger, dat op de Philippijnen in een heftige strijd gewikkeld was, (Bataan!) te ontmoeten; wel sprak hij TSUCHIHASHI, commandant van de toen nog bij HOMMA's 14de Leger ingedeelde 48ste Divisie.

Na afloop van de Stafconferentie, op 18 januari, vertrok IMAMURA naar HONGKONG, voor het geven van de laatste aanwijzingen vóór de inscheping aan de 38ste Divisie, die hierop naar de Camranh-Baai vertrok.

Tijdens zijn verblijf te Hongkong had IMAMURA nog een gesprek met Schout-bij Nacht HARA die over de zwakte van het hem voor het escorteren van de hoofdmacht van het *16de Leger* ter beschikking gestelde Vlooteskader klaagde: 'Mijn eskader bestaat uit slechts één kruiser en acht torpedojagers en kleinere schepen. Dit is pertinent te weinig om als bescherming te kunnen dienen voor de transportvloot van 50 schepen, die Uw hoofdmacht vervoeren moet. Ik heb dit aan mijn chef, ViceAdmiraal Ibo TAKAHASHI, gemeld, doch kreeg telegrafisch ten antwoord, dat dit alles was, wat hij kon missen. De enige mogelijkheid is nu nog, dat we het Hoofdkwartier van de Zuidelijke Legergroep verzoeken nog een poging te doen bij de Vloot'.

IMAMURA's hierna, bij monde van een speciaal daartoe naar Saigon gezonden Stafofficier, gedane verzoek om bemiddeling werd door Maarschalk TERAUCHI afgewezen: nu TAKAHASHI eenmaal dit standpunt had ingenomen, kon het Leger hier niets meer aan doen.
IMAMURA, die er wegens het grote risico voor zijn tropen niet gerust op was, dat de commandant zelf van het voor escortering aangewezen eskader de door hem te verlenen bescherming onvoldoende oordeelde, wendde zich hierop tot Vice-Admiraal OZAWA, commandant van het Japanse Vlooteskader in de Maleise wateren.

Deze beloofde hem, op eigen risico, zijn steun in de vorm van enige van zijn schepen, die hij tijdelijk onder HARA's bevelen zou stellen. We zullen later zien, hoe deze hulp, naar IMAMURA's oordeel, het gedeelte van zijn Leger, dat in Bantam landde, van een ramp heeft gered.

Nadat de *38ste Divisie* te Hongkong met de inscheping naar Camranh was begonnen, vloog IMAMURA van Hongkong naar Takao, waar hij van 21 tot 24 januari verbleef bij zijn eigen Generale Staf, die inmiddels, op 8 januari per schip uit Japan vertrokken, aldaar was aangekomen.
Omstreeks 22 januari bereikte hem daar het bericht van de verovering van BALIKPAPAN door de SAKAGUCHI-Brigade.
Na IMAMURA's vertrek op 25 januari naar Manilla, voer de Generale Staf door naar Camranh. In Manilla werden aan de 48ste Divisie de laatste instructies gegeven in verband met haar inscheping voor de landingen op Java. De Divisie zou in de Lingayen-Baai aan boord gaan en in de tweede helft van Februari de Philippijnen achter zich laten.
IMAMURA vloog via Takao terug naar Saigon, waar hij 3 februari aankwam.

De *eerste fase* van de strijd, eindigende met de verovering van AMBON, was voorbij. In deze periode had ook de SAKAGUCHI-Brigade het belangrijkste gedeelte van de eerste oorlogstaak, namelijk de verovering van de olieterreinen op BORNEO, achter de rug.

Op 7 en 8 februari was IMAMURA bij de transportvloten in de Camranh-Baai; hier bevonden zich, ingescheept: de 'SANO-Brigade' (hoofdmacht van de 38ste divisie onder bevel van de Divisiecommandant, gereed voor vertrek naar Palembang), de SHOJI-eenheid (van dezelfde Divisie), en de 2de Divisie, inmiddels uit Japan gearriveerd.
op 8 februari vertrok de SANO-Brigade.

Op TERAUCHI's Hoofdkwartier te Saigon ontving IMAMURA op 12 februari het bericht van de verovering van BANDJERMASIN door de SAKAGUCHI-Brigade. Dit bericht maakte tevens melding van grote verliezen tengevolge van de zware opmars door de rimboe. 12 of 13 februari kwam eveneens het bericht van de bezetting van de olieterreinen om Palembang door de SANO-Brigade. Op 13 februari arriveerden de transportschepen met het personeel en materiaal van de Generale Staf van het *16de Leger* in Camranh-baai.
Op 15 februari begaf IMAMURA zich met zijn Stafofficieren aan boord.

15 februari 1942 was ook de dag waarop SINGAPORE capituleerde.....

De *tweede fase* van de operatiën tegen Nederlands-Indië was ten einde: nu kon de eigenlijke actie tegen Java een aanvang nemen.

IMAMURA gaat scheep
Op 16 februari vertrok de transportvloot, waarop zich IMAMURA met de hoofdmacht van zijn Leger bevond, uit de Camranh-Baai en voer op naar Java. Aan boord bevonden zich de *Generale Staf,* de *2de Divisie* en het SHOJI-*detachement.*

De operatiën tegen Java
De landingen op JAVA waren in het tijdschema vastgesteld op 26 februari. De beide grote transportvloten, die nu, geëscorteerd door oorlogsschepen, naar de Java-Zee opvoeren, respectievelijk in de Zuid-Chinese Zee en door Straat Makassar, onderhielden radiocontact via de Staf van de Zuidelijke Vloot. Dit contact werd echter na de 20ste, toen de evenaar werd gepasserd, afgebroken: terwille van de geheimhouding moest van toen af tot de landingen radiostilte in acht genomen worden.

De operatiën gingen echter minder vlot dan voorzien was en tot tweemaal toe moest de transportvloot van de Hoofdmacht terugkeren wegens vijandelijke actie.

Geallieerde vlootactie
Straat Makassar; slag in de Java-Zee
Reeds in januari had in Straat Makassar het eerste treffen met Geallieerde Vlooteenheden plaats gehad: op 23, 24 en 25 januari hielden vier Amerikaanse destroyers huis onder een door Straat Makassar zonder voldoende bescherming opvarende transportvloot; mogelijk was dit een deel van de Japanse Marine-Brigade, bestemd voor de bezetting van CELEBES; Generaal IMAMURA althans maakt geen melding van grote verliezen door de onder zijn bevel opererende eenheden tijdens de overtocht geleden, en de 48ste Divisie landde, evenals de SAKAGUCHI-Brigade, op volle sterkte op Java, Bovendien: deze groepen waren eerst later vertrokken en zullen, na de gevoelige klap aan de Japanse strijdkrachten toegebracht in Straat Makassar, ook wel beter beschermd zijn geweest.

Japanse bommenwerpers van de Vloot brachten reeds vóór medio februari aan DOORMANS eskader, toen dit vanuit Soerabaja de Java-Zee opvoer ter onderschepping van gesignaleerde Japanse transportvloten (SANO?, SAKAGUCHI?), grote schade toe.

Het einde kwam echter, toen op 27 februari in de SLAG OP DE JAVA ZEE de twee Japanse eskaders tegenover zich kreeg, die zowel in aantal als in vuurkracht verre superieur bleken te zijn.
Bekend is de tragische afloop van deze zeeslag, waarbij de Nederlandse kruisers Java en De Ruyter te gronde gingen, nadat in de aanvang van deze slag de Engelse kruiser Exeter, zwaar beschadigd, onder dekking van de Witte de With, de Kortenaer en de Encounter, naar Soerabaja was teruggestrompeld.
De Kortenaer werd hierbij door een Japanse torpedo opgeblazen.
De rest van de onder Vice-Admiraal HELFRICH's commando staande Geallieerde Vloot-eenheden, de twee kruisers Houston (Am) en Perth (Austr.) en de Evertsen trokken terug op Tandjoeng Priok, waar ze 's morgens in de vroegte aankwamen op 28 februari.
De zwaarbeschadigde Exeter vertrok onder geleide van de destroyers Pope en Encounter diezelfde morgen uit Soerabaja in een poging om Noord van Java door Straat Soenda de Indische Oceaan en Tjilatjap te bereiken. Nog vóór 12 uur 's middags kwam bij Helfrich's Staf te Bandoeng een bericht van de Pope, dat vijandelijke vlieg-

tuigen de schepen volgden en later ving men een verminkt bericht van de Encounter op dat er contact met de vijand was.
Sindsdien werd van deze schepen niets meer gehoord.
2 februari 's avonds vertrokken de Houston, Perth en Evertsen uit Tandjong Priok naar Straat Soenda.....

De landingen in BANTAM
IMAMURA's schip wordt in de grond geboord; einde van HOUSTON, PERTH, EVERTSEN

Intussen was de transportvloot van IMAMURA onder convooi van HARA's eskader de plaats van bestemming, de Baai van Bantam, genaderd.
's Avonds omstreeks 10 uur (Japanse tijd; half negen Java-tijd), zegt IMAMURA, op 28 februari, twee dagen op het tijdschema ten achter, lagen we ter rede.
Anderhalf uur later gingen de eerste landingstroepen van boord.
Kort hierop brak kanongebulder los: vijandelijke oorlogsschepen vielen het convooi aan!
IMAMURA beschrijft hoe hij aan boord van zijn transportschip het vuurgevecht gadesloeg: geboeid keek hij naar het 'vuurwerk', van mondingsvuur en lichtspoormunitie van beide zijden!
Het begon erop te lijken, dat de eigen schepen langzamerhand weken; de vijandelijke schepen kwamen nader....

Toen barstte plotseling verderop zeer zwaar kanonvuur los. Vermoedelijk waren dit de Japanse kruisers door Vice-Admiraal OZAWA ter beschikking gesteld van HARA.
'Op een gegeven ogenblik', schrijft IMAMURA, 'concentreerde het vuur van al onze schepen zich op de beide vijandelijke kruisers; één hiervan werd plotseling in vlammen gehuld en begon te zinken, terwijl de andere zich uit de strijd probeerde los te maken. Later hoorde ik, dat ook deze kruiser tot zinken was gebracht.
We stonden dit alles aan te zien alsof het een manoeuvre was! Intussen begonnen we ons voor de landing klaar te maken, toen in de Baai twee of drie torpedojagers de transportvloot onder vuur namen! Plotseling kreeg mijn schip een geweldige schok, waarna het begon over te hellen. Ik werd tegen het dek gesmakt en gleed in het water, evenals vele anderen. We waren ongeveer 1500 meter van het land verwijderd; het was pikdonker, maar ik kon vaag palmbomen op de kust onderscheiden, toen ik, door mijn zwemvest omhooggehouden, in zee dreef. Het zwemvest belette mij echter nagenoeg in het water vooruit te komen.
Eensklaps klonk het geschreeuw van Adjudant TANAKA: Pas op, pas op, het schip slaat naar deze kant om!
Ik zwom een twintig meter en vond toen een houten stellage, die gediend had voor het vastzetten van een auto aan boord van het transportschip. Hieraan hield ik me vast, terwijl ik in de

Kaart van het Oorlogstoneel Nederlands-Indië.

nabijheid ronddrijvende soldaten toeriep zich er ook aan vast te houden. Verscheidenen gaven hieraan gevolg. Hun gezichten, en ook het mijne, waren zwart en onherkenbaar van de olie: de torpedo had het schip blijkbaar in de brandstoftanks getroffen.
Na geruime tijd kwamen redding-boten opdagen om de drenkelingen op te pikken. Nadat enige honderden waren gered, vond men ook mijn groep'.
Toen men hem herkende, werd hem gevraagd waarom hij zich door schreeuwen niet eerder als Opperbevelhebber had kenbaar gemaakt, zodat men hem dadelijk in veligheid had kunnen stellen. Hierop antwoordde hij, dat dit niet in orde zou zijn geweest: Eerst de soldaten, want zij moeten dadelijk gereed zijn om te vechten!
Bij het opnemen van de situatie, zodra het dag werd, bleek, dat de verliezen bij de landing tot slechts 150 doden beperkt waren gebleven en dat van het personeel van de Generale Staf nagenoeg allen gered waren. Alleen was al het verbindings- en transportmateriaal verloren gegaan. Het gevolg hiervan was, dat radiocontact met de andere eenheden van het 16de Leger tot de 8ste maart onmogelijk was. De verbindingsmiddelen van de 2de Divisie konden om technische redenen niet door het Hoofdkwartier gebruikt worden voor berichtenwisseling met de andere onderdelen; het schijnt, dat het verloren gaan van de speciale code tengevolge had, dat niet geseind kon worden! Men hield zich, zegt IMAMURA, zo streng aan het voorschrift, dat niet in 'klare taal' geseind mocht worden, dat er niet aan gedacht werd zelfs in dit noodgeval, daarvan af te wijken! Intussen hoorde IMAMURA door uit verbindingsvliegtuigen neergeworpen berichtkokers reeds op 3 maart, dat de andere landingen op Java ook goed geslaagd waren.
Uit de boven aangehaalde beschrijving van de landing in Bantam blijkt, zoals overigens ook reeds bekend was, dat ten minste twee van de drie na de slag in de Java-Zee overgebleven Geallieerde kruisers, vermoedelijk de Houston en de Perth, tijdens de landingen ter plaatse zijn verschenen en daar, evenals één of meer torpedojagers, in een strijd gewikkeld zijn geraakt met de convoyerende Japanse oorlogsschepen van het eskader van HARA. IMAMURA zegt over dit escorte, dat het, oorspronkelijk bestaande uit slechts één kruiser en acht torpedojagers en kleinere schepen, bij het vertrek uit de Camranh-Baai beschikte over het dubbele aantal destroyers, terwijl twee kruisers van OZAWA, die 'in het geheim het convooi waren achterop gevaren, tijdens de landing, - toen het convooi door snelle torpedojagers en twee kruisers van de vijand werd aangevallen -, te hulp snelden en de vijandelijke schepen in de grond boorden. Dank zij deze kruisers bleven de verliezen bij deze landing beperkt tot slechts vier transportschepen.'
Met dankbaarheid constateert IMAMURA, dat het succes van de landing aan de 'sincerity' van deze Vice-Admiraal OZAWA te danken is. Volgens Fletcher Pratt's 'The Navy's War' (Harper & Brothers, New York, 1944),- was in de nacht van 28 februari op 1 maart bij de Staf van ABDA-float' te Bandoeng (Lembang?) nog niet bekend wat er van de Exeter geworden was, toen van de Perth een radiobericht kwam, dat deze kruiser met de vijand in gevecht was, onmiddellijk gevolgd door een melding van de Evertsen over een hevig zeegevecht in Straat Soenda. 's Morgens kwam bericht van de Evertsen, dat het schip in Straat Soenda in zinkende toestand aan de grond was gezet. Van de Houston en de Perth hoorde men verder taal noch teken .... (Uiteraard heeft men na de oorlog betere en nauwkeuriger gegevens over het verdere lot van deze schepen en het verloop van zowel de slag in de Java-Zee als andere zeegevechten, waarbij de Geallieerde schepen in die periode betrokken zijn geweest, verzameld; het ligt echter buiten het bestek van dit relaas hierop verder in te gaan. De aanhaling van hetgeen hieromtrent in boven genoemde bronnen voorkomt geschiedde dan ook met de wetenschap, dat onnauwkeurigheden niet zijn uitgesloten. Tijdens IMAMURA's proces voor de Temporaire Krijgsraad te Batavia bleek nog, dat overlevenden van de Houston, die in de Baai van Bantam zou zijn tot zinken gebracht, en van de Perth of Evertsen, in Straat Soenda aan de grond gelopen, in de Gevangenis te Serang zijn opgesloten geweest, vanwaar zij later naar Krijgsgevangenenkampen op Java zijn overgebracht. De dossiers waaruit dit is gebleken, zijn echter thans onbereikbaar. Zij bevonden zich in de archieven van het vroegere Hooggerechtshof van Indonesië en van het Regeringsbureau voor Oorlogsmisdrijven te Batavia).

De andere landingsoperatie

Keren we thans terug tot de verdere operatiën van het Japanse landingsleger.
In de nacht en in de vroege morgen van 1 maart 1942 vingen dus de landingen te en nabij Merak in Straat Soenda en in de Baai van Bantam aan, van de *2de Divisie* en de *Generale Staf van het 16de Leger.*

Gelijktijdig landden:
Nabij de Kampong Eretan Wetan, West van INDRAMAJOE, het SHOJI-detachement, tezamen met het grondpersoneel, bestemd voor KALIDJATI.

Bij REMBANG en KRAGAN, de 48ste Divisie onder Generaal-Majoor TSUCHIHASHI en de SAKAGUCHI-Brigade.

De operatiën verliepen nu in grote trekken als volgt:
Twee dagen had de Generale Staf van het *16de Leger* nodig om zich enigszins te herstellen van de tijdens de landing ondervonden tegenslagen. Het materiaalverlies werd slechts ten dele verholpen door aanvulling door de 2de Divisie. De 2de Divisie begon dadelijk de opmars in algemeen Zuid-Oostelijke richting, naar Rangkasbetoeng en langs beide oevers van de rivieren de Tjioedjoeng en de Tjisadane, naar Djasinga, Leuwiliang en BUITENZORG.

Hierbij werden de Geallieerde troepen, (Australiërs en de zogenaamde 'Black-Force', teruggeslagen. Tezelfdertijd werd via Baleradja en Tangerang op BATAVIA aangemarcheerd, dat op 5 of 6 maart werd bereikt.

SHOJI- Detachement
SHOJI had, zonder daarbij weerstand van betekenis te hebben ondervonden, bij Eretan Wetan een vlotte landing verricht. In de loop van de 1ste maart werd door het bij zijn Detachement ingedeelde antitankgeschut, dat Oostelijk van de landingsplaats in stelling was gekomen, een Nederlandse gemotoriseerde colonne, die vanuit CHERIBON via Indramajoe oprukte, onder vuur genomen, waarop de colonne terugtrok. Op dezelfde dag nog werd KALIDJATI door de snel oprukkende voorhoede bezet, één der beide Bataljons van SHOJI's detachement werd tijdelijk aangewezen voor de verdediging van het vliegveld, ter dekking van het personeel van het Hoofdkwartier van de Luchtmacht-eenheid, die op Java gestationneerd zou worden, en van het grondpersoneel bij het in orde maken van het vliegveld. Zoals we hebben gezien, was dit Luchtmachtpersoneel samen met het Detachement geland. Ook bij de bezetting van het vliegterrein werd weinig tegenstand ondervonden, tengevolge van de verrassende snelheid, waarmede de opmars na de landing was uitgevoerd. SHOJI zelf rukte met zijn hoofdmacht naar SOEBANG op, dat op 2 maart bezet werd; hij sloeg daar toen enkele dagen zijn hoofdkwartier op. Gedurende de volgende dagen werd verder opgerukt nadat een tweetal tegenaanvallen met vechtwagens op SOEBANG waren afgeslagen.
Intussen was KALIDJATI in gebruik geneomen door de ENDO-Luchtmacht; een gemotoriseerde colonne van het K.N.I.L., die vanuit POERWAKARTA opmarcheerde om Kalidjati te heroveren, werd onderweg gebombardeerd en vernietigd. Ook een colonne van het K.N.I.L., die op weg was naar de bedreigde TJIATER-stelling, werd door luchtaanvallen onschadelijk gemaakt. Er was geen Geallieerde Luchtmacht ..... Slechts tijdens de landing hadden zich enkele vliegtuigen vertoond, doch deze hadden geen schade aangericht en waren niet teruggekomen....

(Reeds vóór de landingen op Java was bijna de gehele Nederlands-Indische Luchtmacht, niet meer dan ongeveer 250 toestellen, alles inbegrepen, verloren gegaan.....; voornamelijk bij de strijd op MALAKKA en de verdediging van Singapore, verder op Sumatra, Borneo, Celebes echter niet zonder van de vijand een hoge tol te eisen. de laatste twee verouderde Glenn Martins waren nog na de bezetting van de olieterreinen bij Palembang daarheen gezonden, omdat de vernietiging van één dier complexen niet gelukt was. Wel waren Vliegende Forten en Hurricanes op Java aangekomen, doch bij de vóór, tijdens en na de landingen uitgevoerde bombardementen door Japanse vliegtuigen, - o.a. Maospati bij Malang -, waren deze grotendeels verloren gegaan, voorzover ze voor gebruik gereed waren: grote aantallen nog niet geheel gemonteerde of gevechtsklare vliegtuigen vielen in Japanse handen .....)

SHOJI stuitte op de TJIATER-stelling op 6 maart 1942
Ook de landingen nabij REMBANG verliepen vlot. De *48ste Divisie* trok snel langs drie evenwijdige opmarswegen naar SOERABAJA; op 3 maart ontving Generaal IMAMURA te Serang bericht, (neergeworpen uit een vliegtuig), dat deze Divisie TJEPOE had bereikt en dat de SAKAGUCHI-Brigade op weg was naar SOERAKARTA (Solo).
Na de landingen welke aan weerszijden van de Goenoeng Lasem bij REMBANG en bij KRAGAN plaats hadden, trok de SAKAGUCHI-Brigade in hoofdzaak in twee marscolonnes via BLORA en POERWODADI respectievelijk (Noordelijke colonne) naar AMBARAWA, SALATIGA, MAGELANG en POERWOREDJO, - en (Zuidelijke colonnes de Hoofdmacht), naar SOERAKARTA, DJOGJAKARTA, en PERWOREDJO, van hier over KEBOEMEN en GOMBONG naar de SERAJOE-stelling, waar de weinige daar opgestelde troepen (Mangkoenegoro-compagnie) al zeer spoedig werden uiteengeslagen. (6/7 maart).

Een kleinere colonne had zich nabij MAGELANG van de Noordelijke afgesplitst en bereikte via BONDOWOSO door het Serajoedal BANDJARNEGARA en BANJOEMAS.

92 In de avond van 8 maart bereikten vooruitgezonden verkenners DJATILAWANG.
TJILATJAP zelf werd niet vóór de 9de bereikt.

De *48ste Divisie* in hoofdzaak in *drie* groepen:
de Noordelijkste bestaande uit het 48ste Regiment Stoottroepen (of 'Verkenners'?), van KRAGEN naar BODJONEGORO en via LAMONGAN naar GRISSEE;
de middelste, waarbij het 1ste Formosaanse regiment, van Rembang (of Kragen via BLORA, TJEPOE, (olieterreinen) naar BODJONEGORO en, afbuigend naar het Zuid Oosten, DJOMBANG, MODJOKERTO;
De Zuidelijkste (Hoofdmacht), van Rembang, (of Kragen) via BLORA, TJEPOE, naar het Zuid-Oosten, DJOMBANG, MODJOKERTO;
de Zuidelijkste (Hoofdmacht), van Rembang, (of Kragen) via BLORA, TJEPOE, naar het Zuiden, NGAWI, (MADIOEN), KERTOSONO en vervolgens eveneens DJOMBANG, MODJOKERTO.

De *48ste Brigade* (onder Generaal-Majoor of Kolonel ABE), eveneens deel uitmakende van de 48ste Divisie, en mogelijk ook bij Rembang geland, van de landingsplaats naar het Westen langs PATI, KOEDOES, DEMAK naar SEMARANG.
De voorhoeden van de colonnes van de 48ste Divisie hadden op 6 maart de voorsteden van SOERABAJA bereikt. Eerst na 8 maart werd Soerabaja bezet; het 1ste Formosaanse Regiment werd toen doorgezonden naar MALANG.

De SAKAGUCHI-Brigade naderde *Tjilatjap,* gebruik makende van buitgemaakte auto's. De vernielde bruggen over de Serajoe-rivier zouden echter nog veel oponthoud veroorzaken!
(Tjilatjap was op 6 maart in de namiddag en avond door de Geallieerde troepen ontruimd, nadat door hevige bombardementen op *4 en 5 maart* het gehele havengebied en een deel van de stad zelf vernield en in brand gebombardeerd waren, waardoor de plaats als haven iedere betekenis had verloren. Deze terugtrekking van de bezetting van Tjilatjap geschiedde naar het schijnt als onderdeel van de uitvoering-te elfderure van een vroeger plan tot verdediging van West-Java met de Bandoengse hoogvlakte-stelling als kern; Midden-Java zou volgens dat plan geabandonneerd worden, Oost-Java zou verde

Landingsplaatsen op West-Java
Provincie West-Java

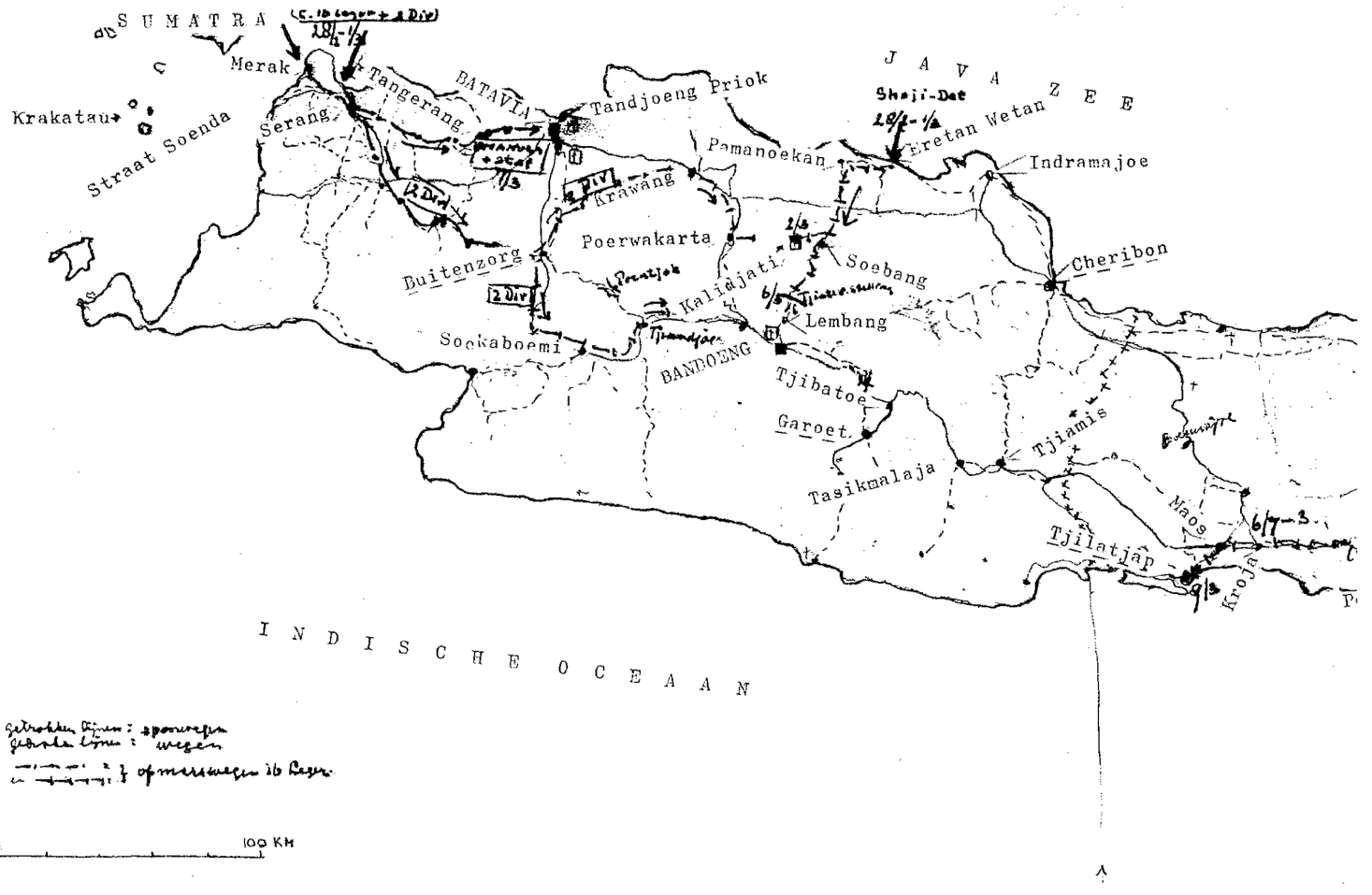

digd worden. Het plan was echter volkomen onuitvoerbaar, al was het slechts omdat Bandoeng volgepropt was met vluchtelingen en dus uiterst kwetsbaar. Dit bleek reeds spoedig na 1 Maart toen *Kalidjati* in Japanse handen was gevallen en Bandoeng, practisch zonder afweergeschut, open kwam te liggen voor bombardementen. Behoudens enkele bombardementen van ANDIR en enkele bommen, die midden in de stad vielen, bleef Bandoeng echter gespaard, doordat op 8 maart de situatie door de val van de Tjiaterstelling reeds zo hopeloos was geworden, dat verdere tegenstand onmogelijk was.)

Alle bruggen in de opmarsweg van de *2de Divisie* waren vernield, zodat de uitvoering van de oorspronkelijke opzet, om namelijk de 2de Divisie vanuit het Westen gelijktijdig met de aanval vanuit het Noorden door SHOJI de stelling Bandoeng te doen aangrijpen, zeer veel vertraging zou moeten ondervinden.
Bovendien was IMAMURA bezorgd over het lot van de betrekkelijk kleine SHOJI-groep, die in zijn eentje de vesting-Bandoeng wilde gaan bestormen!
Hierom gaf hij MARUYAMA, commandant van de 2de Divisie, bevel om met een gedeelte van zijn Divisie de stelling-Bandoeng van de tot nu toe gevolgde richting uit te naderen *(Soekaboemi-, Tjiandjoer-, Tjirandjang-stelling),* doch met de Hoofdmacht via KRAWANG, POERWAKARTA, KALIDJATI, Bandoeng tezamen met de SHOJI-groep vanuit het Noorden aan te vallen.
Dit was op 6 maart.
SHOJI zou het echter tóch alleen klaarspelen!
In de nacht van 6 op 7 maart viel de TJIATERstelling; op 7 maart lag de weg naar Bandoeng via LEMBANG zo goed als open voor SHOJI'S troepen.

Onvoorwaardelijke capitulatie

Op 7 maart verhuisde IMAMURA 's morgens vroeg naar SERANG, via TANGERANG naar BATAVIA, waar hij 's avonds aankwam.
Midden in de nacht werd hij uit zijn diepe slaap gewekt door een Stafofficier, Luitenant-Kolonel ODA;
'Er is een rapport van SHOJI binnengekomen, waarin hij meldt, dat een Nederlands parlementair zich bij hem heeft vervoegd met een verzoek om een wapenstilstand'.

Landingsplaatsen
op Midden-Java
Provincie Oost-Java

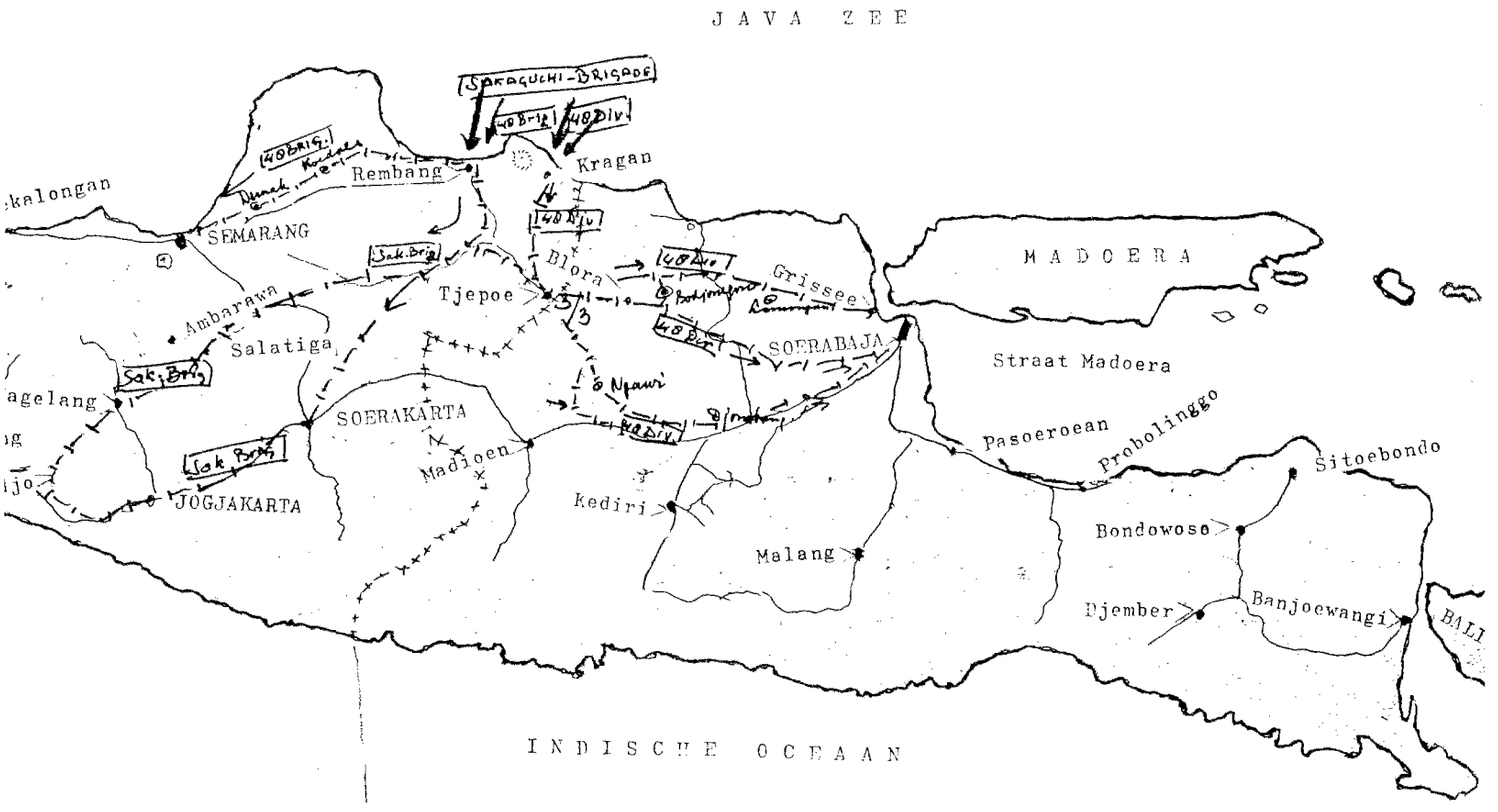

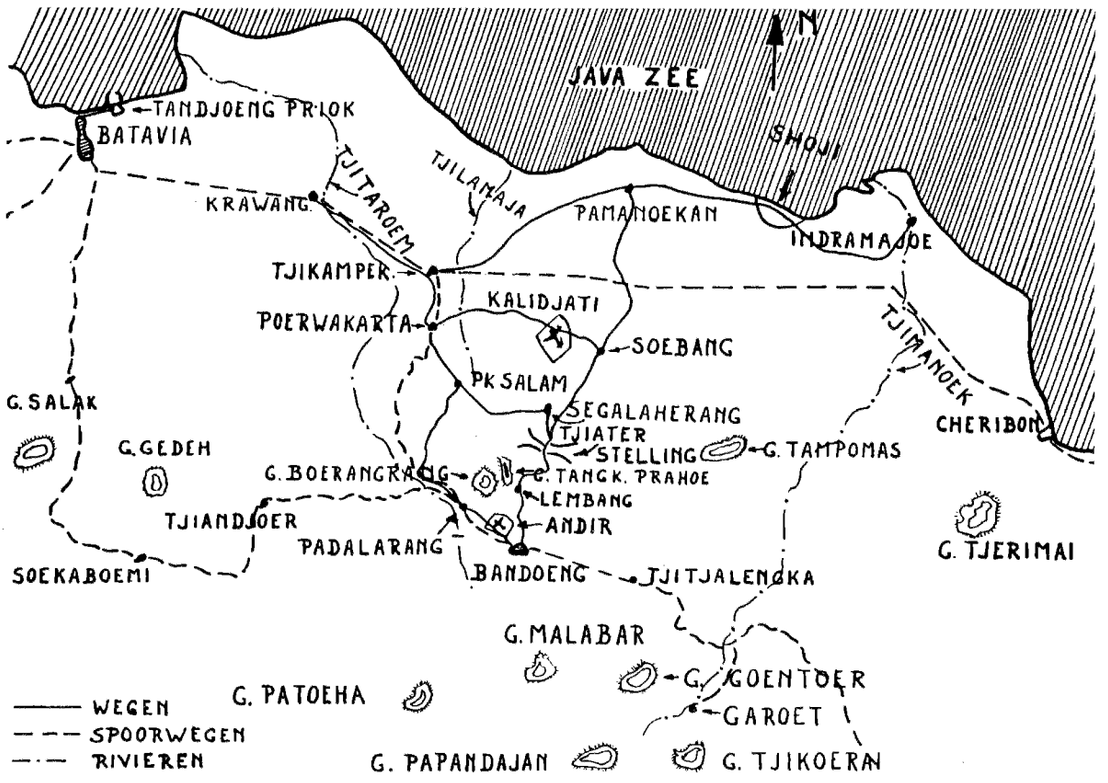

Overzichtskaart West-Java.

IMAMURA liet het volgende radiobericht aan SHOJI zenden: 'antwoord de parlementair, dat de Gouverneur-Generaal en de Opperbevelhebber morgen, de 8ste om 12 uur 's middags op het vliegveld KALIDJATI aanwezig moeten zijn om dit wapenstilstands-aanbod officieël aan de Japanse Opperbevelhebber te doen'.

Verder beval hij voorbereidingen te treffen voor het vertrek van de Leger Staf naar Kalidjati.

Om 6 uur 's morgens werd vertrokken, doch men arriveerde pas om 2 uur 's middags (Japanse tijd; Java-tijd half één doordat bij Krawang de brug over de Tjitaroem was vernield en men onderweg troepen van de 2de Divisie moest passeren. Nadat de Tjitaroem te voet was doorwaad, zocht en vond men twee auto's, die het gezelschap verder brachten. 'Zonder enige bescherming bereikten we de plaats van bestemming, door twee Inheemse chauffeurs daarheen gebracht', aldus vertelt IMAMURA. Het gezelschap bestond uit IMAMURA, zijn Chef-Staf, Generaal-Majoor OKASAKI, 'Adjudant TANAKA, (in de ene auto), en drie Stafofficieren, namelijk TAKASHIO, ODA, OKAMURA en een 'secretary of the Foreign Office', MIYOSHI, in de tweede auto).

De zeven afgevaardigden van Nederlands-Indische zijde waren reeds lang aanwezig.

(Hierop geeft IMAMURA een beschrijving van de conferentie van 8 maart, welke uitermate belangwekkend is; om verschillende redenen acht ik het hier echter niet de plaats om deze beschrijving weer te geven).

De besprekingen tussen de Japanse en Nederlands-Indische Legercommandanten en hun Staven begon om half drie en was om 4 uur afgelopen. Generaal TER POORTEN had toen moeten instemmen met de opdracht van Generaal IMAMURA om op 9 maart 's morgens om 8 uur vanuit het Bandoengse radio-omroepstation het bevel tot het staken der vijandelijkheden en de onvoorwaardelijke overgave aan zijn troepen bekend te maken. Eerst nadat hieraan zou zijn voldaan, zouden de Japanse troepen eveneens opdracht krijgen tot het staken van de strijd.

IMAMURA schrijft, dat hij nogal benieuwd was of deze order tot het gehele Nederlands-Indische Leger zou worden gericht of niet, aangezien hieromtrent verschil van mening bestond tussen de Gouverneur-Generaal en de Opperbevelhebber; hierom bleven de troepen gereed voor het voortzetten van de aanval, en de afdelingen van de 2de Divisie, die nu successievelijk arriveerden, werden doorgezonden naar de plaats waar de SHOJI-groep zich bevond (nabij Lembang). Zo kwam de morgen van de 9e Maart.

'Kort na 8 uur kwam toen 'secretary 'MIYOSHI mij rapporteren, dat de order tot algehele capitulatie was omgeroepen. Zo was dus nu de campagne in Nederlands-Indië onder mijn commando, van Zuid-Sumatra tot aan Timor toe,

met inbegrip van Borneo, beëindigd. Zij was begonnen in januari en op de 9de dag na de landing op Java voltooid. Alle troepen die op Java geland waren tot op deze dag, telden bij elkaar ongeveer 40.000 man.
85.000 man Geallieerde troepen gaven zich over. De oorlogsbuit, met uitzondering van kanonnen, waarvan er veel te weinig waren, was enorm.....'
(Vervolgens verdiept IMAMURA zich in de vraag, waarom zo weinig weerstand geboden was; hij vermeldt enige antwoorden, die hij destijds hierop meende gevonden ten hebben: 1. Onzekerheid omtrent het commando, nadat WAVELL er vandoor was gegaan bij de landingen ('flew away to somewhere'!) ; 2. Ongunstige invloed van de omstandigheid, dat 100.000 man Nederlands-Indische troepen tevoren onder commando van Wavell waren gesteld, die zelf over slechts 10.000 man het bevel voerde(!), en niet onder dat van Ter Poorten. Hierdoor kon deze laatste, zo meent IMAMURA, nadat Wavell vertrokken was, niet vrijelijk over de op verschillende plaatsen vechtende Geallieerde troepen het bevel voeren. ('could not command upon them freely'; het kromme Engels is van de vertaler, Mizuta); 3. Vervreemding van de Indonesiërs, soldaten en publiek. 'Op verschillende fronten keerden zich de Indonesische soldaten tegen hun Hollandse officieren'. Dit nu is pertinent onjuist; wel was er in vele gevallen een heftige verbittering, welke zich in het algemeen tegen officieren keerde, wegens de hopeloze verwarring en vele gevallen van onbekwaamheid en lafheid, in zelfs de hoogste rangen tijdens deze critieke dagen tot uiting gekomen, maar van een vijandige gezindheid wegens verschil van ras of huidskleur, - door de Japanners, slechte psychologen, zo gaarne gezien -, was geen sprake. En wat de Indonesische bevolking betreft, zij was onze troepen geenszins onvriendelijke gezind; zij was slechts niet 'war minded', zij was nergens op Java ervan doordrongen, dat deze oorlog ook voor hèn gevochten werd! En zij was bang en hield zich verborgen totdat het 'over zou zijn, dit wapengeweld, waarvan zij niets begreep en waarmee zij niets te maken wilde hebben! Zo was het althans op Midden-Java. En inderdaad gaf deze apathische houding van de bevolking wel een gevoel van onzekerheid in de rug, zoals IMAMURA meent).
De door de Nederlandse opperofficieren geuite mening, dat de strijd beslist was door het ontbreken van een Luchtmacht, kan volgens IMAMURA wel juist zijn, doch, zegt hij, als de bevolking steun had verleend hadden zij meer en beter kunnen vechten. Dit heeft China duidelijk getoond).

Na de capitulatie van het K.N.I.L. werd het Hoofdkwariter van het Leger te BATAVIA gevestigd.
Generaal-Majoor MARUYAMA, commandant van de 2de Divisie, vestigde zijn Hoofdkwartier te BANDOENG.
Het Hoofdkwartier van de 48ste Divisie kwam, nadat TSUCHIHASHI de Marine-etablissementen aan de Marine had overgedragen, te SOERABAJA.
IMAMURA, de Opperbevelhebber van het 16de Leger, werd als zodanig tevens 'Gouverneur-Generaal' van Java.
Java, onder militair bestuur gebracht, werd in een Westelijke en een Oostelijke helft verdeeld; MARUYAMA werd territoriaal commandant van de Westelijke helft; TSUCHIHASHI van de Oostelijke.
De Vorstendommen kwamen echter rechtstreeks onder het 'Hoofdkwartier, evenals de Residentie BATAVIA.

Samenstelling en sterkte van het Landingsleger

Tot slot nog de volgende gegevens omtrent de troepenmacht, die op 1 maart en volgende dagen op Java landde, exclusief het personeel van Luchtmacht.
Zoals we reeds zagen, bestond deze troepenmacht uit *twee Divisies, een Brigade* en *een Detachement,* ter sterkte van ongeveer een Regiment, bovendien de *Generale Staf* van het Leger. De samenstelling en sterkte waren als volgt:

2de Divisie, bestaande uit.
drie regimenten Infanterie
één regiment Cavallerie (deels gemechaniseerd);
één regiment Artillerie;
één regiment Genie;
één Transportregiment;
drie Veldhospitalen.

48ste Divisie, bestaande uit:
drie Regimenten Infanterie; (minus één Bataljon dat, onder dekking van de Vloot op *26 Februari Bali had bezet;*

een Infanterie-Brigade (de 48ste; sterkte onbekend) commandant Gen.-Majoor, -Kolonel?-ABE;
een regiment ?Pioniers (?Verkenners?);
een regiment Bergartillerie
twee regimenten Genie
een afdeling Vechtwagens
Transport-, Verbindingstroepen, Luchtafweer;
twee Veldhospitalen,

N.B.
De gegevens omtrent de *48ste Divisie* zijn niet van IMAMURA afkomstig, doch van respectevelijk de commandant van het tot de 48ste Divisie behorende 2de Formosaanse Infanterie-regiment en de commandant van het regiment (?vermoedelijk Bataljon: sterkte niet meer dan ongeveer 400 man!) Pioniers; een dergelijke afdeling Pioniers had tot taak: het verzamelen van inlichtingen, het uitvoeren van verkenningen en het forceren van doorbraken. De samenstelling was: Staf, Verbindingsafdeling, twee compagnieën mobiele troepen(?), een sectie motorrijders en twee groepen van elk 8 pantserwagens. Blijkens de bovenstaande gegevens was dus de *48ste Divisie* sterker dan de *2de Divisie*; vermoedelijk was de *38ste Divisie* waartoe immers ook een zelfstandige Brigade behoorde, evenzo samengesteld.)

de SAKAGUCHI-Brigade, sterkte onbekend;

de SHOJI-eenheid, bestaande uit:
twee bataljons Infanterie,
een bataljon (batterij?) Berggeschut;
een compagnie Infanteriegeschut;
een compagnie Luchtdoelgeschut;
een compagnie Vechtwagens;
een Transportcompagnie;
een sectie Kempei-Tai (Mil.Politie);
een sectie Radioverbindingsdienst;
een Medische sectie
(totale sterkte ongeveer 3.000 man).

N.B.
De gegevens omtrent dit onderdeel van IMAMURA's troepen zijn ontleend aan opgaven van Generaal Majoor SHOJI persoonlijk, toen deze voor de Temporaire krijgsraad te Batavia terecht stond. Deze Japanse Opperofficier werd door de krijgsraad wél schuldig bevonden; hij werd verantwoordelijk geacht voor door zijn troepen te KALIDJATI, SOEBANG en bij de TJIATER-stelling bedreven oorlogsmisdrijven en ter dood veroordeeld; de doodstraf is echter later bij Gratiebesluit van de Hoge Vertegenwoordiger van de Kroon gewijzigd in gevangenisstraf van tien jaren.
Bedoelde Generaal verstrekte uitvoerige inlichtingen over de beweging van zijn onderdeel, in het bovenstaand relaas van de Japanse operatiën zijn deze gegevens echter buiten beschouwing gelaten).

Geallieerde troepen bewegingen op Java niet vermeld

Opzettelijk is, behoudens een enkele uitzondering, van troepenbewegingen van het K.N.I.L. en de andere Geallieerde hulptroepen op Java geen melding gemaakt. Doel van dit relaas was immers hoofdzakelijk de gegevens, uit tot dusver onbekende Japanse bronnen te verwerken, met gebruikmaking tevens van hetgeen van elders bekend was, ter verkrijging van een zo duidelik mogelijk beeld van deze invasie, in het kader van de Pacific-oorlog

Haarlem, october 1950

Draagwijze onderscheidingen, traditie of modeverschijnsel?

H.G. MEIJER

Inleiding

Evenals dat bij de voorgaande lustrumnummers het geval was, zou ik ook deze bijdrage willen beginnen met een terugblik over de laatste vijf jaar over de activiteiten in de wereld van de PHALERISTIEK, de wetenschap, die zich bezighoudt met het historisch onderzoek naar ridderorden en onderscheidingen. Met gepaste trots werd in het vorige lustrumnummer melding gemaakt van het absolute hoogtepunt in de Nederlandse phaleristiek, de uitgave van een internationaal bruikbaar naslag en standaardwerk over Nederlandse onderscheidingen, dat door drie van onze leden werd geschreven en in eigen beheer uitgegeven. Dit boekwerk 'Orders and Decorations of The Netherlands' is na herdruk alleen nog maar 'antiquarisch' verkrijgbaar tegen een drievoud van de oorspronkelijke prijs.

Dit bewijst dat de belangstelling voor het onderwerp enorm gegroeid is, doch niet alleen in Nederland. Internationaal is het onderwerp 'Phaleristiek' of zoals de Engelstalige landen het noemen 'Orders and medals research' aanzienlijk toegenomen. De oudste vereniging 'Orders and Medals Research Society' (OMRS) is zonder meer de grootste en meest internationaal georiënteerde vereniging, waaruit vermaarde auteurs zijn voortgekomen. De OMSA, Orders and Medals Society of America geniet een toenemende belangstelling evenals in Canada waar de MMCofC, Military Collectors Club of Canada, de decoratie-wereld weet uit te breiden. Dichter bij huis vinden we de eerder genoemde Britse OMRS en in Denemarken de OS, Ordenshistorisk Selskab. Bij onze zuiderburen werd onlangs de Vereniging van Ereteken- en Medaille Verzamelaars (MEDEC) opgericht en onze oosterburen kennen al langer hun BDOS, Bund Deutscher Orden, Sammler E.v. In Frankrijk vinden we de vereniging 'Symboles et Traditions' Buiten deze verzamelaars verenigingen is er een wetenschappelijke beweging gaande, waar kennis belangrijker schijnt dan het bezit van objecten. Dr. K.G. Klietmann leidt sinds jaren in Berlijn zijn 'Institut für Wissenschaftliche Ordenskunde'. In Boedapest, op de universiteit vinden we Dr. Attila Pandula, die jaarlijks een internationale conferentie organiseert, in 1990 zal dat zijn in het Helikon Castle Museum te Keszthely Hongarije.

Qua musea mag Nederland bijzonder trots zijn op het Museum Het Loo, waarin de Collectie van de Kanselarij der Nederlandse Orden is gevestigd, dat het mooiste van de wereld mag worden genoemd. Het Musée National de la Légion d'Honneur et des Ordres de Chevalerie in Parijs mag er natuurlijk ook zijn. In mei 1987 werd in het Duitse Lüdenscheid het Deutsches Ordenmuseum geopend, dat zeer verdienstelijk mag worden genoemd. Deze opsomming, die zeker beknopt moet worden genoemd, geeft aan dat de PHALERISTIEK zijn plaats veroverd of bevestigd heeft.

Het belang van deze internationale contacten, is buiten de prettige kanten, bijzonder nuttig omdat het de basis legt voor waardevolle contacten en initiatieven. Het eerder genoemde boekwerk 'Orders and Decorations of The Netherlands' was tenslotte een vrucht van deze internationale contacten. Daarom werd in mei 1987 in Arnhem een internationale bijeenkomst georganiseerd, waar leden van de OMRS en OS uit het Verenigd Koninkrijk, Denemarken, België en Nederland bijeenkwamen. De excursies naar Museum Het Loo, Bronbeek en naar Huize Doorn waren enorm succesvol, dankzij de medewerking van leden van onze vereniging. Bij het banquet op de Ginkelse Heide in de 'Bergerie' werden de buitenlandse gasten verrast met een Liber Amicorum door ons lid C.P. Mulder geschreven en door de auteur geproduceerd. Dit boekwerk

bewijst dat er een activiteit is ontstaan, die ik in het vorige lustrumnummer mocht voorspellen: nieuwe aanvullende publicaties zullen worden uitgegeven, hetgeen ook is gebeurd.

- 1985 Het Verzetsherdenkingskruis door W.Ch.J.M. van Lanschot en C.C. van den Heuvel.
- 1985 Ons Grondwetsartikel regelende de instelling van Ridderorden en de ontwikkelingsgang van de Nederlandse orden in de negentiende en twintigste eeuw door J.A. van Zelm van Eldik.
- 1986 De Medaille van de Tweede Vredesconferentie door C.P. Mulder en B.W. Wagenaar.
- 1987 Liber Amicorum door C.P. Mulder
- 1987 De Trouwe Dienstmedaille voor militairen beneden de rang van officier door Drs. A.F. van Ommen.
- 1988 Het Loo-Collectie Museum van de Kanselarij der Nederlandse Orden door Mw. J.P.A.E. van Zelm van Eldik-Kuneman en J.A. van Zelm van Eldik.
- 1988 Een gemengd gezelschap en een vergeten onderscheiding, Broeders in de Orde van de Nederlande Leeuw 1816-1960 door C.P. Mulder en P.A. Christiaans
- 1989 Liber Amicorum door C.P. Mulder en W. Steurbout.
- 1989 Voor langdurige eervolle dienst, Het ontstaan en de geschiedenis van het Officierskruis door Drs. B. Schoenmaker.
- 1989 Kroon op het Werk, onderscheidingen in het Koninkrijk der Nederlanden door K. Bruin.
- 1990 De Militaire Willems-Orde portretten en gesprekken door L. Wagenaar.

Dat de auteur niet achterover leunend heeft zitten afwachten bewijst de meest omvangrijke publicatie over het onderwerp 'Bronzen Leeuw, Bronzen Kruis, militaire dapperheidsonderscheidingen'. Dit standaard werk van 320 pagina's werd op 1 mei 1990 aangeboden aan onze Beschermheer Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

Verder verscheen in 1990 wederom een omvangrijke studie door C.P. Mulder en P.A. Christiaans over alle dragers van de door Koning Willem III ingestelde Orde van de Gouden Leeuw van Nassau. Wat een enorme luxe in vergelijking tot de beginjaren van onze vereniging, en wat een bevredigend gevoel dat zo'n omvangrijk deel binnen ons ledenbestand tot stand is gekomen. Was er in 1983 nog geen belangstelling in de uitgeverswereld om een standaardboekwerk 'Orders and Decorations of The Netherlands' uit te willen geven waardoor drie van onze leden besloten het dan maar in eigen beheer uit te geven, thans verzoekt deze zelfde uitgeverswereld om het zelfde boek in volledige kleur te mogen heruitgeven. Een vreugdevolle omwenteling, die bewijst dat de PHALERISTIEK in Nederland volwassen wordt dankzij het harde werk van een steeds groeiend aantal geïnteresseerden. Mag ik de hoop uitspreken dat dit ons ledenbestand ten goede moge komen.

Draagwijze onderscheidingen, traditie of modeverschijnsel?

Het is een gelukkige omstandigheid dat de voortgezette arbeid van de grondlegger van de phaleristiek in Nederland, Dr. W.F. Bax, mogelijkheden aanreikt, die eerder technisch doch vooral financieel onhaalbaar waren: illustraties. In de

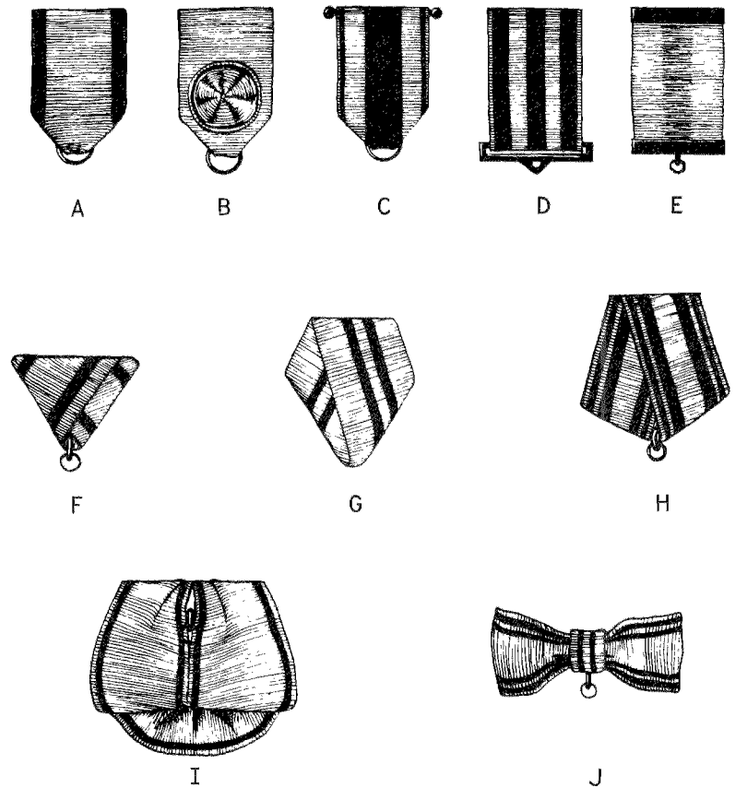

A. Draaglint, door oog getrokken
B. Draaglint, door oog getrokken met rozet
C. Draaglint, door oog getrokken met draaggesp aan bovenzijde
D. Draaglint, door draaggesp getrokken aan onderzijde
E. Draaglint, door draaggesp getrokken zowel boven als onderzijde
F. Draaglint in driehoeksform
G. Draaglint in pentagonale form (in een vijfhoek) Duitse stijl
H. Draaglint in pentagonale form (in een vijfhoek) Russische of Deense stijl
I. Draaglint in U-Form (de z.g. Pruisische stijl)
J. Draaglint aan strik (damesstijl)

eerder genoemde boeken wordt in toenemende mate gebruik gemaakt van illustraties, het liefst in kleur. Onder deze illustraties natuurlijk overwegend afbeeldingen van de decoraties zelf, doch eveneens van de dragers er van. Dit iconografisch aspect, ook interessant voor geïnteresseerden in portretkunst, uniformkunde of genealogie, geeft ons tevens inzicht over de draagwijze van onze oudste onderscheidingen en de ontwikkeling en invloeden die in de loop der jaren in deze draagwijze zijn ingeslopen. De brandende vraag, die hierbij gesteld wordt is of de huidige draagwijze van militaire onderscheidingen gebaseerd is op een traditie (een knipoog naar het verleden) of gebaseerd is op een overgenomen modeverschijnsel. Reden genoeg om zich in dit onontgonnen gebied te gaan verdiepen.

De verdenking dat het dragen van decoraties onderhevig is geweest aan modeverschijnselen heeft zijn oorsprong in de ontwikkeling van de ordester bij de oude ridderlijke- en ridderorden. In de regel hadden deze ridderorden slechts één graad en de versierselen van deze orden hadden oorspronkelijk het karakter van herkenningstekens, die op mantel en uniform waren geborduurd. De wereldlijke en hoofse orden, door vorsten gesticht voornamelijk om de machtig geworden adel aan zich te binden, verloren het idealistische karakter dat kenmerkend was bij de geestelijke ridderorden. Met veel praalvertoon werden ordefeesten gevierd of plechtigheden bijgewoond. De ordetekens werden fraaie sieraden, gemaakt door vooraanstaande edelsmeden. Deze juwelen werden bij speciale gelegenheden gedragen aan kostbare ketens op niet minder kostbare ordegewaden. In de loop der tijden deed de ordester haar intrede. Deze ordester, een merkwaardig zinnebeeld van glansrijkheid, werd aanvankelijk op de rok geborduurd doch in de 19e eeuw kwamen gemakkelijk verwisselbare metalen ordesterren in de mode, in deze kleine kring van bevoorrechten. Hierin kwam verandering tegen het einde van de 18e eeuw, toen er enige orden werden ingesteld ter beloning van militaire verdiensten. Teneinde militair rangverschillen in aanmerking te kunnen nemen werden meer dan één graad geschapen de z.g. klassen. Ook de groeiende invloed van de burgerij in het begin van de 19e eeuw veroorzaakte het ontstaan van erkentelijkheids-orden zowel voor burgers als militairen. Ook deze erkentelijkheidsorden dienden ieders maatschappelijke status in acht te nemen hetgeen met verschillende klassen kon worden bereikt zoals ridder grootkruis, kommandeur en ridder. Zelfs meerdere klassen werden soms toegevoegd met de aanduiding ridder 1e klasse tot en met 5e klasse. Eremedailles verbonden aan deze orden werden ingesteld voor personen in de lagere rangen van de krijgsmacht of burgerij, die niet als ridder doch als schildknaap werden gewaardeerd. De versierselen van de verschillende klassen waren zoals bekend verschillend in uitvoering en afmeting, doch eveneens hun draagwijze. Het lint werd gespecificeerd qua kleur en breedte per klasse en het ordeteken werd aan deze lintbreedte aangepast (dus niet andersom). Een voorbeeld is de legendarische Militaire Willems-Orde (1815) waar de lintbreedte voor het ridderkruis 3e klasse werd vastgesteld op 'twee vingers breed' terwijl het ridderkruis 4e klasse diende te hangen aan een lint van 1,5 vinger breed. Onbekend is wiens vingers hiervoor model hebben gestaan doch dit betekent voor ons 38 mm respectievelijk 27 mm breed. (Een ander verhaal is dat zonder enige aanleiding men op eigen houtje het ridderkruis 4e klasse groter liet aanmaken en dit aan een 38mm breed lint ging dragen, dus tegen de regelgeving. Na de 2e Wereldoorlog werd dit zelfs officieel en kreeg de ridder 3e klasse een rozet op het lint). Modesnufjes of laatste nieuwigheden worden vaak door een eenling veroorzaakt en dan plotseling door een grote groep zondermeer overgenomen, die bewondering voor deze persoon willen uitdrukken door vereenzelviging en overname van gewoonten. Een prachtig voorbeeld is de Beatle Paul Harrison, die zijn afstaande oren wilde camoufleren met langere haren hetgeen een omwenteling in de haardracht voor mannen tot gevolg had: het vrije westen nam het volledig over en zelfs de krijgsmacht moest voor deze mode capituleren. (Het ging gelukkig weer over). Bestuderen we de 'modesnufjes' in de wijze van het dragen van onderscheidingen dan moet men vaststellen dat per land kleine en grote verschillen voorkomen, terwijl men in de geschiedenis van de afzonderlijke landen in de tijd gezien totaal veranderde gewoonten en gebruiken kan vaststellen. Om het niet te uitgebreid te maken beperken we ons tot de riddertekens en onderscheidingen die op de borst worden gedragen aan een lint (dus géén grootkruissterren of commandeurskruizen).

Bekijken we de verschillende draag-wijzen dan valt het op dat de vorm van het draaglint bepaald wordt door de bevestigingsmethode, die is gekozen. Deze gekozen bevestingsmethode is meestal een uit draad gevormde ring waardoor het lint kan worden getrokken. De vorm van de ring is tevens bepalend hoe het lint dan kan worden gedragen. Deze ring kan een onderdeel zijn van de decoratie, doch vaak zit deze ring bevestigd aan het versiersel aan een oog of aan een doorboorde knop, welke vast zit gesoldeerd of werd meegeslagen. Indien er een kroon tussen

het versiersel en het lint is bevestigd is deze knop meestal onderdeel van de kroon. In de Lage Landen was het dragen van decoraties aan een draaglint voor het eerst actueel toen Stadhouder Willem V in 1782 draagmedailles uitreikte aan de helden van Doggersbank: de Doggersbankmedaille (1781). Het oog van deze ovale medaille was erg klein, waardoor het lint er niet doorheen kon worden getrokken. De indruk werd echter gewekt dat dit wel het geval was: het dubbelgevouwen lint werd aan de onderzijde in een punt gevouwen en met garen werd het versiersel aan deze punt genaaid. Het lint was breder dan de medaille breed was en wel twee vingers breed dat ongeveer 37-38 mm bedraagt. De volgende decoratie, die aan een lint werd gedragen en op de borst werd bevestigd was de eerste ridderorde in de Lage Landen: De Orde van Verdienste van het Koninkrijk Holland (1806). De auteur is in de gelukkige omstandigheid een van de bewaard gebleven versiersels, die slechts twee maanden heeft gegolden, in zijn bezit te hebben, hangend aan het orginele lint: het lint is exact 38 mm breed en is dubbelgevouwen en door het draagoog getrokken. de totale lente is exact 160 mm lang. Op het lint zit een rozet bevestigd met een maat van 50 mm dia. Deze rozet is een dubbele strik die rond is gevouwen aan de uiteinden en de rand is gebogen onder een hoek van 90 graden. In de binnencirkel is een stukje lint zigzag bevestigd en zodanig gedrapeerd dat de ingeknipte uiteinde de opgezette rand van de rozet benaderen. Boven de rozet is nog 90 mm lint, waarmee het geheel aan het uniform of costuum kan worden bevestigd. Een versiersel van de opvolger de Orde van de Unie (1807) is op dezelfde wijze bevestigd aan een 38 mm breed lint. Dit originele lint waar de auteur over beschikt heeft geen rozet noch enig teken van de aanwezigheid hiervan. In het boek 'De Orde van de Unie (1985) geschreven door Mr. O. Schutte tonen diverse portretten de draagwijze van de eerste decorandi in de Lage Landen, die buiten de genoemde Hollandse Orde van de Unie vaak het Legioen van Eer dragen. De combinatie Legioen van Eer (Frankrijk) en de Doggersbankmedaille (1781) zien we op blz. 64 bij Carel Hendrik VerHuell (zie illustratie) en op blz 77 bij Albert Kikkert. Het is begrijpelijk dat de draagwijze van het lint sterk beinvloed was door de Napoleontische 'usance' met een Hollandse koning, die in navolging van zijn beroemde broer in Holland de eerste ridderorden instelde. Meer dan drie honderd Hollandse officieren waren benoemd in de 'keurbende van eer' zoals het Legioen van Eer werd omschreven. Met de instelling van de Militaire Willems-Orde in 1815 werd in het Koninkrijk der Nederlanden een

Carel Hendrik VerHuell, graaf van Sevenaer draagt Legioen van Eer aan lint met strik en rozet en de Doggersbankmedaille aan lint met strik.

Draagwijze anno 1806 Lint met rozet.

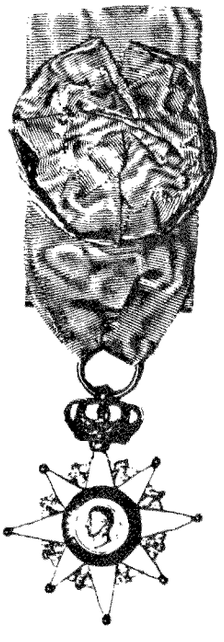

Legioen van Eer (1804) Type 1815-1830 Lint met strik en rozet.

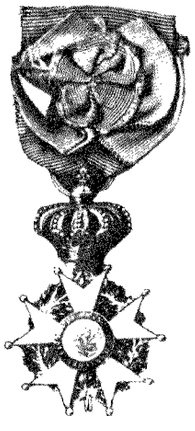

Lint met strik zoals gedragen in Frankrijk Orde de Saint Louis (1693).

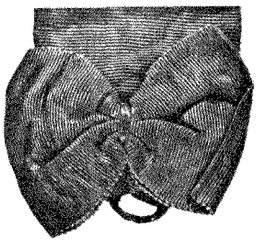

Versiersel met kroon en oog.

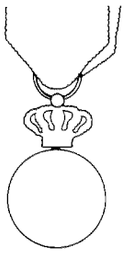

Versiersel met door getrokken lint met strik en rozet.

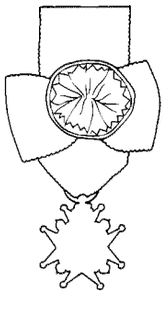

Versiersel met pentagonaal lint met strik.

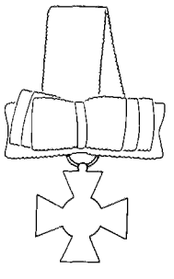

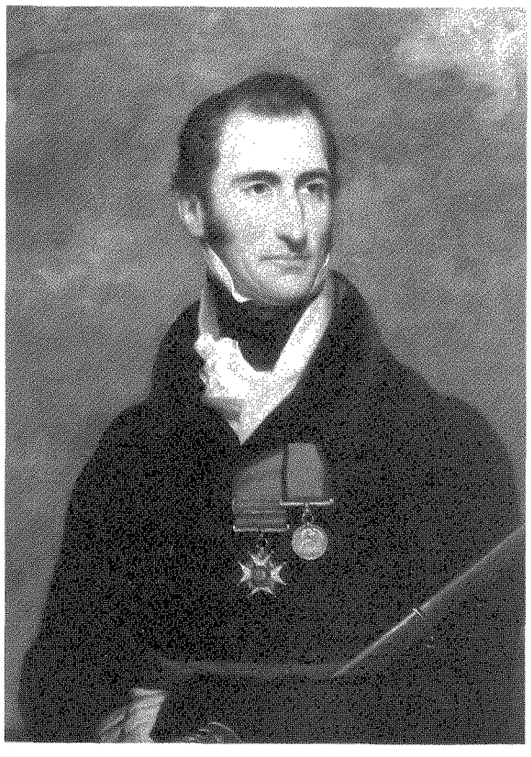

Colonel Francis Skelly Tidy, commandant 3e Bat. 14e Buckinghamshire Regt. tijdens de Slag bij Waterloo (1815) draagt zijn beide decoraties volgens de Britse traditie: hangende aan lint met draagbeugels aan de onderzijde de z.g. straight suspender.
Deze methode vinden we terug bij het Kruis voor Belangrijke Krijgsverrichtingen (1869). De daarop gedragen actie-gespen met gebogen bevestigings vingers, die de gesp aan het lint vasthoudt vereist een draaglint van 38 mm breed.

fameuse ridderorde ingesteld, die reeds kort na de instelling meer dan 1000 maal werd uitgereikt, waarvan een grote hoeveelheid nog op het slagveld, waar de legendarische Napoleon door de geallieerde legers was verslagen. Zoals reeds gesteld werd bij deze ridderorde de lintbreedte voorgeschreven voor de ridder 3e klasse 38 mm en de ridder 4e klasse 27 mm (twee resp. 1,5 vinger breed). We mogen stellen dat de draagwijze in het Koninkrijk der Nederlanden in 1815 de z.g. standaard methode genoemd moet worden: een 38 mm breed lint door een oog getrokken, bevestigd aan een knop van het versiersel. Bij de MWO en in het zelfde jaar eveneens bij de Orde van de Nederlandsche Leeuw (1815) is dit de knop van de koninklijke kroon, gemonteerd boven het versiersel (kruis). De officieren, die tevens toestemming kregen om hun verworven Legioen van Eer te mogen blijven dragen bevestigden meerdere decoraties naast elkaar op het costuum of op het uniform. De orginele draagwijze van de Franse onderscheidingen werd gehandhaafd, zoals we kunnen zien bij het bekende portret van Jhr.J.W. Janssens, de generaal, die later de eerste kanselier der Militaire Willems-Orde werd (zie B.C.E. Köffler, De Militiare Willemsorde 1815-1940 blz. 87). Bij de gealieerden zien we dat in deze periode na 1815 alle decoraties werden gedragen aan een lint van 38 mm breed. In de periode 1813-1815, de strijd tegen de Franse overheersing, werden door de Souvereine Vorst of door plaatselijk commissies penningen als beloning voor krijgsverrichtingen uitgereikt, waarvoor veel later een draaglint werd bepaald. Versierselen uit die tijd tonen een variatie aan bevestigingsmethodiek, waarbij het doorboren van de beloningspenning als bevestiging werd gekozen als goedkoopste oplossing. Duurdere oplossingen tonen diverse kwaliteiten van handwerkersvaardigheid. De eerste decoratie, die in grote aantallen werden uitgegeven is het Metalen Kruis 1830/1831, die werd ingesteld als beloning voor militairen, dat hadden deelgenomen tegen de Belgische opstand. Dit Metalen Kruis, geslagen van brons afkomstig van in België veroverd geschut werd uitgereikt met een draaglint van 38 mm breed. (Voor vrijwilligers een ander kleur lint doch met dezelfde maat.) Onderzoekt men portretten van dragers van dit Metalen Kruis, dan ziet men voor het eerst dat de draagwijze verandering heeft ondergaan. Niet meer het versiersel hangende aan een doorgetrokken wijze met het lint 38 mm breed over de totale lengte, doch gedrapeerd in een soort driehoek (zie illustratie van W.P. Hubert). Er was dus blijkbaar een modeverschijnsel (een usance) binnengeslopen. Deze methode, die in de phaleristiek bekend staat als de driehoeksform kwam uit het Oosten overgewaaid. Vooral bekend geworden door Oostenrijk doch eveneens in Rusland gebruikt. De zwager van de Prins van Oranje (de latere Koning Willem II) was de Grootvorst van Rusland, waarvan bekend is dat hij menige Russische Orde of Eremedaille in Nederland heeft uitge-

1e Luitenant W.P. Hubert (* 1800 - 1859)
Linten van decoraties in 'driehoeksvorm' gedragen en in de volgorde van ontvangst: v.l.n.r.
De medaille van de oorlog op Java (1825 - 1830)
Ridderkruis Militaire Willems-Orde 4e klasse (K.B.28 november 1831 no. 63)
Het Metalen Kruis 1830 - 1831.

De eigenaar van dit geschilderd portret hoorde tot zijn verrassing dat zijn voorvader Hubert op het portret staat afgebeeld en niet de voorvader, die de familie reeds generaties lang hadden verondersteld. Het indenficieren van portretten d.m.v. de afgebeelde decoraties is een van de nuttige gevolgen van de pharleristiek, de wetenschap die zich bezighoudt met orders en decoraties.

reikt. Bij voorbeeld de Orde van St.Anna. Bij die gelegenheid werd dus deze driehoeksmethode geïntroduceerd en overgenomen als modesnufje bij de Nederlandse decoraties. We kunnen dit zien in het boek van Köffler op de portretten van de kanseliers De Kock (1808-1845) Lucas (1849-1870) en aan de illustratie van kanselier Duycker (1870-1879) Het portret van Duycker moet gedateerd zijn op 1865, het jaar van zijn benoeming tot kommandeur Orde van de Nederlandsche Leeuw en het Zilveren Kruis (1865), doch hij draagt de gesp Trouwe Dienst Officier (1844), die in 1866 werd vervangen door het Officierskruis (Jeneverkruis).

We mogen aannemen dat de kanseliers een belangrijke invloed hadden op alle facetten van decoraties en hun draagmethode zal volgens de usance zijn geweest van hun tijd. Deze driehoeksmethode is niet altijd zuiver en het lijkt danook meestal op de z.g. Duitse pendagonale methode, die in wezen hetzelfde is. In 1869 werd het Kruis voor Belangrijke Krijgsverrichten ingesteld waaraan actiegespen werden toegevoegd. Deze actiegespen werden uitgevoerd met naar achteromgebogen vingers, waarmee ze aan het lint konden worden bevestigd. Gesteld mag worden dat deze gespen ontworpen waren voor een draagwijze zoals bij de eerste draagmedaille, de Doggersbankmedaille (1781) was gebruikt, danwel bij de Militaire Willemsorde 3e klasse: lint van 38 mm breed gedragen met de verticale banen evenwijdig aan elkaar. Zelfs de lintring kon niet worden gehandhaafd en evenals dat bij de afgekeken Britse decoratie het geval was (het Penisula gold Cross, dat Koning Willem II had mogen dragen) werd deze ring vervangen door een brede draagbeugel met een breedte van 38 mm. Gesteld mag ook worden dat door deze draagwijze van het Kruis voor Belangrijke Krijgsverrichtingen (1869) de draagwijze van de overige ridderorden en decoraties werden aangepast. De tweede helft van de 19e eeuw, die kenmerkend is omdat in die periode de Militaire Willemsorde zijn vermaardheid en rijke traditie kreeg, kenmerkt zich door deze draagwijze. De nieuw ingestelde decoraties zoals de Atjeh-medaille (1873-1874) en het Lombokkruis (1894) werden uitgereikt en gedragen, hangende aan een lint van 38 mm breed.

Deze traditionele methode werd vervangen door een usance, die de Prins-Gemaal introduceerde, en weldra als modesnufje werd ingevoerd in de Lage Landen. In het jaar 1901 huwde Koningin Wilhelmina met de Duitse Prins Hendrik van Mecklenburg-Schwerin. Op de huwelijksdag droeg Prins Hendrik zijn 'spange' met decoraties, zoals dat in zijn vaderland gebruikelijk was: de militaire opmaak volgens de Pruissische

Groep onderscheidingen van het Koninkrijk Pruissen/ Groot-Hertogdom Oldenburg Deze z.g. 'grosse Ordenspange' is opgemaakt in de typische draagwijze, die in de mode kwam na de Duits-Franse Oorlog van 1870-1871.

Foto: Deutches Ordenmuseum Lüdenscheid

methode dat wil zeggen de versierselen worden bevestigd OP het lint, dat in een U-form wordt gedrapeerd. Deze U-form, die in Pruissen geïntroduceerd was door de Kurassiers, die elke andere methode (hangend) om practische redenen moesten afwijzen in verband met hun borstplaten (kurasse). De overige methode opgemaakt als 'spange' was weliswaar hangende aan het lint, doch het lint was gedrapeerd als een parallellogram of zelfs rechthoekig gedrapeerd. Dat deze methode ook in Nederland wel werd overgenomen bewijst het portret van Prins Willem Frederik Karel, Prins der Nederlanden (zie Köffler blz. 96). Doch deze vorm mag als puur Pruissisch worden betiteld, hetgeen door de diverse Duitse vorstendommen werd overgenomen.

Dat de draagmethode van de Prins van Mecklenburg-Schwerin, de echtgenoot van Koningin Wilhelmina, werd overgenomen in Nederland mag als een modeverschijnsel worden beschouwd. Doch Prins Hendrik was Commendator van de Johanniter Orde in Nederland, een positie die een belangrijke invloed kan uitoefenen op de medeleden van deze illustere

Groep onderscheidingen van een Pruissische militair, gediend hebbende in het Koninklijke Nederlandsch-Indisch Leger, gezien het Kruis voor belangrijke Krijgsverrichtingen (1869) met gesp 'Atjeh 1901-1905'. Deze 'spange' is opgemaakt volgens de Pruissische draagwijze de z.g. 'U-form'.

1 Groep onderscheidingen van een K.N.I.L.-officier rond de eeuwwisseling.
De draagwijze is traditioneel d.w.z. aan het lint, waaraan ze werden uitgereikt (38 mm breed) v.l.n.r.:
- Lombokkruis 1894
- Kruis voor belangrijke Krijgsverrichtingen met gespen:
  - Atjeh 1873-1896
  - Atjeh 1896-1900
  - Korintji 1903
- Officierskruis met cijfer XX (1866)

1

2

2 Groep onderscheidingen van K.N.I.L.-kapitein J.A. Saurel, waaronder de Museum-medaille in zilver (1909).
Deze groep is militair opgemaakt volgens de door Z.K.H. Prins Hendrik en Z.M. Keizer Wilhelm II in Nederland in de mode gebrachte Pruissische militaire opmaak.

Groep decoraties van marinier J. van Don traditioneel opgemaakt d.w.z. hangende aan het lint zoals ze zijn uitgereikt.
v.l.n.r.
- Het Metalen Kruis 1830 - 1831
- De Citadel-Medaille Antwerpen 1832
- De Bronzen Medaille voor Trouwe Dienst 1825
- De Zilveren Medaille voor IJver en Trouw 1877

Voor de montage is een bronzen strip gebruikt, uitgerust met twee vingers voor bevestiging op uniform.

Groep decoraties van een K.N.I.L.-militair, militair opgemaakt volgens een door Nederland van de Duitsers overgenomen mode.

Ridderlijke Orde. De protektor van de Johanniter Orde in Duitsland S.M. Kaiser Wilhelm II van Pruissen kwam in 1919 in ballingschap naar Nederland en vestigde zich in 1920 in Doorn, waardoor dit Pruissische element op het dragen van decoraties nog verstevigd werd. De eerste kanselier van de Nederlandsche Orden, die deze Pruissische opmaak toont is I. van de Bosch (1927-1932), zoals we kunnen zien in Köffler blz.109. In genoemde periode werd sinds lange tijd weer een nieuwe decoratie geïntroduceerd t.w. Het Mobilisatie Kruis 1914-1918. Deze door een comité geïntroduceerde herinneringsonderscheiding, door H.M. Koningin Wilhelmina geaccepteerd en daardoor erkend, verscheen op het Nederlands uniform en was tevens een reden dat een groep decoraties opnieuw moest worden opgemaakt. Gesteld kan worden dat alle nieuw opgemaakte groepen de Pruissische of U-form methode kregen, die tot de dag van vandaag velen als een traditie zien, doch niet meer en ook niet minder is dan een overgewaaide modeverschijnsel van onze Oosterburen.

Geschiedkundig geen beletsel, doch waarom kon geen nieuw modesnufje worden geïntroduceerd of waarom kon niet worden teruggegaan naar de oude Nederlandse traditionele methode, het versiersel hangend aan lint, zoals ze tevens worden uitgereikt, aan een lint van 38 mm breed? Deze U-form wordt gemaakt door lint van 27 mm breed in een U-form te draperen en een kant over de ander te monteren opdat de totale lintbreedte een 45 mm is. Rekeninghoudend met deze methode werd de bevestiging van nieuwe decoraties al aangepast. De nieuwe decoraties Ereteken Orde-Vrede (1947) en het Oorlogsherinneringskruis (1948) werden niet eens meer uitgereikt hangende aan een lint van 38 mm breed, doch reeds militair opgemaakt. In deze nieuwe versierselen werden twee gaatjes toegevoegd, waarmee de onderscheiding aan het lint kon worden gemaakt als ware het een knoop. Het Mobilisatie-Oorlogskruis(1948), hoewel uitgevoerd met een doorboorde knop voor een lintring, werd militair opgemaakt opgestuurd naar de aanvrager. In begin 1950 werden Ridderkruizen Militaire Willemsorde 4e klasse uitgereikt met een Pruissisch opgemaakt lint. Zelfs aan enige verzetsstrijders, hetgeen toch traditioneel, doch tevens gevoelsmatig, afkeurenswaardig dient te worden genoemd. In die periode echter was er een belangrijke personage dat de Nederlandse traditie herstelde in het dragen van zijn onderscheidingen. Z.K.H. Prins Bernhard droeg zijn decoraties tijdens de inhuldiging van Koningin Juliana op de puur oude traditie van Nederland (zie foto uit 1948). Het is opmerkelijk dat dit gebaar geen invloed heeft gehad op de

Statiefoto van de Koninklijke familie genomen vlak voor de 1e wereldoorlog Z.K.H. Prins Hendrik afkomstig van het Duitse vorstendom Mecklenburg-Schwerin draagt zijn 'spange' volgens de Duitse mode, die weldra door Nederland van hem werd overgenomen.

usance in Nederland, dat eerder door een vorige Prins-Gemaal wel werd geïnitieerd. Ons onvergetelijk lid de heer H. Ringoir heeft tot zijn dood toe gepoogd om deze Nederlandse traditie in ere te herstellen. Tot heden is dat helaas niet gelukt.

Statiefoto Inhuldiging H.M. Koningin Juliana (1948) Z.K.H. Prins Bernhard draagt zijn 'spange' niet volgens de 'usance' van de krijgsmacht doch wel volgens de Nederlandse traditie t.w. hangend aan lint (van 38 mm breed).

Amsterdam, 11 maart 1966 Huwelijk H.K.H. Prins Beatrix met Z.K.H. Prins Claus, waarmee vele verzetslieden het zeer moeilijk hadden. Z.K.H. Prins Bernhard draagt zijn Vliegerkruis (1941) en zijn Oorlogsherinneringskruis (1948) volgens de oude Nederlandse traditie aan draaglint van 38 mm. Een indrukwekkend signaal, wars van enige Pruissische/ Duitse invloed.

Toen in 1966 H.K.H. Prinses Beatrix met een Duitser trouwde, was dat erg moeilijk voor vele oud-verzetsstrijders. Z.K.H. Prins Bernhard gaf hen op die dag een zeer duidelijk signaal: Hij droeg zijn Vliegerskruis en zijn Oorlogsherinneringskruis op de pure Nederlandse traditionele methode: hangende aan het lint, wars van iedere 'Duitse' invloeden. Waarschijnlijk hebben maar weinigen dit gebaar weten te waarderen, omdat ze er ontwetend van waren. Het zou evenwel een reden geweest zijn om de usance te veranderen. Dat was het in ieder geval, toen in 1981 de Verzetsherdenkingskruizen werden uitgereikt. Niet alleen werd betreurd, dat dit kruis in de volgorde na het oorlogsherrinneringskruis werd geplaatst, doch tevens werd dit symbool van verzet tegen de Duitse bezetters op het Nederlandse militaire uniform gedragen volgens dezelfde methode als die bezetters hanteerden: de U-form of Pruissische methode. Nederland is traditioneel gezien zonder veel bewustzijn. Ringoir's wens ging niet in vervulling. Jammer. Onze huidige Vorstin H.M. Koningin Beatrix heeft echter wel een andere wens ingewilligd. De medaille voor Trouwe Dienst werd voor het leger (en Luchtmacht) wederom voorzien van een V, gekeerd, de originele voorzijde, na een zestigtal jaren als keerzijde te zijn gebruikt, werd weer in ere hersteld. Deze vereniging is trots dat deze suggestie uit haar kring, werd overgenomen. Daarom mogen we hopen dat dit artikel de discussie in gang zal zetten, waarna onze eigen Nederlandse traditie in ere hersteld moge worden, wars van enige Pruissische invloeden of mode snufjes.

Killicrankie 1689

L.W. DE VRIES

Het gevecht te Killicrankie is geheel onbekend in onze krijgsgeschiedenis. Terwijl er toch drie oude eenheden van twee Nederlandse Infanterie Regimenten aan hebben deelgenomen, regiment Limburgse Jagers (6e R.I.) en regiment Infanterie Oranje Gelderland (8e R.I.).

Stadhouder Willem III trouwde met Mary, dochter van James II koning van Engeland. In 1688 vertrok Willem met een sterk Nederlands leger naar Engeland. Na verscheidenen gevechten vluchtte in 1689 James uit Engeland. daar er toen geen koning was besloot de Convention Parliament dat Willem III en Mary koning en koningin van Engeland werden. James II schaarde zijn trouw gebleven officieren achter zich en probeerde de troon van Engeland terug te krijgen. Er volgden verscheidene gevechten te Schotland en Ierland waar Nederlandse onderdelen bij betrokken waren. Killicrankie was een van deze gevechten.

De meest belangrijke militairepost in de Atholl was Blair Castle. Ongeveer tien kilometer ten zuiden van het kasteel loopt het dal van de Garry over in de veel gevierde Clen of Killicrankie. In de dagen van Willem werd dat dal met afschuw genoemd. Het was het meest verdoemde van de donkere ravijnen. Het enige pad was smal en brokkelig. Een paard kon met de grootste voorzichtigheid omhoog geleid worden en twee mensen konden amper naast elkaar lopen. Op sommige plaatsen was het pad zo smal dat de wandelaar vaste voet en oog moest hebben. Het land boven aan deze pas zou het schouwspel worden van een gevecht zoals de Highlanders niet vaak gezien hadden. Mannen met dezelfde tarten, onder dezelfde Lord, vochten tegen elkaar. Namen van afwezige commandanten werden aan beide zijden misbruikt. Ballenach, aan het hoofd van een groep vazallen, die hem zagen als plaatsvervanger van de Marquess, veroverde het kasteel Blair. Marry met 1200 volgelingen verscheen voor het kasteel en eiste entree in het kasteel van zijn familie. De bezetters wezen dit af. Couriers werden door beide partijen uitgezonden. Aan beide hoofdkwartieren veroorzaakte dit grote opschudding.

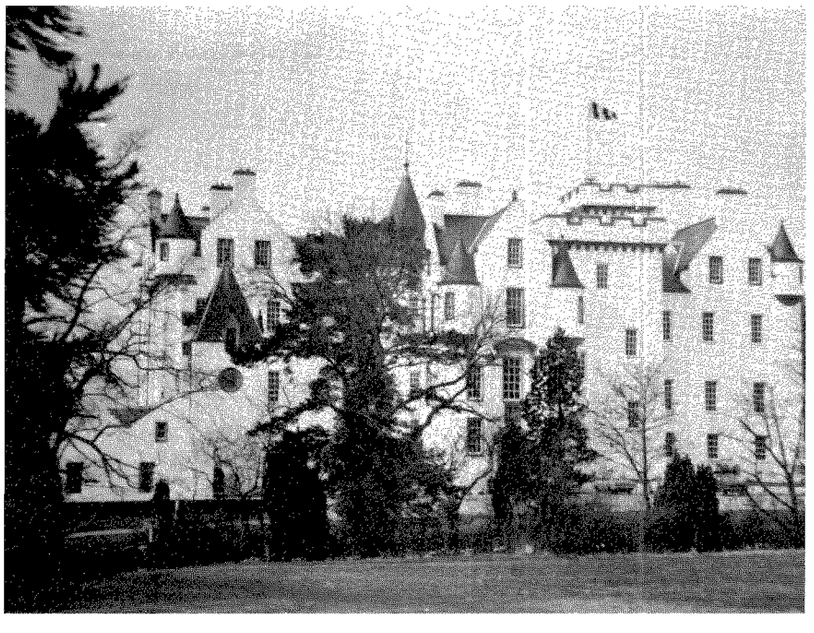

Blair Castle
by His Grace the Duke
of Atholl.

Mackay en Dundee zagen beide dat de waarschijnlijke beslissing van het gevecht door dit kasteel beinvloed zou worden. En de afloop van dit gevecht besliste ook waarschijnlijk het lot van Schotland. Mackay, dienend onder Willem III, ijlde noordwaarts, orderde zijn troepen naar het laagland van Pertshire. Maar sommige troepen waren over zo'n grote afstand verspreid dat ze niet op tijd arriveerden. Maar hij had snel de drie schotse regimenten, die in Holland met hem gediend hadden, met als naam de namen van hun commandanten, Baldfour, Ramsay (Limburgse Jagers) en Mackay (Oranje Gelderland), bij zich. Verder arriveerde er een loyaal

Badge the King's Own Scottish Borderers. by Lt-Col D.C.R. Ward.

infanterie regiment uit Engeland, Hasting (The Somerset Light Infanterie). Met deze ervaren troepen kwamen ook twee nieuwe regimenten, gerecruteerd in de Lowlands, met commandant Lord Kenmore, het ander was gerecruteerd op de Border en stond onder bevel van Lord Leven (The King's Own Scottisch Borderers). Daarbij kwamen nog twee cavalerie escadrons, gecommandeerd door Lord Annedale en Lord Belhaven. Dit alles bracht het leger van Mackay op een totaal van over de 3000 manschappen. Dundee, in dienst van James II, had ondertussen alle clans die hem trouw gezworen hadden opgeroepen voor een expiditie naar de Atholl. Zijn bewegingen werden goed geobserveerd door zijn plaatsvervanger Lochiel. Dundee's troepenmacht bestond uit 3000 broadswords, waaronder 300 Irisch foot, met commandant Cannon, die ook in Holland gediend had.

Ondertussen had Marry het kasteel Blair ingenomen, wat het dus weer terug bracht in handen van Mackay. Maar Marry's legermacht was teruggevallen tot 300 man, waar hij ook niet veel vertrouwen in had. Daarom liet hij het kasteel achter en nam een linie aan in het dal van Killicrankie, waar hij snel gevolgd werd door 200 fuseliers, gestuurd door Mackay om de pas af te sluiten. Het leger van de Lowlands volgde snel. De volgende morgen arriveerde Dundee voor de muren van het kasteel en ontdekte dat Mackay al in het dal was. Hij besloot voor onmiddellijke actie, vooral na de woorden van Lochiel: 'Vecht mijne heren, vecht nu onmiddellijk, vecht of er maar een tegen drie is. Onze mensen zijn hard, hun enige angst is dat de vijand ontsnapt. Geef hun hun kans, en ben dan zeker dat ze verliezen of een complete overwinning behalen. Als we niet vechten kunnen we beter naar de bergen terug gaan en het vergeten'. Mackay had ondertussen besloten om zijn leger in de morgen naar het plateau te laten verplaatsen. Waar in de namiddag alarm werd geslagen.

Dundee reed aan het hoofd van zijn leger: op de rechter vleugel dichtbij de Garry, de Macleans, daarnaast Cannon met zijn Irish foot, dan de Macdonalds of Clanronald, dan een eskadron Jocobite Gentlemen waaronder Lochiel met zijn Cameroons, uiterst links the Men of Sky onder commando van Macdonald of Sleat. Aan het hoofd van een bataljon was Glengarry met het vaandel van James II in zijn hand.

Bij het verschijnen van Dundee's troepen liet Mackay onmiddellijk het vuur openen. Het gebied tussen de twee groepen was een wolk rook. Dundee liet zijn troepen pas laat op de dag de aanval doorzetten, nadat veel Highlanders dood waren gebleven. De Highlanders gaven een gil van vreugde en de gehele linie viel rond 19.00 uur aan. Mackay's troepen vuurden met een vernietigende kracht terug. Maar toen er nog maar een kleine afstand tussen de twee legers over was, smeten de Highlanders plotseling hun geweren weg en trokken hun broadswords, stormden met een afgrijselijke gil voorwaarts. De meeste Lowlanders stelden zich op om deze aanval op te vangen, maar het duurde te lang. Ze waren nog bezig om de bajonetten op de geweren te zetten toen de Macleans, Macdonalds en Cameroons over ze heen vielen. In twee minuten was het gevecht beslist. Baldfour's regiment viel uiteen, hijzelf vond de dood door verscheidene broadswords. Ramsay's troepen vluchten in paniek. Mackay's eigen troepen werden weggevaagd door een vernietigende aanval van de Cameroons. Zijn broer en neef offerden zich op voor hun manschappen. De eerste lag dood, door een slag van een claumore, op de grond. De tweede , met acht wonden, vond een weg naar de zijde van zijn oom. Mackay bleef ondanks alles rustig en wist dat er nog een kans was, de cavalerie. Hij riep om de paarden, maar vergeefs. Belhaven was een held, maar zijn troepen waren in het begin van het gevecht weggereden. Annedale's mannen volgden hun voorbeeld, alles was voorbij, een mengeling van rode jassen en tartens ging richting dal Killicrankie.

108 Mackay keek over het slagveld en zag dat zijn gehele leger was verdwenen, met uitzondering van enkele borderers, die door Leven bij elkaar werden gehouden en het regiment van Hasting dat, nog steeds in onverbroken linie, een vernietigend vuur in de Celtic gelederen bracht. Mackay verzamelde alle overgebleven mannen, een paar honderd, en stak de Garry over, waar hij halt hield om te rusten. Mackay had geluk dat de Highlanders met het plunderen van de lijken waren begonnen, waarvan Dundee ze misschien nog tot na het gevecht had kunnen weerhouden. Maar Dundee was in het begin van het gevecht gesneuveld. Mackay was hiervan niet op de hoogte en trok met zijn overgebleven soldaten over de bergen, want de pas was afgesloten door de Highlanders, naar het dal Tay.

Het slagveld was overdekt met afgehakte hoofden en lichaamsdelen, afgehakt met hetzelfde gemak als een zeis gras afhakt. Er waren lichamen half gespleten bij de heupen of zelfs van het hoofd tot het midden gespleten. Zonder meer kunnen maar weinige normale eenheden een vernietigende aanval van de Highlanders met hun wapens als het zwaard 'Claybeg' en het twee hands zwaard 'Claidheamohr', waarmee een slag dodelijk is, weerstaan.

Bronnen:
The lace wars, part 1 (1977);
Royal heraldry of Brittan (1981);
The Light Infanterie (1981);
The history of England (1855)

Een vorstelijk geschenk

Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren en het 'Queen Elisabeth's Pocket Pistol'

N. BERGHUIJS

Inleiding

In 1785/1786 maakte Cornelius de Jong, destijds als Luitenant Commandant het bevel voerende over 's Lands Brigantijn van Oorlog 'Den Beschutter', een 'Reize in en door het kanaal'. Onder deze titel stelde hij een reisverslag op. Hij bezocht op zijn reis ook het kasteel van Dover en zag daar op de meest zuidelijk klip van het bolwerk een oud en uitzonderlijk lang kanon van Hollandse makelij. Hij verhaalt dit als volgt:
'Men vertoonde ons eindelijk ook nog een metaal stuk kanon, dat de lengte van vierentwintig voeten heeft en twaalf pond ijzer schiet, deszelfs houten rolpaard is twaalf voeten lang en boven op het stuk, dat reeds gebarsten is, vond ik dit oud Hollandsch versje:

Breekt scheuret al, muur en dal,
ben ik geheten;
Door berg en wal, boord mienen bal
door mi gesmeten.

Iets hooger staat, Dieu est mon droit, en onderaan vindt men de wapens van Engeland, terwijl ik tusschen de onderste sieraadsbanden las: Jan Tolhuis van Utrecht 1544.'

De oorsprong van dit kanon heeft eeuwenlang de nieuwsgierigheid van velen, zowel Engelsen als Nederlanders, geprikkeld.
Wie was Jan Tolhuijs, de gieter van dit bijzondere geschut en wie gaf hem de opdracht?

Jan Tolhuijs

Van Jan Tolhuijs is o.m. het volgende bekend. Hij wordt in 1539 benoemd tot stadsklokken- en geschutgieter van Utrecht.[1]) Hij volgt dan de in 1534 overleden Hendrick Egbertsz de Borch als zodanig op. Vermoedelijk werkt Jan Tolhuijs van 1534 af reeds bij de Borch. In ieder geval is bekend, dat hij na het overlijden van Hendrick de Borch in 1536 diens weduwe trouwt.

Jan Tolhuijs (geb. omstreeks 1490) giet zijn eerste klokken in 1517 voor de Hoeksterpoort in Leeuwarden. Van 1534 af treedt hij regelmatig in Utrecht op.
Zo wordt vermeld, dat hij in 1534 verscheidene klokken voor Utrecht giet, o.a. de 'Maria' en de 'Michael' klok in de Buurkerktoren. In 1540 giet hij de 'waecclock' voor dezelfde kerk en de 'Andreas' klok voor de Jacobikerk. Daarnaast giet hij klokken voor Amsterdam (1544), Abkoude, Dordrecht, Oost Graftdijk, St. Pankras en Leiden. In 1556 komt het carillon van Rhenen van zijn hand gereed. In het gebied tussen Lek en Linge geniet hij als klokkengieter eveneens bekendheid. In 1549 ontvangt hij de opdracht van de abt van Zuyren van Mariënweerd om voor de nieuwe toren van het klooster een klok van 737 pd. te gieten.[2])
Ook giet hij voor de toenmalige St. Janskerk te Culemborg een klokje van 67 cm diameter met het opschrift *'Elisabeth Zachariae Magnum Virum Genuit. Jan Tolhuis me fecit 1555.'*

Van zijn voorganger Hendrick de Borch is bekend, dat hij in 1502 een (angelus)klokje voor de Sint Lambertuskerk te Buren goot. Het klokje, dat een diameter heeft van 67 cm, hangt thans in de z.g. lantaarn van de toren. Het opschrift van de klok luidt: 'Maximus regum deus et creator atqe salvator merito colendus heinricus de borch me fecit Anno domini MCCCCCII'.
Daarbij blijft het niet, want in 1523 giet de Borch een klok met een doorsnede van 133,5 cm voor de kerk te Buurmalsen, met als opschrift: 'Salvator.is.myn.naem.myn.geluut.is.voer.Godt. bequaem.den.levenden.roep.ic.den.doeden over.lve.ic.haghel.ende.donder.verstoer.ic.hen ricus.de.borch.me.fecit.anno MCCCCCXXIII.'
Buurmalsen is hem daar nog steeds dankbaar voor, want in 1970 wordt er nog een straat naar hem vernoemd. Zover heeft hij het in Buren (nog) niet gebracht! Als geschutgieter giet Jan

Tolhuijs o.m. in 1542 een versterkte falconet gemonteerd op een affuit en gewapend met het blasoen van de prins van Oranje René de Chalon.[3]) In dit jaar giet hij ook een kanon, dat in 't midden van de 18e eeuw nog op één van de wallen van de stad Hoorn ligt. Het draagt als opschrift[4]):

Ik heet die Joffer fel wreet sprekende,
Muiren en schansen wart ik brekende.

Ook tussen 1545 en 1551 giet hij nogmaals verschillende stukken voor Hoorn alsmede voor de steden Delft en Alkmaar.
Gachard vermeldt in zijn 'Correspondence de Philippe II sur les affaires des Pays Bas, Dl III, Bruxelles 1858, p. 353', dat bij de inname van Oudewater door de Spanjaarden op 8 augustus 1575 er onder meer werden buitgemaakt:
'ung demy-fauconneau de bronze, avecque les armes de ladicte ville d'Ouwater, tirant environ une livre de fer, fondue à Utrecht par maistre Jean Tolhuis, montée d'affust et roues', alsmede 'deux demy-faulconneaux, avecqueles mesmes armes que dessus, fondue l'an 1547 par maistre Jan Tolhuis, tirants environ trois quartz de fer, sans affust.'
Uiteraard giet hij als stadsgeschutgieter van Utrecht primair voor die stad het geschut. Dodt van Flensburg vermeldt o.a. voor 1552 vier groote 'busschen' met een 'driebock', terwijl andere ambachtslieden opdracht krijgen om het overige toebehoren, zoals de 'calveren metten toebehoren omme daerinne te leggen die vier groote stuks gescuts' en '8 raeyen mit vier assen' en een 'voorstellichgen' te vervaardigen.
In de kameraarsrekening van Utrecht van 1551 staat daarover o.m. vermeld:
'...ende mr. Jan Tolhuijs, clockgieter deser stadt, gelevert in handen van mr. Tolhuijs voorsz. sedert den 14 Juny anno LII totten 22 Dec. daernaest volgende, ts 17.143 pont bussespijs, omme georbert te worden tottet gieten van vier groote busschen, die overgeslagen worden te samen te belopen tot omtrent 17.000 pont in gewichte. Ende die vier bussen sijn bevonden tesamen swaer te wesen in gewichte 15.559 1/2 pont etc.[5])'.

Jan Tolhuijs ontvangt in 1558 volgens de stadsrekeningen van Utrecht voor de laatste maal de uitbetaling als busmeester van de stad Utrecht. In 1559 volgt Antoni de Borch hem in deze functie op. Hierover staat vermeld: 'Item Mr. Antonis Hendricxsz, dock ende busgieter wesende, deser stad Mr. Buscut 10£ voor een jaar pensie, vandat hij aengenomen is geweest in stede van sal. Mr. Jan Tolhuijs'.

Queen Elisabeth's Pocket Pistol

We weten nu heel wat over de klok- en geschutgieter Jan Tolhuijs, maar nog weinig over het kanon. Zoals Cornelius de Jong in zijn reisverslag reeds summier aangeeft zijn op het kanon wapens aangebracht. Het interpreteren van deze wapens heeft moeite gekost en heeft aanleiding gegeven tot veel misverstanden. Hoewel men in de 17e eeuw aanneemt, dat het kanon een geschenk van Karel V aan Hendrik VIII is geweest, houdt men het er in de 18e eeuw op, dat het kanon door de Staten van Holland aan Koningin Elisabeth van Engeland is geschonken. De erop voorkomende wapens worden toegedacht respectievelijk aan de Engelse Koningin en aan de Staten van Holland.

Daardoor krijgt dit kanon, op grond van zijn uitzonderlijke lengte, in de volksmond de spotnaam 'Queen Elisabeth's Pocket Pistol'. (Koningin Elisabeth's zakpistool).
Zoals we uit de bechrijving van de Jong horen is het kanon in 1786 al gebarsten. Hij vermeldt ook, dat het een houten affuit heeft, maar over de toestand waarin de affuit verkeert meldt hij niets. Toch is deze blijkbaar niet best, want in het begin van de 19e eeuw maakt men er een nieuwe affuit onder. Ditmaal van ijzer, dat evenals het kanon zelf fraai bewerkt wordt. Op grond van de gedachte, dat het kanon aan Koningin Elisabeth is geschonken, versiert men beide zijkanten van de affuit met het monogram 'ER' van deze koningin. (Elisabeth Regina).

Karel V

In de tweede helft van de 19e eeuw komt het kanon opnieuw in de belangstelling, mogelijk vanwege zijn nieuwe affuit en het monogram 'ER'. Hoe dan ook, men komt door het opnieuw beschouwen van de wapens tot een andere conlusie.
Laten we eens nagaan wat Kuypers in 1869 hierover neerschrijft in zijn boek 'Geschiedenis der Nederlandsche Artillerie'. Hij vermeldt inderdaad ook Jan Tolhuijs als Utrechts geschutgieter, en stelt over hem o.m. het volgende:
'Voor Karel V goot hij, in 1544, de zeer fraaie bronzen slang van 12 pd., die op een even kunstig bewerkt ijzeren rolpaard gelegd, een geruimen tijd heeft gestaan en misschien nog staat op het meest zuidelijk bolwerk van het op een kalkrots gebouwde kasteel van Dover. Dat kanon, van zeer eleganten vorm, is versierd met schilden, bloemen en zinnebeeldige figuren in verheven werk. Het heeft een lengte van 7,741 M. De ziel is 7,014 meter of 58 kalibers lang en is op eene middelijn van 0,11955 M., dus iets minder dan van onzen gladden 12 ponder, uitge-

boord.[6]) Het draagt in Romeinsche hoofdletters de volgende opschriften:

'Jan Tolhuijs van Utrecht. 1544.' daaronder het wapen van Egmond, Buren en IJsselstein, waaruit kan worden afgeleid dat het wellicht het eigendom is geweest van den ridderlijken Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren en Leerdam, heer van IJsselstein, en stadhouder van Friesland, Groningen, Drenthe en Overijssel en van 1546 tot aan zijn dood Kapitein-Generaal van het Nederlandsche leger; een der laatste ridderlijke baronnen, die kort voor dat hij in 1548 te Brussel den geest gaf, zich nog in zijne wapenrusting liet kleeden, om op eene waardig wijze afscheid van zijne vrienden en huisgenooten te nemen en den dood te verbeiden.

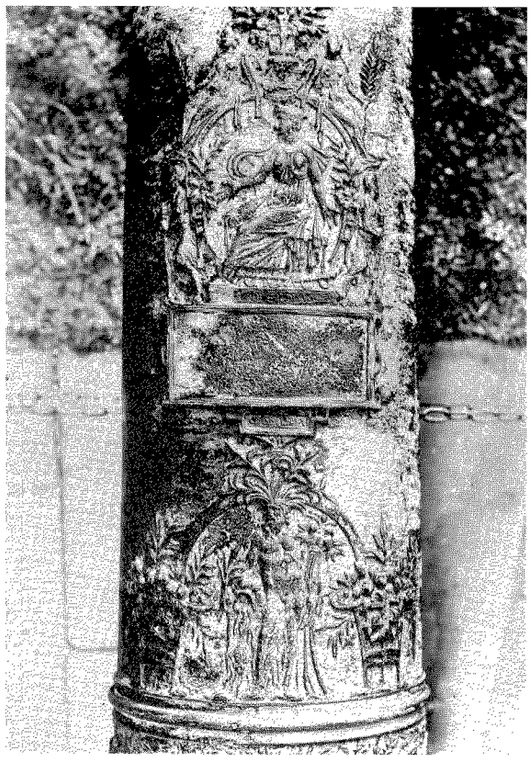

Daaronder volgt het wapen van Engeland in een kouseband met Dieu et mon droit, en dan dit versje:

Breeck, scvret al muer ende wal
bin ick geheten
Doer berch en dal boet minen bal
van mi gesmeten.

Een van die eigenaardige inscripties van de toenmalige kunstenaars, waarmede zij hunne gewrochten doopten en beschreven.
Nu volgt het beeld eener gewapende vrouw, die een speer, boek en palmtak in de hand houdt met het woord VICTORIA, dan eene andere vrouw LIBERTAS en eindelijk een riviergod SCALDA. Dit uitstekend exemplaar onzer toenmalige gietkunst, draagt in de wandeling den naam van, 'het zakpistool van Koningin Elisabeth.' Keizer Karel V schonk het aan koning Hendrik VIII van Engeland en wel in 1544, toen hij het stoute besluit nam om Frans I, terwijl deze zijne krachten tegen Italië richtte, in zijne eigene hoofdstad tot den vrede te dwingen en waarbij de wankelbare Hendrik als zijn bondgenoot zou optreden. Vroeger beweerde men dat dit stuk met eene lading van 15 Eng.ponden (6,9 K.) zijn kogel op 7 tot 8 Eng. mijlen of 11 tot 12 K.M. en zelfs het op 38 K.M. gelegen Calais kon doen bereiken.'

Nieuwe inzichten

Zoals bij ons is men dan ook in Engeland tot een andere interpretatie van de wapens gekomen. De conclusie echter, dat dus Karel V het kanon aan de Koning van Engeland heeft geschonken is aanvechtbaar en wordt in onze eeuw dan ook aangevochten.
Dit doet H. L. Blackmore in zijn boek 'The Armouries of the Tower of London', deel I Ordnance. Hij schrijft daarin o.m.:
'Een probleem was wel om de aanwezigheid van dit kanon in Dover te verklaren. Het blijkt, dat het kanon is vermeld in de gedetailleerde inventarislijst van koning's wapens en wapenrus-

tingen, opgemaakt na zijn dood in 1547.[7]) Op het 'zwarte bolwerk bij de pier' in Dover stond een 'bronzen veldslang'.[8]) William Eldred, de chef kanonnier van Dover, oefende tussen 1613 en 1622 diverse malen met dit kanon en verkreeg daarmee gericht vuur tot op afstanden van 1,5 mijl.[9]) Gedurende de Burgeroorlog (Engelse 'Civil War') is het kanon blijkbaar gebruikt door de 'Parlementaire' troepen en werd het in 1644 uiteindelijk bij Lostwithiel in Cornwall veroverd door de Koninklijke troepen.[10]) In 1659 werd de 'veldslang' van Dover omschreven als zijnde een gift van Keizer Karel V aan Hendrik VIII.[11]) Maar latere auteurs schreven het eigendomsrecht toe aan Elisabeth I.

Zo schreef Celia Fiennes die in 1697 het kasteel van Dover bezocht: 'Er is een gegoten kanon van grote lengte, fraai gemodelleerd en versierd met afbeeldingen; hoewel de diameter van de monding niet groter is dan mijn vuist heeft het toch een grote dracht. De kogel waarmee het wordt geladen die dus niet groot kan zijn heeft tot op grote afstand z'n uitwerking. Het kanon is gemaakt in Utrecht in Holland en is geschonken aan Koningin Elisabeth.
Het is kostbaar vanwege zijn zeldzaamheid. In de Tower in Londen heb ik van dezelfde gieterij een klein kanon gezien, waarop een prachtig opschrift stond .....'[12])
In de volksmond werd het kanon al spoedig 'Queen Elisabeth's Pocket Pistol' genoemd. Dat heeft enige verwarring gezaaid, omdat deze

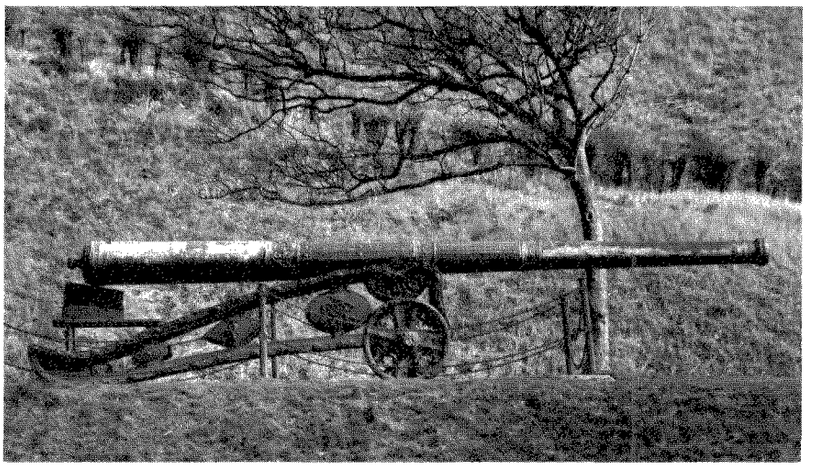

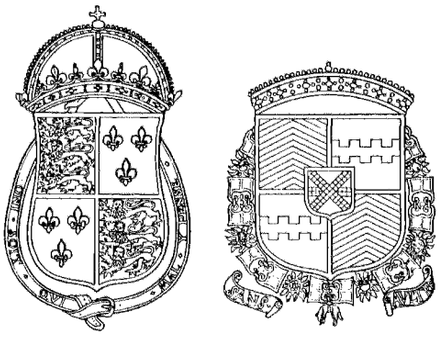

'Queen Elisabeth's Pocket Pistol'

De door Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, aan Hendrik VIII, koning van Engeland, geschonken bronzen veldslang, welke door Jan Tolhuijs in 1544 te Utrecht werd gegoten. Hier afgebeeld op zijn in de 19e eeuw vernieuwde affuit.
Aan de kulaszijde van het geschut zijn de randen zichtbaar van de wapens van Hendrik VIII en Maximiliaan van Egmond.
Deze wapens zijn hieronder afgebeeld zoals zij op het geschut zijn aangebracht met het rijmpje ertussen.

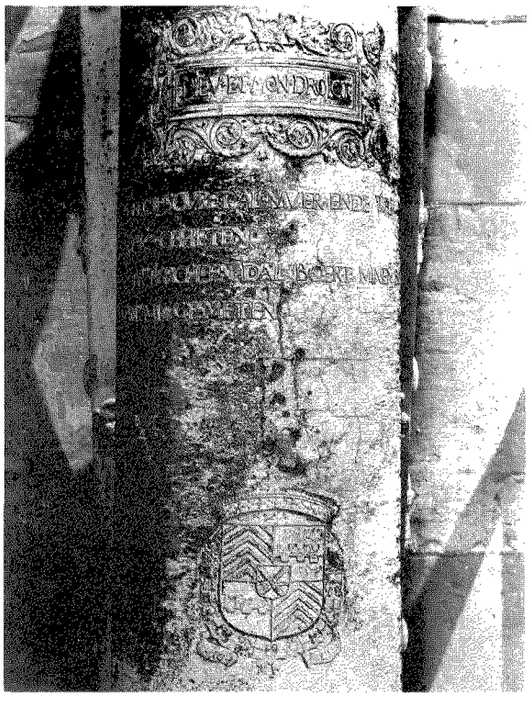

naam ook aan diverse kanonnen in andere delen van het land was gegeven, inbegrepen aan een in de Tower.

In 1827 besliste de Materieel Raad, dat het kanon op een ijzeren affuit moest worden geplaatst. Na zorgvuldige bestudering van de beide op de loop voorkomende wapens kwam men tot conclusie, dat het kanon door de Staten van Holland aan Koningin Elisabeth I was geschonken. Naar aanleiding van deze veronderstelling werd in de versiering van de affuit het Koninklijk monogram ER en een klimmende leeuw voorstellende het wapen van Holland opgenomen. Op goede gronden was het hoofd van Philips II van Spanje toegevoegd, omgeven door sissende adders waar omheen weer een rand van slangeneieren was aangebracht.
Het tweede wapen op de loop, dat de essentiële sleutel vormt voor de geschiedenis van het kanon, is thans geïdentificeerd als zijnde het wapen van Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren.'[13])

Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren

Blackmore vervolgt dan:
'In 1544 werd Max. van Egmond-Buren door Karel V met een legertje naar Hendrik VIII gezonden om deze te helpen bij zijn veldtocht tegen de Fransen. Men vermeldde van hem, dat hij blijk gaf de Koning meer uit genegenheid te steunen, dan om diens belangen te dienen[14]). En hoewel hij bewees een stugge onderhandelaar te zijn wanneer het op betalen van zijn diensten aankwam, bestond er kennelijk vriendschap tussen beide mannen. Eens was hij twee dagen de gast van de Koning, die hem bij die gelegenheid een Engels renpaard schonk.
De soldaten van de graaf van Buren, ruwe huurlingen, 'basse almaignes'[15]), konden niet erg met de Engelsen overweg en één van de Engelse Edelen omschreef hen als 'arrogante hoerenzonen van de slechtste soort'[16]). Desondanks waren het Engelse leger en zijn bondgenoten succesvol en werd de graaf van Buren royaal beloond en geëerd. Blijkbaar schonk hij wederkerig het prachtige kanon, dat nu in Dover staat. Want in 1545 kwam er in Calais een afgezant van de graaf van Buren aan, die opdracht had Zijne Koninklijke Majesteit het stuk geschut aan te bieden.
'In 1545, there arrived at Calais Buren's esquire, sent to present the Kings matie wth the pece of ordinance so longe spoken of'.[17])
Dit is het enige verslag van de gift en er is jammer genoeg geen melding gemaakt van een glorierijke aankomst in Londen. Misschien hebben de transport moeilijkheden de koning ertoe gebracht om het in Dover te laten, waar het zoals Celia Fiennes opmerkte 'de waterwegen beheerste, zodat geen schip er langs durfde te varen.'

Maximiliaan van Egmond is van zijn jeugd af opgevoed in de krijgskunde. Hij wordt in 1531 door de keizer benoemd tot ridder in de Orde van het Gulden Vlies. In 1539 volgt hij zijn vader op als graaf van Buren en Leerdam. Het jaar daarop wordt hij benoemd tot stadhouder van

1

2

1 Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren.

2 Hendrik VIII, Koning van Engeland, die naar aanleiding van de Engels-Nederlandse veldtocht van 1544 tegen Frans I van Frankrijk, de Nederlandse bevelhebber Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, als zijn gast ontvangt en hem een prachtig renpaard schenkt. Wederkerig schenkt Maximiliaan de Koning een door Jan Tolhuijs in Utrecht gegoten zeer bijzondere bronzen veldslang van 7 meter lang. Dit kanon is nog steeds te bewonderen op het kasteel van Dover.

Friesland, Overijssel, Groningen en Groningerland. Hij neemt in 1535 o.a. deel aan de Afrikacampagne van Karel V. Daarbij is hij ook aanwezig bij de verovering van Tunis. Maximiliaan behoort in de jaren 1542/43 samen met de Prins van Oranje, René de Chalon, alsmede met de Graaf van Hoogstraten Philippe de Lalaing en Philips de Croy tot de veldheren van Karel V, die de oorlog tegen Willem van Gulik tot een goed einde weten te voeren.

De Operatie van 1544

In 1544 is Maximiliaan Kapitein-Generaal in de Lage Landen. Karel V is gedurende zijn regering als keizer regelmatig in strijd met de Franse koning, Frans I van Valois-Angoulème. Frans I regeert van 1515-1547. In 1540 breekt voor de tweede maal strijd uit tussen beide vorsten. In deze strijd steunt de Engelse koning wisselend de Franse koning danwel Karel. In 1543 valt Luxemburg in handen van de Fransen, doch wordt in 1544 door Karel V hernomen. De Fransen opereren in Italië. Van die gelegenheid willen Karel V en Hendrik VIII gebruik maken om Frankrijk van twee zijden aan te vallen. Karel zal zelf vanuit het oosten Frankrijk binnenvallen en Hendrik zal met steun van het Nederlandse contingent van het keizerlijk leger van Vlaanderen uit Noord Frankrijk binnen vallen.

Tevens zal de Bourbon, de Franse kroonpretendent, in Frankrijk een opstand beginnen. Dit laatste plan gaat echter niet door omdat geen overeenstemming wordt bereikt over de voorwaarden, die de Bourbon stelt, n.l. het verbieden van plundering en brandschatting door de troepen. Voordat overeenstemming is bereikt wordt het plan aan Frans I verraden en moet de Bourbon hals over kop uit Frankrijk naar Italië vluchten.

Hendrik VIII wil met hulp van de vloot Boulogne belegeren en innemen. Keizer Karel heeft evenwel een ander plan. Hij wil van twee zijden opmarcheren in de richting van Parijs. Hendrik voelt daar weinig voor omdat hij grote bevoorradingsproblemen voorziet en Franse tegenstand, maar hij laat zich door Maximiliaan van Egmond tenslotte overreden. Het kost echter veel tijd om het benodigde geld beschikbaar te krijgen en om het transport van de troepen naar Calais voor te bereiden.

Door gebrek aan coördinatie is Karel V dan echter al lang aan zijn opmars begonnen. Deze verloopt vlot, totdat zij voor St. Dizier komen. Deze vestingstad biedt heftige tegenstand. Reeds op de negende dag van het beleg (14 juli) wordt René de Chalon, Prins van Oranje, terwijl hij zich naast de bevelhebber Ferdinand de Gonzague bevindt, getroffen door een projectiel. Hij is zwaar gewond aan de rechter schouder en bezwijkt de volgende avond reeds aan zijn verwondingen. Ook de moedige Franse ondercommandant kapitein Lalande, sneuvelt gedurende dit beleg, dat vijf weken in beslag neemt en pas eind augustus eindigt met de overgave van de stad in handen van Karel V. Frans I begint dan vredesonderhandelingen met Karel V. Deze worden 18 september beklonken met de vrede van Crépy-en-Laonnois. Hendrik VIII is daar niet bij betrokken.

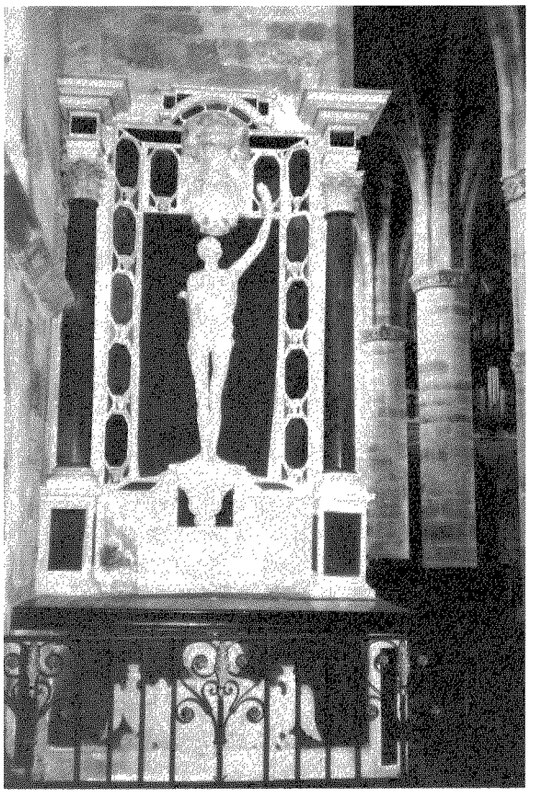

'Le Transi'

Boven de grafkelder van René de Chalon te Bar-le-Duc in Noord Frankrijk doet zijn echtgenote een gebeeldhouwde tombe oprichten. Het ontwerpen en de uitvoering geschiedt door Ligier RICHIER. Het beeld is bekend geworden onder de naam 'Squelette'. Het stelt de overledene voor in de vorm van een squelette waarvan het gebeente nog gedeeltelijk met vlees in staat van ontbinding is bekleed. In de rechterhand, die ten hemel is gericht, houdt de overledene zijn hart, dat hij teruggeeft aan God.
Het beeld staat thans in de kerk Saint Etienne in de oude stad (haute ville) te Bar-le-Duc.
Het kasteel met zijn kapel, waarin het oorspronkelijk was geplaatst is gedurende de Franse revolutie verwoest.
(Eigen foto 1989)

Pas op 19 september met nog slechts anderhalve maand goed campagneweer voor de boeg verlaat Suffolk, de Engelse bevelhebber, Calais en verenigt zich met het leger van de graaf van Buren. Ook zij hebben succes en kunnen honderdvijftig kilometer op Frans territoir oprukken. Zij trekken de Somme over bij Bouvain en komen tot op honderd kilometer van Parijs. Dan is het echter al begin november en hoewel Hendrik zijn bevelhebber geluk wenst met het behaalde succes, blijken toch ook zijn sombere voorgevoelens uit te komen. Frans I trekt snel troepen naar Parijs en het volk bereidt zich voor op een hardnekkige verdediging van de stad. Dan breekt een vroege strenge vorstperiode aan. Een honderdtal van de Engelse soldaten sterft van de koude en aan besmettelijke ziekten.

Door de daarna invallende dooi lopen de

Engelse en Bourgondische bevoorradingsvoertuigen in de modder vast. Daarenboven weigert de landvoogdes het geld voor de soldijen zo diep Frankrijk in te sturen langs onbewaakte wegen. De beide bevelhebbers besluiten dan tot de terugtocht. Het Engelse leger valt terug op Calais en Maximiliaan's troepen gaan terug naar hun winterkwartieren.
In 1546 doet Maximiliaan van Buren nogmaals van zich spreken door met een leger van 10.000 man voetvolk en 5.000 ruiters de Rijn over te trekken om Karel V te hulp te komen in diens strijd tegen het Smalkaldisch Verbond.
Maximiliaan slaagt erin met zijn troepen dwars door vijandelijk gebied te trekken, zich met het leger van de keizer te verenigen en de steden Darmstadt en Frankfurt aan de Main te veroveren.[18])

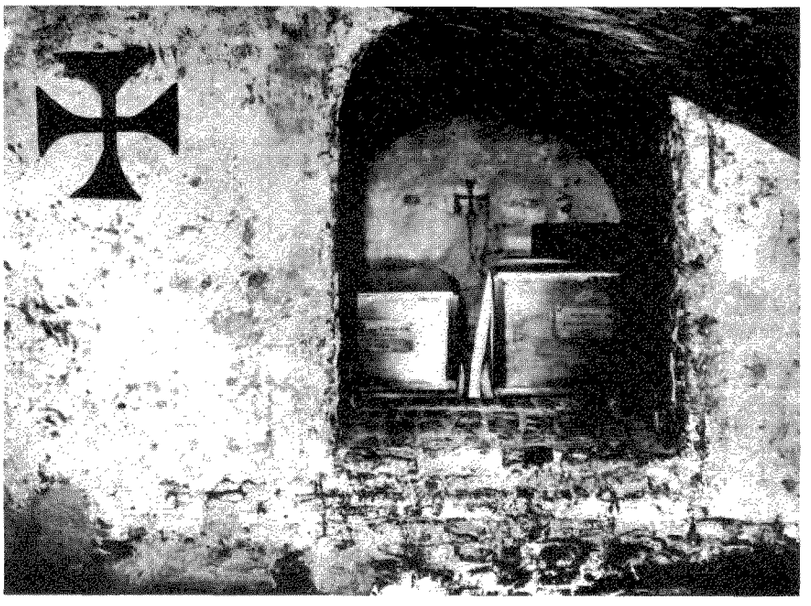

Nassause familiegrafkelder te Breda.
Op de foto de kisten van Hendrik van Nassau (rechts) en van René de Chalon (links). René de Chalon, prins van Oranje, commandant van de ruiterij van Karel V bij diens opmars naar Parijs, raakt op 14 juli 1544 bij het beleg van St. Dizier gewond en overlijdt de volgende avond aan de opgelopen blessures. Zijn stoffelijk overschot wordt aanvankelijk overgebracht en bijgezet in de kapel Saint Max van het kasteel van Bar-le-Duc en later overgebracht naar de familiegrafkelder in de Grote Kerk te Breda.
(Foto Gemeentearchief Breda)

Alexander Pasqualini

Terug naar 'het Kanon'.
Opvallend is, dat men in de correspondentie blijkbaar nogal geheimzinnig is met de vermelding van het kanon. Mogelijk is men bevreesd, dat de gegevens in vijandelijke handen zullen vallen. In die tijd geenszins denkbeeldig. Zo vermeldt Adriaenssen, dat medio mei 1572 drieëntwintig juist gegoten bronzen kanonnen tijdens transport van de gieterij te Mechelen naar Brugge in geuzenhanden vallen. Ook in de correspondentie met de graaf van Buren treft men eenzelfde geheimzinnigheid aan. Opmerkelijk zijn in dit verband een paar brieven van Pasqualini gericht aan de graaf van Buren. Pasqualini is de Italiaanse architect, die door de Egmond's is aangesteld om het kasteel te Buren in renaissance stijl te (ver)bouwen.

Beelaerts van Blokland maakt in zijn artikel over Alexander Pasqualini [BMG XXXIV (1931)] melding van een quitantie van 10 maart 1544 gegeven door 'Mr. Jan Tolhuijs, bussegieter te Utrecht', wegens 100 Karoli gulden, ontvangen van de stadhouder van Buren. Beelaerts meent deze quitantie in verband te mogen brengen met de door de graaf van Buren (via Pasqualini) gegeven opdracht aan de burgemeesters van Leerdam om de verdedigingswerken van die stad op peil te brengen. Het lijkt mij echter, evenzeer mogelijk, dat deze quitantie te maken heeft met het kanon dat Tolhuijs in 1544 voor de graaf van Buren giet om aan de koning van Engeland te schenken.
Ook de brieven van Pasqualini, welke hij onder bijlage XIII t/m XV aan zijn artikel toevoegt (dd. resp. 16-6-1544, 5-8-1544 en 2-9-1544) lijken mij betrekking te hebben op het z.g. 'pocket pistol'. De brieven zijn opgenomen in bijlage 1. Indien deze veronderstelling juist is, houdt het in, dat het betreffende kanon van Utrecht naar Mechelen is gebracht om daar beproefd te worden. Tevens om er daar het rijdend gedeelte, n.l. de affuit, de voorwagen en de blokwagen bij te maken en blijkbaar ook om de beide blasoens erop aan te brengen danwel deze af te werken ('tayler'). Mechelen bezat mogelijk de mallen van de wapens van de beide vorsten [19]). Hoe dan ook de brieven hebben betrekking op een kanon, dat betiteld wordt als 'het stuk' (la pièce), dat wel een heel bijzonder kanon moet zijn ('on trovera point la pareyle') en ook dat wijst in de richting van het uitzonderlijke kanon van Jan Tolhuijs.
(De in dit opzicht belangrijkste passages in de betreffende brieven zijn dezerzijds vet getypt).

De relatie tussen Utrecht en Mechelen en die van de Egmond's met Mechelen dateert al uit de vijftiende eeuw. Dr. G. van Doorslaer vermeldt in zijn artikel 'L'ancienne industrie du cuivre, fonderie de canons' (BCALAM,XX,p.316):
'Le 5 mars 1487, le seigneur d'Yselstain prescrit au receveur de l'artillerie de lui faire délivrer 2 petites serpentines faites par Poppenter, et d'autres pièces d'artillerie pour les faire mener à Utrecht.'
Frederik van Egmond, heer van IJsselstein bestelt hierbij in Mechelen geschut, dat door 'Poppenter' gegoten moet worden en dat moet worden afgeleverd in Utrecht. Met Poppenter wordt naar men aanneemt de Mechelse geschutgieter Hans Poppenruijter bedoeld. Bekend is, dat van ca. 1495 ca. 1570 in Mechelen de beroemde kanongieterij Poppenruijter-de-Halut Van den Nieuwenhuijse functioneert. Deze gieterij is gevestigd in het 'Hôtel Sucquet', het oude hof van Egmond. Deze voormalige resi-

dentie van de graaf van Egmond was gelegen in de buurt van het paleis van de Landvoogdes Margaretha van Oostenrijk. Omstreeks 1551 wordt het Arsenaal van Karel V ook daarin gevestigd (Vriendelijke mededeling van de Heer Drs. H. M. F. J. Installé, Stadsarchivaris van Mechelen).

Samenvatting

Het thans nog op het kasteel van Dover staande zeven meter lange en fraai versierde bronzen kanon wordt in 1544 door Jan Tolhuijs in Utrecht gegoten en vermoedelijk vervolgens naar Mechelen vervoerd om daar te worden beproefd en afgebouwd. Daarna wordt het in 1545 naar Calais verscheept en aldaar door een afgezant van Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, namens deze aangeboden aan de Engelse koning Hendrik VIII.

Aanvullend bronnen onderzoek is gewenst teneinde zo mogelijk meer zekerheid over de vervaardiging(afbouw), verscheping en aanbieding van de 'veldslang' te verkrijgen.

Nawoord

Gaarne spreek ik hier mijn dank uit aan de heer Drs. L. J. van der Klooster (Vice Voorzitter Vereniging Oranje-Nassau Museum) uit Den Haag, die ons wees op de studie van Blackmore. Ook dank ik Mevrouw F. Vels Heijn-van der Kolk uit Zeist, de Heer Drs. H. M. F. J. Installé (Stadsarchivaris van de Stad Mechelen, België), de Heer C. H. de Ruijter (Oud Bibliothecaris van het Legermuseum te Delft) en de Heer H. P. J. E. Merkelbach (Streekarchief Tiel-Buren-Culemborg) voor hun hulp bij het verkrijgen van nadere gegevens uit literatuur en bronnen.

NOTEN

1) a. Mr. Jan Tolhuijs, clockegieter, deser stads meesterbuscut aangenomen, etc. (Dodt van Flensburg, III, 220, Kameraarsrekening Utrecht.
   b. 1558 vermelding van de weduwe van J. Tolhuijs. (Dodt van Flensburg, III, 231).
   c. Beger zegt in zijn handschrift 'De Utrechtse geschutgieter Jan Tolhuijs': 'In 1541 werd hij door de stad als meester busgieter in dienst genomen en deed als zoodanig op den 27e October de eed van getrouwheid en gehoorzaamheid aan den keizer en het stedelijk bestuur'.

2) Gegevens ontleend aan de Beaufort 'De Betuwe'.

3) Zie Adraenssen, p. 21.

4) Oud Utrecht, juli 1961, 79.

5) Dodt van Flensburg, III, 228.

6) Official Cataloque of the Museum of Artillery in the Rotunda, Woolwich. By Brig. Genl. J. H. Lefroy, 6e noot Mil. Spectator, 1864, 801.

7) Soc. of Ants., London, MS.129B.

8) veldslang = 16e eeuws veldkanon.

9) W. Eldred, 'The gunners Glasse', London, 1646, 72-3.

10) J. Rushworth, 'Historical collections', London, 1721-2, v, 700-1.

11) R. Kilburne, 'A Topographie or Survey of the County of Kent'. London 1646, 72-3.
12. C. Morris(cd), 'The Journeys of Celia Fiennes', London 1949, 127-8.

13) Maximiliaan's wapen staat op een zilveren keteltje in het Rijksmuseum Amsterdam. Zie R. van Luttervelt 'Het zogenaamde keteltje van Maximiliaan van Buren', Rijksmuseum Bulletin, 1954, I, 3-8.

14) L.P.H., XX, Pt1,359.

15) basse almaignes = duitse huurlingen van laag allooi.

16) L.P.H., XX, Pt 2,26 November 1545.

17) Thomas Chamberlain to William Paget. From Calais 16 May 1545. S.P.1/201, no. 65.

18) Sommige schrijvers zeggen, dat het 30.000 man voetvolk en 5.000 ruiters betrof. (o.a. Arend in Alg. Gesch. d. Vaderlands), danwel 30.000 knechten en 7.000 paarden. (Jan Wagenaar in Vaderlandsche Historie, V, 1791). Anderen noemen 15.000 man zonder nader te specificeren. (Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, deel 3).

19) Volgens mededeling van de heer C. Volkers te Geldermalsen zou op het kanon vermeld staan de naam 'Steijlaert Mechelen'.

Literatuur:

Adriaenssen, Drs. L. F. W., 'De vuurmonden van de Zwijger', jaarboek de Oranjeboom, 1984.
Arend, J. P., 'Algemeene Geschiedenis des Vaderlands', II-4, Amsterdam, J. F. Schleijer 1851.
Beaufort Dr. R. F. P. de en Drs. Herma M. van den Berg, 'De Betuwe', Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1968.
Beelaerts van Blokland, Jhr. Dr. W. A.,
'Alexander Pasqualini, Bouwmeester van het kasteel te Buren en andere sloten, krijgs- en vestingbouwkundige van naam'. Bijdragen en Mededeelingen Gelre (BMG) XXXIV (1931).
Begen, G. W., Handschrift 'De Utrechtse geschutgieter Jan Tolhuis', Gem. Archief Utrecht, Bibl.inv.no. 1270**, s.a.
Blackmore, H. L., 'The Armouries of the Tower of London', I, Ordnance, London 1976.
Brown, Allen M. A., D Litt. FSA, Professor of History, University of London, Kings College. London: Historic Buildings and Monuments Commission for England, 4th ed. 1985. (ISBN 1 85074 045 3).
Bunt, Aleid van de, 'Jan Tolhuis, Klokken- en Geschutgieter en de klokken van Rhenen', Oud-Utrecht, XXXIV (1961)-7, 77-82
Chanoine C. Petit, 'Vieilles Rues, Vieilles Pierres de St. Dizier', Office de Tourisme, Syndicat d'Initiative de Saint Dizier, 1986.
Dodt van Flensburg; VI H3. Stads-kameraarsrekeningen 1502-1688, 228.
Doorslaer, G. van. 'L'ancienne industrie du cuivre à Malines', II, 'L'industrie de la fonderie de canons', Bulletin du Cercle Archéologique, Littéraire et Artistique de Malines (BCALAM), XX, Mechelen 1910.
Hul, Dr. Dirk van den, 'Klokkenkunst te Utrecht tot 1700', Dissertatie 1982, 167.
Iongh, Dr. Jane, 'De Koningin'; Maria van Hongarije; landvoogdes der Nederlanden; 1505-1558, 5e dr. Amsterdam, Querido, 1981.
Jong, Cornelius de, 'Reize in en door het Kanaal in 1785/1786', Haarlem 1808.
Kalff, S. Artilleristisch Tijdschrift II (1918)-11.
Koldewey, A. M., 'De Utrechtse Geschut- en Klokkengieter Antoni de Borch (ca. 1520-1576)'.
Kronijk van het Historisch Genootschap te Utrecht, achtste jaargang, tweede serie, p. 25-27, 1852.
Moes, Iconographia, no. 2299.
Navorscher de, VII (1857) 364-365; VIII (1858), 83, 142143, 169; IX (1859), 113 en X (1860), 39.
Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, (NNBW), III, Leiden 1914, 339-340.
Oud Utrecht (OU), II (1927), 115; IV (1929), 52, 57, 71 en 155; XXXIV (1961), 77-81.
Ridley, Jasper, 'Henry VIII. The Politics of Tyranny'.
Wagenaar Jan, 'Vaderlandsche HISTORIE', V, Amsterdam Johannes Allart 1791.

Bronnen:

ß R.A. Register inventaris code 1.08.09 Nassause Domeinraad. Drossaers II.Inv.nr. 1082 (oorspr), nrs. 12222, 1251 en 1265.

Bijlage 1. bij het artikel 'Een Vorstelijk Geschenk'.

Brief dd 16-6-1544:

A Monseigneur, Monseigneur le comte de Bueren, Gouverneur générale des pays des Friges, Overissel et cetera.
Monseigneur, Très umblement à vostre bonne Grace je me recommande. Monseigneur, je avertie vostre bonne Grace comme j'ay recepu latre[1]) que vostre bonne Grace m'a envoyé par Jost et usy le troys cent Carolus pour employer à monter la pièce, ansin comme vostre bonne Grace a ordonné, et de ce que débourseray j'en tiendray bon cont.

Usy je avertye vostre bonne Grace, comme aujourduy j'ay fete tirere trois foys aveque de la pudre fine, ansin comme vostre bonne Grace m'a escripte; et il a tiré chascune foys XVIII livre de pouldre, ansin comme il dit qu'il a convenu aveque vostre bonne Grace. Et le premier coppe qu'il tira, il tira enveron une aulne[2]) e dmy trop aulte[3]); et la deuseme foys enveron deus piedez trope longhe; et la trosime foys il tira au blancs[4]). Et le premier boules rompit enveron en cionque ou six pieces, il rencontra ung aultre boules, qui estoit tiré longue temps paravent.
Et le deuseme et le troiseme estoint enveron XII piedez enteré dedens celle tere ferme, Il me samble, comme j'ay veuue, qu'il ni aura muraille usy especе, que pourra résister à lencontre, qu'ele ne passe tout ultre. Tuchan à les ferailles, le maréchal m'a dit qu'il fera sa deligence jour e nuit pour avoer bientost parachevé. Il panse d'avoer fete ... quinse jours, ouvrant se posible...
Le bloquevoeghen[5]) est tout prest: il ny luy faulte ghere pour la parachever. Le voerwaghem[6]) e fete, le deux ghindas[7]) *sont prestes aveque leu cordes et leur aprestes, ansin comme* il apertint; et le buses pour metre dedens le reu sont prestes pour fondre.
Les armes, on 1e comenschera domain a tayler, et il feront loer deligence pour les avoer en brief achevez.
J'ay espoer, quante la piece sera parachevé, que vostre bonne Grace ara oneur d'icelle. *Car on trovera point la pareyle.* Je envoye par Jost une monstre de la mesme pouldre, laquel j'ay fete asayer la dite pièce.
J'ay prins la dite pouldre sour Antony de Namur. Il m'a dit, se vostre bonne Grace en veult avoer un tonne de dite pouldre, que vostre bonne Grace lui mande; il envoyera tout ce qu'il sera à vostre bon plaisir, aveque la dite piece. Je iray an Anverse sour Erasme Scetz pour les boulez, et je cercheray d'avoer le pluis ronde trover, et je feray deligence, que tout soit preste ossitost qu'il sera posible, et encontenent qu'il sera preste ja la meteray à bateu et je feray ansin comme vostre bonne Grace m'a escripte. Et quant tout sera preste, je avertiray vostre bonne Grace.
Priant le Créateur qu'il conserve vostre bonne [Grace] en tout oneur et prospérité. De *Maline* le XVI de Junius anno XVc XLIIII.
Le vostre umble serviteur
Alexander de Pasqualin.

(A.R.A.: Reg. Inv. Code 1.08.09; Nassause Domeinraad, Drossaers II, inv. nr. 1082).

NOTEN

1) latre = la lettre.
2) une aulne = aune = een el.
3) aulte = aute = haute = hoog.
4) tirer à blanc = met los kruitchieten;
mettre dans le blanc = de roos raken.
Vermoedelijk heeft de gebrekkige kennis van de Franse taal Pasqualini hier parten gespeeld en heeft hij bedoeld, dat de roos werd geraakt, anders had zijn opmerking weinig zin.
5) loquevoeghen. Vermoedelijk wordt hiermede bedoeld de blokwagen, welke ervoor diende om het kanon te vervoeren. Zwaar geschut werd in die tijd met een driepoot (drie bock) van de affuit afgenomen en op de blokwagen geplaatst om over grotere afstanden te worden vervoerd.
6) *voerwaghen = de voorwagen, waaraan de affuit wordt* bevestigd ten behoeve van het vervoer.
7) ghinda's. Hiermede worden mogelijk de leibomen (guides) bedoeld, waartussen het achterste paard liep. Het was gebruikelijk om bespanningen uit een oneven aantal paarden te doen bestaan, omdat alleen het achterste paard tussen de lamoenbomen liep.
Gaarne breng ik hier dank aan Dr. N. Vels Heijn, die mij ten aanzien van het vermelde in de noten 5 en 7 een plausibele vertaling/verklaring van de tekst verschafte.

118 **Brief dd 5-8-1544:**
Monseigneur le conte de Bueren, guverneur général du pays Friges, Overysel et cetera.
Monseigneur, Très umblement à vostre bonne Grace je me recommande.
Monseigneur, je avertye vostre bonne Grace, comme j'ay receu vostre letre et entendu tout le contenu en icelle, et je faray ainsi comme vostre bonne Grace m'a escripte; quant *alla piece* elle sera parachevé ceste semayne, s'il plet a Diu; *les armes de Monsr. sont fettes et celles de la Majesté du roy sont quasy parachevés* et l'afustes et tout l'apertenas sera ceste semaine usy tout parachevés.
Et encontinent, quant tout sera prestes, *je le meteray a bateux et je faray amener jusques alla place, laquelle vostre bonne Grace m'a comis,* et je ameneray les boulles et la pouldre et tout son apertenant etc.
Monseigneur, je ne scaroy escrire nulle certaines nouvelles, senon aujurduy la Majesté della roye party (de) Bruselles aveque tout son trein, pour aller an Anvers, mes enveron la soyr sa Majeste retourna à Bruselles. On disoit que une poste estoit venu de la Majesté de l'empereur, mes on ne scavoit ancor ouuir nulles n(ouvelles), senon que on disoyt tout à plein que le roy de .... estoit mort.
A tant, Monseigneur, je prie Diu le Cr(éateur) qu'il vous conserve contre toutes fourtunes et qu'il vous donne acomplissement de tout vostre bon désir. De Brusselles le Vme jours de August anno XVc XLIIII.
L'umble serviteur
Alexander de Pasqua(lin)
(A.R.A.: Reg. Inv. Code 1.08.09; Nassause Domeinraad, Drossaers II, inv. nr. 1082).

Brief dd 2-9-1544:
Monseigneur le conte de Bueren, de Lerdame, governeur générale du pais des Frises, Overysel et cetera.
Monseigneur, Très umblement à vostre bonne Grace je me recommande.
Monseigneur, je avertye vostre bonne Grace *Comme la pièce est tut preste et demain à matin je la feray chargier a bateu aveque tout son eschipagie et puldre e boules et je l'ameneray alla place, laaquel vostre bonne Grace m'a escripte,* et je feray tout ce que vostre bonne Grace m'a comise.
Monseigneur, je ne scaroy escrire nule certaine nouveles, senon que on dit la Majeste de l'empereur a ghagnié depuis uuit jours une ville que s'apelle Janville. Aultre chiose je ne scaroy que escrire à vostre bonne Grace, senon que je prie Diu le créateur que vous veullie conserver en sa sainte grâce.
De Bruselle le 2 de September ano 1544.
Le vostre umble serviteur
Alesander de Pasqualin.
(A.R.A.: Reg. Inv. Code 1.08.09; Nassause Domeinraad, Drossaers II, inv. nr. 1082).

Foto's:
English Heritage,
neg. no. A 7702/7 en 3, A 6754/13, A 7702/5 en 6.

Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage

DRS. R. VAN DER NEUT

Inleiding

Tijdens mijn stage bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf te Den Haag werd mijn aandacht getrokken door een artikel van M. D. Lammerts[1]) over de Koninklijke kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage van 1808 tot 1811. Lammerts begint zijn artikel met een schets van de slechte toestanden in de weeshuizen van ons land, met name dat van het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam. Hij vermeldt dat Koning Lodewijk Napoleon op 24 april 1808 een commissie benoemde, die tot taak had een advies over de bedelarij en de armeninrichtingen uit te brengen. In hetzelfde besluit drong de koning aan op het op rijkskosten onderbrengen van jongens uit wees- en armenhuizen en die van armlastige militairen. Bij besluit nr. 5 van 11 mei 1808[2]) werd bepaald dat daartoe een aanvang moest worden gemaakt met het inrichten van een Instituut op het Binnenhof te Den Haag. Met name de Godshuizen in Amsterdam zouden hierdoor ontlast worden van een groot deel der jongens in de leeftijd van zeven tot veertien jaar. Verder gaat Lammerts kort in op de keuring, de dagindeling, het voedsel en de slaapgelegenheid van de kwekelingen. Lammerts meldt voorts de inrichting van een dependance te Honselaarsdijk, de zogenaamde 'succursale' en het bestaan van een Legioen Velites, de hulp- en aanvullingstroepen van het leger. Tot slot schrijft hij over de opheffing van het Instituut bij keizerlijk decreet van 25 april 1811, nadat het Koninkrijk Holland op 9 juli 1810 bij het Franse keizerrijk van Napoleon Bonaparte was ingelijfd. Bij het lezen kwamen vragen naar voren. Waarom en op welke wijze is het Instituut van de Koninklijke kwekelingen ontstaan? Paste het Instituut in het militaire en sociale beeld van die dagen; was het een normaal verschijnsel of iets unieks? En ten slotte, heeft het Instituut aan zijn doel beantwoord?

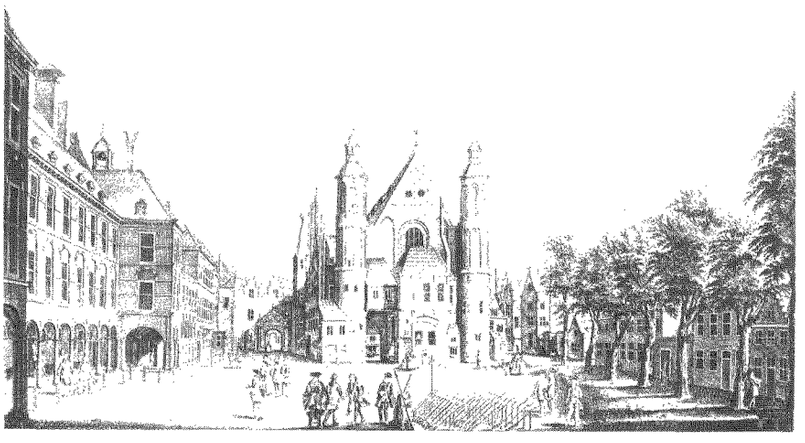

Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen werd opgericht om de wees- en armeninrichtingen en de behoeftige militairen te ontlasten van kinderen waarvoor zij nauwelijks konden zorgen. Dit gegeven leidde tot de vraag hoe men in die tijd dacht over het armoedeprobleem. Het bleek dat volgens de idee van de Verlichting dit probleem opgelost kon worden door het geven van algemeen onderwijs aan kinderen. Op die manier zouden deze kinderen opgroeien tot nuttige leden van de maatschappij. In de Noordelijke Nederlanden maakte de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen' zich hiervoor al in de achttiende eeuw sterk, hetgeen uiteindelijk zou leiden tot de onderwijswet voor algemeen basisonderwijs van 1806. Op het Kwekelingeninstituut zou dit basisonderwijs dat bestond uit lezen, schrijven en rekenen gegeven worden. Voorts deed zich de vraag voor of het Instituut het enige in zijn soort was en hierbij kwamen het militaire onderwijs van die tijd en de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam naar voren; de laatste evenals het Instituut op het Binnenhof te Den Haag een internaat.

Een andere vraag was de werving van militairen,

120 want het Kwekelingeninstituut moest soldaten leveren aan de krijgsmacht van het Koninkrijk Holland. Keizer Napoleon had militairen nodig om zijn oorlogen te voeren en hij vond het normaal dat ook zijn vazalstaten troepen zouden leveren. De sterkte van het leger moest voor het Koninkrijk Holland ongeveer 25.000 man bedragen. Koning Lodewijk wilde echter niet de dienstplicht invoeren daar dit indruiste tegen de Hollandse landsaard. Werving van vrijwilligers was een alternatief maar gezien de antipathie tegen het dienstnemen werd deze werving geen succes. Een andere mogelijkheid was het leeghalen van de wees- en armenhuizen. In Engeland was dit een succes geworden toen vele duizenden aan weesjongens en minder bedeelde mannen van het midden van de achttiende tot het begin van de negentiende eeuw geworven werden voor de vloot. In Holland leidde deze manier van werving in 1806 tot onlusten. Het Kwekelingeninstituut zou uitkomst bieden, doordat hier sprake was van een indirecte werving. De wees- en armenhuizen en militairen werden ontlast van de kinderen die zij niet konden verzorgen (de sociale kant van het Instituut) terwijl die kinderen als zij jongemannen van veertien tot achttien jaar waren geworden voor een deel zouden doorstromen naar het leger en de vloot (de wervingskant). Lodewijk Napoleon was als koning van Holland verantwoordelijk voor het oprichten van het Instituut, althans zijn handtekening stond onder de desbetreffende decreten. Wat voor soort vorst was hij? Had hij ten aanzien van het Kwekelingeninstituut eigen ideeën over de opleiding of kreeg hij deze aangereikt door adviseurs zoals bijvoorbeeld staatsraad S. J. Brugmans?

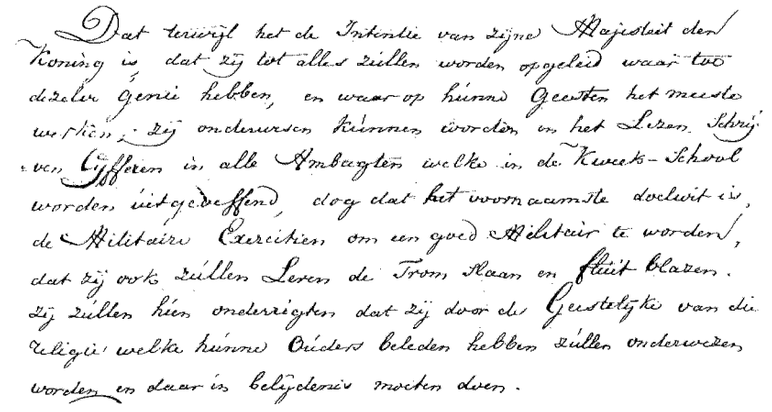

Dat terwijl het de Intentie van zijne Majesteit den Koning is, dat zij tot alles zullen worden opgeleid waar toe dezelve genie hebben, en waar op hunne Geesten het meeste werken, zij onderwesen kunnen worden, in het Lezen, Schrijven, Cijferen in alle Ambagten welke in de Kweek-School worden uitgeoefend, dog dat het voornaamste doelwit is, de Militaire Exercitien, om een goed Militair te worden, dat zij ook zullen Leren de Trom, Haan en fluit blazen. Zij zullen hun onderrigten dat zij door de Geestelijke van die Religie welke hunne Ouders beleden hebben zullen onderweesen worden en daer in belijdenis moeten doen.

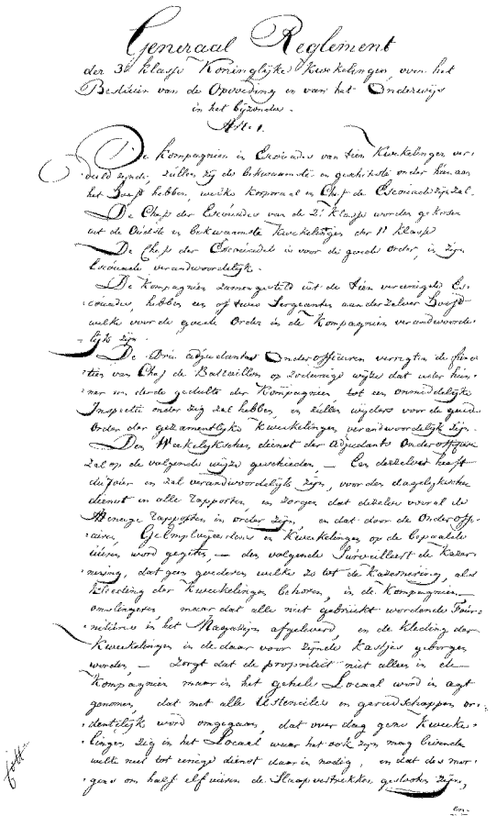

Generaal Reglement
der 3e klasse Koninglijke Kwekelingen, voor het Bestuur van de Opvoeding en van het Onderwijs in het bijzonder.

Art. 1.

De Kompagnien in Exercitie van dien Kwekelingen worden zijnde, zullen zij de Bekwaamste en geschiktste onder hun aan het Hoofd hebben, welke Korporaal en Chef de Escouade zijn zal.

De Chef der Escouade van de 2e klasse worden gekozen uit de Oudste en Bekwaamste Kwekelingen der 1e klasse.

De Chef der Escouade is voor de goede Order, in zijne Escouade verantwoordelijk.

De Kompagnien zoomogelijk uit de Even vereenigde Escouades, hebben, en of twee Sergeanten aan der zelver Hoofd welke voor de goede Order in de Kompagnie verantwoordelijk zijn.

De drie adjudanten Onderofficieren vervolgen de officieren van Chef de Bataillon op zodanige wijze dat onder hunne naar en steede gedeelte der Kompagnien tot een onmiddelijke Inspectie onder zij zal hebben, en zullen wijders voor de goede Order der geheele Kwekelingen verantwoordelijk zijn.

Den Wakelykheden dienst der Adjudants Onderofficieren zal op de volgende wijze geschieden. — Een dezelven houft die gehele en zal verantwoordelijk zijn, voor den dagelykschen dienst en alle Rapporten, en dragen dat dezelven vooral de Morgen Rapporten in order zijn, en dat door de Onderofficieren, Gelegenheidsrolen en Kwekelingen op de bepaalde uren word gezien, — den volgenden Surveillant de Kwekelingen, dat geen gedeelte welke zo tot de Kazernering, als Huisvesting der Kwekelingen behoren, in de Kompagnien aangetast, meer dat alles met gebruikt worden des Avonds uitsluiten in het Magazijn afgeleverd, en de Kleeding der Kwekelingen in de daar voor bijzette Kastjes gebragt worden, — Zorgt dat de proprieteit niet alleen in de Kompagnie maar in het geheele Local word in agt genomen, dat met alle Utensiles en gereedschappen oordentelijk word omgegaan, dat over dag geen Kwekelingen, zij in het Local waar het ook zijn mag Curieuse willen met tot eenige dienst daar in nodig, en dat des morgens en half 8 uuren de Slaapvertrekken gelucht zijn,

en de Bedden der Kamers door de Chefs der Kompagnien aan niemand worden afgegeven, — dat belast word het Schoonen op minen of dinsen of waar het zijn mag, dezelven zal mede toezien in de Keuken, Bakkerij, alle plaatsen als plaatsen ze der Kweeling als Kleeding het Hospitaal alle plaatsen waar gedistribueerd of gearbeid word, ook in de Zaalzaal dog egter zonder eenige Ordres te geven, dog iets veranderende dat strijdig met de Reglementen is, daarvan aan den Kolonel Rapport doen.

Den derden Adjudant Onderofficier is verantwoordelijk voor de Exercitien, zorgt dat alle appeller in order gedaan, en dat de Kwekelingen daar bij present zijn, dat dezelven alle behoorlijk mede Exerceren, die in de School gaan eld op hun tijd bidden worden gebragt, — dat de Kwekelingen op alle plaatsen waar zij zijn Curieuse Behoorlijk doen de Onderofficieren worden geassurdeerd en nummer alles zijn, bij houd Revue met de Onderofficieren en zorgt dat die Onderofficieren, die met hunne Kwekelingen Pointen.

Deze werkzaamheden der Adjudants Onderofficieren Wakelijke afwisselende, zullen zij elkander den Staat van alles naauwkeurig overgeven en elkander onderrigten hun bevinden in de afgelopene wiek.

Art. 2.

De Adjudants Onderofficieren en de Sergeanten hier voren gemeld zullen alle de verrigtingen der Kwekelingen op den Militairen Staat overeen komstig het gene bij de Keizer Infanterie gebruikelijk is, bedisseren en gadeslaan, terwijl zij de onderwijzers zijn, in de Exercitien en alles wat naar die Betrekking heeft.

Zij zullen de Kwekelingen de Krijgs artikelen bekend maken zo als ook de Reglementen welke over de Garnisoens dienst en verdere Militairen dienaren handelen en in het bijzonder voorhunnen de Revue gehouden word en Eerbiedig voor hunnen Superieuren en verders over hun gedrag te waken zullen zulks als de eerste pligt aanzien, het welk de Grondslag van der geheler dienst is, en van den Knaapsten tot den Langsten in Rang in acht moet genomen worden.

Dat

De samenhang van deze onderwerpen moge in dit artikel duidelijk worden. Eveneens zal worden behandeld op welke wijze het Instituut was ingericht en welke reglementen men hanteerde. Ook komt aan de orde wat de verhouding van het Instituut was tot de succursale, het Legioen Velites en eenheden van leger en vloot. Ten slotte zal behandeld worden de afwikkeling en het einde van het Instituut van de Koninklijke kwekelingen in 1811. Het bronnenmateriaal werd gevonden in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag, hoofdzakelijk in het Archief van het Ministerie van Oorlog 1798-1810 (1813) over de periode 1806-1813 en in het Archief van officieren van de Franse, Bataafse en Koninklijke Hollandse Armee 1793-1813.

Algemeen onderwijs eind achttiende begin negentiende eeuw

Staatsraad S. J. Brugmans, onder koning Lodewijk Napoleon directeur-generaal van het Geneeskundig bestuur der Armee was verantwoordelijk voor een schets van een plan van een Instituut van Kwekelingen[3]). Over het geven van onderwijs schreef hij dat aan alle kwekelingen lezen, schrijven en godsdienstig besef geleerd moest worden. De besten onder hen zouden mogen leren rekenen. Hetzelfde kwam tot uitdrukking in het Generaal Reglement van de derde klasse Koninklijke kwekelingen in artikel 2 en in het bijvoegsel 'over het onderwijs' van dat zelfde reglement[4]). Deze richtlijnen zouden stroken met de toen geldende nieuwe opvattingen over het onderwijs in Nederland.

De denkbeelden van de Verlichting hadden er voor gezorgd dat sedert de achttiende eeuw de mens gezien werd als een redelijk denkend wezen dat de kennis bezat onderscheid te maken tussen goed en kwaad. Deze kennis die hem in staat stelde juist en deugdzaam te handelen zou echter alleen waargemaakt kunnen worden door opvoeding en onderwijs. Daar juist de jeugd vatbaar zou zijn voor dergelijke invloeden moest er een algemene lagere school in het leven geroepen worden. Hierdoor zouden de jeugdigen opgroeien tot nuttige leden van de maatschappij. Op deze lagere school zouden zij moeten leren lezen, schrijven en rekenen en zouden zij kennis moeten nemen van godsdienst en staatsinrichting[5]).
Werd er vóór die tijd dan geen lager onderwijs gegeven? Zeker wel, maar voorstanders van vernieuwing wezen op de slechte kwaliteit daarvan. De invloed van dominees en priesters op het onderwijs zou zo groot zijn dat de leerlingen slechts leerden braaf te zijn en trouw aan de kerk uit angst voor straf (nu of in het hiernamaals). Er bestonden matressenscholen (een soort kleuterscholen RN) voor kinderen van vier tot zes jaar.
Onderwijs werd hierop nauwelijks gegeven en door de strenge tucht was van spelen evenmin sprake. Voor kinderen van zes tot ongeveer twaalf jaar bestond er de lagere school. De kinderen van de welgestelden kregen echter huisonderwijs waarbij zij werden voorbereid op het hoger onderwijs, of zij gingen naar een kostschool die bij hun stand paste. De kinderen van de allerarmsten kwamen voor een deel op geen enkele school. En armen en (minder) bemiddelden gingen in grote dorpen en steden evenmin naar dezelfde lagere school. Het onderwijs dat gegeven werd kwam van één schoolmeester die dikwijls in zijn eigen huis in één lokaaltje een aantal kinderen verzameld had. Het onderwijs werd hoofdelijk dus niet klassikaal gegeven en de kwaliteit was over het algemeen niet hoog te noemen[6]).

De voorstanders van de vernieuwingen, sedert 1784 verenigd in de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen drongen aan op één type openbare lagere school voor kinderen van zes tot veertien jaar. Er zou klassikaal onderwijs gegeven moeten worden en leerlingen van een zelfde vorderingsniveau zouden bij elkaar in de klas moeten zitten. De school zou in drie klassen verdeeld moeten worden waarvan twee klassen aan taken werkten en waar door de onderwijzer aan de derde klas les werd gegeven. Deze klassikale aanpak zou het mogelijk maken om kinderen iets uit te leggen, terwijl de kinderen eveneens leerden door met elkaar samen te werken. Aan de andere kant zou door deze vorm van onderwijs competitiedrift worden aangewakkerd wat tot betere resultaten zou leiden. Door deze veranderingen werden hoge eisen gesteld aan schoolgebouwen en schoolboeken maar eveneens aan de onderwijskrachten[7]).

In 1799 werd de Leidse hoogleraar J. H. van der Palm benoemd tot agent van nationale opvoeding. Hij zorgde ervoor dat de eerste onderwijswet van kracht werd op 15 juni 1801. In deze wet kregen de gemeentebesturen opdracht te zorgen voor voldoende scholen. Door Van der Palm, H. van Stralen en A. van den Ende kwamen de schoolwetten van 1803 en 1806 tot stand. De laatste van 3 april 1806 zou van kracht blijven tot 1857. Alhoewel koning Lodewijk Napoleon een uitvoering van de onderwijswet zeker niet in de weg stond waren door de rommelige toestand waarin het land verkeerde, andere regeringszaken voor hem belangrijker. Daardoor vond de daadwerkelijke uitvoering van

de wet plaats in 1813. Volgens de opzet van Van der Palm was het openbaar lager onderwijs in de eerste plaats bedoeld voor de kinderen van de niet-bevoorrechte standen (de ouders waren en bleven in eerste instantie verantwoordelijk voor het onderwijs aan hun kinderen). Het openbaar onderwijs moest betaald worden uit de openbare kas. Onderwijs zou volgens deze wet gegeven worden in lezen, schrijven en rekenen sedert 1803 aangevuld met Nederlandse taal. Het onderwijs diende doortrokken te zijn van een algemeen-christelijke, dat wil zeggen niet-dogmatische sfeer. Expliciet godsdienstonderwijs was niet toegestaan. In 1810 publiceerde de landelijke overheid een lijst van lees- en leerboeken waaruit gekozen kon worden. Tevens werd de dagindeling bekendgemaakt; vier dagen in de week dienden vier tot zes lessen gegeven te worden en twee dagen per week twee tot drie lessen[8]).

Eén element in de wet van 1806 maakte duidelijk dat de nadruk die gelegd werd op het lager onderwijs te maken had met de sociaal-economische problematiek van die dagen. Dit was de bepaling dat naast de zorg voor algemeen openbaar onderwijs door de gemeentebesturen de oprichting of instandhouding van arbeids- en industriescholen aangemoedigd moest worden. Die scholen hadden een drieledig doel. Zij moesten bedelarij en straatschenderij voorkomen. Zij moesten de kinderen wennen aan arbeid en lust tot werken bijbrengen. Tenslotte moesten zij de kinderen door produktieve arbeid als stoppen, spinnen, weven, breien en dergelijke een paar stuivers per week laten verdienen. Dat laatste was nodig omdat anders voor behoeftige ouders de schoolgang van hun kind of kinderen een gemis aan inkomsten uit kinderarbeid zou betekenen[9]).

Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen speelde in op beide elementen. In zake het algemene deel zou onderwijs worden gegeven in lezen, schrijven en rekenen, alleen voor drie uren per dag en voor degenen die konden en wilden. Voor het vaktechnische gedeelte schreef het Generaal Reglement tevens voor dat opgeleid kon worden voor alle op de school gegeven ambachten, hierbij inbegrepen het leren trom slaan, fluit blazen en het doen van militaire exercities, want het voornaamste doel van het Instituut bleef, en dat was het verschil met de algemene vormen van onderwijs, het kweken van goede militairen[10]).

Zeevaartkundig en militair onderwijs in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw

Waarom een maritieme aangelegenheid in een onderwerp dat binnen de landmacht thuishoort? Afgezien van het feit dat het Instituut van de Koninklijke kwekelingen een kleine zeshonderdvijftig jongens aan de vloot zou leveren en zelfs onder het Departement van Marine zou vallen, waren er meer raakvlakken tussen beide krijgsmachtdelen.

Officieren voor de vloot werden opgeleid aan boord van de schepen, voor het leger kregen zij te velde hun opleiding. In 1740 vatte de Raad van State het plan op om een artillerieschool te stichten; de artillerie vergde een hoge mate van technische deskundigheid. In 1789 werden door de overheid drie scholen voor de wetenschappelijke wapens artillerie en genie opgericht in Breda, Den Haag en Zutphen in 1795 gevolgd door een school te Groningen. Deze spreiding was noodzakelijk doordat de garnizoenen verdeeld waren over het gehele land. Begin 1806 kwam er een centrale opleiding voor die wapens te Amersfoort. Voor de traditionele wapens, de infanterie en de cavalerie, werd eerst in 1807 een militaire school opgericht te Honselaarsdijk. Beide scholen werden op hun beurt weer samengevoegd in 1809 en als Koninklijke Militaire School gevestigd te Den Haag. Lang heeft deze school niet bestaan want toen het Koninkrijk Holland in 1810 een einde vond, viel tevens het doek over de school te Den Haag. De opleiding voor de officieren bleef aan boord gegeven worden. Er kwam in 1803 een adelborstenopleiding, toen het Kadetten-instituut voor de Marine werd ingesteld aan boord van het fregat Euridice te Hellevoetsluis. Daarnaast bleef praktijkopleiding bestáán[11]).

Was er dus voor de vloot en leger aan het eind van de achttiende eeuw behoefte aan militaire scholen voor officiersopleidingen, voor de lagere rangen en standen speelde niet alleen scholing maar tevens het verkrijgen van personeel voor die rangen een grote rol.

In 1777 werd door de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen een afdeling opgericht die zich zou moeten bezighouden met de bevordering van de economische activiteit in de Republiek. Deze 'Oeconomische Tak' hield zich eveneens met de vraagstukken betreffende de scheepvaart bezig, met name met de mogelijkheden van nautisch onderwijs. Ook hier leefde de idee van de Verlichting dat een goede opvoeding van beslissende betekenis was voor de mens. Armoede zou kunnen verdwijnen indien

men de arme jongelui zou kunnen opleiden tot nuttige leden van de maatschappij[12]).
Deze Tak werd waarschijnlijk geïnspireerd door het grote succes dat in Engeland op dit gebied werd behaald door Jonas Hanway. Op initiatief van deze Hanway werden tijdens het eerste jaar van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) arme en minder bedeelde mannen en jongens naar zee gestuurd. De uitrusting werd betaald door de Britse Marine Society. Aan het eind van die oorlog hadden op deze manier elfduizend mannen en jongens werk gevonden en zo een nieuw vak geleerd. Bij het ingaan van de vrede vonden vele door tussenkomst van Hanway een baan bij de koopvaardij of in een ambacht aan de wal. Tijdens de Napoleontische Oorlogen (1793-1815) konden op deze wijze nog eens drieëntwintigduizend man aan de vloot geleverd worden[13]).
Gebaseerd op het succes van Hanway maakten in Nederland J. H. van Kinsbergen, de latere vlootvoogd, en de Amsterdamse notabelen Mr. G. Titsingh en Mr. J. C. van der Hoop zich sterk om de tienduizend opgeschoten jongens die in de steden rondzwierven, op zeevaartscholen op te leiden voor de vloot. Van Kinsbergen maakte dit plan zelfs bijna realiteit door samen met de Amsterdamse regent Mr. J. Deutz voor te stellen om jongens uit het Aalmoezeniersweeshuis aldaar tot zeeman op te leiden, doch dit plan ging uiteindelijk toch niet door[14]).
Na de Slag bij de Doggersbank (5 augustus 1781) begon men in te zien dat opleidingen tot geoefend zeeman hard nodig waren. Vooral Mr. G. Titsingh was hierbij actief en mede door hem vond de oprichting plaats van de Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam. Plannen voor de oprichting daarvan werden goedgekeurd op 27 juni 1785 en de eerste leerlingen betrokken het gebouw op 24 oktober van dat jaar[15]).

De Kweekschool voor de Zeevaart kon op meerdere punten vergeleken worden met het Instituut van de Koninklijke kwekelingen. Beide kweekscholen waren opgezet om respectievelijk vloot en leger te voorzien van geschoolde krachten. Voor beide werden de kwekelingen gerecruteerd uit de minderbedeelde milieus van de toenmalige samenleving. Het doel van alle twee was om nuttige mensen voor die maatschappij af te leveren. Voor beide instituten gold het kostschool/internaatsysteem. En op beide werd allereerst basisonderwijs gegeven in de vorm van lezen, schrijven en rekenen. Hier hielden de overeenkomsten op. Op de Kweekschool voor de Zeevaart gold de basiskennis als een begin voor een voortgezette opleiding tot stuurman. Bij de Koninklijke kwekelingen waren lezen en schrijven de basis, rekenen echter was alleen bestemd voor de betere leerlingen en er werd niet voortgeborduurd op deze basiskennis. Het grootste verschil vormde het aantal kwekelingen. In Amsterdam werden bijvoorbeeld het eerste jaar ruim vijftig kwekelingen aangenomen, terwijl het streven was honderdvijftig leerlingen op school en tachtig aan boord van de schepen te hebben. In Den Haag ging het puur om de hoeveelheid. Vanaf het begin werd getracht een aantal van duizend en later tweeduizend te verkrijgen. De vergelijking Amsterdam Den Haag was eigenlijk een vergelijking kwaliteit-kwantiteit. De vraag van het leger om aantallen militairen vooral in de lagere en onderofficiersrangen prevaleerde voor Den Haag[16]).

Lodewijk Napoleon koning van Holland

Verantwoordelijk voor de oprichting van het Instituut van de Koninklijke kwekelingen was koning Lodewijk Napoleon door zijn ondertekening van decreet nr. 5 van 11 mei 1808 en van decreet nr. 21 van 29 juli van dat jaar[17]). Wat voor iemand was deze koning?

Lodewijk en zijn gemalin Hortense werden op 5 juni 1806 in de Tuilerieën te Parijs ingehuldigd als koning en koningin van Holland. Dit gebeurde op last van Lodewijks broeder de Franse keizer Napoleon Bonaparte die zijn keizerrijk wilde omringen met vazalstaten die onder het vorstelijk gezag van zijn familieleden zouden staan. In dit monarchale systeem was geen plaats voor de Bataafse republiek. De Bataafse onderhandelaars in Parijs stonden voor de keuze, of inlijving van de Noordnederlandse gewesten bij Frankrijk of de vorming van een zelfstandige monarchie onder koning Lodewijk Napoleon. Men koos voor zelfstandigheid[18]).

Koning Lodewijk was terdege geschoold in het militaire vak. Hij nam deel aan Napoleons veldtochten in Italië en Egypte en kreeg in 1805 opdracht van de Franse keizer een leger te formeren en daarmee op te rukken naar Nijmegen om een eventuele Pruisische aanval op de Bataafse republiek af te slaan[19]). Als opperofficier werd hij in die hoedanigheid in Parijs zeer gerespecteerd. Hij bewoonde bij deze stad een prachtig landgoed, verdiende als keizerlijk prins één miljoen francs per jaar en bezat een geschat kapitaal van vijf miljoen francs. Het was daarom niet verwonderlijk dat hij niet zo bijster enthousiast was om als koning over Holland te regeren[20]).
Ondanks de tegenzin waarmee hij zijn functie aanvaardde en ondanks de grote vorstelijke staat die hij voerde probeerde Lodewijk tot zijn

aftreden op 1 juli 1810 een goed vorst voor zijn onderdanen te zijn. Er werd zelden tevergeefs een beroep op zijn goedhartigheid en offervaardigheid gedaan en volgens J. G. Kikkert zou de koning zeer lange werkdagen maken die al begonnen om vijf uur 's morgens. Lodewijk was hier te lande toch al redelijk ontvangen ondanks dat hij een voor deze gewesten vreemde vorst was. Dit was waarschijnlijk te danken aan het feit dat het land niet bij Frankrijk was ingelijfd en bovendien was de overgang tussen republiek en monarchie niet zo groot omdat de laatste stadhouders reeds als souvereine vorsten hadden geregeerd[21]).

Op het gebied van het strafrecht trad koning Lodewijk humaan op. Hij was tegenstander van de doodstraf, maar kreeg het niet gedaan om deze af te schaffen. Wel werden mede door zijn toedoen de straffen voor kinderen menselijker gemaakt en aan een maximum-duur gebonden[22]).
De koning deed veel voor de emancipatie van de joden binnen het koninkrijk Holland, hij bracht zelfs een hereniging tussen orthodoxe en liberale leden der Hoogduitse synagoge tot stand. Daar hij echter constant kampte met een tekort aan militairen maakte Lodewijk direct gebruik van de situatie. Op 8 juli 1809 richtte hij het Korps Israëlieten op; dit zou uiteindelijk moeten bestaan uit twee bataljons, ieder acht compagnieën groot, totaal ongeveer tweeduizend man. Veel weerklank ondervond het korps niet en in mei 1810 werd het alweer opgeheven[23]).
Niet alleen bij de joden had het leger weinig sympathie. Over het algemeen stond het militaire bedrijf niet als gunstig bekend bij het gewone volk. Tijdens de laatste stadhouders bestond de meerderheid van het leger uit buitenlandse (huur)troepen. De Bataafse republiek kende daarentegen een nationaal leger. In de grondwet van 1798 vermeldde artikel 44 dat alle burgers de plicht hadden om onder de wapenen te gaan en zich hiertoe te melden. Toen koning Lodewijk het bewind in handen nam bestond er echter nog geen georganiseerde dienstplicht. De koning voelde er weinig voor om de conscriptie in te voeren, hoe zijn keizerlijke broeder daar ook op bleef aandringen[24]).

Zodoende was Lodewijk aangewezen op het werk van vrijwilligers. Door gebrek aan militaire traditie en antipathie tegen het militaire bedrijf zou het leger binnen het koninkrijk Holland niet veel verder uitgroeien dan tot een sterkte van ongeveer 35.000 man. Dit leger was wel grotendeels nationaal. Was gebrek aan traditie een remming voor het verkrijgen van vrijwilligers, de heersende armoede daarentegen werkte bevorderend.

Zoals eerder vermeld bezat Lodewijk een groot gevoel voor offervaardigheid. Hij was zeer begaan met het lot van zijn onderdanen zoals hij toonde bij overstromingen en bij de ontploffing van het kruitschip te Leiden in 1807. Zo zorgde de koning er in Helmond voor dat door het zenden van bekwame artsen en medicijnen een einde kwam aan een epidemie. In deze tijd zou zijn bijnaam Lodewijk de Goede zijn ontstaan. Zelfs na zijn dood, hij stierf op 25 juli 1846 te Livorno aan een hersenbloeding, zorgde hij voor zijn onderdanen door geld uit zijn testament aan de stad Amsterdam te schenken voor eventuele hulp aan slachtoffers van overstromingen[25]).
Het is dan ook niet verwonderlijk dat het armoedevraagstuk binnen het koninkrijk grote aandacht van de vorst kreeg. Er viel hier te lande veel te doen voor de armenzorg en de bedeling. Zo zou in 1808 ongeveer veertig procent van de tweehonderdduizend inwoners van Amsterdam financieel ondersteund worden. Daardoor zouden de armbesturen eveneens in een weinig florisante positie verkeren[26]).
De combinatie van bestrijding van het armoedeprobleem en de werving van vrijwilligers voor het leger, door armlastige mannen en jongens dienst te laten nemen zou een oplossing moeten zijn geweest. Maar wat in het Engeland van Hanway wel lukte bleek in Holland niet zomaar te gaan. In totaal wilde Lodewijk zijn leger aanvullen met vijf- à zesduizend man. Volgens gedane opgaven zouden de wees- en armenhuizen hiervoor duizendnegen jongelingen kunnen leveren. Het gedwongen dienst nemen deed echter onlusten ontstaan in Leiden en Rotterdam in juli 1809. Dit laatste volgens Kikkert[27]). In juli 1809 was de vierde klasse der Koninklijke kwekelingen na een zeer kortstondig bestaan net opgeheven en het Legioen Velites als opvolger daarvan werd 6 juli van dat jaar opgericht maar de organisatie en dus ook de werving voor deze eenheid ging pas in bij decreet Nr. 1 van 21 augustus 1809[28]).

Volgens bronnen in het Algemeen Rijksarchief deden de onlusten zich voor in oktober 1806 en wel in Rotterdam en Amsterdam. Op bevel van de koning moest het Ministerie van Binnenlandse Zaken een opgave doen van het aantal jongens dat in weeshuizen en charitatieve instellingen beschikbaar zou zijn, doch slechts honderdnegenendertig van hen wilden vrijwillig dienst nemen. Koning Lodewijk moest een beslissing nemen wat te doen met de resterende achthonderdzeventig jongelieden. Hem werd al

aangegeven dat een en ander een delicate zaak was en dat dwangmaatregelen niet goed zouden vallen bij zijn onderdanen[29]).
De koning gaf toch opdracht zijn orders uit te voeren. Officieren en onderofficieren uit de diverse korpsen moesten de jongens bij de gemeenten ophalen. Hierop berichtte het 'Bureau des Mouvements' aan Lodewijk dat binnen de stad Rotterdam onlusten over deze zaak waren ontstaan en dat men in Amsterdam duidelijk tegenwerkte. In de laatste stad weigerden de directeuren van wees- en armenhuizen andere dan kleine jongens aan de militairen mee te geven. Koning Lodewijk kreeg daarop het advies de zaak te laten rusten en gezien de geringe resultaten die een en ander opleverde deed hij zulks[30]).
Eerst in 1808 zou Lodewijk weer een poging doen het armoedeprobleem gedeeltelijk op te lossen door vrijwilligers te werven voor zijn leger. Dan zou deze werving getrapt verlopen en zouden zaken als opvoeding, onderwijs en het kweken van nuttige leden voor de maatschappij eveneens een rol spelen. Het instituut waar dit moest gaan gebeuren was dat van de Koninklijke kwekelingen.

Lodewijk Napoleon en de opleiding van militairen

Zoals reeds is vermeld was koning Lodewijk Napoleon verantwoordelijk voor de oprichting van het Instituut van de Koninklijke kwekelingen. Was de koning echter ook verantwoordelijk voor de wijze waarop de kwekelingen onderwijs en opleiding kregen en zelfs voor de eisen die aan het Instituut werden gesteld? Bracht de koning zelf ideeën in over de inrichting van zijn krijgsmacht in het algemeen en de opleiding van leden van die krijgsmacht in het bijzonder, of kreeg hij deze aangereikt door adviseurs? Bronnen noch literatuur geven aan dat ideeën omtrent deze materie uit het brein van de koning zelf ontsproten zijn. Wel heeft hij ideeën en plannen aangedragen.

Koning Lodewijk wilde geen dienstplicht invoeren omdat dit niet strookte met de Hollandse landsaard, maar hij wilde wel dat zijn onderdanen het gebied van het Koninkrijk konden en wilden verdedigen. Hij opperde het plan om de verdediging te land te splitsen in drie legeronderdelen. De eerste eenheid moest worden gevormd door vrijwilligers bestaande uit alle jonge mannen die tekenden voor een aantal jaren. Deze eenheid zou de kern van het landleger vormen naast eventueel benodigde huurtroepen. De vrijwilligers zouden een goede soldij ontvangen en zekere voorrechten genieten. Hiermee hoopte de koning niet alleen voldoende vrijwilligers te krijgen maar eveneens de militaire stand een beter imago bij de bevolking te verschaffen. De tweede eenheid werd gevormd door de nationale garde of schutterij, bestaande uit mannen tot vijftig jaar. Dezen moesten steden en vestingen verdedigen. De laatste eenheid zou bestaan uit mannen ouder dan vijftig jaar. Deze eenheid zou alleen in tijd van grote nood ingezet moeten worden. Een en ander hield in dat een groot deel van de mannelijke bevolking van het Koninkrijk Holland geoefend moest worden in het gebruik van de wapenen[31]).

Koning Lodewijk had vanzelfsprekend officieren nodig voor zijn leger. In 1806 liet hij in Amersfoort een militaire school oprichten bestemd voor de opleiding tot officier bij de wapens van de genie en artillerie. Deze school was een samenvoeging van reeds in de Bataafse tijd opgerichte scholen te Breda, Den Haag, Zutphen en Groningen. In 1807 richtte de koning een militaire school op te Honselaarsdijk die moest zorgen voor de levering van officieren voor de infanterie en de cavalerie (de zogenaamde traditionele wapens). Deze school was opgezet naar model van de Franse militaire school te Fontainebleau[32]).
Dat Lodewijk Napoleon Franse ideeën meenam naar Holland was logisch, hij was immers Fransman, opgeleid tot Frans officier en derhalve bekend met de werving en opleiding van militairen. In Frankrijk werden weeskinderen en vooral die van militairen of gewezen militairen opgeleid in het soldatenvak. In 1767 vatte de Chevalier de Pawlet het plan op drie bataljons uit weeskinderen van militairen te formeren en in 1772 richtte hij voor deze kinderen een school op waar zij tot militair werden opgeleid. Koning Lodewijk XVI gaf in 1786 opdracht een militaire school op te richten ten behoeve van honderd kinderen van invalide militairen. En in 1788 gaf deze koning opdracht uit het aanwezige aantal weeskinderen van zijn Rijk twaalf bataljons lichte infanterie te formeren[33]).
Het was daarom mijns inziens geen wonder dat koning Lodewijk Napoleon bij het samenstellen van zijn leger het inzetten van weeskinderen en kinderen van militairen incalculeerde. Volgens de koning was hij de beschermer van de wezen; hij zorgde voor onderdak, kleding, voedsel en liet hen opleiden tot nuttige leden van de maatschappij. Daar tegenover stond dat die jongens daardoor verplichtingen jegens hun vorst hadden. Het voldoen aan die verplichtingen bestond uit het nuttig zijn voor de maatschappij door te dienen in het leger van de koning of bij

diens vloot[34]). Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen zou hieraan volledig voldoen.

Koning Lodewijk had de oprichting van het Kwekelingeninstituut op het Binnenhof bevolen, de inrichting daarvan en de wijze van opleiding van de daar verblijvende jongens liet hij aan anderen over. Degene die belast werd met het maken van een schets van een plan voor het Instituut was de Leidse professor in de Botanie Sebald Justinus Brugmans (1763-1819). Deze was sedert 1794 betrokken bij de militaire geneeskunde, toen hij in dat jaar een militair hospitaal oprichtte te Leiden. In 1795 kreeg hij van de leiders van de Bataafse republiek opdracht een geneeskundige dienst voor het leger op te zetten. Zijn plannen werden goedgekeurd en op 18 juli 1795 nam hij de leiding op zich van het door hem opgerichte 'Bureau van Gezondheid over de Armée en Hospitalen der Bataafsche Republiek'. Koning Lodewijk Napoleon benoemde Brugmans op 5 november 1806 tot directeur van het geneeskundig bestuur van de Armée en op 1 januari 1807 tot staatsraad in buitengewone dienst voor algemene zaken. Na de inlijving bij Frankrijk in juli 1810 benoemde keizer Napoleon hem tot inspecteur-generaal van de militair geneeskundige dienst. Koning Willem I maakte eveneens gebruik van de kwaliteiten van Brugmans. Op 14 oktober 1814 werd hij benoemd tot inspecteur-generaal van de geneeskundige dienst der armee te lande, op 27 februari 1815 eveneens gevolgd door zijn benoeming tot dezelfde functie bij de Marine. S. J. Brugmans wordt daarom beschouwd als de grondlegger van de huidige Militair Geneeskundige Dienst[35]).

Aan deze bekwame man werd dus het maken van een plan voor het Instituut opgedragen. Wat opvalt in dit plan is de grote aandacht die Brugmans besteedt aan huisvesting, voeding en kleding van de kwekelingen. Slaapzalen moeten licht en ruim zijn en goed geventileerd kunnen worden, de kwekelingen dienen in éénpersoons bedden te slapen en die bedden en het beddegoed moeten dagelijks worden gelucht. Het voedsel moet van goede kwaliteit en afwisselend zijn (alhoewel tweemaal per dag gort op het menu staat RN). De kleding dient sober maar net als het voedsel van goede kwaliteit te zijn en mag niet knellen. Brugmans legt tevens veel nadruk op veelvuldige lichaamsbeweging van de kwekelingen[36]).
Net zoals koning Lodewijk Napoleon zijn ideeën en plannen had opgedaan vanuit zijn achtergrond, zo was ook S. J. Brugmans een produkt van zijn tijd. Door de Verlichting waren er niet alleen nieuwe ideeën gekomen op het gebied van het onderwijs, maar tevens op het vlak van de gezondheidszorg. Er kwam in de tweede helft van de achttiende eeuw aandacht voor de kindergeneeskunde en inherent hieraan belangstelling voor de lichamelijke opvoeding van kinderen. G. Bakker, medicus te Enkhuizen en J. Vitringa Coulon, medicus te Leeuwarden, hadden in 1799 bekroonde verhandelingen geschreven voor de 'Maatschappij tot Nut van 't Algemeen'. Alle denkbeelden die Brugmans in zijn schetsplan verwerkte sloten aan bij die verhandelingen. Hij was hiermee een van de, zoals J. Lenders noemde, 'verlichte medici'[37]).

Lodewijk Napoleon en Sebald Justinus Brugmans hadden beiden opvattingen over het opleiden, opvoeden en verzorgen van (wees)-kinderen. Deze opvattingen kwamen mijns inziens niet van henzelf maar werden ingegeven door hun ervaringen en de tijd waarin zij leefden. Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen op het Binnenhof te Den Haag paste derhalve in de denkwijze van de koning: het opleiden van weeskinderen en kinderen van armlastige militairen tot nuttige leden van de militaire stand. Volgens de denkwijze van de medicus Brugmans moesten de kwekelingen voorzien worden van goede kleding, gezond voedsel en goede behuizing en veel aan lichaamsbeweging doen, zodat zij daardoor eveneens goede militairen konden worden.

Oprichting en doel van het Instituut der Koninklijke kwekelingen

Inleiding

Volgens artikel 2 van het decreet van 11 mei 1808 zou het Instituut gehuisvest worden in het 'Paleis op het Binnenhof in Den Haag'[38]). Dat het Binnenhof kazerne kon worden was mogelijk doordat de gebouwen leeg waren komen te staan. De Staten-Generaal zetelden er niet meer, koning Lodewijk had zijn regeringszetel in 1807 via Utrecht naar Amsterdam verplaatst en de regeringsinstanties waren hem gevolgd. Andere zaken werden er evenmin gedaan. Want werd in vroeger tijd de Grote Zaal bevolkt door een deel van het Nederlandse notariaat en door boekverkopers (het Binnenhof was eeuwen lang een stapelplaats van de Nederlandse boekhandel), sedert de verplichte ontruiming in 1806 was het er stil geworden, zelfs het rad van 's lands loterij draaide niet meer[39]).

Er moest wel het een en ander veranderd worden voordat de kwekelingen in de gebouwen hun

SITUATIETEEKENING
(De huisnummers volgens het Buurtboek van 1760)

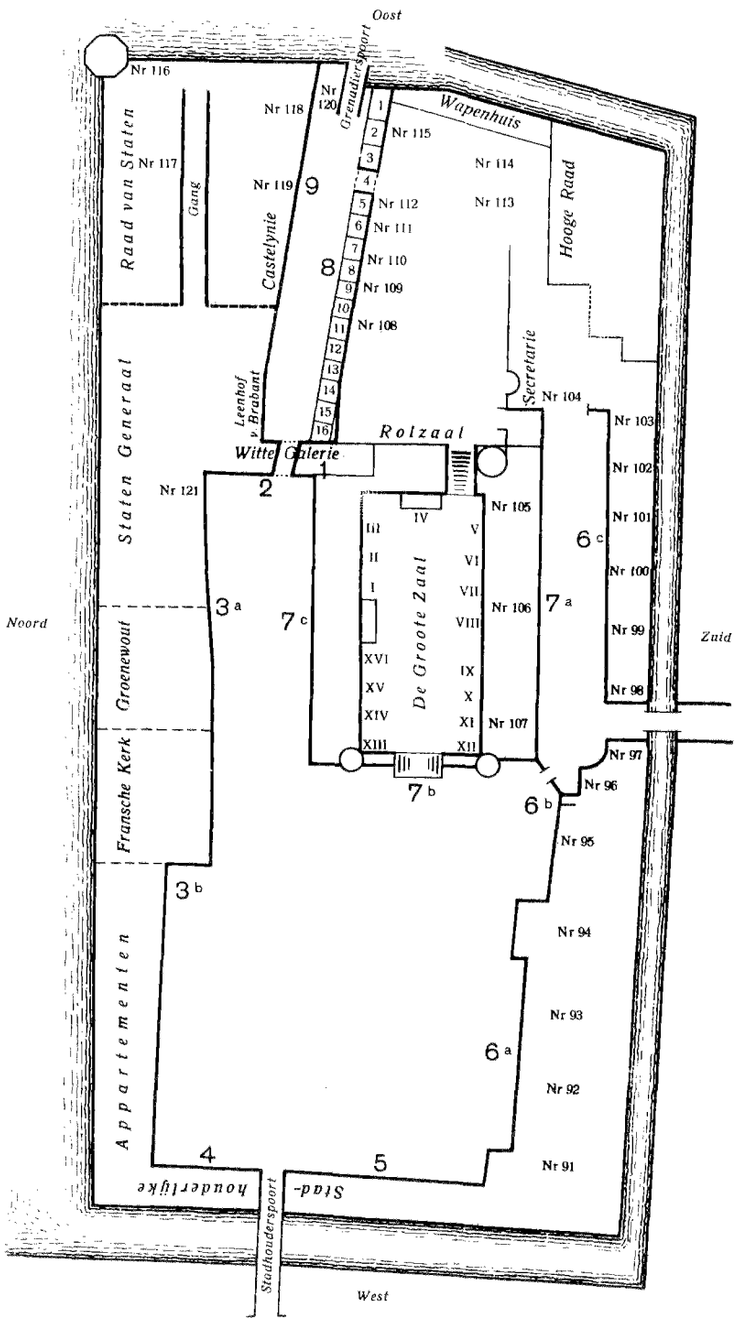

intrek konden nemen. Voor de eerste inrichting c.q. verbouwing werd een bedrag van *f* 25.000,– uitgetrokken. Dit bedrag werd onder andere gebruikt om de vergaderzalen van de voormalige Staten van Holland in te richten, voor aankoop van houtwerk voor het kleding- en fournituren-magazijn en voor het inrichten van de infirmerie (ziekenzaal RN). Het Binnenhof moest duizend kwekelingen op kunnen nemen waarvan er reeds vierhonderd geplaatst moesten worden op 1 oktober 1808[40]).

Voordat de eerste kwekelingen hun intrede deden waren al diverse voorstellen gedaan met betrekking tot de doelstellingen van het Instituut. In het eerder genoemde decreet van 11 mei 1808 werd in het eerste artikel gesteld dat de reden van oprichting was het ontlasten van de godshuizen van een gedeelte der jongelieden. Het ging hier met name om de wees- en armenhuizen van Amsterdam. Tevens zou het Kwekelingeninstituut uitkomst moeten brengen voor die militairen welke geen geld hadden om hun kinderen op een goede manier te laten opgroeien. Inzake de kinderen van militairen werd op 14 mei 1808 een brief van de Minister van Oorlog verstuurd aan de commanderende officieren van de korpsen van het leger[41]). Hierin werd deze officieren onder de aandacht gebracht dat de koning voortdurend doende was om misstanden te bestrijden en dat het welzijn van het volk hem boven alles ging. Voorts werd erop gewezen dat door de vele huwelijkstoestemmingen er teveel kinderen van militairen waren geboren die niet of slechts met moeite een goede opvoeding zouden kunnen krijgen. Voor deze kinderen en hun ouders zou het Kwekelingeninstituut uitkomst bieden. Op kosten van het Rijk zouden deze kinderen opgevoed en verzorgd worden tot zij in staat zouden zijn hun koning en vaderland als militair te dienen.

Het voorstel van staatsraad S. J. Brugmans

Moesten alle kinderen uit de wees- en armenhuizen en van de militairen worden aangenomen en in elke leeftijd, of moest men selecteren? Op 28 mei 1808 werd door staatsraad S. J. Brugmans, directeur-generaal van het Geneeskundig bestuur der Armee een schets van een plan voor het Instituut ingeleverd bij het Ministerie van Oorlog[42]). Volgens Brugmans moest men nauwkeurig te werk gaan bij het aannemen van de jongelui. Werden alle kinderen aangenomen dan zouden velen volgens hem geen militair kunnen worden. Wilde men selecteren dan moesten de aan te nemen kinderen tussen de zes en acht jaar oud zijn. De jongens uit de wees- en armenhuizen moesten worden aangenomen voor de tijd van één jaar, zodat dezen bij gebleken ongeschiktheid zouden kunnen worden teruggestuurd. Het onderzoek moest worden verricht door artsen van het leger daar dezen bekend waren met de militaire gezondheidsnormen. Kinderen met kwalen en gebreken moesten zonder meer worden afgekeurd[43]).

Brugmans had ook zo zijn denkbeelden over het opnemen en wegzenden van kwekelingen. Bij

128

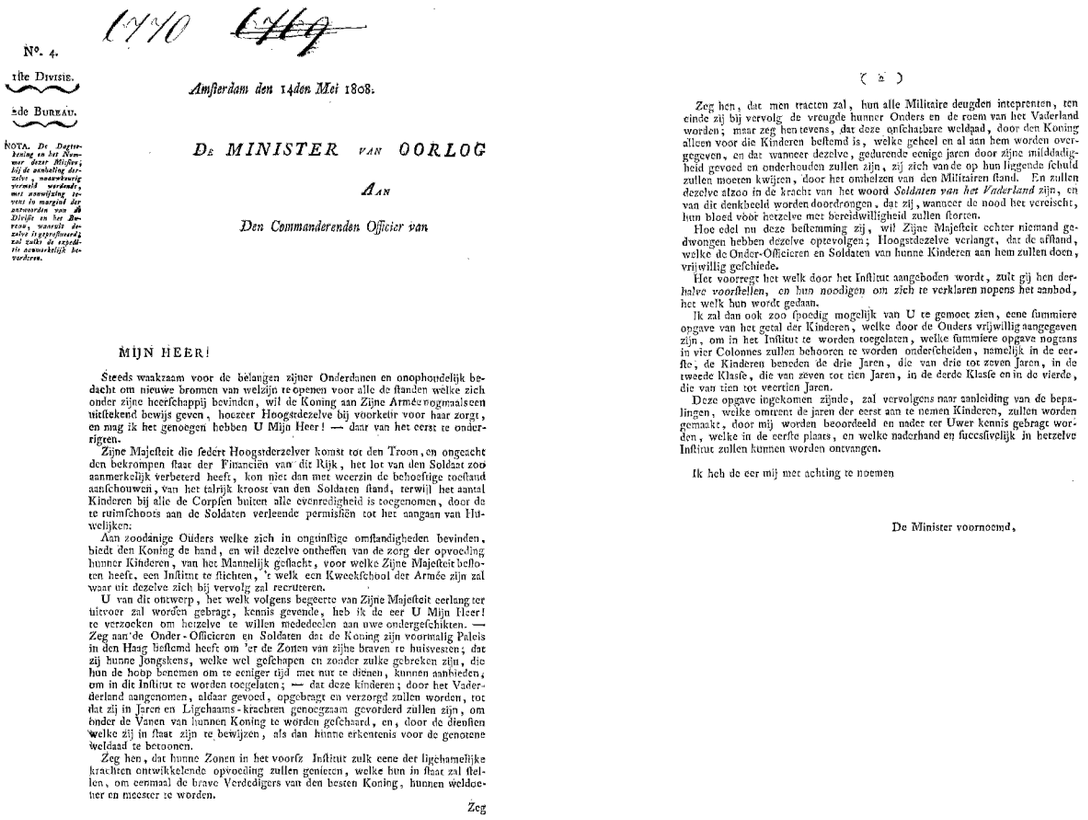

1810 1769

N°. 4.

1ste Divisie.

2de Bureau.

NOTA. De Dagteekening en het Nommer dezer Missive; bij de aanhaling derzelve, waarvan wering vermeld worden, met aanwijzing te vens in margine der antwoorden van de Divisie en het Bureau, waarvan derzelve is opgesteld, zal zulks de expeditie aanmerkelijk bevorderen.

Amsterdam den 14den Mei 1808.

DE MINISTER VAN OORLOG

AAN

Den Commanderenden Officier van

MIJN HEER!

Steeds waakzaam voor de belangen zijner Onderdanen en onophoudelijk bedacht om nieuwe bronnen van welzijn te openen voor alle de standen welke zich onder zijne heerschappij bevinden, wil de Koning aan Zijne Armée nogmaalsen uitstekend bewijs geven, hoezeer Hoogstdezelve bij voorkeur voor haar zorgt, en mag ik het genoegen hebben U Mijn Heer! — daar van het eerst te onderrigten.

Zijne Majesteit die sedert Hoogstderzelver komst tot den Troon, en ongeacht den bekrompen staat der Financiën van dit Rijk, het lot van den Soldaat zoo aanmerkelijk verbeterd heeft, kon niet dan met weerzin de behoeftige toestand aanschouwen, van het talrijk kroost van den Soldaten stand, terwijl het aantal Kinderen bij alle de Corpsen buiten alle evenredigheid is toegenomen, door de te ruimschoots aan de Soldaten verleende permissiën tot het aangaan van Huwelijken.

Aan zoodanige Ouders welke zich in ongunstige omstandigheden bevinden, biedt den Koning de hand, en wil dezelve ontheffen van de zorg der opvoeding hunner Kinderen, van het Mannelijk geslacht, voor welke Zijne Majesteit besloten heeft, een Institut te stichten, 't welk een Kweekschool der Armée zijn zal waar uit dezelve zich bij vervolg zal recruteren.

U van dit ontwerp, het welk volgens begeerte van Zijne Majesteit eerlang ter uitvoer zal worden gebragt, kennis gevende, heb ik de eer U Mijn Heer! te verzoeken om hetzelve te willen mededeelen aan uwe ondergeschikten. — Zeg aan de Onder-Officieren en Soldaten dat de Koning zijn voormalig Paleis in den Haag bestemd heeft om 'er de Zonen van zijne braven te huisvesten; dat zij hunne Jongskens, welke wel geschapen en zonder zulke gebreken zijn, die hun de hoop benemen om te eeniger tijd met nut te dienen, kunnen aanbieden, om in dit Institut te worden toegelaten; — dat deze kinderen; door het Vaderland aangenomen, aldaar gevoed, opgebragt en verzorgd zullen worden, tot dat zij in Jaren en Ligchaams-krachten gevorderd zullen zijn, om onder de Vanen van hunnen Koning te worden geschaard, en, door de dienſten welke zij in staat zijn te bewijzen, als dan hunne erkentenis voor de genotene weldaad te betoonen.

Zeg hen, dat hunne Zonen in het voorsz Institut zulk eene der ligchamelijke krachten ontwikkelende opvoeding zullen genieten, welke hun in staat zal stellen, om eenmaal de brave Verdedigers van den besten Koning, hunnen weldoener en meester te worden.

Zeg

(2)

Zeg hen, dat men tracten zal, hun alle Militaire deugden intenprenten, ten einde zij bij vervolg de vreugde hunner Onders en de roem van het Vaderland worden; maar zeg hen tevens, dat deze onschatbare weldaad, door den Koning alleen voor die Kinderen bestemd is, welke geheel en al aan hem worden overgegeven, en dat wanneer dezelve, gedurende eenige jaren door zijne milddadigheid gevoed en onderhouden zullen zijn, zij zich van de op hun liggende schuld zullen moeten kwijten, door het onthelzen van den Militairen stand. En zullen dezelve alzoo in de kracht van het woord *Soldaten van het Vaderland* zijn, en van die denkbeeld worden doordrongen, dat zij, wanneer de nood het vereischt, hun bloed voor hetzelve met bereidwilligheid zullen storten.

Hoe edel nu deze bestemming zij, wil Zijne Majesteit echter niemand gedwongen hebben dezelve optevolgen; Hoogstdezelve verlangt, dat de afstand, welke de Onder-Officieren en Soldaten van hunne Kinderen aan hem zullen doen, vrijwillig geschiede.

Het voorregt het welk door het Institut aangeboden wordt, zult gij hen derhalve *voorstellen, en hun noodigen* om zich te verklaren nopens het aanbod, het welk hun wordt gedaan.

Ik zal dan ook zoo spoedig mogelijk van U te gemoet zien, eene summiere opgave van het getal der Kinderen, welke door de Onders vrijwillig aangegeven zijn, om in het Institut te worden toegelaten, welke summiere opgave nogtans in vier Colonnes zullen behooren te worden onderscheiden, namelijk in de eerste, de Kinderen beneden de drie Jaren, die van drie tot zeven Jaren, in de tweede Klasse, die van zeven tot tien Jaren, in de derde Klasse en in de vierde, die van tien tot veertien Jaren.

Deze opgave ingekomen zijnde, zal vervolgens naar aanleiding van de bepalingen, welke omtrent de jaren der eerst aan te nemen Kinderen, zullen worden gemaakt, door mij worden beoordeeld en nader ter Uwer kennis gebragt worden, welke in de eerste plaats, en welke naderhand en successivelijk in hetzelve Institut zullen kunnen worden ontvangen.

Ik heb de eer mij met achting te noemen

De Minister voornoemd,

hun intrede moesten de jongelui op een afgezonderde plaats gereinigd worden, hun haren moesten worden geknipt en zij moesten gekleed worden in het uniform van het Instituut. Indien zij nog geen kinderpokken hadden gekregen, zouden zij meteen gevaccineerd moeten worden. Eenmaal aangenomen moesten de kwekelingen regelmatig worden gecontroleerd. De staatsraad stelde vervolgens dat kinderen die niet voldeden of waarvan verwacht werd dat zij geen goed militair zouden worden, teruggezonden moesten worden naar de plaats waar zij vandaan waren gekomen[44]).

Ten aanzien van de huisvesting had staatsraad Brugmans mijns inziens, zeker voor die tijd, goede ideeën. De slaapvertrekken moesten onderscheiden worden van de dagverblijven. Zij moesten overdag gelucht worden en ook tijdens de nacht moest ventilatie mogelijk zijn. De kwekelingen moesten slapen in eenmanskribben die ongeveer 75 cm van elkaar af moesten staan. De slaapzalen moesten elke dag grondig worden gereinigd[45]).

Brugmans was van mening dat er een onderverdeling gemaakt moest worden per leeftijd namelijk een eerste klasse voor de kwekelingen van zes tot negen jaar, een tweede van negen tot dertien jaar en een derde klasse van dertien jaar en ouder. Elk van die klassen moest weer onderverdeeld worden in zogenaamde smaldelen van tien of twaalf jongens met een oudere kwekeling als opzichter[46]).

Ook over het voedsel had de staatsraad nagedacht. Het ontbijt moest bestaan uit goed gekookte droge gort met voor de jongste kwekelingen een beetje melk erover, aangevuld met een snee droog brood van tweederde zuiver tarwe en eenderde rogge gebakken. Het middageten op zondag, dinsdag en donderdag zou moeten zijn voor elke kwekeling eenderde pond vlees en eentiende pond gort of rijst met groenten. Op maandag, woensdag en zaterdag stamppot wortelen of kool met rundervet. Vrijdag gestoofde stokvis en aardappelen met zout, mosterd en azijn. Iedere kwekeling zou daarbij nog een snee brood krijgen. Het avondeten zou bestaan uit karnemelkse pap met gort, eveneens aangevuld met een snee brood. Als drank werd zuiver water geschonken. Behalve het brood dat per portie uitgedeeld moest worden, zouden de kwekelingen van het andere net zoveel mogen nemen als zij wilden. De staatsraad begrootte de kosten van de voeding op viereneenhalve stuiver per kwekeling per dag[47]). Lichaamsoefeningen zouden het belangrijkste onderdeel van de opvoeding moeten uitmaken, daar alles gericht moest zijn op het militair worden. Daarnaast zou handwerken gegeven

moeten worden tot algemeen nut en uit kostenbesparende overwegingen. Een timmerwerkplaats op het Instituut vond Brugmans dan ook noodzakelijk[48]).
Zoals reeds eerder vermeld zouden alle kwekelingen les moeten krijgen in lezen en schrijven en de besten onder hen in rekenen. Speciale spel- en leesboeken zouden moeten worden aangeschaft die betrekking moesten hebben op de militaire stand. Deugd, ware eerzucht en eerbied voor God waren aangelegenheden die eveneens onderricht moesten worden. Vele zaken die door staatsraad Brugmans waren voorgesteld, werden overgenomen in het decreet van 29 juli 1808 en daarna daadwerkelijk uitgevoerd[49]).

Het decreet van 29 juli 1808

Bij decreet nr. 21 van 29 juli 1808 maakte koning Lodewijk bekend op welke wijze hij zich het Instituut van de Koninklijke kwekelingen voorgesteld had en hoe hij die gedachte uitgewerkt wilde zien[50]). Alle kinderen die op kosten van het Rijk of een publieke instelling werden verzorgd vielen nu onder de regeling van het Kwekelingeninstituut. Zij waren bij het Instituut ingedeeld vanaf hun geboorte tot hun achttiende jaar. Daarna zouden zij worden opgenomen bij het leger of de vloot. De kwekelingen werden ingedeeld in vier klassen: onder de eerste vielen de kinderen tot drie jaar, onder de tweede klasse die van drie tot zeven jaar, in de derde klasse kwamen de kinderen tussen de zeven en veertien jaar en tenslotte in de vierde klasse de jongens van veertien tot achttien jaar. De eerste twee klassen zouden te Utrecht opgericht moeten worden. De derde klasse moest komen op het Binnenhof te Den Haag en de vierde klasse in Utrecht of in het legerkamp te Zeist. Artikel 8 van dit decreet schreef voor dat kwekelingen die na één jaar ongeschikt bleken voor de militaire dienst naar een liefdadige instelling gezonden moesten worden teneinde daar een vak te leren dat bij hun geestelijke of lichamelijke vermogens paste. Kwekelingen van twaalf jaar en ouder moesten bewapend worden als infanteristen, maar wel met aangepaste lichte en verkleinde geweren[51]).
De indeling in vier klassen bleef op papier bestaan maar de eerste twee klassen werden nimmer opgericht. Zelfs het verslag van staatsraad Gerrit Ferdinand baron van Asbeck van 9 maart 1811, waarin hij terugblikte op de jaren van het Kwekelingeninstituut repte er niet over[52]). De vierde klasse heeft slechts kort bestaan, maar hierover later meer. De derde klasse van Koninklijke kwekelingen was derhalve de enige die van 1808 tot 1811 bestaan heeft. Zij was gehuisvest op het Binnenhof te Den Haag en werd zelfs voor korte tijd uitgebreid met een dependance in het kasteel te Honselaarsdijk, de zogenaamde 'succursale'. Over deze succursale volgt eveneens later meer.

De staf van de Kwekelingen van de derde klasse

Toen het besluit was genomen dat op het Binnenhof te Den Haag het Instituut van de derde klasse der Koninklijke kwekelingen gevestigd zou worden, moesten de directeur en een staf worden benoemd die op hun beurt voor het overige personeel moesten zorgdragen. Voorts zouden zij worden belast met de praktische invulling van het koninklijk decreet van 1808.

Tot directeur-generaal werd benoemd G. F. van Asbeck die verantwoordelijk zou zijn voor de algemene gang van zaken, zoals inspecties en controles van zowel de diverse etablissementen als van de betrokken kwekelingen[53]). Op 9 januari 1809 legde de gewezen prefect van het paleis van de koning te Amsterdam de volgende eed af: '...Ik zweere Getrouwheid aan den Koning en Gehoorzaamheid aan de Constitutie van het Rijk, ik belove en zweere deugdelijk te zullen naarleven de Instructiën die aan mij in mijnen opgedragen Post zullen worden gegeven en mij in alles naar de geest der instellingen voor de Koninklijke Kweekelingen te gedragen...'[54]).

Tot kolonel-directeur werd op 27 mei 1808 aangesteld Carel Georg Ampt geboren te Oppenheim op 29 februari 1746. Hij kwam op 24 mei 1758 in dienst als cadet bij het Regiment Zwitsers van Bouquet, werd op 24 april 1804 kolonel bij het Korps Mariniers, hij werd op 24 september 1806 onderdirecteur der Nationale werving, op 24 september 1807 directeur Algemene werving te Gorinchem. Daarna volgde zijn benoeming bij de kwekelingen. Ampt had deelgenomen aan de campagnes in Noord-Holland in 1799 en in Duitsland in 1800[55]).

Als plaatsvervanger kreeg Ampt toegewezen Abraham Jochim geboren te Breda op 2 maart 1765. Jochim werd in december 1770 cadet bij het Regiment Zwitsers van Bouquet. Op 28 juni 1805 werd hij kapitein-kwartiermeester bij het 1e Regiment van Linie, op 1 januari 1808 kwartiermeester-thesorier bij het 2e Regiment van Linie. Op 30 september 1808 werd hij kapitein-kwartiermeester-thesorier bij de kwekelingen. In 1793 en 1794 deed hij mee aan de veldtochten in Brabant, in 1797 werd hij geëmbarkeerd op Texel en in 1800 en 1801 was hij in Duitsland op campagne in de functie van commissaris van Oorlog[56]).

Verdere officieren:
Christiaan Eberts geboren te Wenen op 19 december 1761. Deze werd sergeant-volontair in het Regiment Van Ruisch op 6 februari 1747 vervolgens kwam hij op 12 juni 1783 bij het Regiment Monster. Kapitein werd hij op 9 juli 1795 bij het 2e Bataljon van de 6e Halve Brigade. Op 3 oktober 1806 volgde zijn benoeming tot kapitein bij de Binnenlandse werving. Op 1 januari 1809 kwam hij bij de kwekelingen in de rang van kapitein. Eberts was op 11 januari 1797 geëmbarkeerd op Texel en was op 10 september 1799 gewond geraakt tijdens de acties in Noord-Holland[57]).
Georgius Leonardus Colthoff geboren te Engelen in het Land van Heusden op 28 april 1756. In maart 1773 werd hij cadet bij het Regiment van luitenant-generaal d'Envie. Op 23 april 1793 werd hij eerste luitenant doch op 11 februari 1795 teruggesteld. Als eerste luitenant kwam hij op 6 september 1808 bij de kwekelingen[58]).
Ferdinand Wesselman geboren te 's Hertogenbosch op 11 september 1765. Op 23 juni 1784 werd hij secretaris bij het Regiment Zwitsers van Turler. Luitenant-kwartiermeester werd hij op 6 augustus 1802 bij het 3e Bataljon van de 2e Halve Brigade. Op 6 september 1808 volgde zijn plaatsing als eerste luitenant bij de kwekelingen. Wesselman had deelgenomen aan de campagnes in Brabant in 1793 en 1794 en in Duitsland in 1806 en 1807[59]).
De officieren vormden onder voorzitterschap van kolonel Ampt de Raad van Administratie van het kwekelingeninstituut der derde klasse. (formeel bestond deze raad uit kolonel Ampt, kapitein Eberts en de luitenants Colthoff en Wesselman, maar alle stukken van de raad werden ondertekend door alle officieren)[60]).

Vanzelfsprekend moesten de lagere functies ook worden vervuld. Zo werden sergeant-majoor Struman en sergeant Kern aangesteld als opzichter en instructeur. En Godfried Gohl en Christoph Schmid beiden van het 6e Regiment van Linie werden te werk gesteld als kok en infirmier (ziekenbroeder RN). Marcus Voorburg van het 3e Regiment Jagers werd aangesteld als fourier[61]). Kolonel Ampt moest zich bij zijn keuze van personeel wel beperken tot oudere militairen. Zo kwam hij terecht bij de acht compagnieën Veteranen en bij het 2e en 6e Regiment Infanterie van Linie. Hij verkreeg autorisatie om twaalf oude soldaten aan te stellen als portiers en oppassers en een gehuwde sergeant-majoor zonder kinderen als hospitaalmeester[62]).

De inrichting en de huishoudelijke dienst van het Instituut

Kolonel Ampt en zijn Raad van Administratie hadden niet alleen te maken met personeelsaangelegenheden. Inrichting van de keuken en de infirmerie, het aankopen van bedden en stoffen voor kleding, het doen van bestellingen voor uitrustingsstukken en geweren, dit alles behoorde eveneens tot hun werkzaamheden. Er kwam nogal wat kijken bij die inrichting. Als voorbeeld hiervan de aankoop van benodigdheden van de keuken van het Instituut die berekend was op dat moment voor een capaciteit van duizend kwekelingen: koperen scheplepels, schuimspanen en lampen; blikken lantaarns, trechters en olie- en azijnmaten. Verder van ijzer; kachels, vleeshaken en vleesvorken, hakmessen en bijlen, tweeënzeventig kleine messen voor het schillen van de aardappels, een mes en een blok om het brood te snijden, 'weegbalansen', tangen en tafelkrabbers. Aan houtwerk waren er weegschalen en gewichten, zuurkooltonnen, roerspanen voor de ketels, vierentwintig kleine vaatkwasten voor de afwas, zes tobbes om groente te wassen, veertig drinkbakken en tweehonderd etensbakken voor de kwekelingen, een mosterdmolen en een tafel en een lessenaar voor de menagemeester en een maatlat ter grootte van één el. Voorts het benodigde aardewerk en tin. Stoelen en kapstokken voor de geëmployeerden en onderofficieren. Tevens werd voor dezen aangekocht Delftse borden van aardewerk en gereedschappen voor de ambachtslieden. En dit was alleen nog maar de inrichting van de keuken[63]).

De infirmerie moest bij een sterkte van duizend kwekelingen rekening houden met een kleine honderd zieken. Zaalruimte was er genoeg, twee zalen van vijftig bedden en een van twintig. Er waren vertrekken voor zwaar-zieken, voor de hulpchirugijn en ziekenoppassers. De infirmerie bezat een apotheek met een apothekerslaboratorium, de nodige keukens en een visiteerkamer voor de officier van gezondheid[64]).
Niet alle aanvragen werden snel en juist gehonoreerd. Kolonel Ampt klaagde op 14 februari 1809 zijn nood dat in plaats van duizend aangevraagde nieuwe dekens er zeshonderd oude werden verstrekt. Nog bedroefder was hij over het feit dat de infirmerie grote tekorten had; er ontbraken daar op datzelfde tijdstip vijftig matrassen en kussens en hondervijfennegentig dekens. Voor de schurftigen was de toestand nog nijpender. Daarvoor moesten nog vrijwel alle voorzieningen worden getroffen, daar men niet gerekend had op honderdtien van hen op een totaal van duizend jongelui[65]).

De aanschaf van de bedden zal kolonel Ampt wel slapeloze nachten bezorgd hebben. Zijn kwekelingen sliepen op zogenaamde 'Rumfortsche' bedden. Dat waren slaapkribben met een latten onderkant. Hierdoor drong tocht via de onderkant naar binnen hetgeen slecht slapen veroorzaakte. Kolonel Ampt werd geautoriseerd om de onderkant van die bedden met karsaai(soort laken RN) te laten bekleden en de kribben direct op de vloer te doen plaatsen. Hiervoor moest dan wel een raamwerk van latten worden gemaakt ter breedte van een duim en ter hoogte van driekwart duim, waar de krib in moest passen, toch zouden de bedden slecht blijven bevallen. Uiteindelijk werden maar extra dekens aangeschaft[66]). De benodigdheden voor de slaapvertrekken moesten woorden gekocht bij particulieren. Zo werd voor de bedden een contract afgesloten met de heren A. van Gogh en A. Tolles uit Den Haag die verantwoordelijk waren voor de levering van: vijftig stuks éénmanskribben met onderlagen en vijf stuks met neerslaande zijstukken; deze kostten respectievelijk *f* 14,- en *f* 15,25 per stuk. Voorts veertig stuks kleine éénmanskribben voor de infirmerie. Van de beruchte Rumfortsche bedden werden vierhonderd grote en zeshonderd stuks kleine besteld. Deze kostten ongeveer *f* 12,- per stuk. Ten behoeve van iedere kwekeling werd een kistje geleverd voorzien van een hangslot[67]). Uiteraard moesten de bedden worden voorzien van wollen dekens. Hiervan werden er vijfenvijftig aangeschaft van een model nr. 9 ten behoeve van de onderofficieren, geëmployeerden en de infirmerie en duizendveertig van model nr. 10 bestemd voor de kwekelingen en de infirmerie. Het leverantiecontract hiervoor werd gesloten met de commissarissen van de 'Baay Hall' te Leiden[68]).

Door de Raad van Administratie moesten eveneens contracten worden afgesloten met leveranciers voor verlichting en voedsel. Zo werd overeengekomen met Leendert van der Veen uit Den Haag dat hij kaarsen aan het Instituut zou leveren voor tien stuivers en acht penningen per pond. (1 gulden = 20 stuivers = 240 penningen RN) De kaarsen moesten van het beste vet gemaakt zijn met pitten van zuiver kaarsenkatoen[69]). De leveranciers van het voedsel waren Johannes Goetz (brood); Pieter van Santen Pz (vlees); J. M. Knödler (spek); B. Kaayman (gort en grutten); Van der Hoek Hermans (azijn, zout en zeep) en Jacobus van Rijn (karnemelk en boter)[70]). De kwekelingen moesten natuurlijk ook gekleed en van een uitrusting worden voorzien. De kleding bestond uit een grijs karsaaien buis voorzien van twaalf gele knopen, een grijs karsaaien pantalon, grijze wollen sokken, zwarte schoenen, een blauw gestreepte halsdoek en een bont geruite zakdoek. Door de week droegen zij een grijze politiemuts. Bij officiële gelegenheden en indien zij met verlof gingen droegen zij een zwarte ronde hoed voorzien van een cocarde, gele lis met een zwarte knoop en een zijden band waarop Koninklijke kwekelingen stond. Als onderkleding droegen zij een hemd en in de winter een karsaaien borstrok. Tot de overige uitrusting behoorde onder andere een strozak, een slaapmuts van Russisch linnen, twee borstels, twee kammen, een tinnen lepel, twee beddelakens en één 'Friesche aarden waterpot'[71]).

De stoffen voor de kleding moesten tegen sterk concurrerende prijzen gekocht worden, het liefst bij armeninrichtingen,[72]) met name die van Leiden en Rotterdam. Zo kregen deze een contract tot levering van sokken tegen een prijs van zeveneneenhalve stuiver per jaar. De particuliere firma A. Roevens uit Den Haag die tegen achteneenhalve stuiver per paar kon leveren liep het contract mis. Het verschil voor de kwekelingen bestond erin dat zij grijze in plaats van witte sokken moesten dragen. Beide armeninrichtingen mochten derhalve duizend paar grijze wollen sokken leveren[73]). Soms werden particulieren door een gemeente gesteund om een contract van het Instituut te verkrijgen. Dit was het geval met koopman en leverancier voor de Armee Willem Vlaardingerwoud uit Rotterdam. Deze kreeg steun van de Rotterdamse burgemeester J. S. van Teylingen. Beiden voerden als reden voor het verkrijgen van het contract aan, dat bij Willem meer dan twaalfhonderd jeugdige armen werkten die afwisselend arbeid verrichtten en onderwijs genoten. Willem kreeg zijn contract. Hij mocht aan het Instituut 2179 ellen grijze karsaai leveren tegen één gulden en acht stuivers per el[74]).

Leerboeken voor de Koninklijke kwekelingen

Een zaak die weliswaar onder verantwoording viel van kolonel Ampt, maar was uitbesteed aan een commissie, was die van het spel- en leesboek voor de kwekelingen. Op 10 augustus 1808 was er een opdracht uitgegaan om tot zo'n boek te komen. Al eerder is vermeld dat het schoolwezen in deze tijd was verbeterd en dat daardoor de school- en leerboeken van betere kwaliteit werden. Zo ook voor het Kwekelingeninstituut. Daar het doel van het Instituut was, het kweken van goede militairen moesten de leerboeken, dus ook het spel- en leesboek, gericht zijn op het goede van de soldatenstand. Het gevoel voor eerzucht, dapperheid, liefde voor en trouw aan

vorst en vaderland moest duidelijk in die boeken naar voren komen. Er werd een beloning uitgeloofd van veertig dukaten voor de schrijver van het beste spelboek en tachtig dukaten voor die van het beste leesboek. De commissie die benoemd werd ter beoordeling van de ingezonden werken bestond uit O.Z. van Sandeck, commandant en directeur der studiën van de Koninklijke Militaire School te Honselaarsdijk, P. M. Gneissen, lid van de Hooge Militairen Vierschaar te Den Haag, D. Bruce, commandant van het 4e Regiment van Linie te Brielle, A. van den Ende, inspecteur van het Lagere Schoolwezen te Haarlem. De commissie stond onder voorzitterschap van baron Van Asbeck. Het schoolboek moest volgens de meegekregen richtlijnen niet alleen inhoudelijk goed zijn maar zeer pertinent de kwekelingen duidelijk maken wat hun plichten als '...braaf soldaat of matroos...' waren. Duidelijk bleek uit de richtlijnen dat geen hogere rang dan die van onderofficier van de kwekelingen werd verwacht. Zelfs alles wat extra zou zijn of verwacht werd boven de aandacht van de kwekelingen uit te gaan moest worden geschrapt[75]).

De volgende werken werden ingezonden:

a. Spelboek met titel 'Is het niet raak, het is mis'.
b. Spelboekjes met voorbericht onder de titel van 'Ut desint vires, tamen est laudanda voluntas'
c. Spelboekje met zinspreuk 'Tot nut voor Hollandsch Koningrijk'
d. Spelboek 'De kennis der beginzelen van ieder ding schijnt moeilijk'
e. Spel en leesboek met spreuk 'Quo semel est imbuta recens, servabit odorem testa diu'
f. Schoolboek der schrijf-, spel- en leeskunst 'Uit klein wordt groot'
g. Een tweedelig leesboek 'De kunst beklimt de hoogste trappen, daar Koningen de wetenschappen bemoedigen door hunne gunst'
h. Leesboek 'Kennis veredelt den Mensch; zij is de spoorslag tot ware dapperheid'
i. Zedekundig leesboek in de vorm van geschiedenissen 'Croix ou Pile'
j. Leesboek 'Diepen Eerbied voor zijn Koning'
k. Eerst leesoefeningen 'Tamen extendere factis, hoc vitutis opus'[76]).

De keuze scheen erg moeilijk te zijn want op 27 april 1810 was er door de commissie nog steeds geen uitspraak gedaan over welk boek geschikt zou zijn voor de kwekelingen. De Minister van Oorlog verzocht derhalve de commissie spoed te betrachten[77]).

Het Kwekelingeninstituut op het Binnenhof in bedrijf

De eerste kwekelingen

Terwijl men bezig was met het Instituut op het Binnenhof, met het maken van reglementen, met het inkopen van goederen en met het doen van voordrachten voor leerboeken, kwamen de eerste kwekelingen eind november 1808 in Den Haag aan. Men had grote zorgvuldigheid betracht bij het werven van de gegadigden, want men wilde waarschijnlijk incidenten zoals in 1806 voorkomen. Het hoofd van het 1e Bureau van de 1e Divisie van het Ministerie van Oorlog meldde een en ander in die geest op 27 oktober 1808 aan koning Lodewijk[78]). In deze brief werd aan de koning voorgesteld geen dwang te gebruiken bij de werving (te zijner tijd) van de kwekelingen der vierde klasse maar af te wachten hoe de completering van de derde klasse zou verlopen. Weerstand werd nog steeds verwacht van besturen van wees- en armenhuizen en daarom werden eerst de kinderen uit de Armee en die van onvermogende ouders uit de burgerstand opgeroepen. Alleen al met deze kinderen meende het bureauhoofd het etablissement voor de derde klasse volledig te kunnen vullen[79]).

En inderdaad kwamen de eerste kwekelingen der derde klasse uit het leger. Op 16 en 17 november 1808 werden vijfendertig kinderen

van het 8e Regiment Infanterie (depot) te Amsterdam, negentien kinderen van de 1e Compagnie Veteranen te Amsterdam, drieëntwintig kinderen van de Korpsen der Garde, zestien kinderen van de 7e Compagnie Veteranen te Naarden en vijftien kinderen van de 8e Compagnie Veteranen te Muiden in Amsterdam gekeurd door staatsraad Brugmans. Achtentachtig van hen werden een dag later doorgestuurd naar het Kwekelingeninstituut op het Binnenhof. Vrij snel hierna volgden kinderen van alleenstaande ouders, meest van weduwen van militairen of van alleenstaande mannelijke militairen. Deze kinderen kwamen uit Amersfoort, Haarfeld, Groningen, de Bilt, Nijmegen, Leiden, Amsterdam, Den Bosch en Deventer. Hun leeftijd varieerde van zeven tot zestien jaar[80]). Pas op 2 december 1808 kreeg de burgemeester van Amsterdam een oproep om wezen uit het Aalmoezeniersweeshuis tot kwekelingen te laten maken. Van de zeshonderdzevenenzeventig kinderen tussen de zeven en veertien jaar moesten de honderd meest geschikten naar het Binnenhof; de eerste groepen uit dit weeshuis zouden in januari 1809 in Den Haag aankomen[81]).

Op 10 december 1808 zond kolonel Ampt een overzicht aan de Minister van Oorlog. De sterkte bedroeg op dat moment honderdnegentig kwekelingen, onder hen enigen die nog geen zeven jaar oud waren en die problemen opleverden voor de staf van het Instituut. Er waren ook jongens van zeventien en achttien bij maar deze konden op het Instituut goed worden gebruikt. De kolonel verzocht met het oog op te

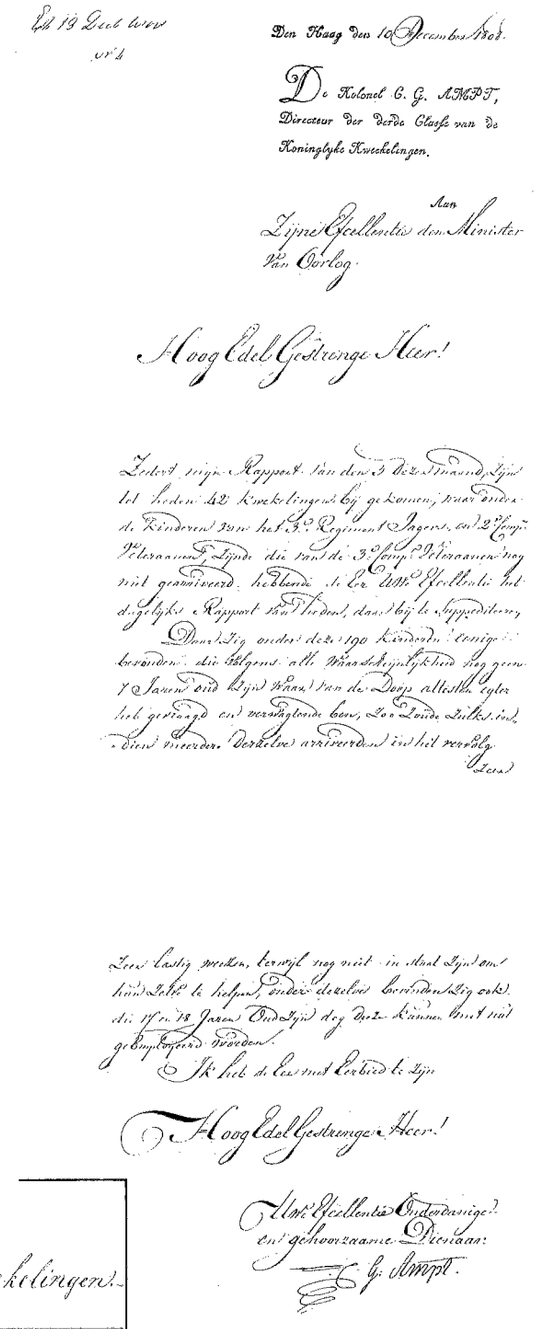

Den Haag den 10 December 1808.

De Kolonel C. G. AMPT,
Directeur der Derde Klasse van de
Koninglyke Kwekelingen.

Aan
Zyne Excellentie den Minister
Van Oorlog.

Hoog Edel Gestrenge Heer!

Zeer Eastig meerden, terwyl nog niet in staat Zynde om
hunne Zelve te helpen, onder dezelven bevinden Zig ook
die 17 en 18 Jaren Oude Zyne, dog deze Kinderen niet
geëmployeerd worden.

Ik heb de Eere met Eerbied te Zyn

Hoog Edel Gestrenge Heer!

Uwe Excellentie Onderdanige
en gehoorzaame Dienaar.
G. Ampt.

Dagelyks Rapport rande 3de Klasse der Koninglyke Kwekelingen.

Den Haag den 10de December 1808.

De Kolonel en Directeur
G. Ampt.

jonge kwekelingen om in het vervolg de kinderen een doopattest te laten meenemen wanneer zij zich op het Instituut kwamen melden. Het bij deze brief gevoegde dagelijks rapport gaf een beeld van de sterkte der kwekelingen en hun indeling naar geloof. Zo waren er van de honderdnegentig kwekelingen zesennegentig gereformeerd, zevenenzeventig katholiek en drieëntwintig Luthers. Er lagen achttien kwekelingen in de ziekenzaal en er waren negentien schurftigen. De staf bestond inmiddels, hetgeen blijkt uit deze bijlage, uit veertig personen waaronder vier ambachtslieden, twee naaisters en één schoolmeester. Als ontbijt aten de kwekelingen ook die dag GORT[82])!
Begin 1809 kwamen de eerste kinderen van de wees- en armenhuizen op het Binnenhof aan. Het Roomsch armenhuis uit Den Haag zou dertien jongens leveren tussen zeven en zeventien jaar. Via de armenzorg van Amsterdam en Den Haag en via de diaconie van de Nederduits Gereformeerde gemeente eveneens uit Den Haag, kwamen nog eens een kleine dertig jongens op het Instituut aan. Doch militaire kinderen bleven eveneens komen zoals vijf jongens van het 6e Regiment Infanterie. Dezen waren opgeleid tot pijper maar konden beter terecht op het Kwekelingeninstituut[83]).
Sedert eind januari 1809 kwamen de aanmeldingen snel achter elkaar en vanuit alle hoeken van het Koninkrijk. De weerstand tegen het Instituut, zo die er was, nam eveneens af. Zo boden de Roomschkatholieke Armbezorgers te Leiden door tussenkomst van staatsraad Brugmans veertien jongens 'met genoegen' aan. Al deze jongens waren gezond en 'bekwaam'. Een van hen was de zestienjarige Cornelis Jonkers, hij was 'bekwaam maar schurftig'[84]).
De diaconie van de Lutherse gemeente te Den Haag deed een dringend beroep op het Ministerie van Oorlog om kinderen geplaatst te krijgen. Deze kinderen waren van armlastige ouders die hun kinderen graag en liefst zo snel mogelijk verzorgd wilden zien[85]). Utrecht leverde via de plaatselijke militaire adjudant een tiental kinderen. Uit Heusden, Gouda, Den Haag, Haarlem kwamen militaire kinderen. En het Aalmoezeniersweeshuis te Amsterdam en het Burgerweeshuis te Leiden droegen tevens hun steentje bij[86]).

Niet alleen door werving of door groepsgewijze verzending kwamen de kinderen bij het Kwekelingeninstituut. Individuele acties waren er ook, zoals in het geval Margaretha Hubner woonachtig te Den Haag. Zij was huisvrouw van Jean Pierre Boenel soldaat bij de 7e Compagnie, 1e Bataljon van de 7e Halve Brigade. Sedert de campagne in Noord-Holland in 1799 had zij niets meer van haar man gehoord. Zij had op het moment van de aanvraag (13 Februari 1809) twee zoons en één dochter, was ziekelijk, zonder inkomsten en leefde derhalve van liefdadigheid. Daarom verzocht zij aan de Minister van Oorlog opname bij de kwekelingen van haar beide zoons; Jean Pierre oud ruim 12 jaar, geboren te Woerden en Jacobus oud circa 9 jaar, geboren te Den Haag. Het verzoek werd ingewilligd[87]).
Er waren ook andere redenen. Zo wilde de gepensioneerde luitenant J. Götte zijn beide zoons Johannes en Christiaan geplaatst zien op een Militaire school, doch daar was geen plaats voor hen. Daarop verzocht vader Götte om plaatsing van zijn zoons bij de kwekelingen[88]).
Armbestuurderen beschikten zelden over grote bedragen om de aan hen toevertrouwde wezen en armlastigen voortdurend te kunnen verzorgen. Vandaar dat de Grootarmmeesteren der Gereformeerde Gemeenten van 's-Gravenzande, Dirk Gertitsz Tammerijn kwijtwilden. Deze jongen was 14 jaar oud, sterk en gezond, maar hij moest van de armenkas worden onderhouden omdat hij niet geplaatst kon worden bij de boerenstand, noch dat er ander werk voor hem was. Tevens kon Dirk niet voor zichzelf zorgen. Het Instituut der Kwekelingen moest uitkomst bieden[89]).

Inherent aan het opnemen van zovele kwekelingen in zo'n korte tijd was dat er verzoeken om ontslag kwamen en dat er bij gebleken ongeschiktheid afkeuringen volgden. Zo verzocht Marinus Darvus, korporaal in de 1e Compagnie Veteranen zijn zoon Machiel terug te mogen nemen daar de jongen zeer jong en ziekelijk was. Jan Tetteroo, fuselier bij het 8e Regiment Infanterie verzocht hetzelfde voor zijn zoon Frans[90]).
En op verzoek van de moeder van Carel Claus, namelijk Johanna Bruinsma huisvrouw van Peter Claus schoenmakersbaas van het 8e Regiment, werd Carel van het Instituut afgenomen. De reden was dat de jongen in het Amsterdamse Aalmoezeniersweeshuis was ondergebracht en van daaruit aangemeld was als kwekeling, terwijl zijn ouders om militaire redenen in Duitsland verbleven[91]).
De redenen waarom men werd afgekeurd waren niet zo veelvuldig. Jongens van zeven, acht en negen jaar werden veelal afgekeurd omdat zij 'alle nachten in bed waterden' of 'zich alle nachten bevuilden'. Voor de oudere jongens gold als afkeuringsgrond meestal dat zij te klein waren voor hun leeftijd[92]).
Ondanks verzoeken om ontslag en afkeuringen werd het getal van duizend kwekelingen snel bereikt en bleef vrij constant. Volgens de

rangeerlijst (sterktestaat RN) van 28 juli 1809[93]) waren er op dat moment negenhonderd kwekelingen: zeventien van zeven tot acht jaar; drieëndertig van acht tot negen jaar; vijfentachtig van negen tot tien jaar; honderdzes van tien tot elf jaar; honderddertig van elf tot twaalf jaar; honderdzesentwintig van twaalf tot dertien jaar; honderdvijfenveertig van dertien tot veertien jaar; honderdzesenveertig van veertien tot vijftien jaar; zesentachtig van vijftien tot zestien jaar; negentien van zestien tot zeventien jaar; zes van zeventien tot achttien jaar en één van negentien jaar. Op twintig juni 1809 was men echter al bang om boven de duizend uit te komen, daar er niet genoeg voorzieningen op het Instituut waren qua legering en kleding. Kolonel Ampt moest zich houden aan een getal van duizend jongens, er mocht geen overschrijding plaats vinden van dit aantal. Op drieëntwintig en dertig oktober van dat jaar was er weer sprake van overschrijding, dit scheen hoe langer hoe meer voor te komen, maar nu mochten honderd jongens extra worden aangenomen. Er mochten daar aankopen voor worden gedaan[94]). Al deze ontwikkelingen maakten een strenge regelgeving noodzakelijk.

Het Generaal Reglement en andere bepalingen

Het Generaal Reglement bepaalde de diensten van de onderofficieren en geëmployeerden en rechten en plichten der Kwekelingen der derde klasse. Zo bepaalde artikel 1 dat tien kwekelingen werden ondergebracht in escouades en dat tien escouades tezamen één compagnie vormden[95]). De drie adjudant-onderofficieren die het Instituut rijk was moesten bij toerbeurt drie diensten verrichten. De eerste dienst behelste de verantwoordelijkheid voor de dagelijkse gang van zaken, zoals het indienen van rapporten en het bijhouden van menagelijsten. De tweede dienst hield in de controle van de kazernering, het naleven van de etenstijden, het toezicht op magazijnen en properheid van de gedragen kleding, controle op gereedschappen, het laten luchten van slaapvertrekken enzovoort. De derde dienst behelsde het geven van exercitie en controle op het schoolgaan der kwekelingen en supervisie over de onderofficieren[96]). Artikel 2 hield in het aankweken van militaire discipline en denkwijzen, algemene opvoeding, reinheid op kleding en lichaam. Tevens hield dit artikel in dat kwekelingen geleerd werd dat orders opgevolgd moesten worden maar dat zij zich ook over meerderen konden beklagen. Van groot gewicht was in dit artikel de uitleg van de bedoeling van het Instituut. Koning Lodewijk wilde elke kwekeling een kans geven zich te ontwikkelen in het lezen, schrijven en rekenen, in diverse ambachten, maar dat het voornaamste doel was het kweken van goede militairen. Artikel 4 vermeldde dat de kwekelingen elke ochtend met een tromslag tot de parade op de place d'armes (het plein op het Binnenhof RN) geroepen werden waar hun de bijzonderheden voor die dag zouden worden medegedeeld[97]).
In een aparte bijlage over het onderwijs stond dat per dag drie uren werd lesgegeven ('s morgens één en 's middags twee uren) in lezen en schrijven en voor de beste kwekelingen les in rekenen[98]).

Richtlijnen voor het Instituut ontstonden mede door gehouden inspecties zoals die door de Minister van Oorlog op 22 december 1808. Er werd bij die inspectie vooral gelet op eventuele lichaamsgebreken van de kwekelingen, of zij de juiste leeftijd hadden en of degenen die veertien jaar waren geworden, geschikt konden worden geacht voor de dienst van militair. Degenen die niet geschikt waren moesten van het Instituut worden verwijderd. Voorts werd opgedragen aan de staf van het Instituut om rangeerlijsten op te maken waarop leeftijd en lengte der kwekelingen vermeld moesten staan. Deze lijst was verdeeld in jaarklassen en wel zodanig dat kinderen van zeven tot acht jaar in de eerste klasse werden vermeld, die van acht tot negen jaar in de tweede klasse enzovoorts. Er moest door de staf verder op worden gelet dat bij aanname van geëmployeerden zoveel mogelijk gebruik werd gemaakt van (liefst ongehuwde) militairen. Ten aanzien van sport, spel, exercitie en het leren van ambachten kwam ook uit dit inspectierapport naar voren dat het militair worden vooropstond. Er werd door de inspecteur op gewezen dat alleen gezond voedsel genuttigd mocht worden. Snoepen zou leiden tot ondeugden en daarom moesten marketensters die zich op en bij het Binnenhof bevonden worden verwijderd.
Aan het eind van het rapport wees de Minister van Oorlog er nog op dat de kwekelingen er voortdurend op gewezen moesten worden dat zij door koning Lodewijk op het Instituut konden verblijven en dat zij aan hem al het goede hadden te danken. Deze weldaden legden hun de verplichting op om koning en vaderland in de toekomst getrouw te dienen[99]).
Als resultaat van het inspectierapport moesten twintig kwekelingen worden teruggezonden naar de korpsen en gemeentelijke armbesturen. Duidelijk werd door de inspecteur gesteld dat een en ander met omzichtigheid voor de betrokkenen zou moeten gebeuren en dat zij met voldoende kleding op pad moesten gaan '...om tegen de guurte van het saison genoegzaam gedekt te zijn...'[100]).

Doordat gehamerd werd op het handhaven van maximum en minimum leeftijden, waar overigens tegen gezondigd zou blijven worden, op het onderkennen van gebreken en op het afkeuren van te kleine jongens, werd onder andere het invoeren van een lengtetabel noodzakelijk. Sedert 20 april 1809 werden de volgende normen voor aanname of afkeuring van kwekelingen gehanteerd, waarbij de maten genomen werden in Rijnlandse voet, duim en streek (1 Rijnlandse voet = 0,308 meter = 12 duim = 48 streek RN)[101]).

Ouderdom	Vereiste lengte			
in jaren	voet	duim	streek	cm
8	3	8	3	113,6
9	3	10	1	118,7
10	4	–	–	123,2
11	4	1	2	127,4
12	4	3	–	130,9
13	4	4	2	134,7
14	4	7	1	141,8
15	4	8	2	144,0
16	4	11	2	152,7
17	5	1	–	156,6
18	5	2	2	159,1

Een militaire organisatie als van het Kwekelingeninstituut had niet genoeg aan het Generaal Reglement. Er moest een strakke tijdsindeling komen en die kwam op 20 maart 1809[102]). De reveille voor de kwekelingen was om zeven uur, 's zomers om vijf uur. De ingedeelde onderofficieren moesten een half uur eerder opstaan om te kunnen surveilleren. Na het opstaan volgden het wassen en aankleden, het oprollen van lakens en dekens en het luchten der kamers. Het schoonmaken van de slaapkamers gebeurde tussen half negen en half tien. Na die tijd mochten de kwekelingen niet meer op de kamers komen tot 's avonds tegen bedtijd. Ontbeten werd er om acht uur, 's middags werd gegeten om één uur en 's avonds om acht uur. Voor het schoonmaken van groenten werden iedere dag twintig jongens per compagnie aangewezen. Van half tien tot half elf 's ochtends werd exercitie met en zonder geweer gehouden waarna lichaamsoefeningen en spelletjes volgden voor degenen die niet op school gingen. Ook 's middags waren er weer exercitiën en lichaamsoefeningen. Van vijf tot zes uur 's middags kregen de kwekelingen dans- en schermles. Om negen uur 's avonds was het bedtijd. De zaterdagen waren voor de kwekelingen bestemd om zichzelf, hun kleren en hun wapens te reinigen. Iedere zondagmorgen om acht uur werd een uitgebreide inspectie gehouden waarbij iedereen, uitgezonderd zieken en wachthebbenden, aanwezig moest zijn. De zondag was bestemd voor het doen van godsdienstoefeningen en rust voor zover de dienst dat toeliet[103]).

Uitbreiding van het Instituut

De Koninklijke kwekelingen der vierde klasse

In tegenstelling tot de derde klasse der Kwekelingen op het Binnenhof was de vierde klasse een kort leven beschoren. De opzet was grootschalig. Op 10 juni 1809 had koning Lodewijk opdracht gegeven dat alle kinderen van zestien jaar en ouder die in wees- en armenhuizen verbleven, of verzorgd door charitatieve instellingen voor 1 juli 1809 te Utrecht verzameld moesten worden. Het verzenden van de aspirant-kwekelingen der vierde klasse moest gebeuren per veertig of vijftig jongens onder leiding van onderofficieren. Men marcheerde te voet naar Utrecht of werd over water vervoerd volgens het toen geldende marsreglement te water. Betaling van de soldij zou in Utrecht plaatsvinden à raison van zeven stuivers per man per dag. De begeleidende onderofficieren kregen een reisvergoeding van drie stuivers 'per uur gaans'[104]).
Kolonel Ampt, tijdelijk in Utrecht aangesteld als commandant der vierde klasse, moest de jongens opvangen. Hij had opdracht gekregen deze klasse zo sterk mogelijk te maken. De planning was om vijftienhonderd tot tweeduizend man bij elkaar te brengen die behandeld zouden worden als ordinaire (gewone RN) troepen. Per compagnie moesten worden ingedeeld; een luitenant als commandant, twee sergeanten, twee korporaals en tachtig kwekelingen waaronder twee als tamboer. Tien compagnieën vormden een bataljon. De sterkte van de vierde klasse zou twee bataljons moeten bedragen[105]). Het kader zou worden geleverd, want daarin kon de vierde klasse niet zelf voorzien, door het 3e, 4e en 9e Regiment Infanterie van Linie en het Regiment Artillerie te Voet. Twee sergeanten, oorspronkelijk ingedeeld bij het 8e Regiment van Linie, kwamen van de derde klasse uit Den Haag waar zij tijdelijk waren tewerkgesteld. Dit waren Nicolaas Anten en Arie Dijkers. Zij ontvingen hiertoe nieuwe kleding zoals een witte soldatenrok, een witte pantalon, een wit vest, zwarte schoenen en lange zwarte slobkousen. Na een kortstondig verblijf bij de vierde klasse zouden zij overgaan naar het Legioen Velites[106]).

De aanmelding verliep echter uitermate moeilijk. Meldingen van gemeentebesturen logen er niet om. De gemeente Bleiswijk schreef aan de landdrost van Maasland dat er niet alleen geen wees-

en armenhuizen binnen de gemeentegrenzen waren maar tevens dat geen jongelingen waren te vinden die zich vrijwillig wilden melden[107]). Soortgelijke berichten kwamen binnen uit onder andere Zoetermeer, Zoeterwoude en Zegwaard. Noordwijkerhout en de Zilk konden evenmin aan de gestelde opdracht voldoen. Plattelandsgemeenten leverden over het algemeen weinig kwekelingen. De steden boekten betere resultaten zoals Rotterdam met tweehonderd aspiranten der vierde klasse[108]).
De slechte resultaten bij de werving waren de oorzaak van het terugdraaien van de gehele regeling. Op 17 juni 1809 bij decreet nr. 15 hield de vierde klasse reeds op te bestaan. De reeds aanwezige jongelui werden op 19 juni van dat jaar ingedeeld bij het Regiment Garde Grenadiers en het 3e Regiment Jagers. Kolonel Ampt keerde terug naar de derde klasse op het Binnenhof[109]).

De succursale te Honselaarsdijk

Koning Lodewijk wilde medio 1809 uitbreiding van de capaciteit van het Instituut van de kwekelingen der derde klasse. Een mogelijkheid zou zijn om meer jongelui te legeren op het Binnenhof. Een andere was uit te kijken naar een dependance. Zijn oog viel op het kasteel te Honselaarsdijk en dus kwam daar die dependance, de 'succursale van de Koninklijke kwekelingen der derde klasse', dit bij kabinetsorder nr. 19 van 30 juni 1809. Geraamde kosten voor verbouwing en herinrichting *f* 14.885,–[110]).
Het kasteel te Honselaarsdijk of Hondsholredijk viel onder de gemeente Naaldwijk in Delfland. Tijdens de middeleeuwen diende het als verblijfplaats van de heren Van Hunsel en later van die Van Naaldwijk en Van Voorne. In 1754 verkreeg prins Willem V dit bezit en liet een en ander opknappen. In 1795 werd het kasteel nationaal eigendom[111]). Na de inval van de Engelsen en Russen in Noord-Holland in 1799 werd het in gebruik genomen als 'Bataafsch militair hospitaal'[112]). Deze situatie bleef zo tot september 1802. De resterende Russische krijgsgevangenen werden overgebracht naar het hospitaal te Leiden. Het kasteel stond leeg tot 1805 toen het andermaal als hospitaal in gebruik werd genomen. Door de verwaarloosde toestand waarin het gebouw verkeerde was een en ander niet zo goed voor de genezing van de zieken. Ook werd veel van en uit de gebouwen gestolen zoals lood van de daken en losgeraakt ijzerwerk. Afbraak werd overwogen, doch bij decreet van 17 september 1806 werd bepaald dat naast de Artillerieschool te Amersfoort een militaire school moest worden opgericht voor de traditionele wapens (infanterie en cavalerie). Bij decreet nr. 22 van 8 januari 1807 zou deze school gevestigd worden in het kasteel van Honselaarsdijk. De eerste élèves werden in februari 1807 benoemd[113]). In juni 1809 werd deze militaire school naar Den Haag verplaatst, waar in februari 1810 de samenvoeging volgde met de Artillerie- en Genieschool te Amersfoort[114]). Weer stond het kasteel leeg en andermaal werd afbraak overwogen, maar de koning wilde het etablissement behouden. Op 29 september van dat jaar werd het definitieve besluit genomen tot oprichting van de succursale der derde klasse. Vijfhonderd van de oudste en meest gevorderde kwekelingen van het Binnenhof moesten naar Honselaarsdijk verhuizen[115]).

Op 15 november 1809 zouden de eerste kwekelingen op het kasteel moeten aankomen. Voor de inrichting werden uit het magazijn van de Armee te Delft de benodigde artikelen gehaald: tweehonderdvijftig stuks tweemansbedden met matrassen, strozakken, kribbekastjes en beddelakens. Voor de infirmerie werden vijftig stuks eenmanskribben met toebehoren besteld[116]). Merkwaardig is het mijns inziens dat voor de slaapzalen van Honselaarsdijk van tweemansbedden gebruik werd gemaakt terwijl voor de derde klasse op het Binnenhof voor eenmanskribben was gekozen. Daar het er bij de succursale om de oudste vijfhonderd kwekelingen der derde klasse ging, de jongens die dus het eerste naar het leger zouden moeten vertrekken, werden geweren en militaire uitrustingsstukken aangevraagd. Dit waren vijfhonderd jagergeweren 1/22 Lbs, een zelfde aantal patroontassen met zwarte riemen, een gelijk aantal geweerriemen en voor de tamboers tien koperen trommen met slagbanden en trommelstokken[117]). Ter onderscheiding van hun collega's in Den Haag zouden de jongens van de succursale, zij waren immers de besten, toevoegingen aan hun kleding krijgen namelijk een contra-epaulet op de linkerschouder van de buis (deze moest tevens dienen om de patroontasriem vast te houden) en twee gele knopen onder aan het rugpand van die buis[118]).
Uiteraard moesten aan het oude en verwaarloosde kasteel verbeteringen worden aangebracht. Ondermeer werden aanbesteed het maken van een houten vloer en brits in de provoost, het gereedmaken van een kamer voor de portier, het maken van een keuken voor de officieren, het aanbrengen van een houten pomp op de binnenplaats en het leveren van twee handbrandspuiten met toebehoren[119]).

Administratief zou de succursale onder het Binnenhof vallen, kolonel Ampt werd de verant-

woordelijke man. Honselaarsdijk kreeg wel een eigen commandant, kolonel J. L. S. van Tengnagel, en een eigen staf. Deze bestond uit kapitein H. Mascheck, luitenant J. Gerard, chirurgijn der derde klasse J. Steenberg, een adjudant onderofficier, één sergeant per vijftig kwekelingen en een korporaal-tamboer. Aan burgers kwamen er een Hollandsche zaalmeester/eerste schoolmeester voor onderricht in lezen, schrijven en rekenen op een traktement van *f* 300,– per jaar; een geweermaker voor *f* 200,– per jaar; een timmerman/schrijnwerker eveneens voor *f* 200,– per jaar; een kleermaker, een schoenmaker en een naaister voor ieder *f* 180,– per jaar[120]–.

Sedert december 1809 stroomden de kwekelingen op de succursale binnen en 13 januari 1810 werd het aantal van vijfhonderd compleet gemeld toen het 12e en laatste transport uit Den Haag arriveerde[121].
De succursale te Honselaarsdijk moest dienen als tussenstation. Op het Instituut op het Binnenhof kwamen de kinderen aan van de militairen en uit de wees- en armenhuizen. Vandaar uit werden kwekelingen aan Honselaarsdijk geleverd. Het op 6 juli 1809/22 augustus 1809 opgerichte Legioen Velites kon niet alle vrijwilligers direct betrekken uit het aanbod van jongens van zestien jaar uit die wees- en armenhuizen. Derhalve moest de succursale voor aanvulling naar de Velites te zorgen. Uit de praktijk van het Instituut was al gebleken dat de leeftijdsgrens van veertien jaar voortdurend werd overschreden tot zestien jaar en ouder. Daarom kon de succursale voldoen aan de eis tot aanvulling van het Legioen Velites. Die eis was namelijk dat de jongens een leeftijd moesten hebben van zestien jaar, een taille (lengte RN) van tenminste vier voet en tien duim en de '...nodige pysieke kracht om het geweer te dragen...'[122].

Er werd grote druk uitgeoefend door het Ministerie van Oorlog op de commandant van de kwekelingen der derde klasse. Meerdere keren wees de minister erop dat de succursale te Honselaarsdijk alleen was bestemd om jongens aan dit legioen te leveren en dat het Binnenhof diende om de succursale te completeren. Men stelde de commandant persoonlijk verantwoordelijk voor tijdige aanvulling[123].

Op 8 september 1810 kwam er een eind aan het verblijf van de kwekelingen te Honselaarsdijk. Het kasteel was weer nodig als hospitaal, nu voor de Franse troepen, de Minister van Oorlog had hiertoe na overleg met zijn collega van Marine besloten[124].

Hoelang het kasteel diende als hospitaal is niet geheel duidelijk. Volgens Morren stond het kasteel tijdens de Franse tijd leeg, althans na 1811[125]. Tot en met 1811 werd het in ieder geval gebruikt door het Geneeskundig bestuur over de Armee, hetzij als hospitaal hetzij als opslagplaats voor geneeskundige artikelen. Teruggave aan Domeinen zou moeilijkheden hebben opgeleverd daar de Fransen het kasteel als hun eigendom zagen[126].
Voor de kwekelingen der derde klasse was het kasteel te Honselaarsdijk belangrijk geweest als doorstroomhuis naar het Legioen Velites.

Het Legioen Velites

Alhoewel het Legioen Velites niet tot het Instituut van de Koninklijke kwekelingen behoorde, dient het mijns inziens toch in dit artikel te worden behandeld. Net als het Instituut diende het Legioen als leverancier van soldaten aan de Armee. Evenzo betrok het zijn jongelui uit de wees- en armenhuizen, alleen verkreeg het ook nog troepen van het Instituut. En bovenal was het een vervolg op het mislukte Kwekelingeninstituut der vierde klasse. Waarom de vierde klasse niet en het Legioen wel doorgang vond is mij niet duidelijk geworden. De enige verklaring zou kunnen zijn dat bij de Velites de gehanteerde leeftijd van zestien tot achttien jaar een betere basis was om jongens voor te bereiden op hun taak bij het leger dan de vierde klasse waar de leeftijd een periode van vier jaar bestreek namelijk tussen veertien en achttien jaar. Bovendien werd de leeftijdsgrens bij de derde klasse dikwijls omhooggeschoven zodat een en ander de vierde klasse overbodig gemaakt zou kunnen hebben.

Op 21 augustus 1809 werd het bestaan van het Legioen Velites een feit toen het decreet nr. 1 van koning Lodewijk van kracht werd[127].
De naam Velites was ontleend aan het Romeinse rijk waar velites dienden als licht bewapende hulptroepen van de Romeinse legioenen. Evenzo dienden de Velites in de Napoleontische legers als licht bewapenden, dikwijls ingedeeld bij de Jagerregimenten. Net als bij de kwekelingen der vierde klasse ging men uit van de formatie van twee bataljons en ook nu weer, (zij het zeer tijdelijk) onder commando van kolonel Ampt. Deze gaf zijn commando van de derde klasse op het Binnenhof over aan de gepensioneerde generaal-majoor C. Mascheck. Kolonel Ampt zou op 3 november 1809 terugkeren naar Den Haag en onder generaal Mascheck dienen als tweede commandant. Het Legioen werd gevestigd te Naarden (eerste bataljon) en Amersfoort (tweede bataljon). De totale sterkte moest

2181 man bedragen. Deze bestond uit een kolonel/commandeur van het Legioen, een majoor van de staf, twee luitenant-kolonels als bataljonscommandanten, een adjunct-majoor, twee adjudanten, een kwartiermeester-thesaurier en een kwartiermeester-adjudant. Tevens, omdat elk bataljon bestond uit één compagnie grenadiers en acht compagnieën fuseliers, uit een kader van achttien kapiteins en dezelfde aantallen eerste luitenants, sergeanten-majoor en fouriers[128]).

Het completeren van het Legioen gaf van het begin af aan problemen. De jongelui kwamen slechts in kleine groepjes in Amersfoort aan. Tot de eersten behoorden achtenzestig kwekelingen van de derde klasse van het Binnenhof. Zij moesten in drie dagmarsen naar Utrecht marcheren; in vol ornaat met geweer, patroontassen en de nodige kleding en uitrusting. Deze jongelui behoorden tot de beste kwekelingen van het Instituut. Een aantal van hen zou op het Binnenhof hebben gediend als exerceermeester. Door de besten te selecteren en met het nodige ceremonieel te doen vertrekken zou een en ander goed zijn voor het moreel van de andere kwekelingen en zodoende een toekomstige deelname aan het Legioen stimuleren[129]). Na controle door het Ministerie van Oorlog zouden nog eens vierendertig kwekelingen geschikt zijn om bij de Velites te dienen. Zij dienden zich dan ook onmiddellijk bij het Legioen te melden[130]). De nood om het Legioen compleet te krijgen moest wel groot zijn geweest, want soms ging het om minimale lengteverschillen, zoals bij Hendricus Franciscus Jansen die zich wel bij de Velites moest melden ondanks dat hij één streek (eenvierde duim RN) te klein was[131]).

Misschien liep men in het begin wel te hard van stapel; men moest toen kwekelingen die te jong en te zwak waren terugsturen naar de derde klasse te Den Haag en degenen die door de gemeentebesturen direct naar het Legioen waren gestuurd, maar evenmin bleken te voldoen, doorsturen naar het Instituut op het Binnenhof. Tevens werden richtlijnen uitgegeven aan de officieren van werving dat jongelui voor de keuze gesteld moesten worden al of niet te bedanken voor een aanstelling bij de Velites[132]).

Op 11 november 1809 kwam hieromtrent een klacht binnen van de majoor van de staf van de Velites, C. Dibbets. De majoor vroeg in deze brief alle jongelingen die te jong waren of nog geen wapens konden dragen naar het Instituut te Den Haag te mogen zenden. Er moesten namelijk, afgezien van het niet nuttig zijn van die jongens, kosten worden gemaakt voor kleding en voeding en dat drukte te zwaar op het budget van het Legioen. Uit de bijgevoegde nominatieve lijst bleek dat de leeftijd van de terug te zenden jongelui lag tussen de elf en veertien jaar[133]).

De beoogde sterkte zou niet worden gehaald. Op 4 april 1810 ontbraken er nog vijfhonderd man ondanks aanvullingen uit de weeshuizen van Amersfoort. En ondanks de druk die op de commandant der kwekelingen om velites te leveren werd uitgeoefend was het tekort op 15 augustus 1810 opgelopen tot zeshonderdacht man. Inmiddels was op 5 juli 1810, waarschijnlijk uit bezuinigingsoverwegingen de werving voor kwekelingen en velites gestaakt terwijl aan de commandanten van de korpsen infanterie en jagers te zelfder tijd werd opgedragen om geen recruten meer aan te nemen[134]).

De derde klasse op het Binnenhof

Koning Lodewijk had grote plannen ten aanzien van het Kwekelingeninstituut, ondanks het fiasco van de vierde klasse en ondanks dat de completering van het Legioen Velites niet volgens plan verliep. Misschien meende de koning dat door het scheppen van mogelijkheden voor de opname van jongere kinderen, hij op lange termijn toch meer troepen zou krijgen. Het kasteel te Honselaarsdijk was reeds gepland voor de succursale en in Bergen op Zoom moest een nieuw Kwekelingeninstituut worden opgericht met een capaciteit van duizend jongelui. De capaciteit op het Binnenhof zou moeten worden vergroot tot vijfentwintighonderd kwekelingen. Voor de uitbreiding in Den Haag werd een bedrag uitgetrokken van *f* 23.000,—[135]).

Stapsgewijze zou de uitbreiding tot tweeduizend kwekelingen op het Binnenhof worden gerealiseerd. Maar eerst werd uitgebreid tot vijftienhonderd jongens. Hiervoor werden aankopen gedaan voor stof voor extra kleding bij de armeninrichting in Den Haag; het ging hier om 3786 1/2 el linnen voor hemden tegen veertien stuivers per el, 1350 el grijs voeringlinnen tegen tien stuivers per el en 2125 el grijs linnen voor slobkousen tegen elf stuivers en acht penningen per el. Maar ook de infirmerie moest uitbreiden. Men deed onder andere aankopen van negentig Rumfortsche kribben en zestig éénmansbedden met poten, honderdvijftig tinnen lepels en vierenveertig drinkbekers[136]). Het aantal kwekelingen op het Binnenhof naderde inmiddels de vijftienhonderd. Op de situatielijst van 16 augustus 1810 stonden behalve het volledige aantal met name genoemde stafleden en ambachtslieden, 1473 kwekelingen voor Den Haag en 527 kwekelingen voor de succursale te Honselaarsdijk vermeld[137]). Op 7 september 1810 was het Instituut op het Binnenhof gereed om een aantal van tweeduizend kwekelingen te

Situatie Lijst van de Kwekelingen opgemaakt op den 16e van Oogstmaand 1810.

Officieren en Meesters			Onder Officieren en Soldaaten			Kwekelingen					Aanmerkingen
Rangen	Namen	Emplacement	Rangen	Emplacement	getal	Emplacement	getal	Ziek	met Verlof	Totaal	
Directeur Generaal	G. Feyen Ardesch	absent	Adjudanten	Haag	3						onder de Zieke Kwekelingen begrepen
Eerste Majoor	C. F. Mastebeek	Haag	onder Officieren	Hondsbosch	1						
Eerste Majoor	C. G. Arnoldi	d.									2 Fahnd. } onder Haag
Colonel	P. L. Pyon Jongmans	Hondsbosch	Cygeniers	Haag	1						32 Landbosch
Eerste Luitenant	A. Snelleman	Haag	Timmerman	Hondsbosch	1						35 Fahnd. } te
Eerste Majoor	C. F. Heydenreich	d.									11 Landbosch } Hondsbosch
Capitein	C. F. Eberts	d.									
d.	H. Mastebeek	Hondsbosch	Sergeanten	Haag	4	Haag	1237	99	74	1410	1473 Onder Hofgetal Gronden
1e Luitenant	G. L. Colthoff	Haag	Majoors	Landbosch	3						Zieke Kwekelingen Syn begrepen
d.	F. Wesselman	d.									
Luitenant	J. Gerard	Hondsbosch									
	E. Hoogstraten	Haag	onder Officieren	Haag	29						38 Pensionnairs te Haag
Luitenant Stukje	P. L. Stang	d.		Hondsbosch	8	Hondsbosch	390	18	62	500	527 12 —— van Houtt
	J. Steenberg	Hondsbosch									te Leiden
	A. Montagne	Haag		Haag	1						Van de onder Officieren
1e Schoenmaker	J. Amelsvoort	Hondsbosch	Corporaals	Hondsbosch	1	Totaal	1627	117	136	1910	2000 Syn 3 Lieke in't Hospitaal
2e d.	C. F. Wesselman	Haag									
	J. Slaker	d.		Haag	6						
1e Timmerman	A. Riekstys	Hondsbosch	Tamboers	Landbosch	2						
	W. Tinker	Haag									
1e Gemeenmaker	A. Peel	Hondsbosch									
	H. Reyne	Haag									
1e Sleenmaker	F. Temmink	Hondsbosch									
	F. Oerlemans	Haag									
1e Schoenmaker	J. van Vianen	Hondsbosch									
	J. Schuiten	Haag									
	M. C. Ansink	d.									
Hoogleeraar	M. Elffers	d.									
	C. C. Roemer	Hondsbosch									
	A. Wachter	d.									

Staat der Sterkte van het Legioen op den 15e van Oogstmaand 1810.

Legioen — Detachement

Het Legioenhe Effectief Stuk	1e Bat.	2e Bat.	Totaal	Staan op het Eiland	Staan Binnen	meer Complet
Colonel	1	-	1	1	-	-
Majoor	1	-	1	1	-	-
Luitenant Colonel	1	1	2	2	-	-
2de Stads Majoor	-	-	-	1	1	-
Stads Majoor	1	1	2	2	-	-
Eerste Adjudant Sergeant	1	-	1	1	-	-
idem Adjudant	-	1	1	1	-	-
Officiers van Gezondheid 1 Stads	1	-	1	1	-	-
2 d.	1	1	2	2	-	-
3 d.	1	1	2	2	-	-
Adjudanten onder Officieren	1	1	2	2	-	-
Tamboers Majoor	1	-	1	1	-	-
Sergeanten	12	-	12	12	-	-
Tamboers Meesters	1	1	2	2	-	-
1e Schoenmaker	1	1	2	2	-	-
1e Regts Timmerman	1	-	1	1	-	-
1e Schoenmaker	1	1	2	2	-	-
1e Gemeenmaker	1	1	2	2	-	-
Capiteins	1	-	1	2	1	-
Eerste Luitenants	-	-	-	2	2	-
Luitenants	1	-	1	2	1	-
Sergeant Majoor	1	1	2	2	-	-
Sergeanten	4	4	8	8	-	-
Tamboers	1	-	1	2	1	-
Corporaals	6	6	12	16	4	-
Tamboers	2	2	4	4	-	-
Pypers	1	1	2	2	-	-
Grenadiers	56	51	107	198	91	-
Capiteins	5	7	13	16	3	-
Eerste Luitenants	7	7	14	16	2	-
Luitenants	5	5	9	16	7	-
Sergeant Majoors	2	2	16	16	-	-
Sergeanten	30	31	61	64	3	-
Tamboers	5	5	10	10	-	-
Corporaals	43	53	96	128	32	-
Tamboers	16	16	32	32	-	-
Pypers	8	8	16	16	-	-
Schutters	561	565	1126	1584	458	-
Totaal	791	782	1573	2181	608	

Emplacement en Situatie van het Legioen	Emplacement	Present Aanwezig dezen dag		Zieken				met Verlof			Totaal	Krijgsgevangen	Aanmerkingen
				Transport naar Hospitaal		Invaliden							
		Officiers	Burgers	Officiers	Burgers	Officiers	Burgers	Officiers	Burgers	Burgers			
1e Bataillon	Amersfoordt	7	51	-	-	-	-	-	-	-	58	791	Onder de officiers van 1e en 2de Bat. zijn 3 gecasheerde officiers van 2e Legioen.
	Naarden	20	540	-	169	-	54	-	-	-	733		
2e Bataillon	Amersfoordt	23	623	-	126	-	7	-	-	-	781	782	Op 1 Legioen Lyfwagt en geadjudanteerde Krijgsgevangene Officiers, alsmede Quartiermeester van Houtschoten als Capitein Luitenant Luitenant Luitenant Vaandrig
	Amsterdam	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1		
Totaal		50	1215	-	295	-	61	1	-	-	1573		Onder de laatste Totaal worden Zieken en Invaliden begrepen.

legeren, alleen de infirmerie bezat nog een te geringe capaciteit. Toen op 8 september 1810 besloten werd de succursale op te heffen en de jongens naar Den Haag over werden geplaatst, was de totale capaciteit van tweeduizend kwekelingen der derde klasse volledig bereikt[138]).

Over het naleven van de regels

Verlof en desertie

Zeker in de beginfase was er weinig controle op het passagieren en het met verlof gaan. Men probeerde om afsluiting van het Binnenhof te bewerkstelligen, doch aangezien dit gebied toegankelijk moest zijn voor alle Hagenaars lukte afsluiting niet. Het verweer dat de kwekelingen te veel contact zouden krijgen met de burgerij en daardoor tevens onder invloed konden komen te staan van 'slegte sujetten' vond geen weerklank bij het Ministerie van Oorlog[139]). Daarentegen kreeg kolonel Ampt opdracht om alleen nog verlof toe te staan in gevallen 'wanneer de menschlievendheid zulks gebied'[140]). Het was de koning namelijk opgevallen dat hij tijdens zijn inspectiereizen zoveel kwekelingen met verlof aantrof. Aan de landdrost van Maasland in Den Haag werd opdracht gegeven om strenge maatregelen te nemen tegen ongeoorloofde afwezigheid. Hij nam deze en binnen acht dagen waren alle kwekelingen op twee na terug van verlof. Slechts een door kolonel Ampt ondertekende verlofpas zou voortaan geldig zijn. Bovendien kreeg de kolonel toestemming om aan vier kwekelingen per compagnie tegelijkertijd verlof te verlenen. Eerst als de vier verlofgangers teruggekomen waren mochten vier anderen met verlof gaan. Te zelfder tijd werd de gemeentebesturen opgedragen de in hun gemeente gesignaleerde kwekelingen te laten arresteren en naar Den Haag te doen overbrengen. Voorts dienden schippers van beurtschepen, vracht- en trekschuiten en voerlieden van postwagens opdracht te krijgen geen kwekelingen te vervoeren en zouden tollenaars de jongens niet mogen laten passeren[141]).

Werd er buiten de genoemde redenen; om menslievende zoals bij Wessel Martijnse die veertien dagen verlof kreeg om zijn zieke moeder te verzorgen[142]) en de standaard verlofregeling van vier man per compagnie, nog ander verlof verleend? In één geval zeker waar het eigenlijk om desertie ging: Coenraad Jansen was voortvluchtig, maar kreeg op verzoek van zijn vader Jan Jansen een maand de tijd in de vorm van verlof om zich weer bij het Instituut op het Binnenhof te melden[143]).

Desertie kwam meer voor en het was niet eenvoudig de deserteurs te achterhalen. Zo berichtte kolonel Ampt op 25 oktober 1809 dat drie kwekelingen zonder verlof uit Den Haag waren verdwenen en vermoedelijk in Groningen rondzwierven. Het betrof hier Anthonius Gevers en Franciscus Buys, beiden oorspronkelijk afkomstig uit het Roomskatholiek armenhuis te Groningen en Jan Felix van het Roomskatholiek armenhuis te Den Haag die met beide vorigen was meegegaan. Hieromtrent werd aan alle elf landdrosten van het Koninkrijk wederom geschreven dat kwekelingen en velites zonder geldige pas naar Den Haag respectievelijk Amersfoort moesten worden teruggezonden. De regenten van het armenhuis te Groningen werd bericht gestuurd uit te kijken naar deze jongens en dezen indien zij gevonden werden zo snel mogelijk terug te zenden. Pas op 4 april 1810 berichtte het voornoemde armenhuis dat de drie kwekelingen zich bij hen bevonden. Een onderofficier van het Instituut moest de zondaren in Groningen afhalen. Kosten voor onderhoud en vrachtprijs 'scheepsvragt' kwamen ten laste van het Kwekelingeninstituut[144]).

Een ander geval van desertie was dat van de kwekeling Jacob Endlich oud veertien jaar en lang vier voet en vijf duim. Hij was op 12 april 1809 gedeserteerd en te Rotterdam gearresteerd door de eerste luitenant-geweldige van de Marine (officier bij de marinepolitie RN). Deze jongen was al eens eerder gedeserteerd, was niet te corrigeren en derhalve een slecht voorbeeld voor de andere kwekelingen. Het verzoek aan het Ministerie was om hem van het Instituut weg te mogen jagen of toestemming te verkrijgen hem aan de Marine over te dragen[145]).

Desertie van zulke jonge jongens was juridisch een moeilijk geval. Uiteindelijk deed de Advocaat-Fiscaal des Konings een bindende uitspraak. Kwekelingen en velites vielen gezien hun leeftijd niet onder de desertiewetten. Zij waren jonger dan achttien jaar en pas op die leeftijd was een militaire verbintenis wettig. Degenen van achttien jaar en ouder die bij de velites dienden en gedeserteerd waren hadden op dat moment geluk, maar zij dienden zo snel mogelijk te worden overgeplaatst naar het reguliere leger. De gedeserteerden, kwekelingen en velites, moesten in het vervolg door de betrokken commandanten zelf worden gecorrigeerd of bij die eenheden worden weggestuurd[146]).

Plaatsing bij andere eenheden

Hoewel het volgens de regels en doelstellingen van het Kwekelingeninstituut de bedoeling was dat de jongelui tot hun veertiende en later zestiende jaar bij de derde klasse zouden blijven

en daarna zouden overgaan naar het Legioen Velites, werd in de praktijk nogal eens anders gehandeld. Zo kwam het voor dat kwekelingen van het Instituut waren weggelopen of niet van verlof waren teruggekeerd. Dezen hadden zich dan aangemeld bij het Legioen Velites en waren daar aangenomen. Het Ministerie stelde in deze dat de jongens indien zij gebruikt konden worden bij het legioen daar mochten blijven, maar dat in het vervolg overleg diende plaats te vinden tussen de commandanten van kwekelingen en velites[147]).

Indien noodzakelijk of wenselijk werden kwekelingen geleverd aan de regimenten infanterie. Op 13 juni 1809 moest de derde klasse de oudsten en sterksten afstaan aan de korpsen, respectievelijk tweeëntwintig aan het depot van het 3e Regiment Infanterie te Haarlem en drieëntwintig aan het depot van het 6e Regiment Infanterie te Leiden. Achtenveertig van hen kwamen terecht bij het 3e Regiment Jagers. Dit regiment had dringend behoefte aan versterking. Sedert de laatste acht maanden waren er honderdzestig doden afgevoerd van de sterkte, er waren honderddertien man geleverd aan de garde en negentig overgedragen aan het leger van Westphalen. Het regiment telde op 13 juni 1809 vijfhonderdtwaalf zieken, waarvan zeker een vijfde deel ongeschikt voor het leger zou blijven. Veel hebben de jagers niet aan de aanvulling gehad. Van de achtenveertig kwekelingen die zij kregen bleken er eenendertig niet geschikt voor het leven bij de Armee[148]). Niet alleen groepen maar ook enkelingen werden gevraagd. Zo werd Coenraad Gerlach oud zestien jaar en groot vijf voet, zoon van fuselier Gerlach op verzoek van de vader ingedeeld bij het depot van het 6e Regiment Infanterie. Volgens de commandant van dit onderdeel zou de jongen grote lust hebben om fuselier te worden[149]).

De jongelui die voortijdig kwekeling af waren en werden geplaatst bij de Armee werden dikwijls tamboer of pijper. Meestal waren dit kinderen van militairen of van gewezen militairen. Zo werd Matthias Pfeiffer, zoon van sergeant-majoor Pfeiffer, tamboer bij het depot van het 3e Regiment Infanterie. Bij het zelfde regiment werden geplaatst Johannes, zoon van meesterkleermaker Geliam Tibot, als tamboer en Johan Andreas Scheerer, zoon van sergeant Johan Peter Scheerer, als pijper. Het 4e Regiment Infanterie van Linie verzocht op 28 december 1809 zelfs om negen kwekelingen in één keer; zij waren bestemd om daar als tamboer en pijper te dienen[150]).

Toen er reeds druk gebruik werd gemaakt van de mogelijkheden om tamboers en pijpers van het Kwekelingeninstituut op het Binnenhof te betrekken kwam er een officiële regeling. Op voordracht van de chef van de 1e Divisie van het Ministerie van Oorlog werd aan de kolonels van alle regimenten infanterie en jagers, inclusief de garde; de majoors van het 2e Regiment Infanterie, van het Legioen Velites, van het Regiment Artillerie te Voet en het Bataljon Werklieden geschreven, dat op het Instituut jongelingen werden opgeleid tot tamboer en pijper. De officieren werd gevraagd om indien nodig een beroep te doen op de hun geboden mogelijkheid[151]).

Op 16 augustus 1810 werd een nadere regeling voor plaatsing van eenheden van kracht. De commandant van de velites kreeg stringente orders jongens van veertien jaar en jonger terug te zenden naar het Instituut op het Binnenhof. Degenen die ouder waren dan negentien jaar moest hij naar de Armee sturen, of indien dezen niet de juiste lengte hadden maar wel robuust waren, aan de Marine overdragen. De commandant van de kwekelingen moest alle jongens van zestien jaar en ouder aan het depot van het 6e Regiment Infanterie, of volgens dezelfde normen als bij de velites, overdragen aan de Marine. Daar bij keizerlijk decreet van 18 augustus 1810 het Legioen Velites en het Instituut van de derde klasse der Koninklijke kwekelingen onder het Ministerie van Marine kwamen te vallen vond geen overdracht aan de Marine plaats, maar bleven de gegadigden bij de bovengenoemde eenheden[152]).

De nadagen van het Kwekelingeninstituut

1811, het laatste jaar

Na de samenvoeging van de succursale te Honselaarsdijk en het etablissement op het Binnenhof, hetgeen leidde tot een legering van tweeduizend kwekelingen der derde klasse in Den Haag, begon de teruggang. Oorzaken hiervan waren het staken van de werving van kwekelingen en het overgaan op 1 september 1810 van het Instituut van het inmiddels geliquideerde Ministerie van Oorlog naar dat van Marine, hetgeen tot verlaging van het budget leidde[153]).

Hoe was de situatie begin 1811, het laatste jaar van het bestaan van het Kwekelingeninstituut? Volgens het verslag van de directeur-generaal der Kwekelingen baron Van Asbeck van 9 maart 1811 was de toestand in het Instituut bevredigend[154]). De kwekelingen deden veel aan lichaamsbeweging zoals sport en spel en exercitie, of zij waren bezig met allerlei soorten

corvee. Vooral de slaapvertrekken vroegen en kregen dan ook veel aandacht. Zij werden dagelijks goed gelucht en gereinigd. De kwekelingen mochten zich alleen 's avonds en 's nachts op de slaapzalen bevinden. De gebouwen waren goed onderhouden en volgens Van Asbeck daadwerkelijk geschikt om tweeduizend jongens en het nodige kader en ambachtslieden te huisvesten. Alleen de infirmerie had een te geringe capaciteit, de geplande verhuizing naar een ander gedeelte van het Binnenhof was niet doorgegaan[155]). Over het eten was de baron tevreden, het was gezond en van goede kwaliteit en over het brood dat in eigen bakkerij werd bereid was hij vol lof. Over de kleding werd opgemerkt dat het loonde om stoffen van goede kwaliteit te kopen. De hogere prijs van aanschaf woog dubbel en dwars op tegen de anders, eveneens hoge, reperatiekosten[156]).
De achteruitgang van het Instituut werd in het rapport teruggevonden in de paragraaf over de bewapening. Voor de oudste groepen kwekelingen die exercitie met wapens kregen waren indertijd driehonderd aangepaste geweren aangeschaft. Deze werden nog steeds gebruikt, doch de vijfhonderd geweren van de voormalige succursale lagen in opslag en waren nog niet aangepast '...door de plaats gehad hebbende vermindering...'[157]).

In zijn resumé stelde de baron dat de derde klasse der kwekelingen op het Binnenhof een gelukkig Instituut was voor de jongelui die in Den Haag waren opgevoed tot nuttige leden van de maatschappij. Van de kwekelingen die waren overgegaan naar de Armee waren er al velen opgeklommen tot de onderofficiersrangen en enkelen zelfs tot adjudant-onderofficier. Er waren honderdachtentwintig kwekelingen geplaatst bij de diverse regimenten en tweehonderdzesennegentig bij het Legioen Velites. De Marine kreeg vierhonderddrieënzeventig jongens van het Instituut. Het totaal bedroeg derhalve 897 kwekelingen die gebruikt konden worden als militair bij het leger en de vloot conform de doelstellingen van het Instituut[158]). Volgens de directeur-generaal was het Instituut zeer gezond voor de kinderen. In de tweeëneenhalfjaar dat het Instituut in maart 1811 bestond, waren er slechts zesenveertig kwekelingen overleden[159]). Dit was geen groot aantal gezien tegen een getal van een kleine tweeduizend zich nog op het Instituut bevindende jongens, ongeveer negenhonderd aan leger en vloot geleverden, dus totaal waarschijnlijk drieduizend Koninklijke kwekelingen die ooit op het Instituut waren geweest. Er dient mijns inziens wel rekening gehouden te moeten worden met het feit dat zieke en zwakke kinderen of niet werden aangenomen, of na een kort verblijf op het Binnenhof weer naar de plaats van herkomst werden teruggezonden.
Het besluit tot opheffing van het Instituut van de derde klasse der Koninklijke kwekelingen werd genomen op 25 april 1811 door keizer Napoleon in zijn paleis te St. Cloud[160]). In dit decreet werd bepaald dat uit de nog aanwezige kwekelingen de honderdvijftig sterksten en besten ingedeeld moesten worden bij de Marine, of ingezet moesten worden voor de bewaking van de Hollandse havens[161]). Degenen die te jong en te zwak bleken voor dienst bij leger en vloot moesten bij particulieren worden geplaatst, waar zij een vak of ambacht zouden moet leren[162]). Het Ministerie van Binnenlandse Zaken, onder welks verantwoording het Instituut sedert 1 januari 1811 viel, werd belast met de uitvoering van het decreet[163]).

De afwikkeling

Op 17 augustus 1811 was het doek definitief gevallen over het kwekelingeninstituut. De laatste officiële maatregelen dienaangaande werden door de prefect van het Departement Maasland op die datum aan de intendant van het Ministerie van Binnenlandse Zaken gemeld[164]). In het Instituut op het Binnenhof waren op 31 mei 1811 nog achthonderdtien kwekelingen aanwezig. Hiervan werden er door zorg van de prefect zeshonderdelf teruggestuurd naar hun ouders. Vierenveertig kwekelingen waren inmiddels gedeserteerd en twee overleden. Drie jongens gingen naar Parijs waar zij bestemd waren voor de Keizerlijke pupillen te Versailles. Eén kwekeling keerde terug naar Brussel en één naar Zwitserland. Tweeënzestig jongelui werden teruggezonden naar de wees- en armenhuizen waar zij oorspronkelijk vandaan waren gekomen. Deze tehuizen waren verdeeld over de gemeenten Den Haag, Leiden, Rotterdam, Schiedam, Dordrecht, Amsterdam, Alkmaar, Amersfoort, Tiel, Leeuwarden, Groningen en Alphen. Van zevenentwintig kinderen waren de ouders zo arm dat terugsturen niet gerechtvaardigd was. Deze jongens werden wel teruggezonden naar hun plaats van herkomst, maar de onderprefecten aldaar kregen opdracht hen bij ambachtslieden onder te brengen en hen daar een vak te laten leren. Er bleven nog vierenzestig kinderen over, elf daarvan waren kinderen van officieren. Voor hen werd de oplossing gevonden door plaatsing op lycea, kostscholen, waar zij een voortgezette schoolopleiding zouden kunnen volgen. Voor de resterende drieënvijftig bleef de enige oplossing hen op kosten van het Rijk in kosthuizen onder te brengen[165]).

144 De verdere afwikkeling van het Instituut kreeg nog een financieel vervolg. Kolonel Ampt en het merendeel van zijn staf waren op 31 augustus 1811 nog op het Binnenhof in het nu 'Voormalige Instituut' aanwezig, doch de betalingen waren gestaakt en men moest rond komen van de nog aanwezige gelden. De kolonel en zijn lotgenoten wilden derhalve weer in actieve dienst worden opgeroepen[166]). Op 4 september werd het verzoek van de onderofficieren om geplaatst te worden bij het Legioen Velites te Amersfoort afgewezen, daar het legioen naar Versailles vertrok om bestemd te worden als aanvulling van de Keizerlijke Garde[167]).
Betaling aan het Instituut was op 17 oktober 1811 nog steeds niet gedaan, terwijl kolonel Ampt en zijn mannen tevens moesten zorgen voor drieënzestig nog steeds aanwezige kwekelingen (de elf jongens van de officieren en tweeënvijftig kinderen die bestemd waren voor de kosthuizen)[168]). Op 5 november zijn deze laatsten ondergebracht en per 15 november 1811 zouden ook de elf officierskinderen van het Instituut verdwenen moeten zijn[169]). De inventaris van het voormalige Instituut werd op 3 december 1811 door luitenant Wesselman overdragen aan Charles Henry David de Gestas, auditeur van de Raad van State en onderprefect van Den Haag. Op 23 december van dat jaar droeg kolonel Ampt het commando of hetgeen daarvan nog restte over aan kapitein Eberts en vertrok naar Rotterdam[170]). Het laatste wat nog overgebleven was, was de inventaris en deze werd via een openbare verkoping verkocht op 13 augustus 1813[171]).

Het Instituut van de Koninklijke kwekelingen bestond niet meer. De Franse keizer bleef echter dringend soldaten nodig hebben. Wederom werd een beroep gedaan op de grote capaciteit aan jongelieden in de wees- en armenhuizen. Bij decreet van 11 september 1811 stelde keizer Napoleon dat deze instellingen moesten zorgen voor 6000 jongelui van vijftien jaar en ouder en bestemd zouden worden om te dienen als pupillen bij de Keizerlijke Garde. De Hollandse gebieden van zijn Rijk moesten exact 1818

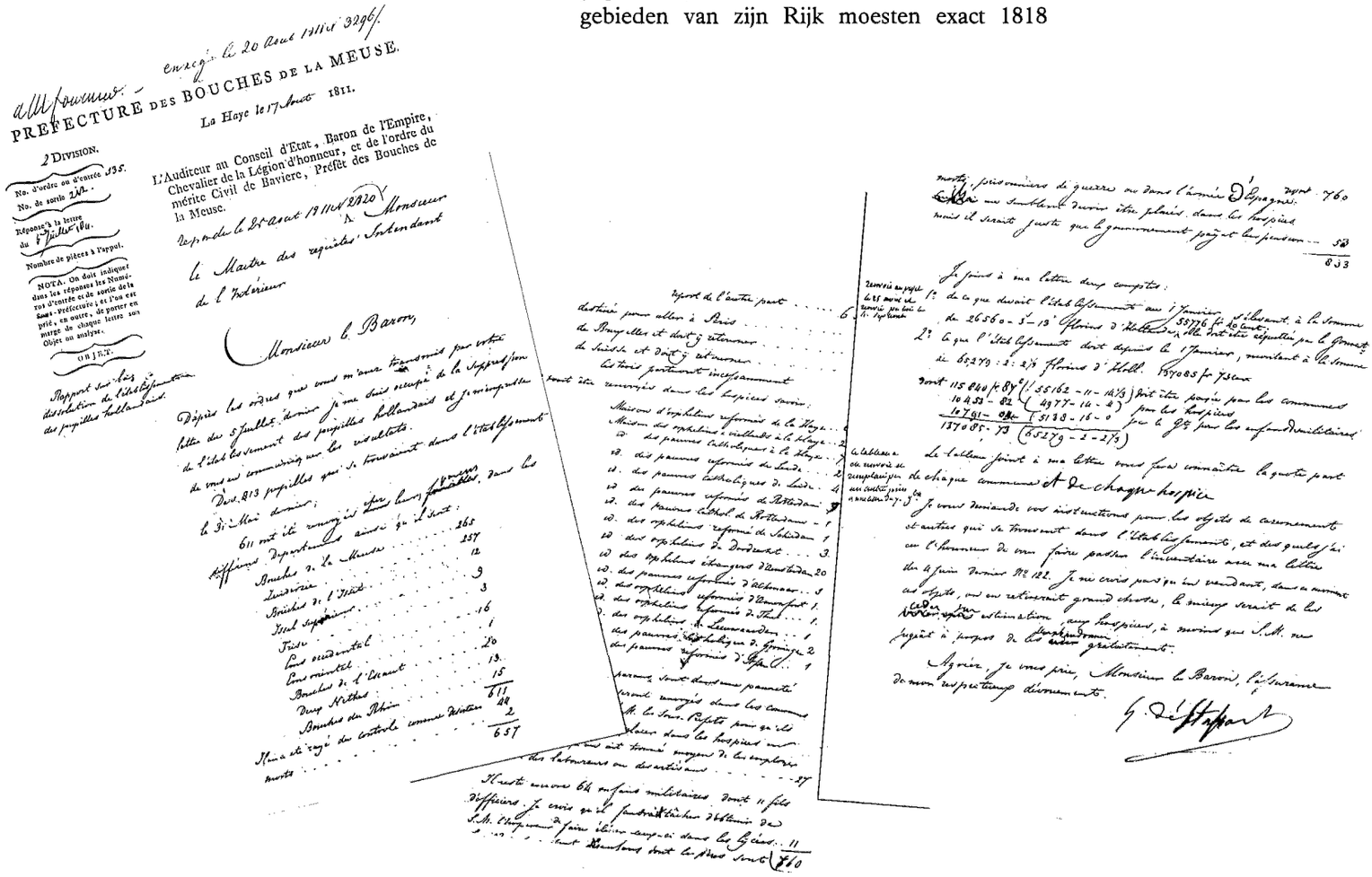
PRÉFECTURE DES BOUCHES DE LA MEUSE.
La Haye le 17 Août 1811.
L'Auditeur au Conseil d'Etat, Baron de l'Empire, Chevalier de la Légion d'honneur, et de l'ordre du mérite Civil de Baviere, Préfet des Bouches de la Meuse.
Monsieur
Monsieur le Baron,

jongens leveren[172]). Het leeghalen der weeshuizen in 1806 had geleid tot onlusten. Het direct plaatsen van weeskinderen bij de vierde klasse der kwekelingen had geen succes gehad. Daarom was het niet verwonderlijk dat de werving hier te lande voor de Keizerlijke pupillen zeer moeilijk zou verlopen, ondanks dat de dwang nu veel groter was dan in de vorige gevallen. Op 13 december 1811 meldde de prefect van het Departement van Maasland dat hij naar aanleiding van het keizerlijk decreet slechts 171 van de 1818 jongens naar Versailles kon sturen[173]).

Conclusie

Het Instituut der Koninklijke kwekelingen heeft bijna drie jaar bestaan. Tussen het decreet nr. 5 van 11 mei 1808 dat de oprichting van het Instituut door koning Lodewijk Napoleon behelst en het decreet over de opheffing door keizer Napoleon Bonaparte van 25 april 1811 hebben een kleine drieduizend jongelingen tussen zes en negentien jaar met het Instituut te maken gehad. De verdeling in vier klassen is nimmer gerealiseerd. Slechts de derde klasse op het Binnenhof, bestemd voor jongens tussen zeven en veertien jaar oud heeft gefunctioneerd. De planning om eerst duizend en daarna tweeduizend kwekelingen daadwerkelijk aangesteld te hebben is vrijwel steeds gerealiseerd.

De opvattingen over het algemeen onderwijs veranderen aan het eind van de achttiende eeuw onder invloed van de Verlichting. Vooral de kinderen van het arme deel der bevolking moeten vanaf die tijd profiteren van het onderwijs met als voornaamste doel van hen nuttige leden van de maatschappij te maken. Lezen, schrijven, rekenen en het leren van ambachten behoren tot het lespakket van algemene lagere en vaktechnische scholen. In Engeland wordt het nuttig maken van deze mensen onder andere gezien in het werven van vrijwilligers voor de vloot, alwaar zij eveneens allereerst een algemene schoolopleiding krijgen. De Brit Jonas Hanway is hiervoor verantwoordelijk. In de Noordelijke Nederlanden lukt deze manier van werving niet. De Kweekschool voor de Zeevaart te Amsterdam, opgericht in 1785 is een uitzondering. Men werft arme jongelui, geeft hun eerst onderwijs in lezen, schrijven en rekenen en daarop voortbouwend een opleiding tot stuurman. De militaire scholen van het leger, opgericht aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw zijn alleen bestemd voor de officiersopleidingen.

Koning Lodewijk Napoleon, verantwoordelijk voor de oprichting van het Kwekelingeninstituut, is de geschiedenis ingegaan als enerzijds een vorst die voor zichzelf veel geld uitgaf, maar anderzijds als een zeer gulhartig en sociaal bewogen mens. Zijn belangstelling voor de slachtoffers van onheilen zoals overstromingen en epidemieën is in die jaren door de bevolking van zijn Koninkrijk zeer op prijs gesteld. De conscriptie of dienstplicht wordt onder koning Lodewijk niet ingevoerd, ondanks dat zijn keizerlijke broeder blijft aandringen. Lodewijk heeft echter wel militairen nodig en dus is werving van vrijwilligers de enige mogelijkheid. In 1806 mislukt een wervingspoging volledig en ontstaan onlusten in Rotterdam en Amsterdam. Men probeert namelijk de wees- en armenhuizen te ontlasten van jongelingen van veertien jaar en ouder en hen direct in te lijven bij de Armee.

Op 11 mei 1808 geeft koning Lodewijk Napoleon opdracht om het Instituut van de Koninklijke kwekelingen op te richten. Van de vier klassen moet de derde klasse op het Binnenhof te Den Haag komen. Een aantal van duizend jongens in de leeftijd van zeven tot veertien jaar moet hier opgeleid worden tot de lagere militaire c.q. onderofficiersrangen. Hiertoe krijgen zij als algemeen onderwijs lezen en schrijven, de besten mogen leren rekenen. Daarnaast kunnen zij een opleiding krijgen in een ambacht dat op het Instituut aanwezig is, zoals dat van timmerman en bakker. Het hoofddoel van het Kwekelingeninstituut blijft echter de opleiding tot militair. Mijns inziens heeft koning Lodewijk geprobeerd een combinatie te maken van sociale bewogenheid en de noodzaak troepen te werven. De werving geschied namelijk onder kinderen van armlastige militairen en kinderen uit wezen en armenhuizen. Op die manier wordt een bijdrage geleverd tot het oplossen van het armoedeprobleem en tevens voorzien in het vullen van de militaire rangen, zij het niet door een directe levering aan leger en vloot maar via het tussenstation van het Kwekelingeninstituut. De grote tegenstelling tussen de Kweekschool te Amsterdam en het Instituut van de Koninklijke kwekelingen is dat bij het eerste instituut de kwaliteit en bij het tweede de kwantiteit voorop-staat.

Voortdurend wordt geprobeerd het aantal kwekelingen op duizend, later vijftienhonderd en tenslotte op tweeduizend te houden. Het aantal van duizend is vrijwel altijd gehaald, dat van tweeduizend slechts even. Het Instituut op het Binnenhof levert de oudsten en sterksten aan de succursale te Honselaarsdijk en voor de zeer korte tijd van een maand aan het Kwekelingeninstituut der vierde klasse te Utrecht en later aan het Legioen Velites te Amersfoort. Het

Binnenhof levert eveneens jongens direct aan het leger. Dit is dan meestal voor de legerfuncties van tamboer en pijper. Uiteindelijk zal het Instituut van de ongeveer drieduizend kwekelingen die ooit op het Binnenhof geweest zijn er duizend aan leger en vloot leveren. Wanneer keizer Napoleon op 25 april 1811 besluit het Kwekelinginstituut op te heffen eist hij dat degenen die niet ingedeeld kunnen worden bij de vloot, teruggestuurd worden naar hun oorspronkelijke woonplaats om daar een vak te leren. Het gaat hier dan om een aantal van achthonderdendertien kwekelingen. Pas eind 1811 zijn de allerlaatsten van het Binnenhof vertrokken.

Mijns inziens past het Instituut in het denkbeeld van die dagen. Het was opgericht om (kans)arme jongens op te voeden en op te leiden tot nuttige leden van de maatschappij. Hiertoe werd geheel volgens de normen van die tijd algemeen onderwijs gegeven in de vorm van lezen, schrijven en rekenen. Tevens konden de jongens daar een ambacht leren. Het hoofdoel echter bleef het kweken van militairen voor leger en vloot, dus werving van vrijwilligers. Iets unieks was het Instituut dus niet qua onderwijs en opleiding. In Engeland werd eveneens geworven voor de vloot uit de gelederen der armen. Uniek is het Instituut wel uit oogpunt van indirecte werving en aantallen zeer jonge kwekelingen.
Of het Kwekelingeninstituut aan zijn doel heeft beantwoord is niet geheel in te schatten. Uit militair wervingsoogpunt lijkt mij een aantal van ongeveer duizend militairen op plusminus drieduizend kwekelingen zeer aanvaardbaar, temeer daar slechts de oudere jongens (die van veertien jaar en ouder) doorstroomden naar leger en vloot. Aan de andere kant werden lang niet alle jongens uit de wees- en armenhuizen en kinderen van militairen toegelaten op het Instituut. Juist de zwakkeren bleven zodoende drukken op het budget van de charitatieve instellingen.
Gezien de opvattingen aan het begin van de negentiende eeuw, waarin men wel het lot van de armen wilde verbeteren maar nog geen totale verheffing van een sociale klasse wilde en gezien de algemeen aanvaarde behoefte aan militairen bij de leiding van de staten, is mijns inziens het Instituut van de Koninklijke kwekelingen toch een succes geweest en heeft derhalve beantwoord aan het door koning Lodewijk Napoleon gestelde doel.

NOTEN

1) M. D. Lammerts, 'Koninklijke kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage 1808-1811', Ons Leger 39 (1955) 914.

2) Algemeen Rijksarchief 's-Gravenhage Tweede Afdeling (ARA-2), Archief Ministerie van Oorlog 1798-1810(1813), inv. nr. 1024, 11 mei 1808.

3) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1030, 7 juni 1808.

4) ARA-2, Archief Ministerie van Marine 1795-1813, inv. nr. 520.

5) L. Dodde, Het Nederlandse onderwijs verandert, ontwikkelingen sinds 1800 (Muiderberg 1983) 1516.

6) Dodde, Het Nederlandse onderwijs, 1820; H. C. de Wolf, 'Onderwijs en opvoeding in de Noordelijke Nederlanden 1795-1813', Algemene Geschiedenis der Nederlanden XI (Bussum 1983) 3646, aldaar 39.

7) De Wolf, 'Onderwijs 1795-1813' 3940; Dodde, Het Nederlandse onderwijs 18.

8) De Wolf, 'Onderwijs 1795-1813' 41; Dodde, Het Nederlandse onderwijs 2124.

9) De Wolf, 'Onderwijs 1795-1813' 4243.

10) ARA-2, Marine 1795-1813, inv. nr. 520, 11 november 1808.

11) G. J. A. Raven, 'De oprichting van de kweekschool voor de zeevaart en haar achtergronden 1700-1785' in: Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985, tweehonderd jaar kweekschool voor de zeevaart en hogere zeevaartschool Amsterdam (Zutphen 1985) 1350, aldaar 2526, 28; ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1433, 6 september en 4 december 1808.

12) Raven, 'Kweekschool voor de zeevaart' 22.

13) Ibidem, 2223.

14) Ibidem, 2324.

15) Ibidem, 4445.

16) Ibidem, 36, 45.

17) ARA-2, Oorlog 1813, inv. nr. 1024, 11 mei 1808; ARA-2, Archief Officieren van de Franse, Bataafse en Koninklijke Hollandse Armee 1793-1813, inv. nr. 1.

18) J. G. Kikkert, Koning van Holland, Louis Bonaparte 1778-1846 (Rotterdam 1981) 4748.

19) Kikkert, Louis Bonaparte 35, 49.

20) Kikkert, Louis Bonaparte, 35; H. W. J. Volmuller ed., Nijhoffs geschiedenislexicon Nederland en België (Den Haag 1981) 340.

21) Ibidem, 5152, 57, 68.

22) Ibidem, 73.

23) Ibidem, 75.

24) Ibidem, 104; Volmuller, Nijhoffs geschiedenislexicon 264.

25) Kikkert, Louis Bonaparte 115-116, 173.

26) Ibidem, 128-129.

27) Ibidem, 104105.

28) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1106, 10 juni 1089; inv. nr. 1109, 19 juni 1809; inv. nr. 1124, 24 augustus 1809.

29) Ibidem, inv. nr. 854, 2 oktober 1806; inv. nr. 1431, 12 september 1806.

30) Ibidem, inv. nr. 855/857, 10 oktober 1806; inv. nr. 855, 13 oktober 1806; inv. nr. 856/860, 25 oktober 1806.

31) W. Zaal, Lodewijk Napoleon koning van Holland; Gedenkschriften (Amsterdam 1983) 3941; L. Wichers, De Regeering van koning Lodewijk Napoleon 18061810 (Utrecht 1892) 37.

32) Wichers, Lodewijk Napoleon 36; A. Dubosq, Louis Bonaparte en Hollande d'apres ses lettres 1806-1810 (Paris 1911) 144-145.

33) J. R. Rochard, 'Des enfants de troupe aux lycéens militaires; l'évolution d'une intitution (1766-1985)', Revue Militaire 1985 6c23, aldaar 22.

34) Zaal, Gedenkschriften 4041.

35) ARA-2, Archief van de Staatssecretaris van Lodewijk Napoleon 18061811, Inv. nr. 551, folio 100, 1 januari 1807; M. D. Lammerts, 'Sebald Justinus Brugmans; de eerste Inspecteur-Generaal van de Militair-Geneeskundige Dienst', Ons Leger 36 (1952) 2324; P. van Putten, 'Terugblik op 150 jaar geneeskundige verzorging van de Nederlandse militair', Ons Leger 48 (1964) 24.

36) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1030, 7 juni 1808.

37) J. Lenders, De burgers en de volksschool (Nijmegen 1988) 108116.

38) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1020/1024, 11 mei 1808.

39) E. F. Kossmann, De boekverkopers, notarissen en cramers op het Binnenhof (Den Haag 1932) XIXII, XIIIXXIV; F. W. von Mauvillon, Bruchstücke über Militair-Erziehung und Bildung (Essen 1826) 49; R. J. van Pelt, M. E. Tiethoff-Spliethoff, Het Binnenhof van grafelijke residentie tot regeringscentrum (Doorn 1984) 133.

40) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1051, 16 september 1808; inv. nr. 1069/1071, 2 december 1808.

41) Ibidem, inv. nr. 1020, 14 mei 1808.

42) Ibidem, inv. nr. 1030, 7 juni 1808.

43) Ibidem.

44) Ibidem.

45) Ibidem.

46) Ibidem.

47) Ibidem.

48) Ibidem.

49) Ibidem.

50) bARA-2, Officieren 1793-1813, inv. nr. 1.

51) Ibidem.

52) Ibidem, inv. nr. 2.

53) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1076/1079, 13 januari 1809.

54) Ibidem, inv. nr. 1076, 9 januari 1809.

55) Ibidem, inv. nr. 1027/1029, 4 juni 1808; ARA-2, Stamboekendepot, Stamboeken Oorlog voor 1813, inv. nr. 80.

56) ARA-2, Stamboeken Oorlog-1813, inv. nr. 80; ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1055, 30 september 1808.

57) ARA-2, Stamboeken Oorlog-1813, inv. nr. 80.

58) Ibidem.

59) Ibidem.

60) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1041, 16 augustus 1808; inv. nr. 1053, 14 september 1808; inv. nr. 1178, 1 mei 1810.

61) Ibidem, inv. nr. 1064/1067, 22 november 1808; inv. nr. 1069/1071, 6 december 1808; inv. nr. 1069/1072, 14 december 1808.

62) Ibidem, inv. nr. 1047, 16 augustus 1808; inv. nr. 1051/1055, 28 september 1808.

63) Ibidem, inv. nr. 1065, 4 november en 5 november 1808.

649 Ibidem, inv. nr. 1065, 5 november 1808; inv. nr. 1082/1086, 14 februari 1809.

65) Ibidem, inv. nr. 1082/1086, 14 februari 1809.

66) Ibidem, inv. nr. 1077, 19 januari en 31 januari 1809; inv. nr. 1089, 21 maart 1809; inv. nr. 1140/1143, 9 november 1809.

67) Ibidem, inv. nr. 1051/1055, 30 september 1808.

68) Ibidem, inv. nr. 1051/1054, 26 september 1808; inv. nr. 1056/1059, 14 oktober 1808.

69) Ibidem, inv. nr. 1057/1060, 18 oktober 1808.

70) Ibidem, inv. nr. 1056/1059, 12 oktober 1808.

71) Ibidem, inv. nr. 1053, 15 september 1808; inv. nr. 1056/1058, 6 oktober 1808; inv. nr. 1077, 31 januari 1809; inv. nr. 1140/1144, 14 november 1809; ARA-2, Marine 17951813, inv. nr. 520.

72) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1048, 24 augustus 1808; inv. nr. 1050, 15 september 1808; inv. nr. 1056/1058, 4 oktober 1808.

73) Ibidem, inv. nr. 1056/1058, 4 oktober 1808; inv. nr. 1057/1060, 4 oktober 1808.

74) Ibidem, inv. nr. 1052, 6 september 1808; inv. nr. 1088, 7 maart 1809.

75) Ibidem, inv. nr. 1094/1096, 6 april 1809.

76) Ibidem.

77) Ibidem, inv. nr. 1171, 27 april 1810.

78) Ibidem, inv. nr. 1057/1061, 27 oktober 1808.

79) Ibidem.

80) Ibidem, inv. nr. 1063, 5 november 1808; inv. nr. 1063/1065, 9 november 1808; inv. nr. 1064/1065, 30 november 1808.

81) Ibidem, inv. nr. 1069, 2 december en 12 december 1808.

82) ARA-2, Officieren 1793-1813, inv. nr. 1.

83) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1069, 13 december 1808 inv. nr. 1070/1073, 19 december 1808; inv. nr. 1076, 3 januari 1809.

84) Ibidem, inv. nr. 1076/1080, 16 januari 1809.

85) Ibidem, inv. nr. 1093, 30 maart 1809.

86) Ibidem, inv. nr. 1076, 17 januari 1809; inv. nr. 1077/1080, 25 januari 1809; inv. nr. 1082, 6 februari 1809; inv. nr. 1082, 9 februari 1809.

87) Ibidem, inv. nr. 1085, 13 februari 1809.

88) Ibidem, inv. nr. 1088, 17 maart 1809.

89) Ibidem, inv. nr. 1092, 23 maart 1809.

90) Ibidem, inv. nr. 1088, 10 maart 1809.

91) Ibidem, inv. nr. 1099/1101, 4 mei 1809.

92) Ibidem, inv. nr. 1076/1079, 16 januari 1809.

93) Ibidem, inv. nr. 1123, 10 augustus 1809.

94) Ibidem, inv. nr. 1107/1110, 20 juni 1809; inv. nr. 1134/1137, 23 oktober 1809; inv. nr. 1134/1138, 30 oktober 1809.

95) ARA-2, Marine 1795-1813, inv. nr. 520.

96) Ibidem.

97) Ibidem.

98) Ibidem.

99) ARA-2, Officieren 1793-1813, inv. nr. 3; ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1070, 28 december 1808.

100) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1076, 16 januari 1809.

101) Ibidem, inv. nr. 1095, 20 april 1809.

102) ARA-2, Officieren 1793-1813, inv. nr. 3.

103) Ibidem.

104) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1106, 10 juni 1809.

105) Ibidem.

106) Ibidem, inv. nr. 1095, 28 april 1809; inv. nr. 1099, 10 mei 1809; inv. nr. 1107, 20 juni 1809; inv. nr. 1127, 2 september 1809.

107) ARA, Derde Afdeling (ARA-3) Archief Gewestelijke besturen 1807-1815, inv. nr. 386, 15 juni 1809.

108) Ibidem, inv. nr. 388, 22 juli 1809.

109) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1109, 19 juni 1809; ARA-2, Officieren 1793-1813, inv. nr. 1.

110) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1112, 10 juli 1809; inv. nr. 1134, 30 oktober 1809.

111) A. J. van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden V (Gorinchem 1844) 736737.

112) Th. Morren, Het huis Honselaarsdijk (Leiden z.j.) 100.

113) Ibidem, 103.

114) Ibidem, 105.

115) Ibidem, 106107; ARA-2 Officieren 1793-1813, inv. nr. 1.

116) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1134, 30 oktober 1809.

117) Ibidem, inv. nr. 1164, 2 maart 1810; inv. nr. 1170, 13 april 1810.

118) Ibidem, inv. nr. 1189, 9 juli 1810.

119) Ibidem, inv. nr. 1155, 25 januari 1810.

120) Ibidem, inv. nr: 1134, 31 oktober 1809; ARA-2, Marine 1795-1813, inv. nr. 520.

121) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1158, 25 januari 1810.

122) Ibidem, inv. nr. 1170, 4 april 1810.

123) Ibidem, inv. nr. 1189/1191, 9 juli 1810.

124) ARA-2, Officieren 1793-1813, inv. nr. 1; ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1200/1202, 8 september 1810.

125) Morren, Honselaarsdijk 109.

126) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1148A, 12 april en 24 juli 1811.

127) Ibidem, inv. nr. 1124, 24 augustus 1809.

128) ARA-2, Marine 1795-1813, inv. nr. 520; ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1120, 18 augustus 1809; inv. nr. 1140, 3 november 1809.

129) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1113/1117, 20 juli 1809; inv. nr. 1113, 25 juli 1809.

130) Ibidem, inv. nr. 1119, 10 augustus 1810.

131) Ibidem, inv. nr. 1120, 15 augustus 1809.

132) Ibidem, inv. nr. 1140, 3 november 1809; inv. nr. 1141, 16 november 1809; ARA-3, Gewestelijke besturen 1807-1815, inv. nr. 385, 3 september 1809.

133) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1044, 16 november 1809.

134) Ibidem, inv. nr. 1170, 4 april 1810; inv. nr. 1189, 5 juli 1810; ARA-2, Marine 1795-1813, inv. nr. 520.

135) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1134, 31 oktober 1809.

136) Ibidem, inv. nr. 1183/1186, 25 juni 1810, inv. nr. 1189/1191, 5 juli 1810.

137) ARA-2, Marine 1795-1813, inv. nr. 520.

138) Ibidem; ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1200/1202, 8 september 1810.

139) ARA-2, Oorlog-1813, inv. nr. 1106/1108, 5 juni 1809; inv. nr. 1171, 27 april 1810.

140) Ibidem, inv. nr. 1099, 8 mei 1809.

141) Ibidem, inv. nr. 1099, 16 mei 1809; inv. nr. 1106, 10 juni 1809.

142) Ibidem, inv. nr. 1133, 2 oktober 1809.

143) Ibidem, inv. nr. 1165, 26 maart 1810.

144) Ibidem, inv. nr. 1134, 25 oktober 1809; inv. nr. 1170/1172, 4 april 1810.

145) Ibidem, inv. nr. 1098, 25 april 1809.

146) Ibidem, inv. nr. 1147/1149, 4 december 1809.

147) Ibidem, inv. nr. 1170, 16 april 1810.

148) Ibidem, inv. nr. 1106/1109, 13 juni 1809.

149) Ibidem, inv. nr. 1165, 30 maart 1810.

150) Ibidem, inv. nr. 1128/1132, 28 september 1809; inv. nr. 1133/1135, 6 oktober 1809; inv. nr. 1134/1138, 26 oktober 1809; inv. nr. 1148/1151, 28 december 1809.

151) Ibidem, inv. nr. 1165, 28 maart 1810.

1529 Ibidem, inv. nr. 1195, 16 augustus 1810; inv. nr. 1195, 29 augustus en 30 augustus 1810.

153) Ibidem, inv. nr. 1195, 29 augustus 1810.

154) ARA-2, Officieren 1792-1813, inv. nr. 2.

155) Ibidem.

156) Ibidem.

157) Ibidem.

158) Ibidem.

1599 Ibidem.

160) Ibidem, inv. nr. 2.

161) Ibidem.

162) Ibidem.

163) Ibidem.

164) ARA-2, Archief Ministerie van Binnenlandse Zaken 1796-1813 inv. nr. 995, 17 augustus 1811.

165) Ibidem.

166) Ibidem, 31 augustus 1811.

167) bIbidem, 4 september 1811.

168) Ibidem, 17 oktober 1811.

169) Ibidem, 20 november 1811.

170) Ibidem, 3 december en 23 december 1811.

171) Ibidem, 24 augustus 1813.

172) Ibidem, inv. nr. 1100, 25 september 1811.

173) Ibidem, inv. nr. 995, 13 december 1811.

Literatuurlijst:

Aa, A. J. van der, Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden V (Gorinchem 1844).

Dodde, A. L., Het Nederlandse onderwijs verandert, ontwikkelingen sinds 1800 (Muiderberg 1983).

Dubosq, A., Louis Bonaparte en Hollande d'après ses lettres 1806-1810 (Paris 1911).

Kikkert, J. G., Koning van Holland, Louis Bonaparte 1778-1846 (Rotterdam 1981).

Kossmann, E. F., De boekverkopers, notarissen en cramers op het Binnenhof (Den Haag 1932).

Lammerts, M. D., 'Koninklijke kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage 1808-1811', Ons Leger 39 (1955) 914.

Lammerts, M. D., 'Sebald Justinus Brugmans; de eerste Inspecteur-Generaal van de Militair Geneeskundige Dienst', Ons Leger 36 (1952) 2324.

Lenders, J., De burgers en de volksschool (Nijmegen 1988).

Mauvillon, F. W. von, Bruchstücke über Militair-Erziehung und bildung (Essen 1826).

Morren, Th., Het huis Honselaarsdijk (Leiden z.j.).

Pelt, R. J. van, M. E. Tiethoff.Spliethoff, Het Binnenhof van grafelijke residentie tot regeringscentrum (Doorn 1984).

Putten P. van, 'Terugblik op 150 jaar geneeskundige verzorging van de Nederlandse militair', Ons Leger 48 (1964) 24.

Raven, G. J. A., 'De oprichting van de kweekschool voor de zeevaart en haar achtergronden 1700-1785' in: Tot een rechtschapen en kloek zeeman toe te rusten 1785-1985, tweehonderd jaar kweekschool voor de zeevaart en hogere zeevaartschool Amsterdam (Zuthpen 1985) 1350

Rochard, J. R., 'Des enfants de troupe aux lycéens militaires; l'évolution d'une institution (1766-1985)', Revue Militaire (1985) 623.

Volmuller, H. W. J. ed., Nijhoffs geschiedenislexicon Nederland en België (Den Haag 1981).

Wichers, L., De Regeering van koning Lodewijk Napoleon 1806-1810 (Utrecht 1892).

Wolf, H. C. de, 'Onderwijs en opvoeding in de Noordelijke Nederlanden 1795-1813', Algemene geschiedenis der Nederlanden XI (Bussum 1983) 3646.

Zaal, W., Lodewijk Napoleon koning van Holland; Gedenkschriften (Amsterdam 1983).

J.B. Verheij, marinier in Atjeh 1875 - 1876

DRS. J. NUIS

Joor Bastiaan Verheij werd op 21 juli 1851 te Werkendam geboren als zoon van Bastiaan Adrianus Verheij, ambtenaar bij Rijkswaterstaat, en Maria Verdoorn. Vooral door toedoen van zijn grootvader Joor Bastiaan Verheij, aannemer te Werkendam, koos hij voor een militaire loopbaan. Hij werd per 1 oktober 1867 als kadet toegelaten tot de opleiding tot officier der mariniers bij de Marinierskazerne te Amsterdam. Na op 3 december 1869 bevorderd te zijn tot kadetsergeant titulair, werd hij per 1 augustus 1870 benoemd tot 2e luitenant der mariniers. Hij volgde de normale carrière tot 1897, waarbij hij per 1 april 1895 werd bevorderd tot luitenant-kolonel. In zijn militaire loopbaan heeft hij een deel van de 2e expeditie in de Atjeh-oorlog meegemaakt (1875-1876), was hij officier-instructeur bij het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord (1879-1885) en commandant van de 3e Afdeling van het Korps Mariniers, in garnizoen te Rotterdam (1895-1897). In de tussenliggende perioden was hij een aantal malen detachementscommandant mariniers aan boord van oorlogsschepen en was hij adjudant van de Commandant van het Korps Mariniers (1885-1890). Uit de periode 1895-1897 is hij bekend van de aquarel van J. Hoynck van Papendrecht in 'De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht', waarop Verheij is afgebeeld als hij in 1896 op het Schuttersveld in Crooswijk-Rotterdam de Militaire Willemsorde der 4e klasse uitreikt aan de marinier der 1e klasse N.A. van der Blom.

In september 1897 werd Verheij benoemd tot lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal en tegelijkertijd bij het Korps Mariniers op non-actief gesteld. In juni 1903 werd Verheij per 1 augustus 1903 bevorderd tot kolonel, commandant van het Korps Mariniers. Omdat hij daarom zijn Kamerlidmaatschap beëindigde, werd Verheij in juli van dat jaar ontheven van non-activiteit en tegelijkertijd in het genot van verlof gesteld. Vervolgens werd hij op 17 september 1903, de datum waarop hij wederom lid van de Tweede Kamer werd, ontheven van het bevel over het Korps Mariniers en weer op non-activiteit gesteld. Van 1 augustus tot 17 september 1903 was tijdelijk met het bevel over het Korps Mariniers belast de luitenant-kolonel J.R.J.Ph. Cambier, die per de laatstgenoemde datum tot Commandant van het Korps benoemd werd.
Verheij liet, naast zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer, ook op andere wijze van zijn maatschappelijke betrokkenheid blijken. Hij was lid en voorzitter van vele besturen en verenigingen op het gebied van het onderwijs en de lichamelijke opvoeding. Ook was hij een paar jaar lid van de Gemeenteraad van Rotterdam.
In de Tweede Kamer behandelde hij voor de liberale unie de onderwerpen op het gebied van zee- en landmacht en onderwijs. Hij werd in zijn 16-jarig kamerlidmaatschap enkele malen

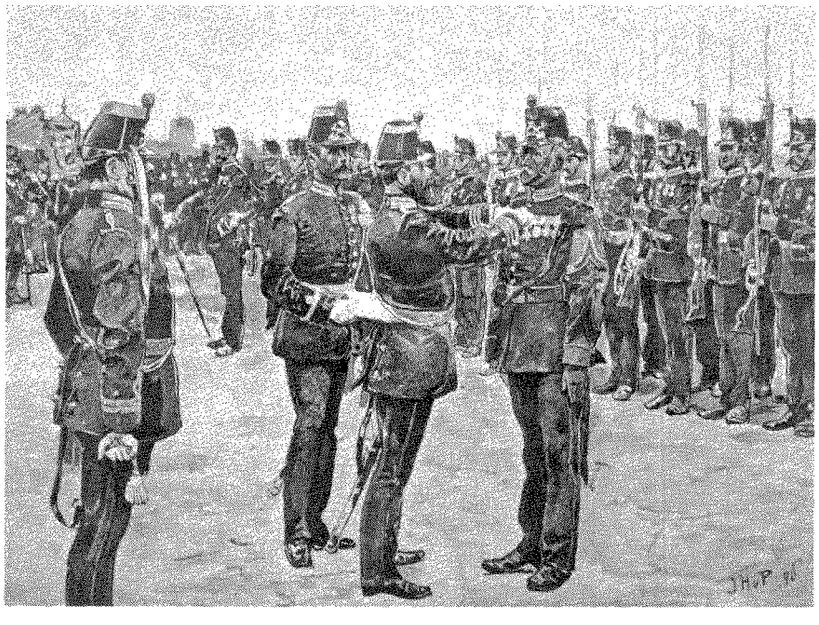

Verheij reikt de Militaire Willemsorde der 4e klasse uit aan de marinier der 1e klasse N.A. van der Blom.

geconfronteerd met wetsvoorstellen om het Korps Mariniers op te heffen of om de sterkte van het Korps te verminderen, die overigens alle werden verworpen.

Door het op 5 juli 1882 vlak voor de kust met man en muis vergaan van Zr.Ms. Rammonitor Adder ontstond een discussie over het materieel van de marine. Deze vormde voor o.a. Verheij de aanleiding tot de oprichting van de 'Vereeniging tot behandeling van op de Zeemacht betrekking hebbende onderwerpen' ofwel de Marine-Vereeniging, die later opging in de huidige Koninklijke Vereniging van Marine-officieren. Ook het orgaan van die Vereniging, het Marineblad, was zijn initiatief.

Vooral aan het einde van zijn leven bleek dat hij een zwak gestel had. Hij ging meer en meer lijden aan de kwaal, die tot zijn overlijden zou leiden. Na een verblijf van enkele weken in een sanatorium te Rotterdam, waar hij een maagoperatie had ondergaan, overleed Joor Bastiaan Verheij thuis op 4 mei 1913.

Over het leven van Joor Bastiaan Verheij is veel te schrijven. In dit artikel beperk ik mij echter tot de periode van de vijftien maanden in zijn militaire carrière, waarin hij naar Indië was uitgezonden om deel te nemen aan de 2e expeditie in Atjeh. Uit die periode zijn een gedetailleerd rapport van zijn hand, brieven aan zijn ouders en een brief aan zijn grootvader bekend.

Joor Bastiaan Verheij, 2e Luitenant der Mariniers, vermoedelijk 1874.

Het ontstaan van de Atjeh-oorlog

Op grond van de Conventie van Londen in 1814 zou Nederland een groot deel van de in de periode 1795-1813 aan Engeland kwijtgeraakte bezittingen, w.o. die op Sumatra, terugkrijgen. De uitvoering van deze afspraak liet op zich wachten, vooral door toedoen van Thomas Stamford Raffles, de Engelse luitenant-gouverneur van Java en Onderhorigheden (september 1811 - maart 1816) en van Benkoelen (1817 - 1824). Pas bij het Londens Tractaat van 1824 werden de Nederlandse bezittingen op Sumatra definitief overgedragen. Nederland beloofde daarbij de onafhankelijkheid van het zelfstandige Atjeh te eerbiedigen en de veiligheid van handel en scheepvaart in de wateren rond Sumatra te garanderen. Door de voortdurende zeeroverij van de Atjehers kon Nederland zijn belofte echter niet waarmaken. Ook de vrees van de Engelsen voor inmenging van andere mogendheden in het gebied - zo had de Sultan van Atjeh in 1868 geprobeerd een verbond met Turkije te sluiten - leidde in 1870 er toe, dat Engeland aandrong op krachtige maatregelen tegen Atjeh. Op 2 maart 1871 werd tussen Engeland en Nederland het Sumatra-tractaat gesloten. Nederland stond zijn bezittingen aan de Goudkust in Afrika af en gaf de Engelse handel dezelfde voorrechten als de Nederlandse. Engeland van zijn kant ontsloeg Nederland van de belofte de onafhankelijkheid van Atjeh te eerbiedigen en gaf Nederland de vrije hand om een einde te maken aan de Atjehse onregelmatigheden.

In februari 1873 werd bekend dat Atjeh toenadering zocht tot Frankrijk en dat Italië en Japan belangstelling hadden voor delen van de Indische archipel. Na onderhandelingen tussen Nederland en Atjeh, die in december 1872 begonnen, om te komen tot een overeenkomst, waarbij wat Nederland betrof de Sultan een groot stuk onafhankelijkheid zou kunnen behouden, trachtten dezelfde Atjehse onderhandelaars, onder leiding van Teukoe Panglima Mohammed Timbang, op de terugweg in het geheim onderhandelingen te beginnen met de Italiaanse en Amerikaanse consuls te Singapore. Deze pogingen leverden de Atjehers uiteindelijk geen positief resultaat op, maar ze leidden er wel toe dat de vice-president van de Raad van Nederlands-Indië, J.F.N. Nieuwenhuyzen, als regeringscommissaris naar Atjeh werd gestuurd om genoegdoening voor het Atjehse dubbelspel te eisen en een verdrag tussen Nederland en Atjeh te bewerkstelligen om zodoende vreemde invloed op Sumatra te voorkomen. Toen dat niet lukte, werd op 26 maart 1873 de oorlog aan Atjeh verklaard, gevolgd door de komst op 5 april 1873

van een expeditiemacht van het Nederlands-Indisch Leger, onder generaal-majoor J.H.R. Köhler, waaronder een detachement van ca. 110 mariniers.
Het was de bedoeling de Kraton, het paleis van de Sultan, te bezetten en de Sultan gevangen te nemen, in de veronderstelling dat dit zou leiden tot de onderwerping van Atjeh. Met deze 1e expeditie mislukte dat. Op 24 januari 1874 lukte het de 2e Atjeh-expeditie, onder luitenant-generaal J. van Swieten, wel om de Kraton te bezetten. Het bij deze expeditie ingedeelde en in twee compagniën verdeelde detachement van ca. 300 mariniers stond onder bevel van de kapitein der mariniers F.A. van Braam Houckgeest. De mariniers leden flinke verliezen, waaronder alleen al 46 doden aan cholera en andere ziekten.

Verheij naar Indië februari 1875

Vanuit Nederland werd vervanging en aanvulling gezonden. Op 13 februari 1875 vertrok per stoomschip 'Voorwaarts' van de Maatschappij Nederland een detachement mariniers uit Nieuwediep. Onder de 2 kapiteins, 6 luitenants en 300 mariniers bevonden zich de compagniescommandant kapitein W.L.G.J.F. Cramer von Baumgarten en de 2e luitenant Verheij.
Onder de passagiers was ook de pas benoemde gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, Mr. Johan Willem van Lansberge (26 maart 1875 - 12 april 1881), die zich op 23 februari te Napels inscheepte. Vanaf die dag voer de Voorwaarts de wimpel, zodat het de honneurs van oorlogsschip ontving, bij voorbeeld van het wachtschip te Port Saïd.
Toen in Nederland bekend werd, dat er buskruit aan boord was, ontstond het gerucht dat de Voorwaarts in het Suezkanaal in de lucht was

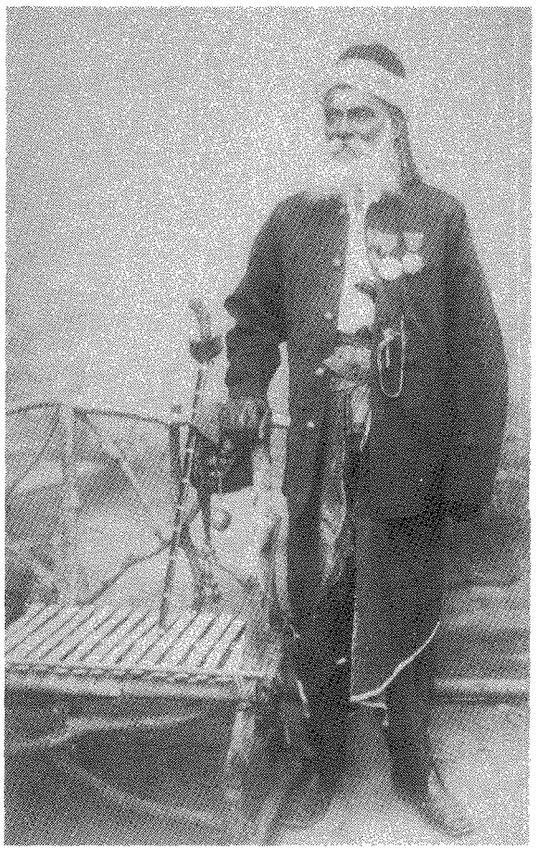

De Atjehse onderhandelaar Teukoe Panglima Mohammed Timbang.

gevlogen. In een brief van 24 april 1875 schreef Verheij aan zijn ouders hierover het volgende: *'Uit een der brieven* (die op 13 maart met de Conrad uit Nederland waren verzonden; JN) *vernam ik, dat 't gerucht in Holland heeft geloopen, dat de Voorwaarts op een of andere klip was vergaan, of in de lucht gesprongen; als u dat gerucht ter oore is gekomen, dan zult u wel eenigen tijd in ongerustheid gezeten hebben, zooals ik wel kan nagaan, tot u 't telegram in de courant laast, dat de Voorwaarts alhier op*

De staf van de 2e expeditie in de Kraton. Links op buitgemaakt kanon luitenant-generaal J. van Swieten.

Patrouille soldaten van het Indisch Leger in zwarte uniformen en met zwarte helmen.

Padang behouden was aangekomen. Naar het schijnt, was 't een praatje, dat in een der koffiehuizen was uitgestrooid te Rotterdam, dat verward werd met 't schip 'de Hongkong' dat werkelijk is verongelukt. Dat praatje van 't in de lucht springen was zeker ontstaan door brieven van een of ander met betrekking tot de lading, die aan boord was. We hadden 27.000 K.G. buskruit aan boord + lithofracteur (een krachtig explosief mengsel; JN) *+ zwavelzuur'.*

De 22e maart 1875 's morgens kwam het schip te Padang aan. De mariniers debarkeerden in drie prauwen. De laatsten, waaronder Verheij, kwamen te half vijf 's middags aan wal. Ongeveer de helft van de mariniers vertrok direct na aankomst per boot naar Atjeh. De overigen zouden een paar dagen later naar Fort de Kock in de Padangse Bovenlanden gaan. De luitenants J.R.J.Ph. Cambier en Verheij deelden gedurende die tijd een kamer in het vlakbij zee gelegen logement Sumatra. Nauwelijks in Indië, schrijft hij zijn ouders op 24 maart al iets over wat hem opvalt: *'De leefregel in Indië is geheel anders als in Holland: ..... te half acht of acht ure eten* (in de sociëteit; JN): *het eten gaat hier met verrassende snelheid: ieder heeft een jongen, een inlander, achter zich, die zorgt, dat je van alles wat te eten krijgt; heeft men geen jongen, dan kan men even goed van tafel gaan, want men krijgt niets; dat is me een gedraaf en gevlieg om de tafel, dat je zit te dansen op je stoel'.*

Op dinsdag 30 maart, na Paasmaandag, vertrok Verheij met een detachement mariniers met medegeleide van 2e luitenant Ae.A.G. de Petit 's morgens om half vijf naar Fort de Kock, in een marsschema van vijf dagen. Om de zon te ontwijken, die al om een uur of negen begint te steken, werd elke dag al heel vroeg aan de dagmars van zo'n vijf uur begonnen. De eerste étappeplaats Doekoe werd om ongeveer half tien bereikt. Marcherend door prachtig natuurschoon bereikte men op de volgende dagen de étappeplaatsen Loeboe Along en Kayoe Taman. De logementen in Doekoe en Loeboe Along gingen nog, maar over die in Kayoe Taman schreef Verheij: *'slecht eten, vuil tafelgoed, vuile servetten, 't geheel was miserabel'.*

Op 2 april ging men om half vier al op mars naar Padang Padjang. Men had de tijd hard nodig, want de weg klom sterk. Padang Padjang ligt zo'n 600 m. boven Kayoe Taman. Verheij beschreef in één van de brieven de prachtige natuur onderweg:

'Wat een prachtige marsch: de weg slingert zich tegen de berghellingen op en is zeer goed. We kwamen des morgens te halfzes voor de zoogenaamde kloof: eene bergkloof, die zoo wat anderhalf uur lang is, en die we passeeren moesten. Maar ik wilde dat u dat eens kon zien. Schooner natuurtaferelen dan daar kunnen er geloof ik niet gevonden worden op de wereld. Met elken voetstap, die men doet wordt het oog door iets anders getroffen, men merkt niet dat men klimt, men merkt haast niet dat men loopt, zoo wordt 't oog telkens geboeid. Verbeeldt u, hooge bergruggen, aan weerskanten, waarvan de hellingen met hooge opgaande boomen zijn bezet, met prachtig groen bedekt, hier lichtgroene, dan donkergroene, daar weer roode of gele bladeren; het geheel een onbeschrijfelijke indruk op den toeschouwer achterlatende'.

Onderweg passeerden de mariniers telkens weer kampongs. De bewoners keken hen verbaasd aan, omdat de mariniers geheel anders gekleed gingen dan de soldaten van het Indisch Leger. Hoe waren de mariniers dan gekleed? Tijdens de

1e expeditie was het uniform van de mariniers opvallend wit, met alle nadelen van dien! Bij de 2e expeditie werd deze tenue dan ook gewijzigd. Van Braam Houckgeest zegt het in zijn artikel 'De Mariniers in Atjeh' zo:
'Bij alle geschiktheid nu, die de marinier getoond heeft om zich zijn plaats in de gelederen van het Indische leger waardig te maken, had hij toch tevens een groot gebrek. Dit werd niet zoozeer ontdekt aan zijn persoon, maar meer bepaald aan zijne kleeding, die - gelijk ze hier te lande wordt gedragen - onder de tropische zon onmogelijk te torschen is. Ze werd dan ook verwisseld tegen een blauw baaien hemd, blauwe katoenen broek, slobkousen, muts met keerkringskap, spekzak (ransel; JN) en veldflesch, en door de metamorphose ontstond de uitrusting, gelijk nevenstaande afbeelding ons die voorstelt van een officier en eenige minderen, die gereed staan om op het eerste signaal den afgebroken arbeid aan benting of schans te hervatten of tot het verrichten van eenigen gewapenden dienst uitterukken'.
Ook werd een opgerolde sprei, met daarin een verschoning ondergoed, en bandoulière meegedragen. De geweren waren van het type Beaumont, kaliber 11 mm. en maximum vuursnelheid 12 schoten per minuut, met vizier tot 1100 passen (1 pas = 75 cm.) en sabelbajonet.

Op zaterdag 3 april ging het detachement op weg naar Fort de Kock, waar het met muziek werd ingehaald. De mariniers werden gelegerd in een der kazernes in de hoogvlakte te midden van sawahs en met uitzicht op de vulkanen Marapi en Singgalang. De tijd werd besteed aan infanterie-exercitie en aan het oefenen van de Indische velddienst.
De officieren hadden in Fort de Kock niet zelf een gamelle ingericht, maar lieten al hun maaltijden, koffie en thee verzorgen door de vrouw van een sergeant van het Indisch Leger, die daarvoor *fl* 5,- per maand ontving. Niet zo goedkoop, vindt Verheij, maar op een ander moment laat hij blijken het toch ook weer niet zo duur te vinden.

Verheij in Atjeh 7 augustus 1875 - 10 februari 1876

Naar gelang er te Atjeh behoefte aan personeel ontstond om de twee aanwezige compagniën volledig te houden, vertrok men van Fort de Kock naar het oorlogsgebied, terwijl omgekeerd de zieke en gewonde mariniers van Atjeh naar Fort de Kock geëvacueerd werden.
Verheij, die per 1 mei 1875 tot 1e luitenant der mariniers was bevorderd, verliet op 30 juli Fort de Kock om op 3 augustus met het stoomschip Sindore vanuit Padang naar Atjeh te vertrekken.

Uniform en uitrusting der Mariniers in Indië en hier te lande.

Op de 7e kwam Verheij in Oleh-leh en op zondagmorgen 8 in Kota-Radja aan. Oleh-leh was de landings- en losplaats voor de troepen in Atjeh. Er lag veel materiaal opgeslagen, dat voor Kota-Radja bestemd was. Maar omdat de spoorlijn Kota-Radja - Oleh-leh nog niet voltooid was, bleef het vervoer van dat materiaal een groot probleem.

Kota-Radja, de hoofdstad van Atjeh, hoofdzakelijk bestaande uit de Kraton en de moskee, was inmiddels door het Indisch leger versterkt en omringd met een zogenaamde 'geconcentreerde linie' van 38 bentings (versterkte posten).[1] Het

Kota-Radja en omgeving met een gedeelte van de 'geconcentreerde linie'. Kaart van het terrein des oorlogs in Groot-Atjeh. Samengesteld uit de gegevens, verkregen bij de 2e expeditie tegen dat rijk in 1873 - 1875. Topographisch Bureau Batavia.

binnen deze linie liggende gebied besloeg zo'n 50 km2). Tot de bentings behoorden Lemboeh, Kotta-Alam, Longbatta-Missigit, de 3 Lohongs, Lamara Oelejlo, Mandarsah-poeti en Gitjiel.
De mariniers waren binnen de Kraton gelegerd, in een kazerne vlakbij de woning van de tijdelijk militair en civiel bevelhebber, kolonel G.B.F. Wiggers van Kerchem. Hun dienst was eentonig en bestond vooral uit het dagelijks betrekken van enkele wachtposten. Verder lagen zij van tijd tot tijd buiten Kota-Radja 's nachts in hinderlaag en rukten zij een enkele keer uit, als de Atjehers weer eens te brutaal optraden tegen de bentings.

Aan de eentonigheid en rust kwam een einde, toen op 8 november J.L.J.H. Pel uit Batavia in Atjeh terugkwam om, nu als generaal-majoor en opperbevelhebber, weer militair op te treden. De volgende dag nam hij het bevel van kolonel Wiggers van Kerchem over, die vervolgens op de 10e november Atjeh verliet. Vooral zijn afscheid van de mariniersofficieren was hartelijk. Het was deze respectabele en humane officier aan te zien, dat hij het bevel moest neerleggen en moest overdragen aan een generaal, die vroeger onder hem gediend had en die bij zijn bevordering veel oudere kolonels gepasseerd had. Op militair gebied had hij bovendien weinig kunnen uitrichten, omdat hij de bestaande toestand had moeten handhaven, waardoor zijn handen gebonden waren. In de toespraak bij de bevelsoverdracht liet generaal Pel doorschemeren, dat spoedig tegen de vijand zou worden opgetreden. Die vijand overigens was voortdurend bezig de posten te beschieten en aan te vallen, zoals op 22 november de post Longbatta-Missigit, waarbij verscheidene gewonden vielen, en in de periode van 26 november tot 5 december de posten Kotta-Alam en Lemboeh en het gebied daartussen.
Nadat in de loop van december versterkingen in Atjeh waren aangekomen, werd op Eerste Kerstdag 1875 bekend dat de volgende dag de militaire operaties zouden aanvangen. Op 26 december rukte de strijdmacht het vijandelijk gebied binnen, met de bedoeling om de Atjehers verder van Kota-Radja te verdrijven en bij de IV Moekims (district, bestaande uit dorpen dicht genoeg bij elkaar om een voldoende grote parochie van minstens veertig gelovigen te vormen om de vrijdagdienst in de moskee geldig te laten zijn) de Koeroeng Raba baai in de Indische Oceaan te bereiken om daarmee een stuk van Atjeh te onderwerpen en het gezag uit te breiden. De eerste dagen trok men naar het zuiden en zuidwesten en vervolgens naar het noordwesten om de vlakbij de geconcentreerde linie liggende vijandelijke posten in de rug aan te vallen om metterdaad de Atjehers verder van Kota-Radja te verdrijven. Onderweg werden versterkingen aangelegd, o.a. te Pakanbadak dat op 31 december 1875 bezet werd. Van hier uit werden verbindingen gemaakt met de eigen stellingen, ook om de troepen te bevoorraden, en werden verkenningen uitgevoerd naar wegen die naar de naar het Z.W. gelegen IV Moekims leidden. Een verkenning in de kloof van Beradoean, die via een korte route naar de IV Moekims voerde, leverde zodanige problemen op, dat door generaal Pel, die zelf steeds actief aan de acties deelnam, besloten werd via een omweg naar de IV Moekims te gaan. Op 15 januari 1876 trok de troepenmacht een paar kilometer naar het noordwesten, vervolgens zo'n vier kilometer langs de kust naar het westen naar de VI Moeikims om van daar uit door de bergpas van Blangkalla vijf kilometer naar het zuiden te trekken. Daar bereikten zij de IV Moekims en de Koeroeng Raba baai. Steeds meer Atjehse hoofden, ook hier, onderwierpen zich. Vijandelijke versterkingen werden vernield, terwijl op geschikte plaatsen eigen versterkingen werden gebouwd, o.a. in de kloof van Beradoean, die, als eerder vermeld, de verbinding vormde van de IV Moekims naar Pakanbadak.
Op 25 januari ging de troep op weg naar laatstgenoemde kampong. Daar aangekomen, ontving generaal Pel, op de 27e, zowel de instructie om de IX Moekims, oostwaarts gelegen, te veroveren als de mededeling dat de detachering van de mariniers bij het Indisch Leger beëindigd zou worden. Hij was echter van mening, dat hij de mariniers niet midden in de nog lopende operatie kon laten vertrekken; zij hadden met hem Kota-Radja verlaten, zij zouden met hem er terugkeren.
Op 28 januari boog generaal Pel met zijn troepen oostwaarts af. Na hevige gevechten, afgewisseld met verkenningen vanuit bivak, waren de IX Moekims op 4 februari in bezit. Nadat op deze manier zo'n 10 km naar het oosten was afgelegd, marcheerde men op de 5e naar het N.O. om, onderweg al vechtende, met een boog naar het N.W. op 6 februari bij Longbatta-Missigit weer de eigen linies te bereiken. Op 7 februari keerde generaal Pel aan het hoofd van zijn troepen in Kota-Radja terug. Snel daarna verlieten de mariniers Atjeh om naar Nederland terug te keren.

Verheij geeft van deze 44 dagen durende actie een gedetailleerd verslag in een 53 pagina's tellend 'Rapport van den 1sten Luitenant der Mariniers J.B. Verheij, betreffende de krijgsverrigtingen op Atjeh vanaf 26 December 1875 tot en met 7 Februarij 1876, hoofdzakelijk ten opzichte van het Detachement Mariniers, dat aan

die krijgsverrigtingen heeft deelgenomen', met tekeningen, gedateerd juni 1876. Ook zijn er in de brieven van hem aan zijn ouders en aan zijn grootvader verwijzingen, weliswaar schaars, naar de acties te vinden. Het rapport en de brieven worden in het hierna volgende gebruikt om de hiervoor globaal beschreven operatie in meer detail te volgen. Speciale aandacht daarbij krijgen de dagen, waarop Verheij zich zo onderscheiden heeft, dat hij, bij Koninklijk Besluit van 24 maart 1877, nr. 5, werd benoemd tot Ridder der 4e klasse van de Militaire Willemsorde. De mutatie luidt: 'Zich onderscheiden bij de krijgsverrigtingen in Atjeh.

26 December 1875. Vermeestering van Mibouw. Zijne manschappen flink en met beleid aangevoerd.

30 December 1875. Vermeestering Kampong Lamhassan. Als adjudant aan den kolonne-kommandant toegevoegd, in de moeilijke en nogal uitgebreide stelling onder het vuur des vijands, de noodige orders en bevelen over te brengen.

5 Januari 1876. Verkenning kloof Beradoean. Den 5en Januari door zijne cordaatheid veel te hebben bijgedragen, dat de terugtocht geregeld en zonder wanorde geschiedde.

30 en 31 Januari 1876. Gevecht in de vlakte van Daroe. Onder vijandelijk vuur met zijn detachement, op last van den kolonne-kommandant, door een moeras wadende, een gewigtig terreinpunt te nemen en te bezetten. Door zijn energiek en beleidvol gedrag had de kolonne-kommandant de gelegenheid het terrein tegenover den vijand te verkennen, daardoor de onderlinge gemeenschap der verschillende troepengedeelten beter te bevestigen en maatregelen te kunnen nemen voor het oprukken op den volgende dag'.

Op 6 april 1877 werd Verheij onderscheiden met het Eereteeken voor deelname aan de krijgsverrigtingen in Atjeh in 1873/76, met gesp (de Loden Willem).

Verheij's rapport over de acties van 26 december 1875 tot en met 4 januari 1876

'26 December, des morgens te half vier, was alles reeds in beweging. De troepen, die de operatiën tegen Mibouw zouden beginnen, moesten te 5 ure aan de zuiderface van den kraton gerangeerd staan.

Deze kolonne, onder bevel van den majoor Vetter bestond uit: a. het bataillon barisans van Bangkallan (Madoerese hulptroepen; JN), b. het detachement mariniers, c. artillerie, mineurs en ambulance.

Het uitrukkende detachement mariniers had eene sterkte van: 1 kapitein, 5 luitenants, 13 korporaals, 75 mariniers. Onze onderofficieren waren allen geëvacueerd.

De kapitein Cramer von Baumgarten commandeerde het detachement.

'J.B. Verheij geregtigd tot het dragen van het eereteken voor hen, die deelgenomen hebben aan belangrijke krijgsbedrijven, hebbende hij als 1e luitenant deelgenomen aan de krijgsverrigtingen naar Atjeh in 1873/76'.

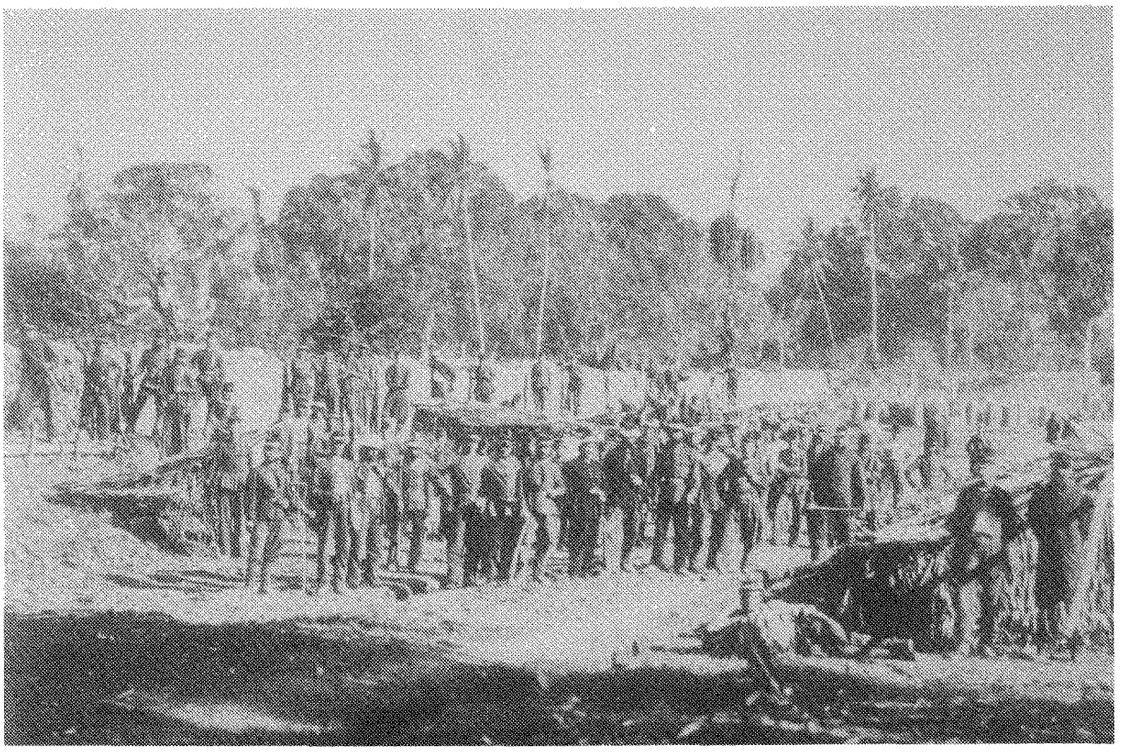

De westerface van de kraton.

1ste luitenant Ahn, commandant 1ste peloton
1ste luitenant Mirandolle, commandant 2de peloton
2de luitenant Cambier, commandant 2de sectie
2de luitenant de Petit, commandant 4de sectie
1ste luitenant Verheij, fungeerde als adjudant van den kapitein Cramer.
De kolonne werd aan de zuiderface van den kraton aldus opgesteld:
Twee compagniën barisans regtervleugel, Mariniers, Artillerie, Twee compagniën barisans linkervleugel.
Te ongeveer 5 1/4 ure marcheerden wij de poort aan de westerface uit, trokken voorbij de benting Mandarsa poeti en stelden ons links van de benting Lamara Oelejlo op.

Te ongeveer 6 ure, toen het licht was geworden, rukten wij van achter de benting op, de sawa over naar den vijandelijken kampongrand. Eerst toen wij op circa 500 passen waren genaderd, ontdekte ons de vijand: hij hief een verschrikkelijk krijgsgeschreeuw aan en de bewoners van den kampong werden door blazen op een hoorn en het slaan op de gong-gong op onze nadering voorbereid. Van hunne bentings werden een paar kanonschoten op ons gelost, die evenwel over onze hoofden heengingen. Van uit den rand begonnen ze ons verder met geweervuur te begroeten.
Zonder een schot te lossen rukten wij voorwaarts, drongen door een pagger (versperring; JN) henen en kwamen op eene smalle strook natte sawa. De linker-kolonne Buys trok deze spoedig over, beklom eene benting die in den kampongrand lag en vond haar verlaten; een kanon, misschien een 30 ponder, op een gewoon marinerolpaard met broekings enz. stond er in. De regter-kolonne, kapitein Smeets was ook in den kampongrand gedrongen, maar stuitte daarna op eene benting. De barisans schenen te weifelen en lieten den luitenant der infanterie Röpke op de benting springen, zonder hem te volgen. Een ordonnans kwam daarop een peloton mariniers ter assistentie vragen. De kapitein Cramer liet het peloton Ahn vooruitrukken; de bentings werden toen, in vereeniging met de barisans, genomen, en het gelukte aan de andere zijde van den kampong te komen. Nadat de benting, die door de kolonne Buys was beklommen, zooveel mogelijk was vernield, rukte die compagnie en het peloton mariniers Mirandolle gezamentlijk door den kampong vooruit, en kwamen ook in korten tijd aan de zuidelijken kampongrand aan. Vóór wij in den kampong waren, werden we hevig in onze regterflank beschoten uit A (fig. 1). Ook was de benting, ter plaatse waar de kampong werd binnengerukt, zóó aangelegd, dat zij uit de flank kon bestreken worden. Eenmaal de benting gepasseerd, was het vuur zonder uitwerking. Aan den zuidelijken kampongrand gekomen, vertoonde zich eene bijna onafzienbare sawa, die goed was beplant. Op groote afstanden van ons liepen honderden Atjehers heen en weer, blijkbaar in verwarring gebragt; want de beide andere

kolonnes onder majoor Mékern en overste Engel, hadden op andere punten de vijandelijke linie doorgebroken. Op hen die eenigzins onder schot waren, werd door scherpschutters van ons geschoten, waarbij de marinier Fransse eene groote bekwaamheid als scherpschutter aan den dag legde. De artillerie, die inmiddels was opgerukt tot in B (fig. 1), trachtte hen ook zoveel mogelijk nadeel toe te brengen.

De kampong Mibouw strekt zich uit tot voorbij onze benting Lohong; daar tegenover lag eene sterke vijandelijke benting, die het zaak was in den rug aan te tasten. Om dus den geheelen kampong tot vóór Lohong in bezit te krijgen, moesten we oostwaarts oprukken. Onze regterkolonne, waarbij het peloton mariniers Ahn zou positie blijven houden op de plaats waar ze was uitgekomen en wel in B (fig. 1); de artillerie, die zich mede daar bevond, vuurde op den rand van den kampong, die bij C (fig. 1) eene groote uitloopende bogt maakte, vanwaar wij nog al hevig werden beschoten. De linker-kolonne, met het peloton Mirandolle, waarbij ook de kapitein Cramer en ik zich bevonden, zou langs den kampongrand oprukken en trachten Lohong in het gezigt te krijgen. Het peloton mariniers moest zich tusschen de barisans oplossen, ten einde deze als het ware mede vooruit te nemen, aangezien het enthousiasme onder deze troepen niet bijzonder groot was. De vijand week al vurende terug, verwondde nog enkele barisans en ook de marinier 3de klasse Rijks ontving een schot in de linkerwang. Bij het peloton Ahn waren gewond geworden de mariniers 3de klasse Roelofs en Van den Hoven.

Na eenigen tijd den rand van den kampong te hebben gehouden, kregen wij de Hollandsche vlag van Lohong in het zigt. Op eene plaats, vroeger den vijand misschien tot benting gediend hebbende, werd de troep voor eenigen tijd gelegerd. Op last van den kapitein Cramer, escorteerde ik met 12 mariniers en een korporaal, den majoor der infanterie Vetter (kolonnecommandant) en den majoor der artillerie Winter die in den kampongrand eene geschikte plaats zouden zoeken, tot het oprigten eener benting; deze gevonden, liet ik een korporaal met 4 mariniers achter, om de plaats te kunnen terugvinden; want de geheele troep zou zich daar vereenigen.

De beide hoofdofficieren naar de regter-kolonne gebragt hebbende, keerde ik terug en vond de troep reeds op de aangegeven plaats. Voor zooverre de veiligheid zulks toeliet, werkten allen mede om boomen te kappen, het terrein te raseeren, kortom aan het eenigzins logeabel maken voor de bezetting die daar zou moeten

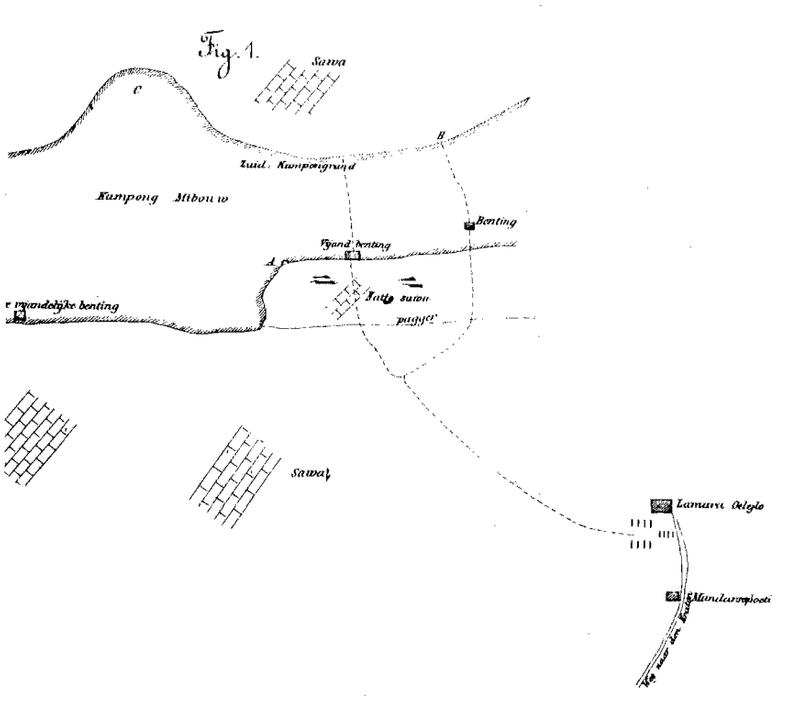

Figuur 1 uit Verheij's rapport: 26 december 1875.

achterblijven. Te circa 9 ure was de geheele kampong ons. Onze troep zou daar blijven, totdat de bezetting en het geschut uit Lohong waren aangekomen.

Te half vier des middags kwam de bezetting, onder kapitein Gobius, aan, en te vier ure werd onder luid hoera de vlag in een klapperboom geheschen. Te circa half zes viel het eerste schot uit de stukken, die later waren aangekomen. De mariniers hadden flink medegeholpen aan het vervoeren van het geschut, dat door de sawa moest worden heengesleept. Te ongeveer zes ure gingen barisans en mariniers weg. De laatsten zouden naar Mandarsa poeti gaan, en daar orders vragen. Bij den terugmarsch passeerden wij de vijandelijke benting tegenover Lohong, die bijna totaal was verbrand. Te Mandarsa poeti aankomende vereenigde zich daar met ons het peloton Ahn dat reeds vroeger naar Lamara Oelejlo was teruggekeerd.

Daarna moesten wij ons begeven naar Gitjiel, waar de generaal ons verder orders zou geven. Het detachement mariniers moest zich op last van den generaal begeven naar het nieuw genomene Groot-Gitjiel, waar de kolonne Engel dien nacht bivouaqueerde, en de kapitein Cramer zou zich stellen onder de orders van dien overste, blijvende het detachement een zelfstandige troep. Door een gids geleid, kwamen wij te circa 10 ure des avonds in het nieuwe bivouac aan. De plaats werd ons in het bivouac aangewezen: elk peloton achter een pagger in noordelijke rigting. Alvorens de wacht te betrekken, kon het peloton

Mirandolle eerst eten, aangezien dit den ganschen dag nog niet gegeten had. De officieren rouleerden onderling met de wacht.
Had de regter-kolonne, overste Engel, Gitjiel genomen, de centre-kolonne, majoor Mékern vermeesterde Arol, waarbij de majoor en de luitenant-adjudant Ernste doodelijk werden gewond. De sterkten tegenover Gitjiel-Oelejlo en Lamteboe waren zeer zwaar en zoodanig ingerigt, dat ons granaatvuur er weinig of liever in het geheel geen uitwerking op gehad had.
Het succes van dezen eersten dag was enorm groot en de vijand merkbaar in verwarring gebragt.
.....'.

Op 27 en 28 december waren er vanuit het bivak enkele kleine acties. Op de 29e werd Verheij als adjudant aan de overste Engel toegevoegd. Die dag werd, na enige tegenstand, Djempit ingenomen, waar men in bivak ging.

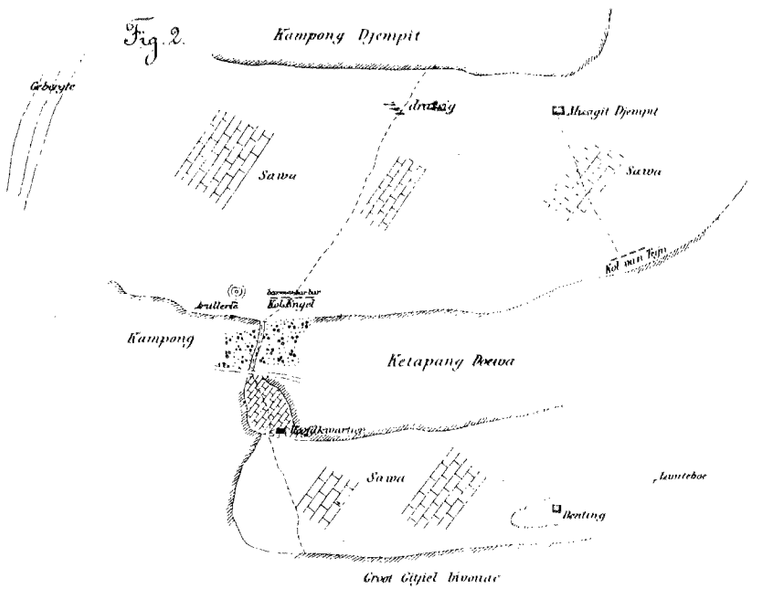

Figuur 2 uit Verheij's rapport: 29 december 1875.

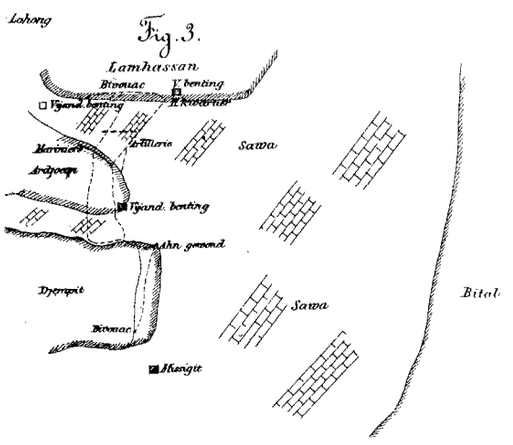

Figuur 3 uit Verheij's rapport: 30 december 1875.

'30 December. In den morgen te 6 ure verliet de kolonne wederom het bivouac. Eene compagnie infanterie en eene sectie artillerie bleven in den missigit achter. De troepen traden aan de noordzijde van het bivouac, in de volgende orde aan: eene compagnie barisans, voorhoede; artillerie; twee compagniën barisans; het detachement mariniers; eene compagnie barisans; het 8ste bataillon infanterie. De geheele kolonne onder bevel van den luitenant-kolonel Engel. In deze marschorde zette de troep zich, op aanwijzing der gidsen, langs den noordelijken kampongrand in beweging.
Aan den westelijken kampongrand gekomen, werd de voorhoede van uit den kampong Ardjoean, die er ongeveer 200 passen van was verwijderd, hevig beschoten. De voorhoede nestelde zich in den rand en trachtte door haar vuur het levendige en juiste vuur van den vijand tot zwijgen te brengen. Eene benting, op den uithoek van Ardjoean gelegen, vuurde het meeste. De batterij kapitein Duguies moest positie nemen, ten einde te trachten den vijand uit zijne positie te verdrijven. Het peloton mariniers Ahn werd aan de batterij als dekking toegevoegd. Niettegenstaande het overstelpende vuur der artillerie, bleef de vijand hardnekkig volhouden. Verscheidene van onze zijde werden gewond; van het detachement mariniers de 1ste luitenant Ahn schot in het bovenbeen en de marinier 3de klasse Hovink, schot in het onderbeen. De andere compagniën barisans rukten mede in den rand op, het peloton mariniers Mirandolle wederom tusschen de barisans verdeeld. Na eenige salvo's, toen het vuur des vijands merkbaar verflaauwde, werd het sein tot stormen gegeven; mariniers en barisans deboucheerden op de sawa, en binnen weinige oogenblikken was de kampong ons. Op onze nadering had de vijand benting en kampong verlaten en vluchtte over de sawa naar het Bitalsche, welke vlucht door onze artillerie met kartetsschoten begunstigd werd. De vijand had een doode in de benting achtergelaten.
Zoo spoedig mogelijk werd weer getracht de andere zijde van den kampong te bereiken en het verband tusschen de troepen daar te stellen. Den kampongrand bereikt hebbende, werd deze oogenblikkelijk bezet en voor de artillerie eene gunstige positie gezocht. Wij bevonden ons nu tegenover de kampong Lamhassan (fig. 3). De bewoners van Lamhassan begroetten onze komst in den kampongrand van Ardjoen met een hevig vuur. Nadat de artillerie op den rand van Lamhassan en voornamelijk op punten, waar vermoed werd dat bentings lagen, geschoten had, deboucheerden de troepen wederom op de sawa. De mariniers waren op den regtervleugel.

Vurende, voornamelijk salvo's gevende, rukten de troepen van afstand tot afstand vooruit. De artillerie, regts van de kolonne in linie op de sawa opgesteld, ondersteunde door haar vuur het voorwaarts rukken.

De vijand bleef op onze linkerflank en in front een levendig vuur op ons onderhouden. Even als voor Djempit, week hij niet vóór dat de gansche linie in den stormpas avanceerde. De mariniers bereikten het eerst den kampongrand en een ieder roemde de wijze waarop zij hadden gestormd. De vijand had zijne bentings ontruimd, toen de onzen zich in den kampongrand nestelden. Daar dien dag niet verder zou worden opgerukt, werd direct het bivouac uitgezet. De generaal met den staf logeerde in eene vijandelijke benting in den kampongrand. Tegen den avond rapporteerden schildwachten van onze postenketen, dat Atjehers in de verte bezig waren, versterkingen op te werpen. Het werd echter niet noodig geacht, daar iets aan te doen.
In een der huizen van den kampong werden twee gewonde vrouwen gevonden, die met de klewang in de hand manschappen aanvielen, die de huizen doorzochten. Beide vrouwen werden, met onze eigene gewonden, zoo spoedig mogelijk naar den kraton vervoerd. Zij, die in het begin van den dag gewond waren, hadden, in tandoe's (eenvoudige brancard; JN) gedragen, den geheelen togt van dien dag moeten medemaken. Des avonds werd gelast, dat den volgenden morgen wederom zou afgemarcheerd worden, zoodra het overige van het 8ste bataillon was aangekomen, dat gedeeltelijk in den kraton gebleven was'.

Op 31 december bedankte luitenant-kolonel Engel Verheij als adjudant. Verheij werd daarop door detachementscommandant Cramer belast met de leiding van het 1e peloton mariniers ter vervanging van de gewonde en afgevoerde luitenant Ahn. Deze zou later per stoomschip 'Luitenant-generaal Kroesen' van Padang naar Batavia gebracht worden. In Straat Soenda liep het schip echter op 21 juni op een klip en verging. Door de verwonding aan zijn been kon Ahn zich niet redden. Daarover werd verteld dat hij bij het zinken van het schip met gekruiste armen kalm op het dek in een luie stoel zat.

Zonder veel problemen werd op de 31e december Pakanbadak bezet. In zijn brief van 7 januari 1876 aan zijn ouders schrijft hij:
'.... Met oud en nieuwjaar heb ik aan u gedacht. Wij hebben het hier ook ingeschooten, maar op een heel andere manier dan bij u in Holland. ....'.

Het rapport van Verheij vermeldt de gebeurtenissen van Oud en Nieuw:
'Tegen de middag kwam uit het gebied van Toekoe Nanta een oude Atjeher, die, naar wij hoorden, den generaal verzocht niet te schieten, daar de hoofden zich zouden komen onderwerpen. Hij keek in het bivouac eens rond en vertrok weer.
Van 9 tot 12 ure des nachts de wacht hebbende, brandde te circa half twaalf uit den geheelen kampongrand (het gebied van Toekoe Nanta) een hevig vuur op ons bivouac los. Dat vuur hield onafgebroken tot des nachts half twee aan, zoodat het jaar 1876 regt feestelijk werd ingewijd. Hoewel de schoten vrij juist op het bivouac waren gerigt, werd in het geheele bivouac gelukkig niemand gewond, de klapperboomen hadden het meeste te lijden. De artillerie Van der Kruk en Duguies gaven een hevig vuur op den kampongrand, niet weinig ondersteund door prachtige infanterie salvo's. Het was echter pikdonker en op het vuur der vijandelijke geweren moest worden gerigt. Van tijd tot tijd werd een lichtkogel geworpen, ten einde te zien of de vijand ons welligt van een anderen kant trachtte te bekruipen. De kapitein Cramer had de mariniers hunne posten bij alarm doen innemen. Te half twee verstomde het vuur.
1 Januarij 1876. De nacht was verder rustig voorbijgegaan .....'.

Figuur 4 uit Verheij's rapport: 31 december 1875.

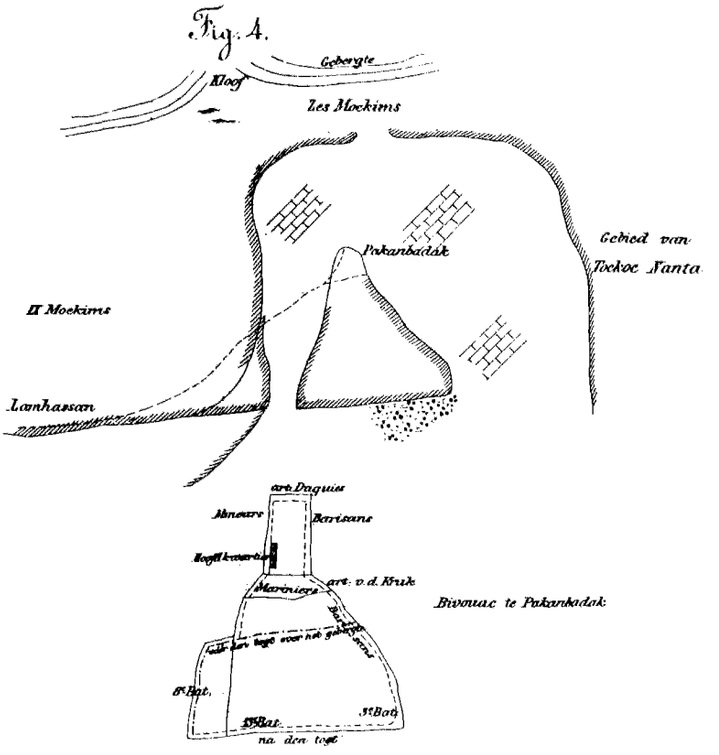

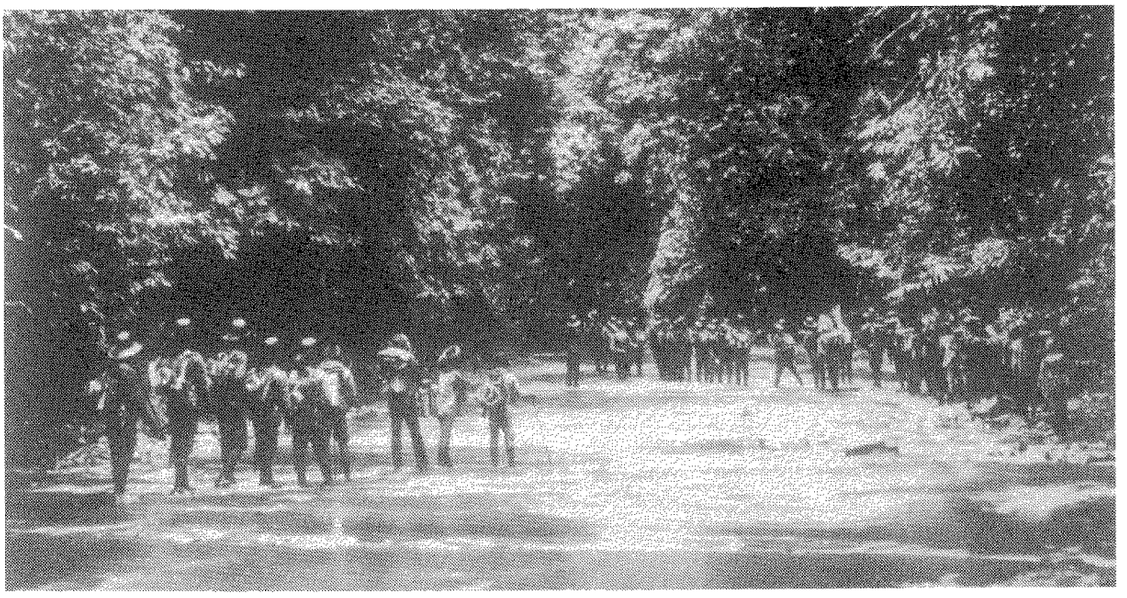

Een patrouille trekt door een kloof, Noordkust van Atjeh.

Overdag werden de kampongs, waaruit 's nachts geschoten was, getuchtigd en in brand gestoken. De volgende dagen bleven de mariniers in het bivak en werd bij een actie bescherming aan de artillerie gegeven.

Op 4 januari 1876 's middags vertrok kapitein Cramer von Baumgarten ziek naar Kota-Radja, nadat hij het commando over het mariniersdetachement aan Verheij had overgedragen. Door verwondingen en ziekte was het detachement sinds het begin van de actie op 26 december inmiddels geslonken van 6 officieren en 88 korporaals en manschappen tot 4, respectievelijk 74.

Verheij's rapport over de acties van 5 januari tot en met 27 januari 1876

'5 Januarij. Zooals den vorigen avond was gelast, rangeerde zich des morgens, te ongeveer 8 ure, eene kolonne aan de Z.O. zijde van het bivouac, bestaande uit: 2 compagniën 8ste bataillon infanterie, 2 compagniën barisans, 1 batterij artillerie Van der Kruk, de mariniers. De laatste bestemd om bij het vooruitrukken op een geschikt punt te worden achtergelaten, ten einde den rug der kolonne te dekken. De overste Engel, kommandant der kolonne. Het doel was de kloof te verkennen, die naar de IV Moekims leidt.
Te half negen stelde de kolonne zich op, trok de sawa over, langs den voor ons bivouac liggende kampong, die verlaten was. Toen deze kampong was gepasseerd, stak de kolonne eene smalle sawa over, trok eene smalle kampongstrook door, doch werd daar op zulk eene nadrukkelijke wijze door het vuur des vijands tegengehouden, dat de compagniën zich allen in linie in den rand opstelden; de compagnie infanterie Van den Ende, bleef linkerflank-dekking. De artillerie nam positie, doch kon een slecht gebruik van hare stukken maken. De vijand beschoot ons in front, in de regter- en linkerflank en ook van af de bergen, vanwaar tusschenbeide een lilla-schot het geweervuur variëerde. Van het detachement mariniers liet ik het peloton Mirandolle front naar achter maken en en tirailleur oplossen, en eene sectie De Petit en tirailleur op de regterflank, ten einde te voorkomen, dat van uit de kampongs achter ons en op onze regterflank een onverhoedsche aanval werd gedaan. De rest bleef in reserve onder den luitenant Cambier. Niettegenstaande het vuur van onze zijde zeer levendig was, nam dat des vijands in hevigheid toe. Eene poging der voorste compagniën om den kampong, waaruit wij het felste werden bestookt, stormenderhand binnen te dringen, mislukte wegens het drassige en moerassige van den grond.

Het doel van den togt was slechts de kloof te verkennen, een ernstig gevecht moest dus worden vermeden. Te ongeveer half elf kwam de order van den generaal, dat het gevecht moest worden afgebroken en de troep naar het bivouac zou terugkeren. Zoodra onze troep vurende retireerde, avanceerde de vijand. De overste Engel gelastte, dat de mariniers in den kampongrand positie zouden nemen en den vijand het voortdringen beletten, totdat de laatste compagnie was voorbijgetrokken, waarna zij, de linkerflankdekking dier compagnie zouden uitmaken. Ik liet de mariniers in den kampongrand positie nemen, en niettegenstaande het vervaarlijke krijgsgeschreeuw en het hevige vuur des vijands, werd deze door onze salvo's toch op een eerbiedigen afstand gehouden. Toen de laatste compagnie

gepasseerd was, liet ik drie sectiën op ongeveer 25 passen van die compagnie in tirailleur in den kampong oplossen, eene sectie in reserve en volgde zoo de beweging van dien troep. Het terrein leverde hier weer groote moeijelijkheden op; bamboe-doeri stoelen van enormen omvang, met dito paggers verbonden, belemmerden dikwijls onze voortgang. Eindelijk deboucheerden wij wederom op de sawa van Pakanbadak; de troep werd vereenigd en marcheerde naar het bivouac terug, waar hij te 11 1/2 ure des morgens aankwam. Gedurende het doortrekken van den kampong had de vijand ons niet vervolgd, maar eenmaal op de sawa gekomen, had hij spoedig onze plaats in den kampong ingenomen, en vóór we het bivouac hadden bereikt, zond hij ons reeds eenige kogels achterna. Hij opende een hevig vuur op het bivouac, zoodat ik, op last, den luitenant De Petit met 20 mariniers achter de loods van den generaal plaatste, ten einde het verder voortdringen door salvo's te beletten (fig. 6). Na korten tijd trok de vijand echter af.

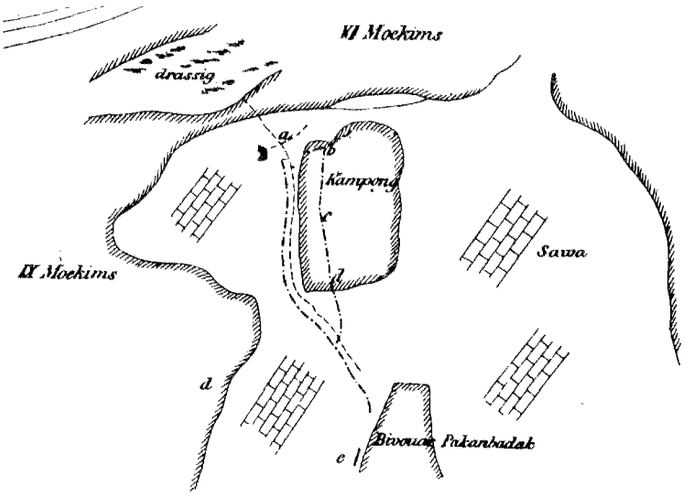

Verklaring van Fig. 6.

..... Opmarsch der Kolonne.
-.-.-.- Terugmarsch.
a Opstelling der mariniers, ten einde den rug te dekken, toen het hoofd der Kolonne werd tegengehouden.
b Opstelling der mariniers in den Kampong, om den terugtogt te dekken.
c Linkerflankdekking der laatste compagnie.
d Plaats tot waar de Atjehers ons waren gevolgd.
e Opstelling van Luit. de Petit met 20 mariniers.

Figuur 6 uit Verheij's rapport: 5 januari 1876.

Deze verkenning scheen op de Atjehers den indruk te maken, alsof we teruggetrokken waren, omdat wij het hoofd hadden gestooten; zij schreeuwden ons ten minste toe 'orang blanda lari'. Ons doel was echter bereikt en de wetenschap opgedaan, dat zoo de kloof regtstreeks genomen moest worden, dit, èn door het terrein èn door een talrijken vijand, groote moeijelijkheden opleveren en misschien vele offers kosten zou'.

.....

Op 7 januari verbleven de troepen, behoudens een enkele activiteit te velde, in het bivak Pakanbadak en besteedden de dag aan het schoonmaken van het bivak en het verder werken aan de versterkingen. Die dag werden een korporaal en tien mariniers erop uitgestuurd om een stel koelies terug te brengen, die in de kampongs waren gaan roven in plaats van hout te hakken. Men vond tijd om een brief naar huis te schrijven, zo ook Verheij:

'Van den eenen kampong naar den anderen, overal de vijanden moetende verdrijven, en op sommige plaatsen versterkingen aanleggen, en overal 's nachts bivouaccerende, ...

Op sommige plaatsen ging het heet toe: hevig vuur, 't is een eigenaardig geluid, zoo de kogels om je heen te horen fluiten. Goddank, ben ik tot nog toe ongedeerd en gezond gebleven. We hebben maar een paar dagen regen gehad, de rest mooi weer: dat ook een groot geluk is. Ik zit op 't oogenblik aan een kist te schrijven, dus veel gelegenheid tot schrijven is er niet.

Vandaag heeft het Roode Kruis een paar velletjes postpapier en enveloppen uitgereikt, en daar bekend gemaakt is in het Hoofdkwartier, dat de post naar Europa de 9e sluit, dacht ik: kom, ik zal maar een regeltje of wat schrijven.

Naderhand als ik weer gezond en wel in den Kraton mocht teruggekeerd zijn, schrijf ik u uitvoeriger, of vertel ik het u: want als 't nu afgeloopen is, dan geloof ik dat de mariniers niet lang meer in Indië zullen blijven.

Zooals ik zei: we zijn nu 14 dagen in den marsch. Dat oorlogsleven, zonder 's avonds weer in den Kraton terug te komen, is heel wat anders, dan dat je je bepaald elken dag weer kunt opfrissen. Maar zooals ik nu reeds 13 dagen in 't zelfde pakje loop, zonder 't met ander te kunnen verwisselen, dan begin je op 't laatst jezelf te vies af te worden.

.....'.

Net als in de brief van 25 december 1875, toen hij toch geweten moet hebben van de actie, die op de 26e 's morgens vroeg zou beginnen, schreef hij ook in deze brief weinig belangwekkends. Ook en terecht niet, dat reeds zoveel officieren en manschappen ziek of gewond afgevoerd zijn en dat hij nu detachementscommandant is.

Ook op 8 januari gebeurde er weinig. Een enkel convooi werd begeleid. Op 9 januari werd in het

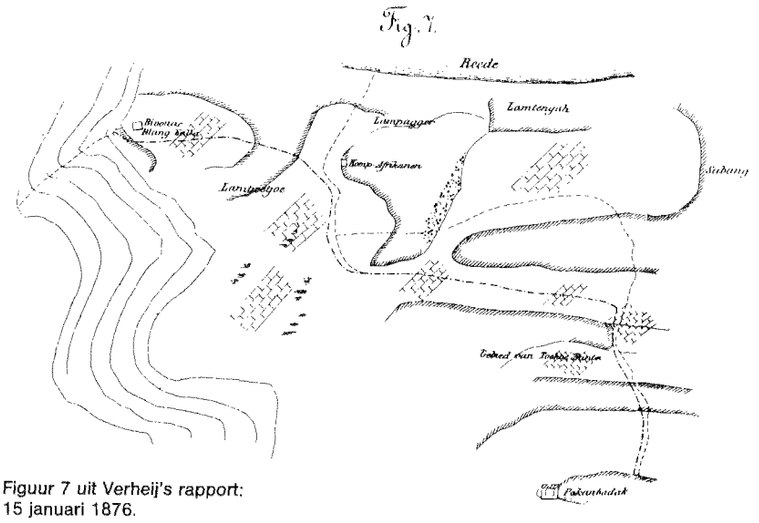

Figuur 7 uit Verheij's rapport: 15 januari 1876.

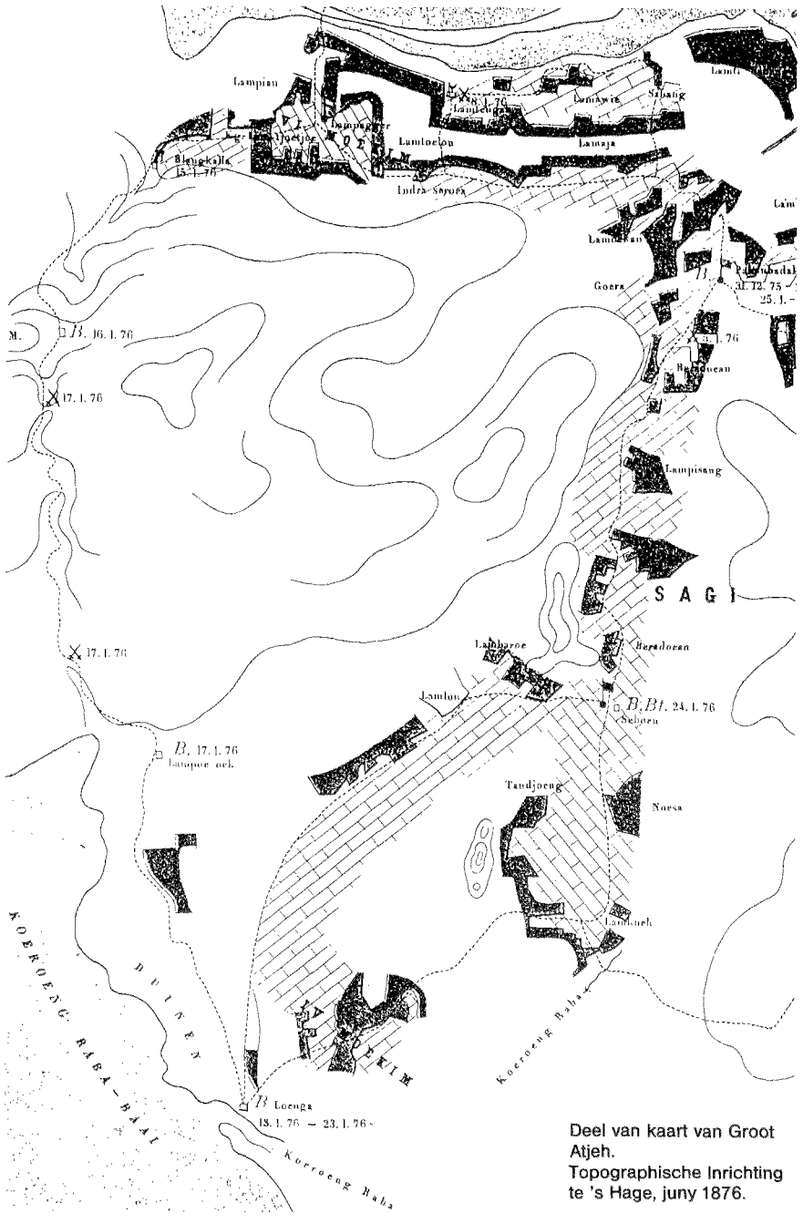

Deel van kaart van Groot Atjeh.
Topographische Inrichting te 's Hage, juny 1876.

bivak bekend dat de Gouverneur-Generaal een telegram aan generaal Pel gezonden had, waarin hij zijn tevredenheid met de troepen tot uiting bracht en de generaal gelukwenste met het behaalde succes en *'Moge het einde het werk kroonen'.*

Nadat op 5 januari gebleken was dat de IV Moekims niet gemakkelijk in Z.W.-richting door de kloof van Beradoean te benaderen waren, werd tot de omtrekkende beweging besloten. Daartoe werden op de volgende dagen verkenningen en verplaatsingen uitgevoerd eerst naar het noordwesten tot aan de kust en vervolgens naar het westen. Op 15 januari 's middags 3 uur ging een grote eenheid uit het bivak Pakandabak op weg om via die verkende route het bivak te betrekken vlak voor de bergpas van Blangkalla. Vlak voor het vertrek werd een tevredenheidsbetuiging van de Koning voorgelezen, die enthousiast door de troepen ontvangen werd.

In de nacht werd luitenant Cambier ernstig ziek. Met nog drie mariniers en andere zieken werd hij naar de Kraton teruggebracht. In diezelfde nacht van 15 op 16 januari was om 3 uur al de voorhoede de bergpas ingegaan, om 6 uur gevolgd door de hoofdtroep. De tocht door de bergpas was verschrikkelijk. Het bergpad werd zo smal en steil, dat de artilleriestukken uit elkaar genomen en gedragen moesten worden. Paarden, met munitie geladen, stortten in het ravijn. Die niet meer naar boven konden worden gehaald, werden doodgeschoten. Ook de munitiekisten moesten toen worden gedragen, terwijl de paarden los tegen de helling op geleid werden. De vijand had op verscheidene punten grote versperringen opgeworpen: bomen van 2 à 3 m. in omvang lagen over de weg, die door de mineurs moesten worden opgeruimd, alvorens de paarden en koelies met hun vrachten konden passeren. Dichtbij de top van de berg werd een uitgestrekt bivak opgezet. Een groot probleem leverde het feit dat er niet voldoende water was. De vermoeide troep moest het zonder soep, koffie en thee doen, voor de avondmaaltijd was er alleen maar hard brood.
Van 4 januari tot de 16e was het detachement wederom geslonken, namelijk van 4 officieren en 74 korporaals en manschappen tot 3 officieren en 52 korporaals en manschappen.

Op 17 januari was het terrein zo mogelijk nog zwaarder dan de dag daarvoor, maar bovendien werd nu zware tegenstand van de vijand ondervonden, die het afdalen in de IV Moekims wilde beletten.
Nauwelijks op mars werd de voorhoede reeds

beschoten, terwijl evenzo de troepen in het bivak, die nog niet op weg waren, onder vuur genomen werden. Door de steile wanden van het ravijn te beklimmen, werd de vijand verdreven. Verheij in zijn rapport meldt:

'Na het gevecht marcheerde de voorhoede weder door. Dan ging het tegen steile hoogte op, die wanneer ze niet met struiken bezet waren geweest, voor de manschappen onbeklimbaar zouden zijn; de paarden der artillerie werden los er tegen opgejaagd. Dan door eene nauwe kali, overal met groote stukken steen bezet, onophoudelijk van alle kanten beschoten, welk geluid door het gebergte verscheidene malen werd weerkaatst; zoo bewoog zich de kolonne uiterst langzaam door den pas. Het laat zich begrijpen, dat de artillerie niet het minste met al die zwarigheden had te kampen. Gebrek aan koelis, deed de mariniers elkaar de geweren overgeven en zoo medehelpen om materiaal en munitie te vervoeren, tot groote tevredenheid van den generaal en den artillerie-kommandant, den overste Brugman.

Een heelen tijd hadden we zóó doorgemarcheerd, tot op eens de voorste troepen (de voorhoede en de artillerie met mariniers) in een cul-de-sac van alle kanten werden beschoten, zonder dat iemand gezien werd: uit het felle vuur, en het gewone krijgsgeschreeuw, dat de vijand aanhief, konden wij evenwel opmaken, dat hij èn in vrij grooten getale èn zeer nabij was. De voorhoede nam direct voorwaarts positie; de mariniers op de regterflank der artillerie, die hare koelis met hunne vrachten zo digt mogelijk op deed sluiten. Dat schieten hield spoedig op, en wij vervolgden met groote behoedzaamheid onzen weg. Het voetpad echter, dat eenigen tijd beneden door het ravijn had geloopen, ging bij eene vooruitstekende punt, plotseling links naar boven tegen de helling op. Onze gids was aan de spits; en nauwelijks is deze om de punt henen, en gereed om het pad te beklimmen, of plotseling vallen schoten, die twee man van de spits, een korporaal en onzen gids, treffen.

Een eind weegs naar boven had de vijand dwars, over het pad, een aarden wal opgeworpen. De compagnie, kapitein Jansen, ging tegen de helling op en zou vanaf de hoogte, den vijand van achter den wal zien te verdrijven; eene compagnie, kapitein Van Swieten, zou den wal in front bestormen. Het vuur was oorverdovend en werd aan alle kanten gehoord; man achter man, de artillerie uiteengenomen, dat een kolossale trein vormde, stonden wij op het smalle pad, niets kunnende doen, dan eene verdedigende houding aannemen en afwachten, hoe het pleit daarvóór zou beslecht worden. Een luid hoera bewees ons dat de vijand had gezwicht. De luitenant Zimmermacher werd daarbij doodelijk gewond en stierf korten tijd daarna. De vijand liet acht dooden achter, die er allen vreselijk misvormd uitzagen, meest allen getroffen boven in het hoofd.

Ter plaatse waar het voetpad naar boven liep, was eene verbreeding van het ravijn. De troepen drongen van achteren op, in een oogenblik was het daar eene onrustbarende opeenhoping van volk. Er was geen voortgang in de kolonne; onze gids was doodelijk gewond, en andere Atjehers, die wij bij ons hadden, verklaarden den weg niet te weten en waren noch door geweld, noch door zachtheid er toe te brengen, mede vooraan te gaan. De chef van den staf kwam naar den generaal en zeide, dat er twee wegen zijn, een regts en een links. De generaal besliste, dat de weg regts gevolgd zou worden. Het ging toen weer voorwaarts en hoewel de moeijelijkheden niet minder werden, we hadden toch het vooruitzigt, het einde van den togt te naderen.

Te beklagen waren de gewonden, die in de tandoe's werden heen en weêr geslingerd; soms kon zelfs geen tandoe gebruikt worden.

Het geboomte voor ons uit werd minder digt, op enkele plaatsen konden wij de lucht er reeds zien doorschemeren; eindelijk kwamen wij op den top van een heuvel, aan welks voet de IV Moekims liggen. Het was toen circa half zes des avonds .....'.

Op de 18e januari werd luitenant Zimmermacher en een Europees korporaal op de top van een heuvel begraven. Daarna, tegen 11 uur 's ochtends, werd het bivak op de sawah verwisseld voor een bivak in een kleine kampong. Daar kwamen de hoofden of hun gemachtigden aan de generaal hun onderwerping aanbieden. Hen zei de generaal dat hij met zijn leger door hun gebied zou trekken en dat het eerste schot dat uit een kampong gelost zou worden het sein zou zijn voor algehele verwoesting. Om 2 uur 's middags schrijft Verheij naar zijn ouders van, zoals hij het noemde, *aan de overzijde der bergen:*

'Den 15e Januari zijn we van Pakan Badak afgemarcheerd, en gisterenavond, den 17e Januari, aan de overzijde der bergen gekomen, door een bergpas, bijna onbegaanbaar en dien de vijand op 't uiterste verdedigde. Ik behoef u niet te zeggen, welk een marsch, door de bergkloof, die twee dagen duurde, en waarvan gisteren, van 's morgens 5 ure tot 's avonds 5 1/2 ure. Goddank staan we weer op de vlakte, en een voorrecht boven anderen gezond en ongedeerd. 't Is nu vandaag de 24e dag, dat we op marsch zijn. 't Is nu 2 ure 's middags en zoo even komt aan, dat er te 2 1/2 ure gelegenheid bestaat tot verzenden van brieven naar Europa. Neem me niet kwalijk, dat ik niet meer

schrijf, de gelegenheid is slecht en anderen wachten op m'n pen.
Mirandolle maakt 't ook goed: hij heeft geen gelegenheid tot schrijven. Zoudt u soms willen schrijven per briefkaart naar z'n vader, dat hij 't ook opperbest maakt tot nog toe, en nog gezond en ongedeerd is'.

Om 4 uur 's middags vertrok de troep uit het bivak om om ruim 6 uur bij kampong Loenga de monding van de Koeroeng Raba te bereiken. In de baai kruiste het oorlogsschip Zr. Ms. Bromo, dat met de vlag salueerde, toen het de troepen aan de wal waarnam. De troepen bleven enige dagen in bivak dichtbij de kampong. Zieken en gewonden werden per Zr. Ms. Aart van Nes afgevoerd naar Oeleh-leh. Ook kwam Zr. Ms. Deli op de reede. Daar de mariniers van alles waren verstoken, hielpen hun kameraden van de Deli hen aan tabak, door bij de officier van administratie op hun naam tabak te vragen. Tussen de middag werd de mariniers van boord snert gebracht. Ook de drie officieren werden door hun bekenden niet vergeten, zodat het voor het gehele detachement mariniers een prettige dag werd.

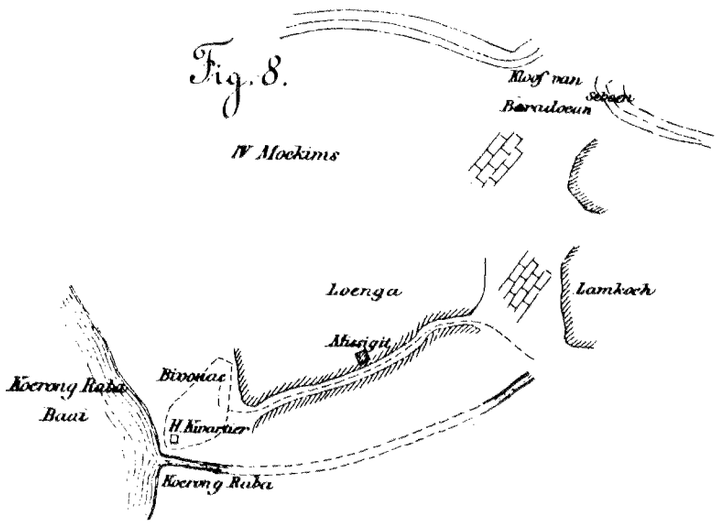

Figuur 8 uit Verheij's rapport: 21 januari 1876.

Op 21 januari werd een verkenning uitgevoerd, waaraan ook de mariniers deelnamen, met als doel een versterking op te richten die de kloof voor Pakanbadak, ofwel de kloof van Beradoean, en de rivier Koeroeng Raba zou beheersen. De mars leidde door de uitgestrekte kampong. Aan weerszijden van de brede weg door de kampong waren versterkingen en pas opgeruimde versperringen te zien. De bewoners waren kennelijk van plan geweest om de doortocht te beletten. Veel van top tot teen bewapende Atjehers kwamen de langs trekkende troepen bekijken, vooral de artillerie trok de aandacht. Er vond echter geen enkele vijandigheid plaats. De genie sloeg die dag een brug over de rivier, die prompt de volgende nacht door de vijand werd afgebroken. De 22e rukte men wederom uit, om de brug te herstellen en om de kloof van Beradoean te verkennen. Ook nu vonden geen vijandelijkheden plaats. Men was door de kloof tot vlak voor Pakanbadak gekomen en vervolgens teruggekeerd naar het bivak. De volgende dag ging een compagnie infanterie heen en terug Pakanbadak.

Op 25 januari 's morgens om 7 uur verliet de kolonne het bivak te Beradoean, waar men de 24e was aangekomen, om via de kloof op weg te gaan naar Pakanbadak, de mariniers voorop. Zoals op veel plaatsen bleef ook in Beradoean een bezetting achter, een compagnie infanterie en een sectie artillerie. In de loop van de dag bereikte men, zonder een schot te lossen, Pakanbadak, waar men de 26e en 27e algemene rust hield. Met het bereiken van Pakanbadak was ook de rechtstreekse verbinding met Kota-Radja weer tot stand gekomen.
Op de 27e werd opdracht ontvangen de IX Moekims te bereiken. Daartoe zouden de volgende dag twee kolonnes vertrekken. Eén zou door de kloof van Beradoean terug gaan en zuidelijk van het gebergte door de pas van Glitaroen trachten in de IX Moekims te komen, terwijl de tweede kolonne, waarbij de mariniers waren ingedeeld, aan de noordelijke kant van het gebergte via Djempit zou oprukken.
Verheij rapporteert over die dag ook nog:
'In den loop van den middag liet de generaal mij bij zich ontbieden. De generaal zeide, dat hij order had ontvangen, om de mariniers van Atjeh te laten vertrekken; maar dat die order te laat was gekomen, om ons met de juist vertrokken boot te doen gaan. Verder zeide de generaal, dat hij ons toch niet in den loop der operatiën zou laten vertrekken, dat wij met hem den kraton hadden verlaten en ook met hem zouden terugkeeren.
De generaal had, naar zijn zeggen, te veel hoogachting voor het korps mariniers opgevat, tijdens het verblijf op Atjeh, en ook nu hadden wij te veel mede ingeslokt, dan dat hij ons midden in de operatiën zou wegzenden, om zoodoende misschien den een of ander aanleiding te geven tot het beweren, dat de generaal de mariniers bij de eerste de beste gelegenheid als het ware had geloosd'.

's Avonds kwamen een korporaal en 15 mariniers uit Kota-Radja aan, terug van ziek weg geweest. In de loop van de volgende morgen verlieten luitenant de Petit en enkele mariniers

Pakanbadak. Zij werden op last van de arts wegens ziekte naar Kota-Radja gestuurd.

Verheij's rapport over de acties van 28 januari tot en met 7 februari 1876

Bij de aanvang van de operaties op 28 januari bestond het detachement mariniers uit 2 officieren (Verheij en Mirandolle) en 55 minderen, waaronder 10 korporaals.

Verheij:

"s Morgens te 8 ure rukte de kolonne Diepenheim uit, met de Mariniers als dekking der artillerie. De luitenant Mirandolle met de helft bij de artillerie Tindal, terwijl ik met het andere gedeelte bij de artillerie van den hoofdtroep bleef. Wij trokken langs den voet van den berg, door sawa's en kampongs; de weg was ook hier voor artillerie zeer moeijelijk, zoodat de stukken op enkele punten moesten uiteengenomen worden. Overal op onzen weg ontmoetten wij geduchte versterkingen, die echter verlaten waren. Een gedeelte van den hoofdtroep geraakte van de andere troepen afgescheiden doordat de vóórgaande troepen niet genoeg rekening hadden gehouden met de moeijelijkheden, die ook onze artillerie had te doorworstelen. Trompetters en hoornblazers kregen geen antwoord; na eenigen tijd zoekens, vonden wij eindelijk in een kampong het spoor der artillerie terug, dit volgende deboucheerden wij op eene sawa, waar de rest der troepen ons inwachtten. Op onze linkerflank was het 13e bataillon, majoor Mékern, (broeder van den gesneuvelden majoor) dat van Djempit was opgerukt. Toen de sawa was overgestoken, kwamen we in digt kreupelhout. De kolonne werd op eens in front en op de linkerflank beschoten. Het gelukte de voorhoede, van Santen Kolf, den vijand in front voor zich uit te drijven; op onze linkerflank bleef de vijand ons bestoken en maakte enkele gewonden; van wege het boschachtige terrein konden wij echter geen vijand zien. Ook volgde een troep vijanden op den rug van het gebergte onzen marsch. Verder doorrukkende, vonden we den oorsprong van de Koeroeng Daroe, het riviertje dat door den kraton stroomt. Het komt daar uit de bergen te voorschijn en loopt door een groot steenen bassin henen. Op een 25 passen van daar stond een flinke steenen missigit: het geheel omgeven, door een muur, die al van ouden datum was.

Het vuur op onze linkerflank hield steeds aan, daarbij begon de vijand ons ook op de regterflank van uit de bergen te beschieten.

Na eenige oogenblikken halt, gingen wij vooruit; de voorhoede deboucheerde weldra op de sawa van Daroe, dreef den vijand voor zich uit, verjoeg hem uit een huis, dat op eene kleine hoogte in de sawa stond, en nam daar positie; slechts eenigen werden gewond. De rest der troepen volgde en stelde zich op achter de voorhoede, en daarvan door een zeer drassig terrein gescheiden, dat de artillerie het voortrukken belette. De paarden zakten er bijna geheel in weg.

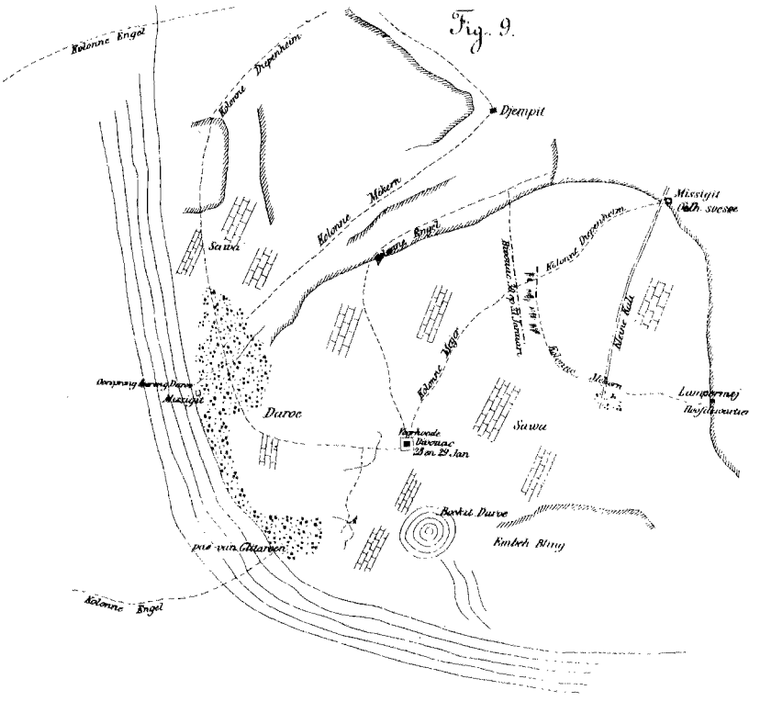

Figuur 9 uit Verheij's rapport: 28 januari 1876.

Nadat de artillerie eenige schoten gelost had op de omringende kampongs en op de sawa, waaruit de vijand ons bestookte, kreeg zij bevel op een meer regts gelegen punt (in A, fig. 9) positie te nemen, van daar uit te trachten, den vijand van achter Boekit Daroe en uit het gebergte te verdrijven en zich dan te vereenigen met de voorhoede, waarbij zich reeds andere compagniën infanterie hadden aangesloten. Omdat wij ons daardoor nog al van de kolonne verwijderden, en de plaats waar wij heen moesten, sterk met kreupelhout was bezet, vroeg ik in overleg met den batterijcommandant om versterking, waarop eene sectie barisans met een officier onder mijne orders werd gesteld. Het gelukte de artillerie op de aangewezen plaats te komen, waar achter het hout verscholen een groep huizen gevonden werd, in een waarvan een paar oude mannen en vrouwen en een gewond kind waren. De stukken werden geplaatst, en door schieten en werpen werd getracht, den vijand van achter de heuvels te verdrijven. De beste schutters onder de mariniers, gaven van tijd tot tijd salvo's; doch het was alles vruchteloos; de

vijand bleef ons van uit zijne gedekte stellingen hevig beschieten.
Ordonnancen kwamen met de order dat wij vooruit moesten: doch dit was onmogelijk. Vóór ons en ter zijde lag een moeras, waar men tot aan de borst inging. Op verschillende plaatsen werd de overtogt beproefd: doch zelfs voor infanterie, dus nog veel minder voor artillerie, was aan geen overtrekken te denken. het vinden van een weg langs den voet van den berg, mislukte eveneens: het moeras bleef altijd als een onoverkomelijke hinderpaal daar. Bij het zoeken van dien weg, door de luitenants Mirandolle en Tindal der artillerie met eenige mariniers, stuitten deze eensklaps op een grooten troep Atjehers, die gelukkig voor hen op de vlucht sloeg, misschien denkende, dat eene groote kolonne achter hen was.
Het 13de bataillon kwam bij ons aan en zou met ons vooruitrukken. Een officier en eenige minderen daarvan werden direct gewond. Het bataillon moest onverrigterzake terugkeeren en bereikte op eene andere plaats, doch alwêer voor artillerie onbruikbaar, den voet van den heuvel. De heuvel werd beklommen en bestormd; de vijand sloeg eerst na zich tot het uiterste verdedigd te hebben op de vlucht; de onzen namen op den top positie.
Wij zouden thans beproeven van de huizen die bij ons stonden een weg te maken over het moeras. Er kwam echter order uit het hoofdkwartier, dat wij zouden terugkeeren, daar op de plaats, oorspronkelijk door ons bezet, een knuppelweg over de natte sawa geslagen was. In een huis had men eene massa gedroogde koehuiden gevonden en deze werden aangewend tot het maken van den weg. Toen de weg klaar was, werden de paarden er over heen geleid, de stukken uit elkaar genomen en door koelis gedragen. Aan de overzijde werd stelling genomen bij de voorhoede. Daar de avond viel, zou hier worden gebivouaqueerd. Een gedeelte vóór het moeras, waarbij de generaal en de staf. Een gedeelte bij onze positie en het 13de bataillon op Boekit Daroe en op de sawa. De vijand hield zijn vuur levendig. Gelegen achter galangans (dijkjes tussen de sawahs; JN) en aarden walletjes, hier en daar opgeworpen, bragt hij ons als 't ware in een cirkel van vuur en verwondde verscheidene personen in het bivouac. Het troepengedeelte, onder overste Engel, deboucheerde tegen den avond uit den bergpas van Glitaroen en bivouaqueerde aan den voet van den berg. De gewone veiligheidsmaatregelen werden genomen'.
Op 29 januari beschoot de vijand zowel 's nachts als overdag het bivak, overigens bleef het vrij rustig. Gewonden werden afgevoerd naar Djempit, terwijl vandaar proviand aangevoerd werd.
Enige gewonde Atjehers, die in de omliggende sawa's werden gevonden, werden verzorgd. Op de 30e januari werden twee korporaals en enkele mariniers ziek naar Kota-Radja gebracht.
Verheij rapporteert:
'In den vroegen morgen verbrandde eene kolonne, onder majoor Diepenheim, den nabijgelegen kampong Embeh bling. Eene kolonne onder luitenant kolonel Engel verbrandde den kampong regts van Boekit Daroe. De artillerie ging niet mede. De kolonne Diepenheim werd hevig beschoten; in korten tijd telde zij negen gewonden en één gesneuvelde; bij haren terugmarsch werd zij zoo door de Atjehers gevolgd, dat de artillerie Van Gorcom moest oprukken, om den kampongrand schoon te vegen. Als dekking ging ik met een peloton mariniers mede. Wij rukten de sawa op, namen op een droog gedeelte positie, en terwijl de artillerie den kampongrand met granaten beschoot, gaven de mariniers van tijd tot tijd salvo's op vijanden in het gebergte, die zich daar in grooten getale ophielden. Met de kolonne keerden wij in het bivouac terug. Den vorigen dag was nog gelast, dat, na het verbranden der bovengemelde kampongs, de troep zich heden ten noorden van het bivouac zou opstellen .....', het detachement mariniers bij de kolonne van majoor Mékern.
'In het bivouac teruggekeerd, werden de mariniers verzameld, en ik voegde mij met het detachement bij de kolonne .... (van majoor Mékern; JN), waarbij het als regter compagniekolonne werd ingedeeld. De bij onze kolonne behoorende artillerie stond op onzen regtervleugel, nevens de artillerie van de kolonne Diepenheim, zoodat daar 4 sectiën artillerie bijeen waren.
Te ongeveer 10 ure des morgens stelde de kolonne zich in beweging en na eenigen tijd op de sawa te hebben doorgemarcheerd, werd halt gehouden; de artillerie gaf driemaal batterijvuur op de in het rond liggende kampongs. Daarna werd vooruitgerukt en door de kolonnes links aangehouden. De marinier 3de klassse, de Jager, werd ligtgewond aan het hoofd. De Kompagnie Buys bezette eene voorliggende hoogte, de overige troepen volgden en stelde zich en tirailleur achter de galangons op en openden vuur. Vóór ons lag eene drassige sawa, die belette dat de barisans konden vooruitrukken; zij bleven halverwege steken en keerden terug. Daar de mariniers achter hen aankwamen, moesten wij met hen terugkeeren. Met het detachement bleef ik aan den kant van het moeras liggen, en gaf van daar salvo's op de vijand; de marinier 3de klasse de Kort, werd bij die gelegenheid gewond aan den linkerschouder.

Ik ontving toen de order, dat de mariniers moesten trachten het drassige gedeelte over te trekken. Na veel inspanning mogt het ons gelukken aan de overzijde te komen; de mariniers zooveel zwaarder bepakt dan wij, officieren, moesten er als het ware aan de hand doorgesleept worden, en geen wonder, want soms zakten zij er tot de heupen in. Toen een 20-tal manschappen aan den overkant was, liet ik deze, onder luitenant Mirandolle, oogenblikkelijk eene voorliggende hoogte bezetten en salvo's geven, met de overige manschappen voegde ik mij zo spoedig mogelijk bij hen. Gedurende het overtrekken dier sawa had de vijand een levendig vuur op ons onderhouden, doch zonder succès. De barisans kwamen na eenigen tijd op onzen linkervleugel aan. Beurtelings werden salvo's gegeven, die steeds door den vijand werden beantwoord; de marinier 1ste klasse Retel werd hier gewond. Op onzen regtervleugel kwam artillerie v.d. Kruk en nog eenen compagnie infanterie langs eenen anderen weg aan; eene versterking, voorwaarts in de sawa gelegen, werd verlaten gevonden, ten gevolge van het vuur.
Daar de avond begon te vallen, zou op de sawa worden gebivouaqeerd. Des morgens werd bepaald, dat in het oude bivouac te Daroe, waar eene bezetting was achtergebleven, gekookt zou worden, en het eten in het nieuwe bivouac zou worden gebragt, aangezien Lampermej het doel van den togt was, en deze kampong slechts een half uur was verwijderd. Wij waren nu slechts een kwartier van daroe af; doch daar het eten eerst met den avond werd gebragt toen het vuren een weinig was opgehouden, bleven wij er tot den volgenden morgen van verstoken, daar de koelis, wegens de duisternis, het drooge pad niet konden vinden en met ketels en al in het moeras zakten. Zij bleven dus aan gene zijde. Aan drinken ontbrak het hier ons ook, het water uit de sawa was totaal ondrinkbaar; oorlam kon niet worden gegeven: den genever was aan den andere zijde. We verzadigden ons dus met niets en hoopten op beter voor den volgenden dag. De veiligheidsdienst werd naar gewoonte geregeld'.

In de vroege morgen van de 31ste arriveerde het proviand. Vanwege de komende actie werd in de de loop van de morgen nog een voorraad voeding uit Djempit opgehaald, waardoor pas na 12 uur opgerukt zou worden. Intussen was ook Mirandolle zwaar ziek geworden. Ook hij werd afgevoerd. De sterkte van het detachement was daarmee gekomen op één officier (Verheij), 9 korporaals en 36 minderen. De kolonne Mékern, waartoe de mariniers behoorden, zou Lampermej bezetten, de kolonne Diepenheim Oeleh Soesoe. Het rapport van Verheij meldt: 'Beide kolonnes stonden nog onder bevel van den luitenant-kolonel Meijer, chef van den staf, die bij de onzen bleef. Wij maakten regts uit de flank, en trokken eene kleine kali over, die door de sawa stroomde. De eerste compagnie gepasseerd zijnde, loste zich direct in linie op en opende haar vuur op den kampongrand. Evenzoo deden successievelijk de overige troepen, die zich links uitbreidden, om met de kolonne Diepenheim in verband te komen, en de stelling des vijands op die wijze te omvatten.
De artillerie gaf met 4 stukken te gelijk vuur. Sprongsgewijze ging 't nu vooruit; telkens halt houdende en salverende. Tot op circa 150 passen van den kampong gekomen, werd aan den linkervleugel, (mariniers en eene compagnie infanterie) order tot avanceren gegeven. De vijand had tot nu toe steeds een goed vuur onderhouden; maar onder het laatste avanceren nam hij de vlucht; wij drongen den kampong binnen zonder verder tegenstand te ondervinden. Wij namen de noodige veiligheidsmaatregelen, nestelden ons in den pagger en wachtten verdere bevelen af.
De kolonne Diepenheim had inmiddels missigit Oeleh Soesoe genomen. De vijand had hier onze tactiek gevolgd. Ongehinderd had hij de kolonne doen naderen, totdat hij haar op eens in front en uit de flank met zulk een hevig vuur begroette, dat de voorste campagnie moest terugtrekken. (Zie fig. 9). Eene spoedig daarop, met juistheid en snelheid, uitgevoerde omtrekkende beweging, gelukte en de missigit was vermeesterd. De generaal en de staf kwamen in de positie te Lampermej; het hoofdkwartier bleef daar; kolonne Mékern zou ook daar bivouaqueren; kolonne Diepenheim zou Oeleh-Soesoe bezet houden, kolonne Engel links daarvan. Het detachement mariniers werd zijne plaats in het bivouac te Lampermej aangewezen; het zou behalve een gedeelte van het bivouac ook het hoofdkwartier te bewaken hebben. Verscheidene krijgsgevangenen werden ook aan de mariniers ter bewaking gegeven.
De cholera heerschte sints eenige dagen bij de agerende troepen: drie mariniers werden daardoor aangetast, die in hoogstzorgwekkende toestand naar den kraton werden vervoerd. Het vervoeren ging met vele moeijelijkheden gepaard: van post tot post moesten zij worden achteruitgebragt en wachten op escorte; en hoeveel inspanning de doctoren zich getroostten, het was bij hun gering aantal niet mogelijk, alles naar behooren te doen uitvoeren. Enkele zieken bereikten eerst na twee dagen den kraton; en het is na te gaan, dat zij op de pas opgerigte posten, waar nog van geen huizen of hutjes sprake was, niet zeer zorgvuldig konden worden verpleegd'.

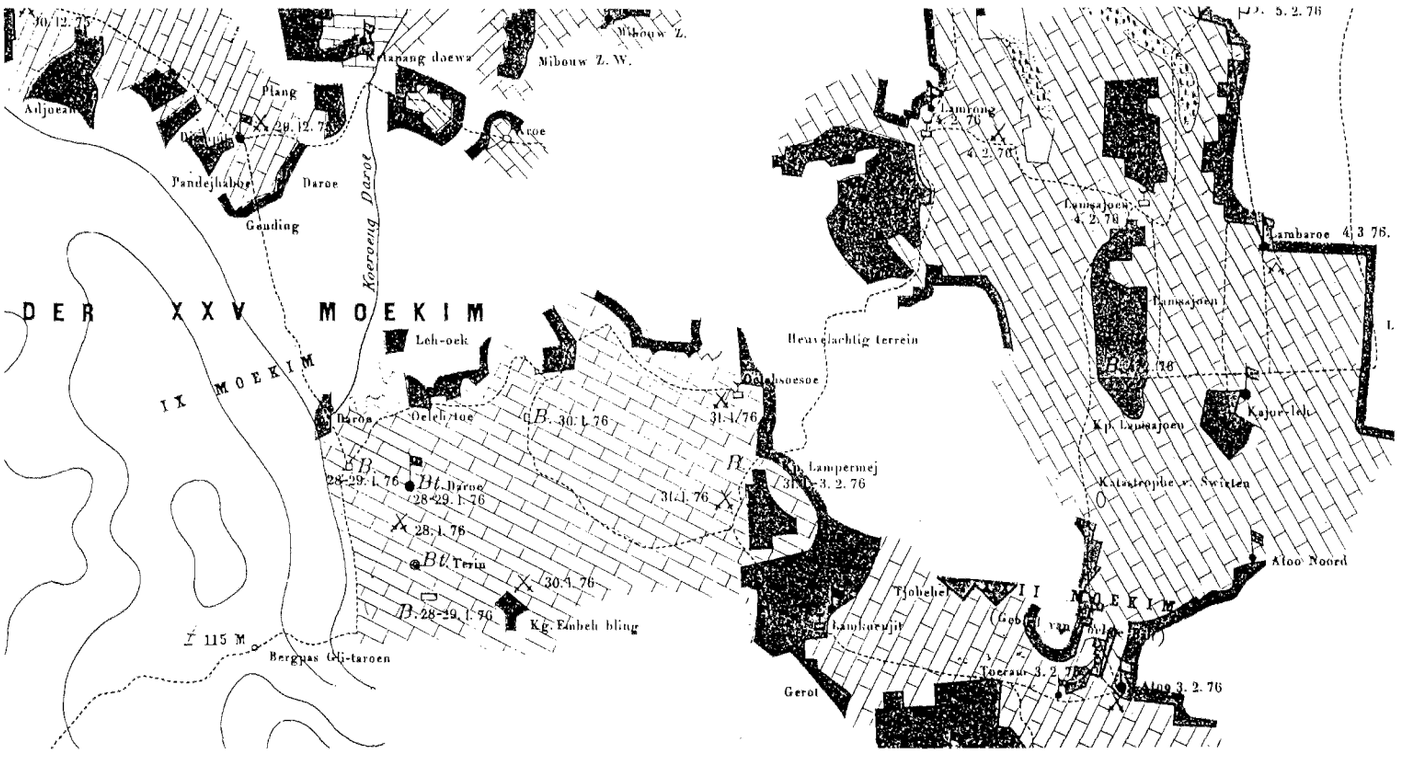

Deel van kaart van Groot Atjeh. Topographische Inrichting te 's Hage, juny 1876.

Gedurende de eerste drie dagen werden vanuit het bivak kleine verkenningen gemaakt naar Lamrong en Lamkoenjit en werden de hoogten bij deze kampongs bezet. Bij de verkenning naar Lamrong kwam een van de eigen posten in zicht. Men vermoedde dat het Lohong was. Op 3 februari werden nog enkele kampongs en een missigit bezet. Die dag werden er velen ziek, o.a. door cholera, bij zowel de militairen als bij de dwangarbeiders en koelies, die allen naar Kota-Radja geëvacueerd werden.

De volgende dag arriveerde de luitenant De Petit, hersteld van zijn ziekte, bij het detachement. Vanuit het bivak, dat opgebroken werd, werden Lamrong en Lamsajoen bezet. Onderweg werd de kampong Atoo, een van de XXII Moekims, verbrand. Afgevaardigden van het hoofd van de IX Moekims vroegen de generaal hun kampongs niet verder te verbranden, zoals al een paar keer gebeurd was, omdat de landstreek zich zou onderwerpen zodra de generaal hen kon beschermen tegen de bewoners van de XXII Moekims. De 5de februari werden in het laatste gebied Kajoeleh en Lambaroe verbrand. In Lambaroe was de kolonne gestuit op een rivier, die niet anders dan de grote Atjeh-rivier kon zijn, die ook door Kota-Radja stroomde. 's Middags om 3 uur arriveerde men zonder verdere tegenstand onderweg in Pagger-ajer Missigit, dat om 12 uur al door de andere kolonne in bezit genomen was. Hier zou men het bivak betrekken. met het groter worden der afstanden werd het aanvoeren van proviand met een beperkt aantal koelies steeds moeilijker. Zodoende kwam er die avond in Pagger-ajer Missigit niet voldoende bevoorrading aan en werd wat er was ponds-pondsgewijs verdeeld.

Op de 6de februari trok een kolonne, bestaande uit enige compagniën, in de noordelijke richting, waarbij de kampongs, die men passeerde, in brand gestoken werden. Enkele compagniën kregen verkennings- en bewakingstaken. Een tweede kolonne rukte in N.O.-richting op tot aan de Atjeh-rivier. De oever vervolgens in noordelijke richting aanhoudend, sloot deze kolonne aan bij de eerste, die in een hevig vuurgevecht gewikkeld was. De generaal gelastte dat het vuurgevecht afgebroken moest worden en in westelijke richting opgerukt zou worden. Daar lag de eigen benting Longbatta-Missigit (zie ook ill. 7). Verheij rapporteert over dat heugelijke feit:

'De Hollandsche driekleur wapperde ons vrolijk tegen. Op bevel van den generaal hief de muziek 'het Wilhelmus' aan. De vreugde en geestdrift was groot. Het einde van dezen togt was gekomen en het succes daarvan was in waarheid groot te noemen. Achtereenvolgens was de vijand uit zijne sterke positie verjaagd, of had deze, door het manoeuvreren in zijn rug, moeten verlaten. Met onze aankomst voor Longbatta-Missigit, was de kring, waarin wij waren voortgerukt, gesloten. Officieren zoowel als manschappen, verlangden dan ook naar eenige rust; want de vermoeijenissen waren nacht en dag nog al groot geweest. Het getal der troepen

was ontzaggelijk verminderd; de meeste compagniën bragten 1/3 van haar oorspronkelijke getal manschappen onder de wapens.
Op de vlakte vóór Longbatta-Missigit zou gebivouaqeerd worden. De vijandelijke bentings, 5 of 6 in getal, waren sterk en goed ingerigt. Patrouilles van uit Longbatta-Missigit hadden die bentings, reeds twee dagen vóór onze aankomst, verlaten gevonden en zooveel mogelijk verbrand. Van uit Longbatta-Missigit werden wij van vivres (eenvoudige eerste levensbehoeften; JN) voorzien, zoodat direct kon worden gekookt. Het berigt werd naar den kraton gezonden, dat de generaal den volgenden middag Kota-Radja met de troepen zou binnen rukken.'

In de morgen van de laatste dag van de acties, de 7de februari 1876, werden nog enkele compagniën er op uitgestuurd om vanuit het bivak op de vlakte voor Longbatta in de omgeving te branden en om voorraden naar Paggar-ajer te brengen.
In een brief uit Paggar-ajer, gedateerd 7 februari, schrijft Verheij aan zijn ouders:
'Na een tocht van nu 43 dagen zijn we eindelijk te Paggar-ajer gekomen tegenover een onzer reeds bestaande bentings, Longbatta-Missigit en hebben we in dien tijd den Atjehers een enorm stuk land ontwrongen. Goddank ben ik steeds gezond en ongedeerd gebleven, hoewel ik nu toch begin te merken, dat ik zooveel achter de rug heb. Morgen keeren we misschien naar den kraton terug: want de troepen zijn zwaar vermoeid en gedund; zooals u begrijpen kunt: niet iedereen kan het zoo lang uithouden. In de kraton teruggekeerd, zullen de mariniers spoedig naar Padang gaan, dan vandaar over de schepen verdeeld te worden, terwijl de officieren dan met de eerste gelegenheid wel naar Holland zullen gaan. Zoo hoor ik vertellen, maar zeker weet ik het niet .....'

Voordat de troepen weer op verhaal waren gekomen en de verliezen aangevuld, viel er aan de voortzetting van de actie niet te denken, vandaar de tocht terug naar Kota-Radja. Verheij: 'Toen alle troepen weder in het bivouac terug waren, werden zij gesteld onder bevel van den luitenant-kolonel Engel, die hen naar den kraton zou geleiden. Te circa 2 ure des middags was het afmarsch. De mariniers bleven escorte van den generaal. Aan de poort van Pakan Atjeh wachtten alle officieren uit den kratons ons op. De daar nog aanwezige troepen stonden langs den weg en haie geschaard. De muziek stelde zich op tegenover den generaal met zijn staf. De mariniers namen achter den staf plaats. De overige troepen defileerden voor den generaal. Bij zijne woning gekomen werd het detachement mariniers bedankt en keerde naar de kazerne terug. Sterkte van het detachement bij terugkomst: 2 officieren, 37 minderen, waaronder 7 korporaals'.
De van ziekte herstellende mariniers, die te Fort de Kock gelegerd waren, vertrokken vandaar op 8 februari op weg naar Batavia. Verheij in zijn rapport: 'In den morgen van den 10den Februarij verlieten de mariniers den kraton, ten einde te embarqueren aan boord van de William Mackinnon. Vóór hun vertrek wenschte de generaal de mariniers te inspecteren. Te half zeven stond het detachement daartoe binnen de kraton aantreden. De kapitein de Gelder presenteerde den troep, waarbij de luitenants Mirandolle, Cambier, de Petit en Verheij. Nadat de generaal de officieren had laten voorkomen en toegesproken, en deze weder waren ingetreden, rigtte hij eene toespraak tot het detachement'.
In een brief vanuit Batavia van 26 februari 1876 schrijft Verheij aan zijn grootvader over zijn afscheid van de generaal:
'Vanaf 4 januari tot 7 februari ben ik kommamdant geweest van het detachement Mariniers te velde, en naar het schijnt, heb ik 't er nog al naar genoegen van den generaal afgebracht, want toen we den 10den Feb. den kraton verlieten, inspecteerde hij ons vooraf: vele officieren en hoofdofficieren van het Indische leger waren erbij. Hij liet de officieren voorkomen, sprak ons aan en gaf mij in het bizonder zoo'n pluimpje dat ik (wat misschien zeer ijdel van mij is) maar dat ik er bepaald lekker mee was. Een ieder feliciteert mij met dat pluimpje, zoodat, grootvader, ik met een opgewekt en opgeruimd gemoed den kraton verliet.

'De generaal sprak de mariniersofficieren en ongeveer 70 korporaals en manschappen als volgt toe: 'Officieren en mariniers! Gij hebt u als brave soldaten gedragen en naast het Indische leger moedig gestreden te Mibouw, Djempit, Lamhasan nabij Pakan Badak, in den bergpas van Blang Kala, te Boekit Daroe, Lampenehan (rapport Verheij noemt hier Lampermej; JN), en andere plaatsen. Zware vermoeienissen en vele ontberingen hebt Ge doorstaan, elk oogenblik waart Ge blootgesteld aan de gevaren des oorlogs; maar doordrongen van plicht- en eergevoel, hebt Ge dat alles licht geteld, en heeft een goede geest U steeds bezield. Uw verblijf te Atjeh beslaat eenige schoone en roemrijke bladzijden in de geschiedenis van het Korps Mariniers! Weldra zult Ge naar het vaderland terugkeeren en het voorrecht genieten, daar Uw bloedverwanten en vrienden weder te zien. Ik wensch U een goede reis toe! Het ga U allen wel! 'Een luid leve de generaal Pel! was de reactie van de mariniers. Met muziek werden zij een eindweegs buiten Kota-Radja uitgeleide gedaan.
De William Mackinnon, waarmee de mariniers

op 10 februari 's morgens om 5 uur Atjeh verlieten, kwam op 18 februari op de reede van Batavia aan. De mariniers werden gedebarkeerd aan boord van het wachtschip.
In een brief aan zijn ouders van 25 februari 1876 uit Batavia schrijft hij:
'Om u een verhaal te doen, van alles wat er is voorgevallen, dan zouden eenige velletjes postpapier te kort schieten. Ik begin aan het maken van mijn rapport, en dat zal ik u bij terugkomst wel eens voorlezen, of liever, ik zal 't u wel vertellen, als we eens op een lekkeren zomeravond buiten zitten'.
'Als commandant van een detachement mariniers verliet Verheij Indië op 8 april met het zelfde stoomschip, waarmee hij naar Indië gekomen was, de 'Voorwaarts', waarmee hij nu op 20 mei 1876 in Nieuwediep arriveerde. In de maand juni voltooide hij het rappert over de krijgsverrichtingen van het mariniersdetachement, waartoe hij behoord had. Eind juli al betuigde de Minister van Marine zijn tevredenheid over het rapport. Aansluitend kreeg Verheij walplaatsing, eerst te Hellevoetsluis en daarna te Rotterdam. Met deze walplaatsing kwam een einde aan een woelige periode in zijn leven. Ongetwijfeld heeft hij in Hellevoetsluis en Rotterdam de contacten hernieuwd uit de tijd vóór Atjeh, zoals met de vrienden van vroeger, die stevig met elkaar debatteerden of de welsprekendheid beoefenden. De ervaring, die hij zo opdeed, zou hem goed van pas komen in de vele bestuursfuncties, die hij later zou vervullen, vooral ook in de Tweede Kamer der Staten-Generaal, waarin hij, Joor Bastiaan Verheij, vele malen werd gekozen.

NOOT
1) Zie 'Honderd jaar geleden: de geconcentreerde linie in Atjeh door C.A. Heshusius

Bronnen:

F.A. van Braam Houckgeest, De Mariniers in Atjeh, Eigen Haard 1876 nr. 25

C.J.O Dorren, De geschiedenis van het Nederlandsche Korps Mariniers van 1665-1945, Ad.M.C. Stok, Zuid-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, Den Haag 1948.
Brieven van J.B. Verheij aan zijn ouders uit de periode 13 maart 1875 - 25 februari 1876 en een brief aan zijn grootvader, gedateerd 26 februari 1876.

J.B. Verheij, Rapport van den 1sten Luitenant der Mariniers J.B. Verheij, betreffende de krijgsverrigtingen op Atjeh vanaf 26 december 1875 tot en met 27 februarij 1876, hoofdzakelijk ten opzichter van het Detachement Mariniers, dat aan die krijgsverrigtingen heeft deelgenomen, met 9 tekeningen, juni 1876, opgenomen in Mededeelingen betreffende het Zeewezen, deel XIX

Verantwoording illustraties

F.A. van Braam Houckgeest, De mariniers in Atjeh, Eigen Haard 1876 nr.25: 6.

F.J.G. ten Raa, De Uniformen van de Nederlandsche Zee- en Landmacht, Militaire Boekhandel Gebroeders van Kleef, 's-Gravenhage 1900, Plaat LXI, Mariniers. Groote tenue 1896: 1.

Topographisch Bureau Batavia, Kaart van het terrein des oorlogs in Groot-Atjeh. Zamengesteld uit de gegevens, verkregen bij de 2de expeditie tegen dat rijk in 1873-1875.
Topografische Dienst, Emmen: 7.

Topographische Inrigting te 's Hage, Kaart van Groot Atjeh, juny 1876. Topografische Dienst, Emmen: 17, 20. Archief Familie Verheij: 2, 8.

J.B. Verheij, Rapport van den 1sten Luitenant der Mariniers J.B. Verheij, betreffende de krijgsverrigtingen op Atjeh vanaf 26 December 1875 tot en met 7 Februarij 1876, hoofdzakelijk ten opzichte van het Detachement Mariniers, dat aan die krijgsverrigtingen heeft deelgenomen, met 9 tekeningen, juni 1876, opgenomen in Mededeelingen betreffende het Zeewezen, deel XIX: 10, 11, 12, 13, 15, 16, 18, 19.

H.L. Zwitzer en C.A. Heshusius, Het Koninklijk Nederlands-Indisch leger 1830-1950, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage 1977: 3, 4, 5, 9, 14.

De plaats van Soesterberg in de geschiedenis en de tradities van de militaire luchtvaart

DRS. R. DE WINTER

'Ik denk dat iedere Nederlandse vlieger die de Soesterbergtijd van toen heeft meegemaakt, zal beamen dat het de mooiste jaren van zijn leven waren'.[1])

D.L. Asjes - 1990

Soesterberg nu

De aandacht van een willekeurige bezoeker die zich anno 1991 op de vliegbasis Soesterberg begeeft, wordt waarschijnlijk in de eerste plaats getrokken door de zogenaamde 'vliegbewegingen' die er zich op dat moment voordoen. Die vliegbewegingen op Soesterberg kunnen van zeer verscheiden aard zijn. De vliegbasis huisvest immers heden ten dage drie verschillende soorten van vliegende squadrons, die elk binnen de militaire organisatie een specifieke taak vervullen.

Nadat de bezoeker door de witgehelmde bewakers van het LB-squadron tot het militaire terrein toegang is verleend en hij de gloednieuwe hoofdingang en de Gloster Meteor-'poortwachter' achter zich heeft gelaten, zullen hem als eerste de F-27 passagiers- en transporttoestellen opvallen. Deze vertrouwde tweemotorige luchtmachtfriendships en -troopships behorende tot het 334 Squadron, zijn al meer dan drie decennia in dienst van de Koninklijke Luchtmacht en worden nog steeds gebruikt voor een breed scala van transport- en ondersteuningstaken. Vaak kan een bezoeker twee of drie van deze F-27's gebroederlijk naast elkaar zien staan op het grote platform voor de enorme hangars die deze 'oudgedienden' onderdak verschaffen.
Loopt men door in de westelijke richting, dan hoort men wellicht al snel het typische geluid dat hefschroefvliegtuigen voortbrengen. Naast de hangars van het 334 Squadron liggen de gebouwen en hangars van het 298 Squadron, het oudste onderdeel van de Groep Lichte Vliegtuigen, die allerhande taken uitvoert in dienst van de Koninklijke Landmacht. Dit helicoptersquadron vliegt al weer meer dan een kwarteeuw met de Alouette III helicopter, die men dicht bij deze locatie op de speciale heli-platforms veelvuldig kan zien vertrekken en arriveren.
In de verte, aan de overzijde, gescheiden door kilometers lange start- en landingsbanen, ontwaart de bezoeker rechts van de verkeerstoren, tussen het geboomte de omtrekken van de Amerikaanse enclave, die zich daar sedert 1954 bevindt. Enkele imposante straaljagers van de 32nd Tactical Fighter Group taxiën rustig over de betonnen strips naar de kop van de baan alvorens ze met oorverdovend geweld het luchtruim kiezen. Deze Amerikaanse F15c Eagles maken

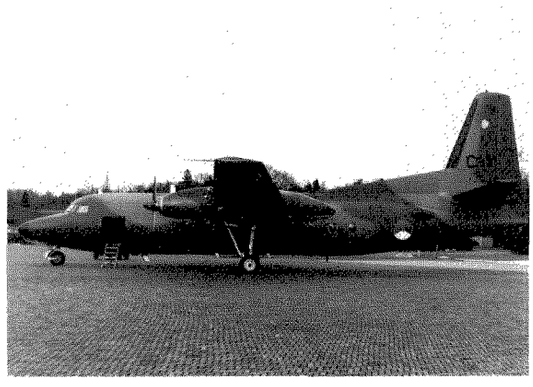

Sinds 1960 vliegen er 12 Fokker F-27's (3 Friendships en 9 Troopships) voor de Koninklijke Luchtmacht. Na aanvankelijk op Ypenburg te zijn gestationeerd, werd in oktober 1968 Soesterberg de thuisbasis.
De C-1 Friendship is een F-27 in een speciale VIP-uitvoering.
(collectie SLH)

De Alouette III-helikopter is sedert 1964 in dienst van de KLu. Het 298-Squadron, het oudste squadron van de Groep Lichte Vliegtuigen, werd als eerste volledig met hefschroefvliegtuigen uitgerust. Sinds september 1968 opereren de Alouettes III van '298' vanaf de vliegbasis Soesterberg. (collectie SLH)

Wij vliegen over bosch en hei,
Rond polder en langs strand,
Wij starten en wij landen weer
In 't hart van Nederland!
Daar leven en daar werken wij,
Daar slaat de motor aan,
De wieg van Neerlands Luchtvaart heeft
In Soesterberg gestaan!

De krachten onvermoeid gewijd,
Voor onze taak steeds klaar,
Ook in de lucht wijkt Holland niet,
In uren van gevaar!
Want „onversaagd" en „allen één",
Saamhoorig als soldaat,
Één vaste wil, één zelfde doel,
Wij vliegers zijn paraat!

Wij vliegen en de motor zingt
In Holland's vrije lucht,
Het lied van onzen vlieger-plicht:
„Draagt zorg, dat men U duchtl"
En met ons leven blijven wij
Het Vaderland getrouw!
De vleugels wakend uitgespreid,
Over ons Rood-Wit-Blauw!

In 1936 schreef het bestuur van het Soesterbergse officiers-casino een wedstrijd uit voor een korpslied. De inzending van L.W. Nijland werd door de jury als win-*naar verkozen en groeide* later uit tot hét lijflied van de Nederlandse luchtstrijdkrachten. (collectie SLH)

deel uit van het meest geavanceerde vliegende Squadron dat op de vliegbasis zijn taak verricht. De bezoeker die deze zeer diverse vliegende eenheden op de vliegbasis heeft mogen aanschouwen, krijgt een goed beeld van het moderne militaire vliegbedrijf zoals dat vandaag de dag binnen de Koninklijke Luchtmacht wordt vormgegeven. De infrastructuur, die varieert van radargeleide luchtafweer tot bomvrije shelters, completeert het beeld van de moderne NAVO-luchtmachtbasis.

Soesterberg toen

Wat de bezoeker niet meer op de vliegbasis van nu kan waarnemen, zijn overblijfselen daterende uit het begin van de vaderlandse luchtvaart-jaartelling, toen de Soesterbergse vliegheide het decor vormde waarin de kiem van de Nederlandse militaire luchtvaart - aanvankelijk als teer kasplantje - is ontloken. De vliegheide waarop de Luchtvaartafdeeling (LVA) van de Koninklijke Landmacht op 1 juli 1913 van start ging. De vliegheide waar luchtvaartpioniers met horten en stoten pogingen ondernamen om het luchtruim, 'de derde dimensie', te veroveren. De vliegheide die zich door haar rijke geschiedenis en unieke plaats in de luchtvaarthistorie zou ontwikkelen tot de bakermat van de Nederlandse militaire luchtvaart. Van deze vliegheide zal de hedendaagse bezoeker op de vliegbasis nauwelijks meer iets kunnen waarnemen.

De Soesterbergse bakermat omstreeks 1930. Het zich steeds verder uitbreidende vliegkamp was voor de Tweede Wereldoorlog het belangrijkste centrum van de Nederlandse (militaire) luchtvaart. (collectie SLH)

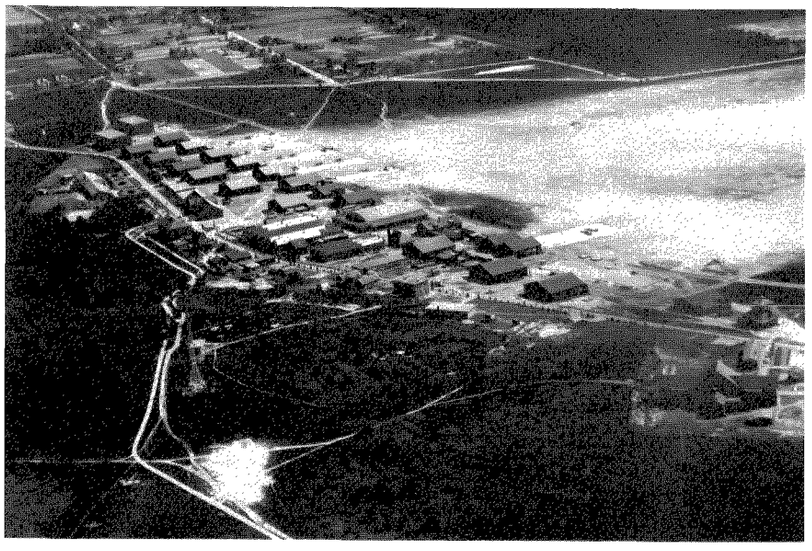

Ofschoon men dus op de basis zelf vrijwel geen tastbare resten uit de beginperiode terug kan vinden, zijn velen binnen en buiten de Koninklijke Luchtmacht terdege doordrongen van het besef, dat Soesterberg een cruciale rol speelde in de ontwikkeling van de vaderlandse militaire luchtvaart. Een bekende strofe uit het lijflied van de KLu luidt niet voor niets: 'De wieg van Neerlands luchtvaart heeft in Soesterberg gestaan'. Soesterberg, de plaats van waaruit werd gestreden voor erkenning van het belang van het vliegtuig binnen de krijgsmacht. De plaats waar al ruim 80 jaar aviateurs, vliegeniers, vliegers en piloten met allerlei zeer verscheiden machines het luchtruim kozen. De plaats waar de experimentele pioniersfase werd gevolgd door de tijd van de Vliegschool, die de alma mater zou worden van vele generaties Nederlandse vliegers. Soesterberg, het centrum waarvan uit het derde krijgsmachtdeel, de Koninklijke Luchtmacht, zich heeft ontwikkeld, de plaats van oorsprong, de bakermat.

Luchtmachttradities

In dit artikel zal de aandacht worden gericht op de bijzondere betekenis van Soesterberg in de Nederlandse luchtvaarthistorie. Centraal zullen

staan de luchtmachttradities zoals deze vanuit Soesterberg zijn ontstaan. Wat was de context waarbinnen deze tradities zich hebben gevormd; hoe hebben ze zich ontwikkeld en hoe leven zij in de hedendaagse luchtmachtcultuur voort?

De vooroorlogse overheersende positie van Soesterberg binnen de Nederlandse militaire luchtvaart werd na 1945 door de stichting en opkomst van andere militaire vliegvelden teniet gedaan. Desalniettemin kan Soesterberg ook vandaag de dag nog worden getypeerd als de primus inter pares van de bases die de Koninklijke Luchtmacht in ons land rijk is. Dit laatste is niet zo zeer toe te schrijven aan de strategische en tactische plaats welke Soesterberg in de hedendaagse militaire structuur inneemt, als wel aan de 'meerwaarde' die de vliegbasis ontleent aan haar zeer rijke historie en tradities, die teruggaan tot het begin van de vaderlandse luchtvaarthistorie.

Het vliegkamp en zijn omgeving

Dat Soesterberg een speciale plaats inneemt in de vaderlandse luchtvaarthistorie zal een ieder die kennis neemt van van de geschiedenis van het vliegveld beamen. Uit diverse bronnen komt naar voren dat het vliegkamp in de vooroorlogse jaren een heel bijzonder fenomeen moet zijn geweest. Over de unieke plaats van het vliegveld leest men in de *Nieuwe Zeister Courant* van 17 juli 1963 onder meer:

'... bij officiële gelegenheden wordt Soesterberg altijd de bakermat genoemd van het vliegwezen in Nederland. Dat aureool kan haar niet meer worden ontnomen, wat er ook overigens veranderen mag. Ook de burgerluchtvaart werd hier voorbereid en tal van pioniers en beroemde piloten, zowel van de burger- als militaire luchtvaart werden hier opgeleid en hebben hier vaak vele jaren gewoond en met de burgerij verkeerd. 'Oud-Soesterbergers' worden zij genoemd en zij zijn het ook geweest die in de luchtvaart geschiedenis hebben gemaakt en de naam Soesterberg over de gehele wereld hebben verbreid. Zij waren het, die in Soesterberg veel vrienden hebben gemaakt en menige bewoner is nog met tal van herinneringen aan die oud-Soesterbergers verbonden, die hier niet zelden geweldig populair waren. Door dit alles werd een goede verstandhouding tussen burger en militair, van hoog tot laag, geboren, die ook telkens weer tot uiting kwam bij de glorieuze vieringen van de Luchtmacht, waaraan door de gehele burgerij spontaan werd deelgenomen. Rouw is er in het gehele dorp als de basis door een vliegramp wordt getroffen.' [2])

Blijkens dit citaat, kon de onderlinge verstandhouding tussen enerzijds het vliegkamp en anderzijds het dorp als goed worden getypeerd. De verbondenheid tussen vliegkamp en dorp is voor de Tweede Wereldoorlog overigens veel hechter geweest dan erna.

In de jaren vanaf 1910 groeide er te Soesterberg langzaam maar zeker een hechte gemeenschap waarin onderlinge afhankelijkheid een belangrijk bindmiddel was. De middenstand van het voorheen onbetekende gehucht floreerde als gevolg van de aanwezigheid van het vliegkamp. Vele vliegeniers, militairen en ander op het kamp werkzaam personeel resideerden permanent te Soesterberg. Ofschoon er reeds vroeg veel aandacht werd besteed aan de huisvestingsproblematiek, zag men, mede door de snelle groei van het militaire vliegbedrijf, nimmer kans het personeel volledig op het vliegkamp zelf onder te brengen. Zo mengde de militairen zich dus allengs onder de autochtone Soesterbergers en werden vliegkamp en dorp meer en meer aaneengesmeed tot een vlieg-dorp.

Luchtvaartcentrum

Naast de gunstige locatie zijn er meer factoren geweest die hebben bijgedragen aan het bewustzijn dat Soesterberg de bakermat van de militaire luchtvaart is. Erg belangrijk is de dominante vooroorlogse positie welke Soesterberg op het gebied van de militaire luchtvaart innam. Niet alleen was het vliegveld het eerste echte (en aanvankelijk het enige) militaire vliegkamp, maar ook wat betreft omvang, infrastructuur en ontwikkeling stond Soesterberg in de periode tot 1940 in Nederland op eenzame hoogte. Op en rond het groeiende vliegbedrijf concentreerden zich steeds meer aan de luchtvaart verwante diensten, zoals de meteorologische dienst en een centrum voor luchtvaartgeneeskunde. Bovendien onstond er op het vliegkamp een complete organisatie, die zorg droeg voor vrijwel alle technische aspecten van de militaire vliegerij. Deze organisatie, het Luchtvaart Bedrijf, kwam op 15 augustus 1932 tot stand en stond geheel los van de Luchtvaartafdeeling. Er onstond aldus een divers conglomeraat met één grote gemene deler: de (militaire) luchtvaart. Daar Soesterberg practisch alle facetten van de luchtvaart in zich verenigde, kreeg een ieder die enige binding had met de luchtvaart, wel op de één of andere manier met Soesterberg te maken.

Een factor die eveneens als zeer vruchtbaar voor de bakermat-idee moet worden aangemerkt, is het feit dat *alle* opleidingen tot vliegend personeel bij de Luchtvaartafdeeling tot eind 1939 op Soesterberg waren geconcentreerd. Ook het deel van luchtvarend Nederland dat niet behoorde tot de Koninklijke Landmacht - waaronder de LVA toen ressorteerde - had min of meer hechte banden met Soesterberg. De Marine Luchtvaart-

De eerste kern van militaire vliegeniers was afkomstig uit alle wapens van de Koninklijke Landmacht (Infanterie, Artillerie, Cavalerie en Genie). De eerste marine-vliegeniers volgden tezamen met de landmachtcollega's hun vliegopleiding te Soesterberg. De tweede persoon van links is luitenant ter zee Karel Doorman. (collectie SLH)

dienst (MLD), de vliegende arm van de Koninklijke Marine, was weliswaar in de loop van 1917 volledig zelfstandig geworden en had de opleiding van haar luchtvarenden in eigen beheer genomen, doch de eerste kern van marine-vliegers, die bij de opbouw van de MLD een grote invloed had, was eerder volledig in Soesterberg opgeleid. Onder deze marine-vliegers bevond zich bijvoorbeeld ook Karel Doorman, de latere schout bij nacht, die omkwam tijdens de Slag in de Javazee. Naast de MLD had ook de in het interbellum snel groeiende civiele luchtvaart, opererend onder de vlag van de KLM, vele 'roots' in de Soesterbergse heidegrond.
KLM-voorman A. Plesman en tal van vliegers bij zijn maatschappij hadden in de loop van de jaren '20 en '30 de overstap gemaakt van de militaire naar de civiele luchtvaart. Al deze ex-LVA'ers haden dus tezamen met een aantal vooraanstaande MLD'ers en het corps van luchtvarenden bij de Luchtvaartafdeeling een gelijksoortige vlieger- of waarnemersopleiding te Soesterberg gevolgd.
Dat zo'n gemeenschappelijke achtergrond een band schiep met het opleidingsinstituut - de Vliegschool te Soesterberg - laat zich raden. Dit gegeven krijgt nog veel meer reliëf indien men bedenkt, dat de opleidingen in hoofdzaak werden verzorgd door een klein groepje instructeurs, dat relatief lang zijn stempel wist te drukken op de activiteiten van de Vliegschool. Vlieginstructeurs als W.C.J. Versteegh [3], P. van der Griend en J. Bakkenes genoten reeds in het vooroorlogse Soesterberg een legendarische reputatie en vormden hele generaties van vliegers. Door de speciale band tussen leerling, instructeur en locatie die te Soesterberg tot stand kwam, werd er door de jaren heen op de bouwrijpe grond een fundament gelegd, dat de basis vormde voor vele tradities, die heden ten dage nog zo onlosmakelijk zijn verbonden met de Koninklijke Luchtmacht.
Nadat enig inzicht is verkregen in de ontwikkeling van Soesterberg als bakermat van de militaire luchtvaart, zal in het onderstaande worden stil gestaan bij de vorm van de tradities zoals deze zich in de loop der tijd op en rond de vliegbasis hebben gemanifesteerd.

Koninklijke belangstelling

Reeds vanaf haar oprichting kon de LVA zich verheugen in de belangstelling van ons Koningshuis. Zoals bekend mag worden verondersteld, is de relatie van de Nederlandse monarchie met de krijgsmacht als geheel door de eeuwen heen steeds zeer hecht geweest. Ook de luchtstrijdkrachten mochten in de eerste 25 jaar van hun bestaan - en zeker ook daarna - rekenen op een bijzondere belangstelling van de zijde van het Huis van Oranje. Na de oprichting van de LVA brachten alle regerende vorstinnen meerdere malen een bezoek aan de bakermat van de militaire luchtvaart [4]. Behalve Koningin-Moeder Emma en de vorstinnen Wilhelmina, Juliana en Beatrix waren ook andere leden van het vorstenhuis herhaaldelijk te gast op het vliegkamp of de vliegbasis. Met name Prins Hendrik en natuurlijk Prins Bernhard lieten zich in deze niet onbetuigd. Over de relatie tussen Prins Bernhard en de Nederlandse militaire luchtvaart is al veel geschreven. De banden tussen de Prins en de Koninklijke Luchtmacht zijn zeer hecht en intensief geweest. Als Inspecteur-Generaal van de Koninklijk Luchtmacht (1953-1970), als Inspecteur-Generaal van de Krijgsmacht (1970-1976) én als vlieger - de Prins had in de jaren '50 zelfs drie privé vliegtuigen op Soesterberg gestationeerd - deed 'Nederlandse eerste vlieger' tientallen malen de vliegbasis aan.

Als gevolg van de belangstelling van de zijde van ons Koningshuis kregen talrijke gebeurtenissen op Soesterberg een 'koninklijk' cachet. Hierdoor werden enkele tradities van het luchtwapen stevig verankerd en gekoppeld aan de locatie Soesterberg.

Het monument voor 'gevallen kameraden'

De belangrijkste luchtmachttraditie, welke onverbrekelijk met Soesterberg is verbonden, is de jaarlijkse 1 juli-viering, waarbij het monument voor de 'gevallen kameraden' op de vliegbasis een centrale rol speelt. De vorm van de hedendaagse viering van de verjaardag van de luchtstrijdkrachten vindt haar oorsprong in de viering van het tienjarig bestaan van de LVA op 1 juli

De Koninklijke belangstelling voor de vaderlandse militaire luchtvaart dateert reeds uit de pioniersfase. Op 22 juni 1928 bezocht Koningin Moeder Emma de Luchtvaartafdeeling te Soesterberg. Een rondrit over het vliegkamp met een rondleiding vormde een onderdeel van het programma. (collectie SLH)

1923. Een dag eerder, op 30 juni, werd het momument met de nodige militaire ceremonie onthuld. De betekenis van dit gedenkteken, werd later door de toemalige commandant der LVA, luitenant-generaal titulair b.d. J.H. Hardenberg, treffend onder woorden gebracht. Hij schreef: *'Het gebeitelde opschrift: 'Aan onze gevallen kameraden' geeft aan dat het Korps de persoonlijke offers, welke het in den strijd met de lucht heeft moeten brengen, niet is vergeten en niet zal vergeten; de opwaarts wijzende zuil, bekroond door een adelaar met uitgespreide vleugels, vertolkt den drang in het Korps, de lucht te willen houden, door welke drang de nagedachtenis aan hen 'die vielen' op de beste wijze wordt geëerd'*[5]).

Direct na de onthulling van het monument door de toemalige Chef van de Generale Staf, luitenant-generaal M.D.A. Forbes Wels, werd door de Adjudant van de Koningin een door Wilhelmina geschonken krans aan de voet van de zuil gelegd. Vanaf dat moment werd deze herdenking een jaarlijks terugkerende plechtigheid, die in de traditiebeleving binnen de Koninklijke Luchtmacht niet meer is weg te denken. Al voor de Tweede Wereldoorlog was de 1 juli-viering bij het monument uitgegroeid tot het ceremoniële hoogtepunt op de luchtmachtkalender.

Tijdens de Duitse bezetting werd het monument ernstig beschadigd. Na de bevrijding haastte men zich dan ook om de restauratie van de gedenkzuil - met het oog op de viering van het 35-jarig bestaan van de luchtstrijdkrachten - vóór 1 juli 1948 gereed te krijgen. Ten behoeve van deze restauratie werd een commissie in het leven geroepen, die wegens de geringe financiële armslag, de redactie van het tijdschrift *Vliegwereld* verzocht de lezers van dit blad op te roepen om te willen bijdragen in de kosten van de restauratie.[6]) Het nieuwe, door de beeldhouwer D. Stins gerestaureerde momument werd één dag vóór de viering van het 35-jarig bestaan van de militaire luchtvaart door Prins Bernhard onthuld. Zo was er ook nà de oorlog weer snel een monument, dat kon fungeren als het middelpunt van de herdenkingsbijeenkomsten, reünies en jubilea.

Het gedenkteken, vóór de Tweede Wereldoorlog aanvankelijk slechts bedoeld voor de Nederlandse militaire luchtvarenden die op vaderlands grondgebied waren verongelukt, kreeg na de bevrijding een bredere betekenis. Het naoorlogse monument werd tevens opgedragen aan militaire luchtvarenden die in den vreemde tijdens (oorlogs)acties of tijdens hun opleiding om het leven waren gekomen. Zo werd bij de plechtigheden van 1 juli 1963 speciale aandacht geschonken aan de Nederlandse vliegers die in de jaren 1942 - 1944 gedurende hun opleiding aan de Royal Netherlands Military Flying School te Jackson (Mississippi) waren verongelukt. Wat aarde van het grafmonument dat voor deze vliegers te Jackson was opgericht, werd later

verspreid aan de voet van het monument te Soesterberg. Behalve door de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten wordt sinds jaar en dag ook een krans gelegd door de vereniging 'Oud-Soesterbergers', die haar jaarlijkse reünie - op de eerste zaterdag na 1 juli - indirect koppelde aan de verjaardag van de Koninklijke Luchtmacht.

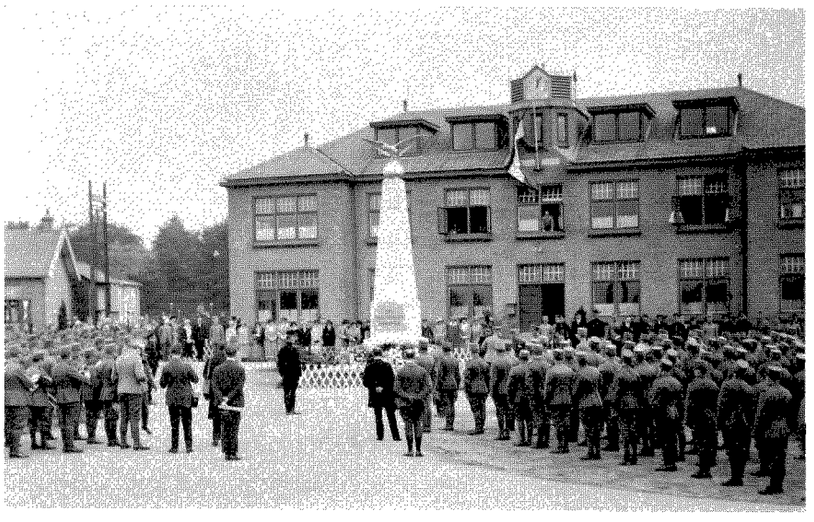

Exact tien jaar na de oprichting van de Luchtvaartafdeeling werd op 30 juni 1923 het monument voor 'gevallen kameraden' onthuld. Tijdens het spelen van het Wilhelmus werd deze handeling verricht door de Chef van de Generale Staf, luitenant-generaal M.D.A. Forbes Wels. (collectie SLH)

Beëdiging van luchtmachtofficieren

Naast de traditionele 1 juli-viering vormde het monument ook herhaaldelijk de ambiance voor andere plechtigheden zoals de beëdiging van beroepsofficieren der luchtstrijdkrachten. Deze beëdigingen vonden reeds in het interbellum op Soesterberg plaats. De wijze van beëdiging evolueerde in de loop der tijd. Aanvankelijk werd het bij de LVA gedetacheerde personeel bij het wapen van herkomst beëdigd, doch toen de LVA enigzins was geïnstitutionaliseerd en op Soesterberg de eigen vliegopleidingen plaatsvonden, ging men er toe over officieren op het vliegkamp de eed af te nemen. De gedenkzuil vormde hierbij het plechtige decor. Staande naast een vliegtuig met de linkerhand op een der vleugels en de rechter al dan niet geheven, werd de LVA-officier de eed afgenomen.

Zowel de wijze waarop werd beëdigd als de plaats van de beëdiging waren aan veranderingen onderhevig. Zo vormde later niet langer de vliegtuigvleugel een onderdeel van de beëdiging, maar kreeg het vaandel een speciale rol toebedeeld. De luchtmachtofficieren worden thans 'op het vaandel' beëdigd, dat wil zeggen dat de officieren tijdens het uitspreken van de eed of de belofte met de linkerhand het vaandel vasthouden.
Beëdigingen vonden niet altijd plaats op de vliegbasis zelf, ook op de andere tot het Soesterbergse conglomeraat behorende militaire terreinen als het nabij gelegen Kamp van Zeist werden soms beëdigingen georganiseerd. Hoewel de officiers-beëdigingen op het vliegveld niet altijd aan de voet van het monument hebben plaatsgevonden, was dit doorgaans echter wel het geval. Ook thans worden jaarlijks luchtmachtcadetten die hun opleiding aan de KMA te Breda hebben voltooid, op de vliegbasis Soesterberg ten overstaan van de gedenkzuil op het vaandel beëdigd. Tegenwoordig vindt na afloop van het officiële gedeelte van de ceremonie een receptie plaats in het officierscasino even buiten de vliegbasis.

Op 7 september 1990 werden in het Militaire Luchtvaart Museum (MLM), gesitueerd op het Kamp van Zeist, voor de eerste maal zeven luchtmachtofficieren gebrevetteerd, die succesvol de opleidingsgang Hogere Stafvorming (HSV) 'nieuwe stijl' aan de Luchtmacht Stafschool hadden doorlopen. De Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten, luitenant-generaal W.C. Louwerse, overhandigde de cursisten die dag het HSV-brevet. Ook dit jaar is de Luchtmachtstaf van plan deze brevettering in het MLM te laten plaatsvinden, waarmee de Koninklijke Luchtmacht een nieuwe traditie rijker lijkt.

Toekenning van vlag en vaandel

Ofschoon het gebruik van het vaandel der Koninklijke Luchtmacht feitelijk pas in 1965 begint, kan ook wat dit fenomeen betreft worden gesproken van een nauwe historische verbondenheid met de vliegbasis Soesterberg.

Reeds bij het Koninklijk Besluit van 18 juni 1948 werd aan het Wapen der Militaire Luchtvaart een *vlag* toegekend, waarop aan beide zijden een afbeelding van het ordeteken van Ridder der 4e klasse der Militaire Willems-Orde (MWO) was aangebracht. De MWO was in 1940 aan het Wapen der Militaire Luchtvaart toegekend voor zijn prestaties tijdens de meidagen van 1940[7]). De uitreiking van de luchtmachtvlag geschiedde op 1 juli 1948. Tijdens een plechtigheid op het Binnenhof te Den Haag werd in bijzijn van Prinses Regentes Juliana onder het spelen van het Wilhelmus het dundoek voor de eerste maal officieel gehesen. Deze ceremonie vond plaats in het kader van de viering van het 35-jarig bestaan van de luchtstrijdkrachten. De luchtmachtvlag zou ongewijzigd bijna 18 jaar op alle luchtmachtonderdelen worden gevoerd. Na de uitreiking van het vaandel verdween de afbeelding van het ridderkruis der Militaire Willems-Orde van het dundoek en kwam hier een gekroonde vliegende adelaar voor in de plaats.

Het vaandel zelf, waaraan het orderteken van Ridder der 4e klasse der Militaire Willems-Orde is gehecht, werd toegekend bij Koninklijk Besluit van 20 maart 1965.
Niettegenstaande het feit dat de functie van het vaandel inmiddels was verworden tot een zuiver symbolische, werd er in luchtmachtkringen zeer verheugd op het besluit gereageerd. *De Vliegende Hollander* schreef hierover:
'De toekenning van het vaandel is ... een Koninklijk eerbetoon waarop ieder die bij de luchtmacht dient trots is. Daarenboven wordt met het vaandel tot uitdrukking gebracht dat ons krijgsmachtdeel door de grote onderlinge verbondenheid der samenstellende delen het karakter heeft van één korps. In feite bestaat bij de KLu een traditie die ook is te vergelijken met die van een korps en het bezit van een vaandel zal er toe bijdragen dat deze traditie, de Verbondenheid aan het wapen en de onderlinge verbondenheid nog meer gestalte zullen krijgen.'[8])

Koningin Juliana, geflankeerd door Prins Bernhard in de hoedanigheid van Inspecteur-Generaal van de KLu, hield op 19 mei 1965 een toespraak ter gelegenheid van de uitreiking van het luchtmacht-vaandel. De plechtigheid vond - vanzelfsprekend - plaats op de vliegbasis Soesterberg. (collectie SLH)

De uitreiking van het vaandel op 19 mei 1965 werd een grootse plechtigheid, waarbij de vliegbasis het bijna vanzelfsprekende historische decor vormde. Koningin Juliana en Prins Bernhard - de laatste in de functie van Inspecteur-Generaal van de Koninklijk Luchtmacht - kwamen met hun gevolg in de morgen van woensdag 19 mei naar de bakermat[9]).
Aangetreden troepen, autoriteiten, deputaties van 26 luchtmachtonderdelen en andere genodigden stonden inmiddels allen in een carréformatie op de vliegbasis opgesteld. Nadat de ere-roffels hadden geklonken, begeleidde de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten, luitenant-generaal A.B. Wolff, Koningin en Prins naar het erepodium. Daarna speelde de Kapel van de Koninklijke Luchtmacht het Nederlandse Volkslied, welk eerbewijs door de Koningin, staande op het podium, in ontvangst werd genomen. Achter het podium hadden twee onderofficieren-vaandelhouders zich intussen opgesteld met het nog niet-ontplooide en in een foudraal geborgen vaandel.

In haar toespraak riep de Koningin in herinnering dat de luchtmacht was voortgekomen uit de verbeeldingskracht, de kundigheid en de vaardigheid van vorige generaties pioniers. Voorts noemde de Vorstin de op het vaandel vermelde wapenfeiten van de militaire luchtvaart in Nederland en van de militaire luchtvaart van het voormalige KNIL. Op het vaandel zijn de volgende opschriften aangebracht: Nederland 1940, Nederlandsch-Indië/Malakka 1941-1942, Engeland/West-Europa 1941-1945 en Australië/ Indische Archipel 1942-1945. Na de toespraak overhandigde Prins Bernhard het vaandel aan de Koningin, waarop Hare Majesteit het vaandel uitreikte aan de Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten. Ter afronding van de plechtigheden vond er een défilé plaats met een *fly-past* waaraan 101 vliegtuigen in zes formaties deelnamen.
Met de uitreiking van het luchtmacht-vaandel beleefde de bakermat zeker een van zijn naoorlogse hoogtijdagen. Vanaf die dag werd het vaandel onder meer steeds gebruikt bij de traditionele plechtigheden ter gelegenheid van de bevelsoverdracht door de scheidende Bevelhebber der Luchtstrijdkrachten aan zijn opvolger. Deze overdracht vindt traditiegetrouw ook op Soesterberg plaats.

Executies op de Fliegerhorst

Naast de vele hoogtijdagen kent de historie van het vliegveld natuurlijk ook enkele inktzwarte bladzijden. Tot de zwartste bladzijden moeten zonder meer de reeks van executies uit de bezettingsperiode worden gerekend, die de aanleiding vormde voor een jaarlijks terugkerende traditie op 4 mei. Hoewel de executies van 19 november 1942 geen directe band hebben met de tradities van de Nederlandse militaire luchtvaart, moeten ze hier worden genoemd omdat ze onverbrekelijk gekoppeld zijn aan de locatie van het vliegveld, toen 'Fliegerhorst Soesterberg'.
Na de capitulatie van het Nederlandse leger nam de bezetter al snel het vliegveld in gebruik als nieuwe schakel in de Duitse oorlogsmachine. In de loop van 1941-42 had de beruchte Sicherheitsdienst in Nederland een flink aantal arrestaties verricht onder diverse Nederlandse verzetsgroepen. Na enkele processen in september 1942 werden 33 mannen wegens sabotage en andere verzetsdaden ter dood veroordeeld; het

vonnis zou op het vliegveld Soesterberg worden voltrokken.
J.W. Ooms en B.J. van Os beschreven in een publicatie over deze 'Drie-en-dertig van Soesterberg' de plek van de executie:
'In het nog heuvelachtige en beboste gebied van het grote terrein was een schietbaan aangelegd - en het was tegen de flank van de zandige aarden kogelvanger dat in de middaguren van de negentiende november van het jaar 1942 de drie-en-dertig mannen werden neergeschoten uit Duitse geweerlopen.'[10])
De stoffelijke resten van deze verzetstrijders werden na de bevrijding elders herbegraven. Kort daarop werd door de Vereniging van Oud-Illegale Werkers te Soest in samenwerking met de gemeente een ruwhouten kruis geplaatst op de plek waar de executies hadden plaatsgevonden. Het opschrift van dit kruis luidt: 'Hier werden vele Nederlanders door Duitse hand gefusilleerd'. Nadien is de jaarlijkse traditie ontstaan op deze plaats de vierde mei een kleine plechtigheid te organiseren. Oud-burgermeester van Soest, mr S.P. Baron Bentinck, schreef onder meer over die gebeurtenis:
'Ieder jaar opnieuw is deze sobere plechtigheid een aangrijpend gebeuren: daar te staan, waar zij eens - in uiterste eenzaamheid - stonden en vielen. Slechts vage geruchten dringen tot ons door: het vliegveld zwijgt door de goede zorg van de basis-commandant.'
11)

Informele rituelen

Nu enkele van de belangrijkste hedendaagse tradities van de bakermat der Nederlandse militaire luchtvaart aan de orde zijn gekomen, dienen ter afronding van dit artikel nog enkele andere met de luchtmachtcultuur in verband staande zaken te worden behandeld. Naast de hierboven behandelde geformaliseerde tradities heeft er in de loop der geschiedenis namelijk tevens een aantal informele rituelen ingang gevonden in het militaire vliegbedrijf. Veel van deze rituelen vonden hun oorsprong in het vooroorlogse officierscasino nabij het vliegkamp. Het voert te ver om hier een opsomming te geven van de - vaak moeizaam te achterhalen - tradities die daar werden geboren. In het gedenkboek van de Luchtvaartafdeeling uit 1938 schrijft dr J.W. Wijn, zelf een op Soesterberg gestationeerde kapitein-waarnemer: 'De LVA zonder het casino is eenvoudig niet denkbaar'[12]). Dit geeft wel aan hoe belangrijk dit gebouw was in het sociale leven van LVA-officier.
De vereniging van Oud-Soesterbergers, waarbij veel oud-militairen en burgers die in de periode vóór 1940 op het vliegkamp leefden en werkten, zijn aangesloten, houdt via jaarlijkse reünies een deel van deze tradities levend. Mede op initiatief van deze oude LVA-kern werd in 1976 bij het officiercasino te Soesterberg, ruim een jaar na zijn overlijden, een borstbeeld onthuld van de al eerder genoemde Willem Versteegh, de luchtvaartpionier die hele generaties Nederlandse militaire vliegers opleidde. Onder andere door dit monument wordt de herinnering levend gehouden aan één van de meest prominente figuren uit de geschiedenis van de Nederlandse militaire luchtvaart.

Grote belangstelling

Dat het Militaire Luchtvaart Museum te Soesterberg is gevestigd, mag een gelukkige omstandigheid heten. Alleen reeds de gekozen benamingen voor de beide hallen, waaruit het museum bestaat, roepen herinneringen wakker uit het verleden van de militaire luchtvaart.

De eerste hal van het MLM, de Snijdershal, is vernoemd naar de Opperbevelhebber der Land- en Zeestrijdkrachten tijdens de Eerste Wereldoorlog, Generaal C.J. Snijders, een man die één der belangrijkste promotoren van de vroegere militaire luchtvaart is geweest. In de Snijdershal wordt een overzicht gegeven van de Nederlandse militaire luchtvaarthistorie tot aan 1945 en de Nederlands-Indische tot aan 1950.
De tweede hal van het MLM vernoemde men naar ir H.A. Vreeburg, de eerste Chef van de Technische Dienst van de Luchtvaartafdeeling. In de Vreeburghal treft men onder meer een historisch overzicht aan van de techniek van de vliegtuigbouw en daarnaast een collectie (straal)vliegtuigen, welke bij de Koninklijke Luchtmacht en de Marine Luchtvaartdienst hebben gevlogen. De aantrekkelijke presentatie van deze collectie zorgt ervoor dat vele

In het officiers-casino nabij het vliegkamp vonden vele informele luchtvaart-rituelen hun oorsprong. Het casino vormde het sociale centrum van het vliegerkorps. (collectie SLH)

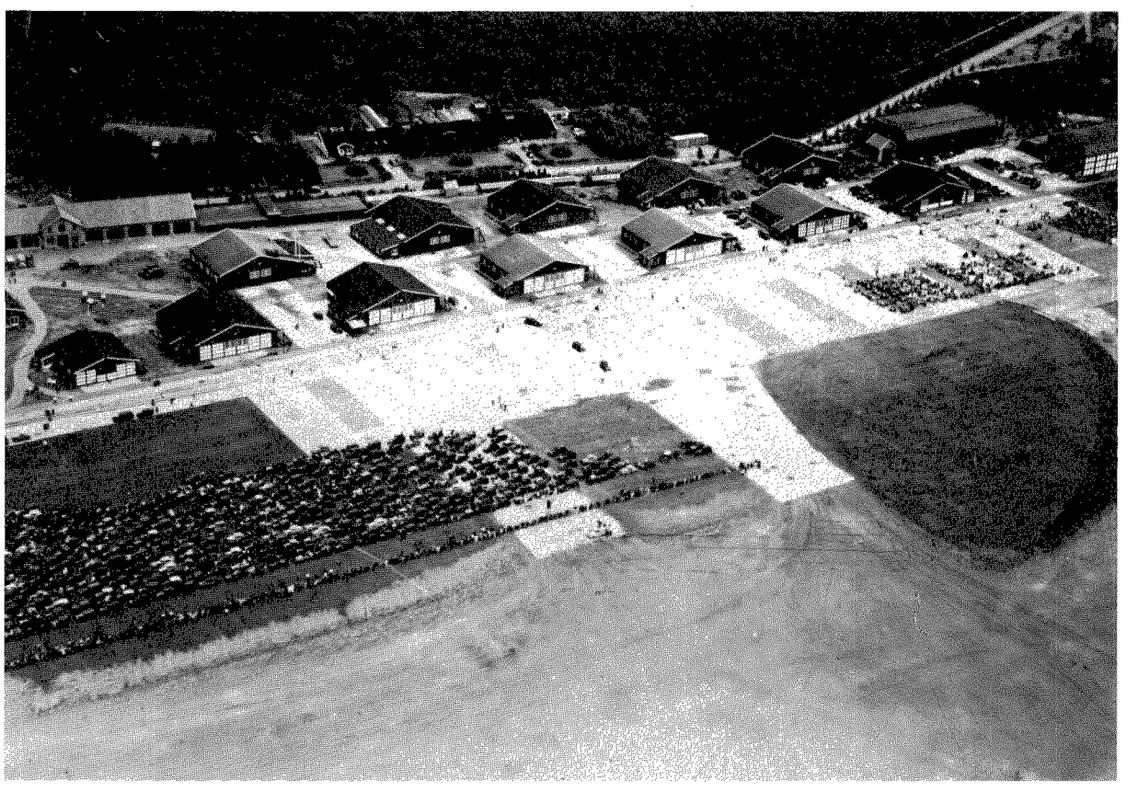

De Nederlandse militaire luchtvaart heeft in de loop der tijden geen gebrek gehad aan publieke belangstelling. De Nationale Luchtvaartdag te Soesterberg trok op 14 juli 1934 circa 40.000 bezoekers. Op de voorgrond de autopaddock, waar de vele belangstellenden hun vervoermiddel konden stallen.

duizenden mensen - het MLM heeft de laatste jaren meer dan 100.000 bezoekers - jaarlijks naar Soesterberg komen en zo kennis kunnen nemen van de bewogen geschiedenis van de Nederlandse luchtstrijdkrachten.

Doorgaans had het Soesterbergse vliegbedrijf niet te klagen over publieke belangstelling van buitenaf. Reeds in 1911 werd de vliegheide bezocht door tienduizenden bezoekers. In dat jaar vormde een 'Europeesche Rondvlucht' een publiekstrekker van de eerste orde. Ook de later georganiseerde tentoonstellingen, speciale bezoeken en 'open dagen' van de Koninklijke Luchtmacht deden enorm veel publiek naar Soesterberg stromen. Zo trok de 'luchtvaartdag' in 1934 40.000 bezoekers en vestigde de open dag in 1981 een nieuw bezoekersrecord van maar liefst een kwart miljoen. Reeds in 1984 sneuvelde dit record echter weer. Op 1 september van dat jaar brachten, naar schatting van de Koninklijke Marechaussee, circa 310.000 geïnteresseerden een bezoek aan de open dag op de Vliegbasis Soesterberg. Daarmee werd toen bovendien voor een ééndags-evenement een *nationaal* record gevestigd. Tenslotte dient ook de veteranendag van 10 mei 1990 te worden genoemd. Deze gedenkwaardige dag, die precies een halve eeuw na de Duitse inval op Soesterberg werd georganiseerd, mocht zich eveneens in een grote publieke belangstelling verheugen. Van de zijde van de veteranen was belangstelling uit alle krijgmachtdelen, inclusief het voormalige KNIL.

Na een onzekere start wist de militaire luchtvaart vanaf 1913 op Soesterberg vaste voet aan de grond te krijgen. De ruim acht decennia luchtvaarthistorie die sindsdien zijn verstreken, hebben allengs talrijke luchtmachttradities doen ontstaan, die tot op de dag van vandaag hun waarde hebben behouden. Alleen al hierdoor zullen de banden tussen militaire luchtvaart en Soesterberg nimmer verloren gaan.

NOTEN:

1) L.Wagenaar, P. Steur, *De laatste ridders. Ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Militaire Willemsorde, 's-Gravenhage, 1990, 100.*

2) 'Soesterberg vijftig jaar vliegdorp', *Nieuwe Zeister Courant,* 17 juni 1963.

3) W.C.J. Versteegh bekleedde ruim 16 jaar de functie van commandant vliegschool (1919-1935). Tijdens deze periode trad hij, onder meer met de onderofficieren Van der Griend en Bakkenes op als instructeur. Bovendien verzorgde hij vóór de oprichting van de vliegschool samen met luitenant F.A. van Heyst alle vliegopleidingen te Soesterberg. Op grond hiervan kan worden gesteld dat Versteegh meer dan twintig jaar dé leermeester was van het Nederlandse militaire vliegerkorps.

4) Het voert hier te ver om een totale opsomming te geven van de Koninklijke bezoeken aan het vliegveld Soesterberg. Ik volsta in deze noot met een beperkt aantal memorabele data:
- Het eerste Koninklijke bezoek aan het vliegkamp Soesterberg vond reeds plaats vóór de oprichting van LVA. Koningin-Moeder Emma bezocht in juni 1911 de vliegheide tijdens de Europese Rondvlucht. Op 22 juni 1928 vereerde Emma het vliegkamp wederom met een bezoek.
- Koningin Wilhelmina bezocht de vliegheide op 14 oktober 1913, kort na de oprichting van de LVA.
- Op 6 juni 1918 bezocht Prins Hendrik Soesterberg en maakte, nadat hij zojuist voor zijn ogen een vliegongeval had zien gebeuren, een rondvlucht met kapitein Van Heyst. Op 23 oktober 1931 vereerde Hendrik Soesterberg ten tweede malen met een uitgebreid bezoek. Toen kort na het overlijden van Koningin-Moeder Emma en Prins Hendrik op 14 juli 1934 op Soesterberg een 'Luchtvaartdag' plaatsvond, werd uit piëteit het programma van deze dag aangepast.
- Prins Bernhard legde zijn eerste bezoek aan Soesterberg af op 1 juli 1938, ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van LVA. Dit bezoek vond dus plaats voordat de Prins in 1940 in Groot-Brittannië een begin zou maken met zijn vliegeropleiding.

5) J.H. Hardenberg, 'Het tijdperk van 1 Nov. 1919 tot 1 Nov. 1929'. In: *Gedenkboek van de luchtvaartafdeeling. 1913-1938,* J.W. Wijn e.a., Utrecht, 1938, 40.

6) *Vliegwereld,* 15 december 1947, 457. Onder het motto 'Monumentenfonds Soesterberg' kon men een bijdrage storten op de Ned. Indische Handelsbank te 's-Gravenhage.

7) Het valt buiten het bestek van dit artikel om uitgebreid op de diverse verschillen tussen vlag en vaandel in te gaan. De essentie ligt hierin, dat de vaandels slechts aan *korpsen* worden uitgereikt en vlaggen door eenheden kunnen worden gevoerd als algemeen onderscheidingsteken waarmee men op gelijkvormige wijze naar buiten kan treden.

8) 'Een vaandel voor de Koninklijke Luchtmacht', *De Vliegende Hollander,* april 1965, 92-93.

9) Aanvankelijk zou de uitreiking van het vaandel plaatsvinden op 14 mei, doch de Koningin was op die dag als gevolg van een opgelopen blessure verhinderd. Zij gaf echter als haar uitdrukkelijke wens te kennen dat zij het vaandel persoonlijk wenste uit te reiken, waarna de plechtigheid werd uitgesteld tot de 19e mei.

10) J.W. Ooms, B.J. van Os, *De drie-en-dertig van Soesterberg,* Baarn, 1974, 15.

11) Idem, 90.

12) J.W. Wijn, *Gedenkboek van de luchtvaartafdeeling. 1913-1938,* Utrecht, 1938, 128.

De Westfriese guerrilla 1132 - 1297

DRS. R.P. DE GRAAF

Vooraf

'Aan de betekenis van de guerrilla in de oorlogen van de middeleeuwen en het begin van de Nieuwe Tijd is door militaire geschiedschrijvers nauwelijks aandacht geschonken', aldus de krijgshistoricus Geoffrey Parker.[1]) In, wat hij een 'guerre aux vaches' noemt, zeg maar: oorlog tussen de koeien, zijn discipline en organisatie nauwelijks van belang. De kwaliteiten waar het hier op aankomt, zijn individuele inzet en volledige bekendheid met het gebruik van wapens.[2]) En natuurlijk met het terrein. Parkers konstatering is terecht. In de klassieke werken van P. Contamine, H. Delbrück, H. Delpech en J. F. Verbruggen komen zeer veel aspekten van het middeleeuwse krijgsbedrijf aan de orde maar de guerrilla blijft buiten beschouwing. Als van de ruim 1000 titels van Contamines bibliografie er 5 betrekking op de guerrilla hebben, is het veel.[3]) Georges Duby stelt oorlog, de 'werra' tegenover de veldslag, de 'praelium': 'Een oorlog loste nooit iets op: de werra was een seizoenmatig avontuur, een plundertocht, een soort regelmatig terugkerende, drieste inzameling. Zij werd op een boerenmanier gevoerd... Behalve pesterij en woede-uitbarsting was de oorlog ook een bravourestukje, een klap die onverwacht werd uitgedeeld in de hoop weerstanden te verzwakken, iets in te pikken of een onderpand te verwerven.[4]) Oorlogen duurden jaren, decennia, soms eeuwenlang. Bij een veldslag daarentegen werd alles in één keer op het spel gezet, een veldslag is ontknopend, een oorlog niet. In de Westfriese oorlog ontbraken dergelijke beslissende veldslagen. I. H. Gosses sprak van 'intermittenten oorlog' en ik zou er voor willen pleiten van Westfriese guerrilla te spreken.[5]) Daarmee bedoel ik: de eeuwenlange strijd tussen de Hollandse graven en de opstandelingen in de Westfriese gebieden. De Hollanders vochten er tegen de Westfriezen, de Drechterfriezen en de Waterlanders. Ook werd tegen de Kennemerboeren gevochten maar deze waren doorgaans gezagsgetrouwer en de graven hadden deze streek aardig onder de duim, vandaar dat ik de Kennemeropstanden verder buiten beschouwing laat.

Waarom 'Westfriese guerrilla' en niet 'Westfriese veldslagen'? Omdat er ten eerste geen veldslagen werden uitgevochten en ten tweede waren de Westfriezen, om met H. H. Turney-High te spreken, niet de militaire horizon gepasseerd.[6]) Althans, niet in die zin zoals hij zich dat voorstelt: om een veldslag te leveren is een organisatie nodig, een commandostructuur maar ook een economische en maatschappelijke organisatie. Op deze laatste is vooral de logistiek geënt. Hoewel op dit punt weinig over de toenmalige legers bekend is, weten we toch wel het een en ander over de tactische eenheden. Ik kom hier in de tweede militaire evaluatie op terug. De eigenlijke gevechten duurden waarschijnlijk nooit langer dan één dag, trouwens bijna alle veld- en zeeslagen duurden tot de 19e eeuw hooguit een dag.[7]) Het staat ook met zoveel woorden in een van de bronteksten: 'S nachts keerden de Friesen weder te haren wiven (vrouwen: geëmancipeerde Friezinnen kregen hierin dikwijls meer gedaan dan een agressieve Hollandse graaf).'[8])

Dit artikel is uit twee delen opgebouwd. Na een uitvoerige inleiding, ten eerste de jaren 1132 tot 1250 en ten tweede 1250 tot en met 1297. Aldus is het niet alleen overzichtelijker maar is het tevens mogelijk om voordat de strijd in alle hevigheid losbarst na 1250, de eerste lange aanloopfase te evalueren: de eerste militaire evaluatie. Beide tijdvakken verhouden zich militair tegenovergesteld. Wanneer namelijk de Hollandse graven de oude strategie na 1250 blijven toepassen, mislukken ze jammerlijk en zijn ze dus gedwongen tot een creatieve aanpak. Waarom slaagden de Hollanders er maar niet in om de Westfriese guerrilla te beëindigen en de

weerspannigen te onderwerpen en op welke wijze hielden de Westfriezen maar ook in mindere mate de Drechterfriezen en de Waterlanders de Hollanders zo lang en doeltreffend van zich af? Deze vraag staat in dit artikel centraal. Veel is over het konflikt tussen de graven en de Westfriezen geschreven, nieuw is dat de zaak alleen als militair-historisch fenomeen wordt bekeken.

Inleiding

Het is nodig om, voordat het eerste officiële wapengekletter dat dit konflikt kent in 1132 losbarst, een toelichting te geven op de toenmalige geografische gesteldheid van Noord-Holland boven het huidige Noordzeekanaal. Dit omdat er weinig verschillende opties waren voor de aanvaller, noch voor de verdediger. De gevechten waren niet alleen in het landschap geëncadreerd maar er ook mede strategisch door gedestineerd. Vóór medio de 13e eeuw was men niet erg vindingrijk, vele militaire operaties leken op elkaar en vonden in dezelfde sektor plaats. Anderzijds is het goed om vanuit de 10e eeuw de grafelijke politiek in en ten aanzien van (West-) Friesland te volgen, opdat het duidelijk wordt wat de historische achtergronden zijn. In dit beknopte politieke verband wil ik tevens ingaan op het beschikbare bronnenmateriaal: de historiografie. Enkele in de kronieken beschreven wapenfeiten hebben namelijk nooit plaatsgevonden.

Geografisch en strategisch

Kennemerland met de hoger liggende duin- en geestgronden strekte zich uit van Haarlem tot Petten. Dit gebied vormde de uitvalsbasis voor de Hollandse legers in noordoostelijke richting op de Westfriese ambachten. Voor ons van belang zijn de noordelijke en de oostelijke grenzen. Tweederde deel van de ongeveer 50 kilometer lange grenslijn tussen Petten en het IJ bestond uit water. De noordgrens liep van de huidige Noordzee tot Alkmaar langs een ruim 10 kilometer lang wad, het Zijpe-Rekerwad. 'Dit wad was de grens tussen Holland en Friesland', aldus A. Kluit.[9] De 'Richara' wordt voor het eerst aan het einde van de 11e eeuw genoemd. Het getijwater uit de Noordzee schuurde door de kop van Noord-Holland en mondde uit via het Vroonermeer in de Schermer. Soms ging dit met zoveel geweld gepaard dat in Alkmaar de huizen werden weggeslagen.[10] In het gebied ten noorden van de Rekerebarrière, 'Texla' ontstond later de Geestmannerambacht met Schagen als belangrijke plaats. Meer naar het noordoosten lag de Zwaanergeest, volgens S. Eikelenberg een van de twee plaatsen waar de Westfriezen konden binnenvallen, mits uiteraard de waterstand van de Rekere dit toeliet.[11] Overigens is een en ander duidelijk op de kaart 'Hollands Noorderkwartier in 1300'[12] van A. A. Beekman te zien. Na een uitvoerige beschrijving van de Rekerlanden, concludeerde Eikelenberg in 'De Gedaante en Gesteldheid van WestVriesland': 'En dat deze Kil, dat Wed, of de Wadde, was, bij Willem Procurator, Reekere genaamd, en over welke hij zeyd dat de Vriezen, in den Jaare 1169, om Alkmaar te verbranden, zijn gekomen, zal, zoo ik agte, niemand, die der Landstreeke kundig is, in twijfel trekken.'[13] Niet alleen in 1169 maar ook in 1168 en 1272 vormde de Rekere het toneel van oorlogshandelingen. Tot zover over de noordgrens.

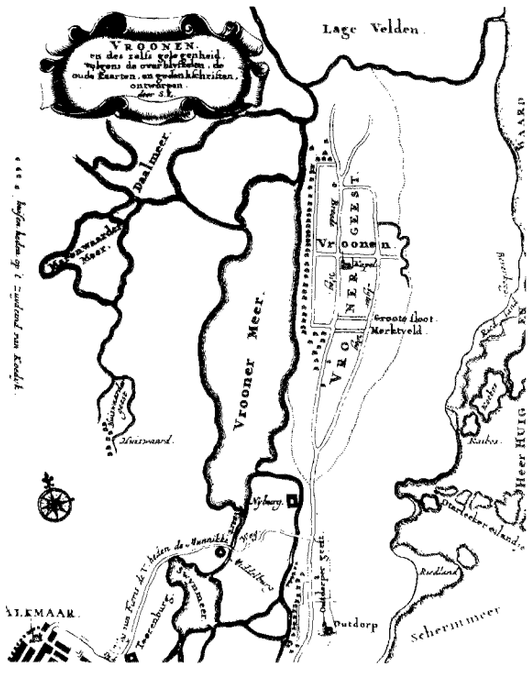

Op dit kaartje (uit Eikelenberg, 'Gesteldheid van West-Friesland' 1714) zien we het Vronermeer en de Heer-Huigen Waard. Niet afgebeeld is de Rekere die ten Noorden van Alkmaar in het Vronermeer uitstroomde.
De Torenburcht lag toen vlakbij de stad, de Middelburg langs de 'weg van Floris V' en de Nieuwenborch op de geestgronden. Beide laatstgenoemde waren dwangburchten aangelegd na 1282.

De oostgrens langs Kennemerland was ruim 30 kilometer lang en liep vanaf Haarlem, Spaarne en IJ, in noordelijke richting, naar Uitgeest, Akersloot, Boekel dus langs aan de Schermerboorden gelegen op Alkmaar aan. Op den duur verrezen op alle bedreigde locaties kastelen. Aan de overzijde van het IJ en de Schermer lagen Waterland, Zeevank, Drechterland en West-Friesland. Eerst wanneer de Hollandse graven niet langer in het noordoosten hun aanvallen lanceren, slagen zij er in hun tegenstanders te verslaan. Bij Alkmaar kwamen beide grenzen samen en uitgerekend hier is de enige plaats waar de Westfriezen en de Hollanders in elkaars gebieden konden penetreren, zonder door waterbarrières te worden tegengehouden. Ten noordoosten van Alkmaar liggen namelijk de Oudorper en Vronergeestgronden. Geesten zijn hogergelegen zandgronden, 'tien voeten, boven 't gemeene Zomer-

water' uit verheven. De Vronergeest is, aldus Eikelenberg, 840 roeden 'in een regte lijn gemeeten' en 190 roeden 'haer uiterste breete', dus ongeveer 3100 meter bij ruim 700 meter, 'ruim een halve ure gaans'.[14]) De Vronergeest was als het ware de rode loper vanuit de vlakke en drassige Westfriese velden naar Alkmaar. Tussen de 'Waert' (Beekman) of 'Heer Huigen Waard' (Eikelenberg) enerzijds en de waterrijke Geestmannerambacht anderzijds door, was Alkmaar de deur die tot de Kennemer leidde. Op ongeveer twee uur afstand lagen de belangrijkste Westfriese dorpen Hoogwoud, Winkel en Niedorp. Bovendien, wie over de Vronergeest ging, omzeilde de Rekerebarrière (ongeveer zoals Hitlers tanks door de Ardennen de Maginotlinie passeerden). De Rekere eindigde ten noorden van Alkmaar 'aan de (latere) sluis waar de Rekere in het Voormeer uitstroomde' en waar na 1250 de dijk en het kasteel Torenburg kwamen.[15]) Een meer strategisch gelegen plaats was er niet te vinden. Het was zelfs mogelijk om Alkmaar aan te vallen, zonder onder de Vronergeest te gaan maar door gebruik te maken van de Oudorpergeest. In plaats van over de rode loper, konden de Westfriezen, om zo te zeggen, meteen het bordes opspringen.

Hiervoor was het nodig om bij laag water de Oeterleec over te trekken, 'een reeks digt bij een leggende Eilandjes, op welken naderhand de Huigendijk gemaakt is.'[16]) Deze eilandjes scheidden de Schermer van de bovengenoemde (HeerHugo)Waard en het was hierover dat de Westfriezen met succes in 1166 Alkmaar aanvielen. Na 1250 was deze toegangsweg door kasteel de Torenburg afgesloten.

Over de grenzen langs Kennemerland is voldoende gezegd: de Kennemer ligt hoger dan West-Friesland, niet in het minst vanwege de soms diepe duinformaties; geestgronden als bij Heiloo en de bekende Haarlemmerhout.[17]) Voor de inwoners der Westfriese ambachten zat er weinig anders op dan de laaggelegen gronden in te dijken. Hoewel over deze aktiviteiten niet zo veel bekend is, wordt aangenomen dat de Waterlanders na 1170 -een jaar van watersnoodrampen- begonnen met het opwerpen van de zeedijk.[18]) De Westfriezen zullen niet veel later op dezelfde gedachte zijn gekomen, want in 1250 was de gehele omringdijk gesloten.[19]) Dat de Westfriezen in staat waren tot de aanleg van dijken en hiervan tevens het militaire nut inzagen, blijkt reeds uit een kroniek uit de 11e eeuw. Hierin beschrijft Alpertus van Metz de slag aan de Merwede uit 1018: 'Een ding was hun (de Friezen die bij Vlaardingen woonden) tot groot voordeel: rond de gehele vlakte hadden ze dijken aangelegd, hetzij om zich tegen het getij te

Holland omstreeks 1300

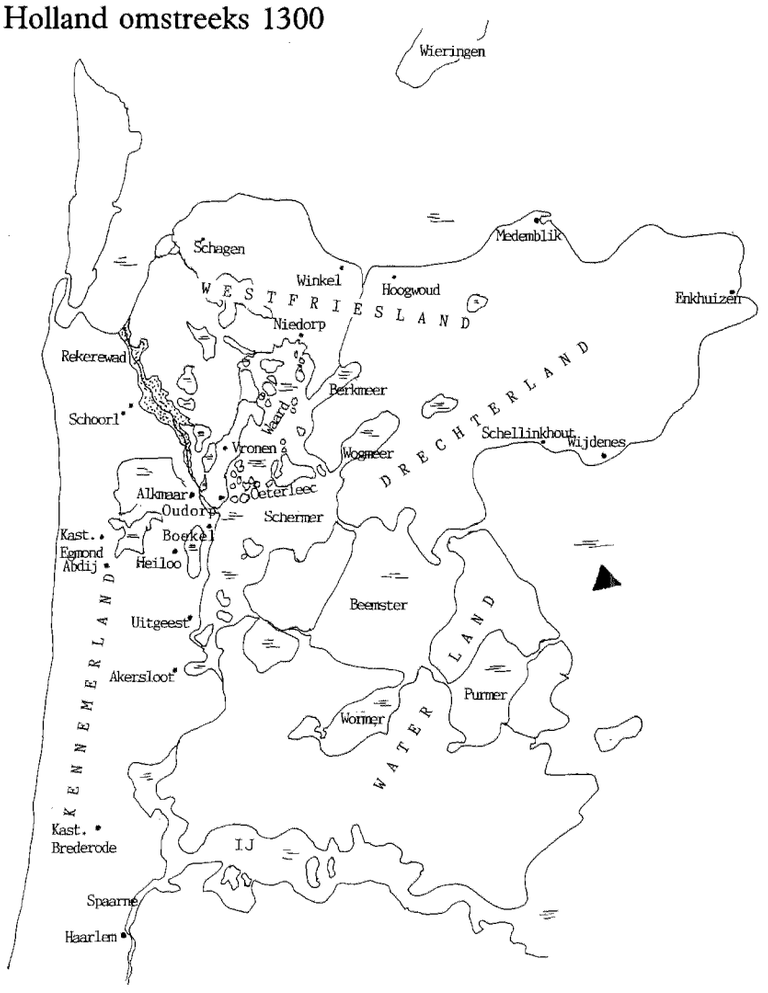

beschermen, dat bij volle maand altijd extra sterk opkomt, ofwel om vijanden de weg te versperren.'[20]) Tijdens deze slag manoeuvreerden de Friezen inderdaad handig over de dijken en beslisten ze de slag in hun voordeel. Wanneer we straks Floris V de aanleg van dijken in zijn strategie zien opnemen is er niets nieuws onder de zon: de Friezen waren hem minstens drie eeuwen voorgegaan.

Politiek en historiografisch

Over de oudste staatkundige geschiedenis van Holland, zeker wat betreft de tijd voor 1130, mag ik kort zijn. Niet alleen is er weinig met zekerheid bekend, ook zijn er twee voortreffelijke artikelen verschenen: van I. H. Gosses in 1915[21]) en D. P. Blok in 1967.[22]) Beide auteurs verwonderden zich erover dat het in de 10e eeuw gestichte klooster Egmond, het St. Denis van de Hollandse graven, nooit door de Westfriezen is geplunderd. De abdij bezat zelfs bezittingen ten noorden van de Rekere en in Waterland. Het kan niet anders of de verhouding met de Westfriezen is lange tijd redelijk tot goed geweest. Blok stelt zelfs dat de

gevechten die voor 1132 plaatsvonden niet tussen de Hollanders en de Westfriezen waren maar *Friese interne* konflikten betrof. Het gehele Hollandse gebied heette immers in oorkonden en kronieken 'Frisia'. De term West-Friesland, 'occidentale Fresia' ontstond in dezelfde tijd als 'comes de Holland', graaf van Holland, en wel kort na 1100. Volgens Blok heeft er binnen het oorspronkelijke Frisia klaarblijkelijk een separatistische ontwikkeling voorgedaan. Inmiddels waren de bewoners van het Egmondse klooster veranderd van vrouwen in mannen en niet lang nadien brak in 1132 'den ersten Zusammenstosz zwischen dem holländischen Grafen und den Fresones occidentales' uit.[23])

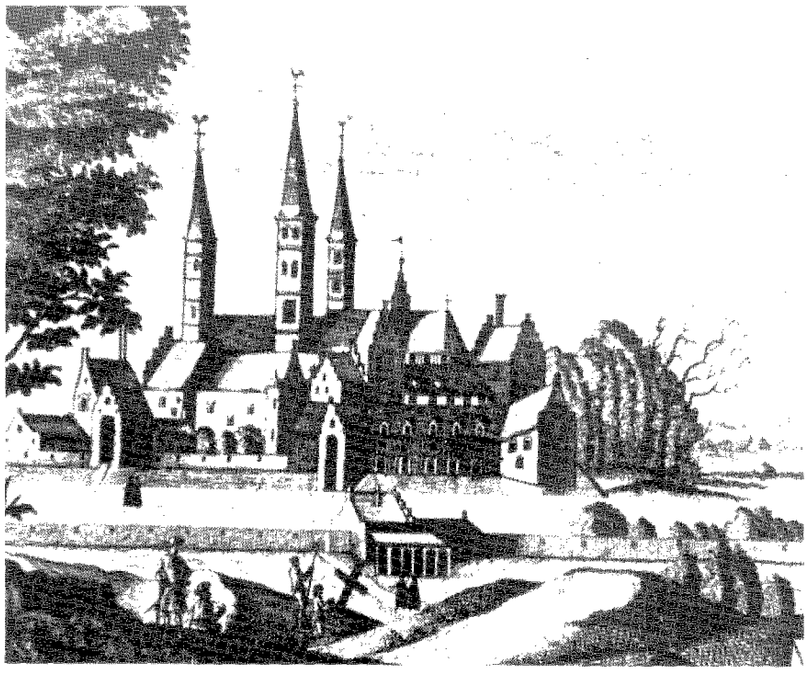

De abdij Egmond is in de Tachtigjarige oorlog door de Geuzen verwoest.

Gosses zag, naar ik meen, de zaak niet veel anders, hoewel hij meer nadruk legde op het formele karakter: 'Dat aannemen van een jongere broeder (van de Hollandse graaf door de Westfriezen) als heer, wij begrijpen het nu, het kwam in 1132 en in 1195 niet voort uit de behoefte om een aanvoerder te hebben, maar uit de begeerte om zich onafhankelijkheid te verschaffen onder erkenning van de legitimiteit van het Hollandse gravenhuis.'[24]) Blok werkt uit wat Gosses eerder was opgevallen: geografisch was het Hollandse gebied Frisia en van oudsher strekte het gebied zich uit tussen het Zwin (bij Brugge) en het Vlie. Gosses geeft ook een aanwijzing waarom er tussen plusminus 1200 en 1250 in West-Friesland weinig gevochten werd, dit in tegenstelling tot de periode 1132-1200. Willem I (1203-1222) mag dan formeel heersers zijn over het enorme gebied maar: 'de rebellenstreek (wordt) niet krachtig genoeg ingeklemd... Bijna een eeuw is het onafhankelijk geweest. Toen Floris V het weer aan zijn graafschap toevoegde (in 1289) was het een vreemd land geworden, een nabuurstaat die overoverd werd.' Zover zijn wij echter nog lang niet, zelfs nog niet in 1132 waarmee wij, in navolging van Blok, de Westfriese guerrilla laten beginnen.[25])

Het probleem is: wat doen we met de in kronieken vermelde gevechten in 993, 1018, 1071, 1076 en 1118? Aan de ene kant geeft de politieke toelichting hierboven en aan de andere kant een analyse van het bronnenmateriaal voldoende mogelijkheden om de opgetekende wapenfeiten te interpreteren.
Waarschijnlijk trok de Hollandse, om niet te zeggen de *Friese* graaf Arnulf, met troepen naar het noorden van zijn territorium. Klaarblijkelijk deden zich daar onlusten voor met onwillige onderdanen. In ieder geval werd er gevochten, Arnulfs leger werd verslagen en de graaf kwam, o smart, te overlijden. In de schaarse beschrijvingen komen enkele stereotiepe elementen voor: de 'Hollandse' troepen (die gebrek hadden aan zoet water) streden op de Winkelmeet, 'enen slechten velde' bij het vlek Winkel, in de herfst.[26]) Hier hebben we de vaste ingrediënten van een veelgekozen recept uit de Hollandse historiografische keuken. Generaliserend voor een tijd die loopt tot en met 1272: men vocht in het najaar of in de winter, ten noorden van Alkmaar en de bodemgesteldheid is problematisch. Niet lang daarna, in 1018, vond een tweede konfrontatie plaats. Het 'Hollandse leger' ondernam een strafexpeditie om de dood van graaf Arnulf te wreken. Graaf Dirk III (993-1039) had versterkingen gekregen uit het Duitse Rijk. Merkwaardigerwijs verscheen op instigatie van de Duitse keizer hertog Godfried van Neder-Lotharingen (1012-1023) met een aantal ridders. Op 29 juli van dat jaar hadden de Hollandse troepen van Dirk in eendrachtige samenwerking met de Friezen bij Vlaardingen de manschappen van de bisschop van Utrecht en van diezelfde hertog van Lotharingen verslagen, althans dit is wat Alpertus van Metz erover vertelt![27]) Alpertus weet ook nog dat de Friezen Godfried zouden hebben gedood als Dirk het niet had voorkomen: nu was hij min of meer de gevangene van Dirk geworden. Moeten wij geloven dat Godfried alsnog zijn gramschap wilde halen, want een half jaar later we schrijven nog steeds 1018 rukte hij zij aan zij met de Hollanders op? Vreemd dat hij de man die hem eerst schandalig behandelde en die hij nota bene bij Vlaardingen had willen verslaan, later ineens ging steunen.

Hoe verliep de strijd? Aangezien West-Friesland 'soe starc van water, van broeke ende van onlande, dat menre niet wel in comen en mach mit heercracht (een leger)', vond het offensief pas in de winter plaats. Evenals eerder dat jaar, vochten de Friezen verbeten want de kroniekschrijvers, die uit moeten leggen hoe het mogelijk was dat de trotse edellieden ernstige verliezen leden en hertog Godfried (weer) gevangengenomen werd, namen een fraaie en vrome verklaring te baat. Terwijl men op elkaar inhakte klonk er plotseling een stem 'ab hemispherio superioris etheris horribilis intonuit': een afgrijslijke stem uit de hoogste hemelsferen die riep: 'fugite, fugite'; volgens andere: 'vlyet! vlyet!'[28]) Wie zal zeggen in welke taal deze stem sprak en waarom wèl de Hollanders en niet de Friezen schrokken? Maar er is nog iets merkwaardigs, wat ik alleen wil signaleren. De kronieken die eigenlijk alle uit de Hollandse 'koker' komen, laten de stem boven het slagveld in West-Friesland optreden; evenwel laten twee oudere kronieken een andere variant zien. In de Sigeberti Chronica wordt de gevangenneming van Godfried neutraal 'In Fresonia' gelocaliseerd dit kan dus even goed op de slag aan de Merwede bij Vlaardingen slaan want ook dat gebied hoorde bij Frisia.[29]) In de Gesta Episcoporum Cameracensium slaat de fugite-passage op de slag aan de Merwede en niet op gebeurtenissen in West-Friesland.[30]) Helaas hebben G. L. W. Görris S. J. in 'De denkbeelden over oorlog en de bemoeiingen voor vrede in de 11e eeuw' en Blok dit niet gesignaleerd of nader uitgewerkt.[31]) Neemt de auteur van de Egmondse annalen een geslaagde 'topos' te baat om het échec te verklaren?[32]) Is hertog Godfried wel samen met graaf Dirk III opgetrokken?[33]) Voorts zijn er drie laatmiddeleeuwse auteurs (uit de 15e, 16e en 17e eeuw) die met verve een aantal gevechten verzinnen waarin de Hollanders, uiteraard op verpletterende wijze, de Westfriezen in de pak hakken. Chronologisch betreft het Jan van Leiden/Johannis à Leydis, Cornelius Aurelius en Petrus Scriverius.[34]) Het zal duidelijk zijn dat vooral het in 1018 verslagen leger zo snel mogelijk terug naar het slagveld moest: onmiddellijk na het fugite-voorval verschenen ze ten tonele om bij Heiloo de rebellen te verslaan.[35]) In 1071, 1076 en 1077 worden in ongehoorzame inwoners van West-Friesland getuchtigd: opnieuw in de sektor Alkmaar vielen eerst 4000 en later zelfs 6000 man.[36]) Scriverius vermeldt ook nog in 1118 gevechten maar vermoedt zelf al dat hij een halve eeuw in de war *(sic)* is. Mogen we hun fiktieve interpolaties zien als het steentje dat zij willen bijdragen aan de vorming van wat wel de 'Bataafse mythe' is genoemd?[37]) In ieder geval is het duidelijk dat de Hollandse intellectuelen in Holland onder Bourgondische en Habsburgse overheersing weinig tevreden waren over het optreden van het 'Hollandse leger' in de 11e eeuw. Het moest militair in hun ogen een koud kunstje zijn om de woeste Friezen te verslaan. Dat dit in werkelijkheid geenszins het geval was, is de rode draad die door dit artikel loopt.

Een voorbeeld van de middeleeuwse bebouwing op het Hollands platteland. (Boerenhuizen aan de rijndijk bij Alphen, 16 eeuw)

De Westfriese guerrilla tussen 1132 en 1250

Natuurlijk was het allemaal de schuld van de Westfriezen tenminste volgens de Hollandse kronieken, te beginnen met de Egmondse annalen uit de eerste jaren van de 13e eeuw en de onbekende auteur van de Rijmkroniek van Melis Stoke, die ik voor het gemak desondanks Melis Stoke noem. Zij waren ontrouw aan en beledigend jegens het grafelijk gezag. Graaf Dirk VI (1122-1157) kende zijn tegenstanders goed genoeg om te weten dat ze een openlijke konfrontatie meden en dat ze na hun plundertochten (waarvan het eigenlijk niet eens zeker is of ze wel gehouden werden) zich snel over het water verspreidden en wegvluchtten. Vandaar dat Dirk de strenge vorst afwachtte en vervolgens in de winter van 1132 het offensief inzette.[38]) De zojuist genoemde auteurs rekenden met de zogenaamde paasstijl, zodat 'de winter van 1132' in onze jaartelling mogelijk begin 1133 was. Bij Alkmaar trok Dirk zijn leger samen, viel West-Friesland binnen en brandschatte een aantal dorpen. 'Cleder, koeyen ende paert Brochten donse (de onzen) Alkmare waert Ende luden ghevaen (krijgsgevangenen)', aldus Stoke. Toch bracht deze overwinning geheel Holland, 'toti Holtlandi' aan de rand van de vernietiging. De samensteller van de Egmondse annalen en tevens de man die deze sombere

verzuchting te boek stelde, geeft een uitgebreid relaas van de gebeurtenissen die daarop volgden. Graaf Dirk kreeg ruzie met zijn broer Floris de Zwarte. Deze laatste verbond zich met de vernederde rebellen en plunderde in 1133 Alkmaar. 'Haren scade wraken de Vriesen swaer: Want si de kerke van Alcmaer Entie marct branden, dat si stoof'. Nog was Floris de Zwart(blakerend-)e niet tevreden. Hij voerde een propagandacampagne onde de Kennemerboeren, zinspeelde op de zware belastingen die ze graaf Dirk en zijn adellijke clique verschuldigd waren en wist ze met mooie woorden over te halen zijn zaak te steunen. Het resultaat van dit stukje klassenstrijd om een marxistisch anachronisme te gebruiken was, dat 'sheren huse' (Stoke), 'grave Diderics woningen' (Beka), tot Haarlem toe, verwoest werden. Ze vielen aan 'Beide bi watre ende opt lant'. Hoe deze tocht in augustus 1133 eindigde is onduidelijk. De Westfriezen vonden dat zij ver en lang genoeg van huis en haard vandaan waren en waarschijnlijk aanvaardden zij als eersten de terugtocht.[39]) Volgens Johannes de Beke (*e* 1345) kon graaf Dirk zijn tegenstanders na het vertrek van de Friezen verslaan maar hierover is verder niets bekend. Keizer Lotharius bemoeide zich ermee en er werd vrede tussen beide gebroeders bewerkstelligd. De eerste jaren lieten de Hollanders en de Westfriezen elkaar met rust.

In 1155 echter, plunderden de *Drechterfriezen* Kennemerland.[40]) Toen ze bij het dorpje Saden of Saenden (niet geïdentificeerd, mogelijk bij Zaandam)[41]) kwamen, waren de ridders uit Haarlem en het voetvolk, de 'dorpluden van Oudorp' (hoogstwaarschijnlijk Osdorp bij Amsterdam en niet Oudorp bij Alkmaar) eindelijk in de buurt om ze tegen te houden.[42]) Aangezien er staat: 'milites de Harlem' (Egm. Ann.), ridders in de vertalingen,[43]) zou dit kunnen betekenen dat we niet zozeer aan de plaats Haarlem als wel aan één of meerdere kastelen in de buurt van Haarlem moeten denken: misschien Oud-Haarlem, Ter Kleef of het huis te Zanen. Beide laatstgenoemde lagen vlakbij Haarlem en alle drie dateren ze *ten minste* uit de 13e eeuw.[44]) De Drechterfriezen werden verslagen, de meeste kronieken noemen het zeer hoge aantal van 900 doden, behalve de Tielse kroniek waar 500 gesneuvelden worden geteld. In de tweede militaire evaluatie kom ik terug op de aantallen. Waar het treffen plaatsvond en waar graaf Dirk uithing, die immers in de verslagen niet wordt genoemd, is ongewis. Wel is bekend dat de troepen naderhand in Haarlem terugkeerden. Het is evident dat een goede verdediging langs de noordoost grens dringend noodzakelijk was. Als de Drechterfriezen inderdaad in één dag plunderen tot bij Haarlem konden komen, was het zaak dat de boeren en de Kennemeradel een hecht front vormden. In 1161 werd na dertig jaar bloedvergieten vrede gesloten tussen de Drechterfriezen en graaf Floris III (1157-1190).[45]) In 1166 besloten de Friezen evenwel wraak te nemen. Maar waarvoor eigenlijk? Wel, volgens de meeste kronieken vanwege de nederlaag uit 1155. Het vreemde is echter dat in 1166 de 'Westvriesen' aanvielen en in 1155 de Drechterfriezen. Bovendien was er, zoals gezegd vrede met de Drechterfriezen gesloten. Het wraakmotief, waarvan in de bronnen expliciet sprake is, zit derhalve nogal vreemd in elkaar.[46]) De 'Fresones occidentales' trokken het wad 'Occenvorth' een reeks eilandjes die boven de Oeterleec werden genoemd over, en ze bedreigden Alkmaar.[47]) De Egmondse annalen spreken nog van een Hollands hulpleger dat bij het zien van zoveel tegenstanders was weggetrokken, waarna in Alkmaar, dat geen stadsmuren bezat, de strijd losbarstte.[48]) Tachtig 'uitgelezen kerels stierven met het gezicht naar de vijand gekeerd'. Het dorp werd opnieuw, net als in 1132 gebrandschat: alle huizen behalve de kerk. Wat met de gedupeerde bevolking gebeurde is onbekend. Feit is wel dat het vlek reeds in 1169 weer bewoond werd. In 1168 besloot graaf Floris de Westfriezen met gelijke munt terug te betalen. Net als zijn voorganger Dirk wachtte hij de strenge vorst af. De grond moest droog en hard zijn, wilde hij zijn riddermacht optimaal kunnen benutten.

Middeleeuwse miniatuur: de adel te paard en de boeren en burgers te voet. Zo ongeveer mogen we ons het Hollandse leger voorstellen.

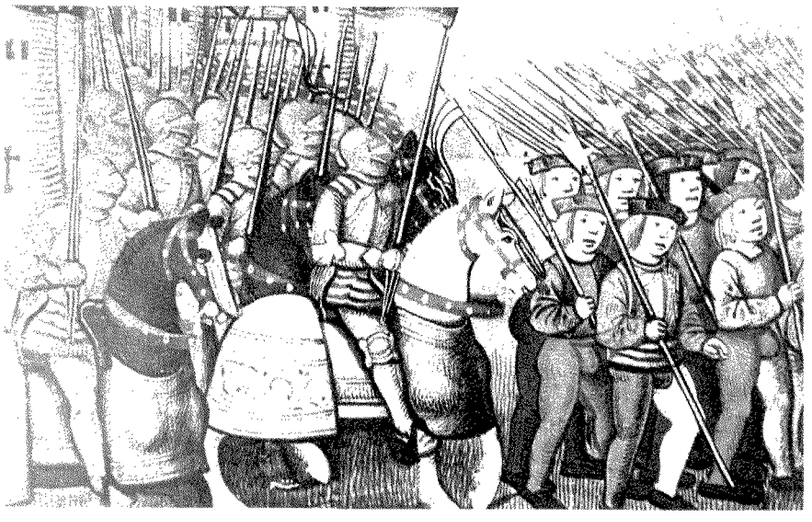

Alzo trok Floris in 1168 met zijn ridders 'licht ghewapent' (Stoke) naar Schoorl. Vóór de bevroren Rekere, met in zijn uitzicht de vlakke Geestmannerambacht in het Westen, het iets hoger gelegen Schagen in het noorden en de rebellen, eveneens op een kilometer of tien, in Winkel en Niedorp in het Oosten, liet Floris in de

duinen halt houden voor krijgsraad.[49]) De kans dat de Westfriezen de nadering van de Hollandse schare niet opmerkten is klein in dit type landschap. Een aantal ongeduldige ridders trok op eigen initiatief naar Schagen, zette er de woningen in lichterlaaie, doorstak inwoners en voerde het vee mee. De Westfriezen stelden zich even buiten Schagen op 'Heimeliken in hoer laghen (hinderlagen)', 'in riedbossen ende in andere heimeliken steden (plaatsen)'. Frappant is de passiviteit van graaf Floris en de overige troepen op nog geen 10 kilometer ten zuiden achter de Rekere: waarom merkten zij de Westfriezen niet op? Als ervaren guerrilla strijders lieten de Westfriezen Schagen plunderen en pas toen de ridders de terugweg aanvaardden en ze hier en daar vluchtende inwoners najaagden, kwamen ze uit hun hinderlagen tevoorschijn. Ze waren dapper en bekwaam genoeg om de Hollandse cavalerie op effektieve wijze aan te vallen. Slechts 'sommige ridders' braken door de hinderlaag en bereikten de graaf. Toen deze manschappen zich rond graaf Floris hergroepeerden en ze, naar we aannemen, teruggingen naar het slagveld, waren de Westfriezen, zoals passend voor de 'hit-and-run methode', gevloden. Van negen gesneuvelde ridders worden de namen genoemd en wie zal zeggen hoeveel voetvolk ontzield op de bevroren bodem door het gedesillussioneerde grafelijke leger werd aangetroffen? De lichamen der ridders werden in het Egmondse klooster 'mit groter weenen' begraven.

In 1169, op Sint Hippolitusdag (20 mei), braken opnieuw de vijandelijkheden uit. Hoewel de aanval plaatsvond op een kerkelijke feestdag en bij de Westfriezen (net als bij de Egyptenaren aan de vooravond van Jom Kippoer in 1973) de hoop op een overrompeling groot was, bleef hun overtocht over de Rekerebarrière niet onopgemerkt. Van alle kanten en op verbazingwekkende wijze zetten de Hollanders de tegenaanval in. Bij Alkmaar doodden ridders en dorpelingen 'XXX Vriesen'. Vlaamse troepen 'die den grave dienden in soudyen'(huurlingen), kwamen fluks tevoorschijn met hun verachtelijke 'scutte'(= bogen). Dan nog wel te bedenken dat op het Tweede Lateraanse Concilie dertig jaar daarvoor de banvloek was uitgesproken over ieder die een kruisboog hanteerde. Met dit wapen kon enkele tientallen meters afstand een maliënkolder worden doorboord.[50]) Tijdens het Derde Lateraanse Concilie (1179) werd elke vorst die van de diensten van huursoldaten gebruik maakten met excommunicatie bedreigd.[51]) Huursoldaten zijn net zo erg als kruisbogen, namelijk even efficiënt en dus even dodelijk. Het meest curieus is de inzet van twee schepen 'ex latere', dat wil zeggen: uit het verborgene; als ad hoc vlootbasis fungeerde Boekel. Dit plaatsje ligt 2,5 kilometer ten zuiden van Akersloot en, in vroeger tijd, aan de Schermer en het Boekelermeer. Uit luchtfoto's is gebleken dat er een kasteel gelegen heeft; in Akersloot mogelijk zelfs twee.[52]) Blijkbaar verwachtte graaf Floris een Westfriese aanval, want het machtsvertoon was voldoende. Bij gebrek aan de nodige paarden durfden de ridders niet de achtervolging in te zetten, ook al bedroeg de afstand tot de ergste verzetshaarden Winkel en Niedorp nog geen 10 kilometer. De grond was te drassig, het gebied te onbekend en rijkelijk voorzien van rietbossen en aanverwant

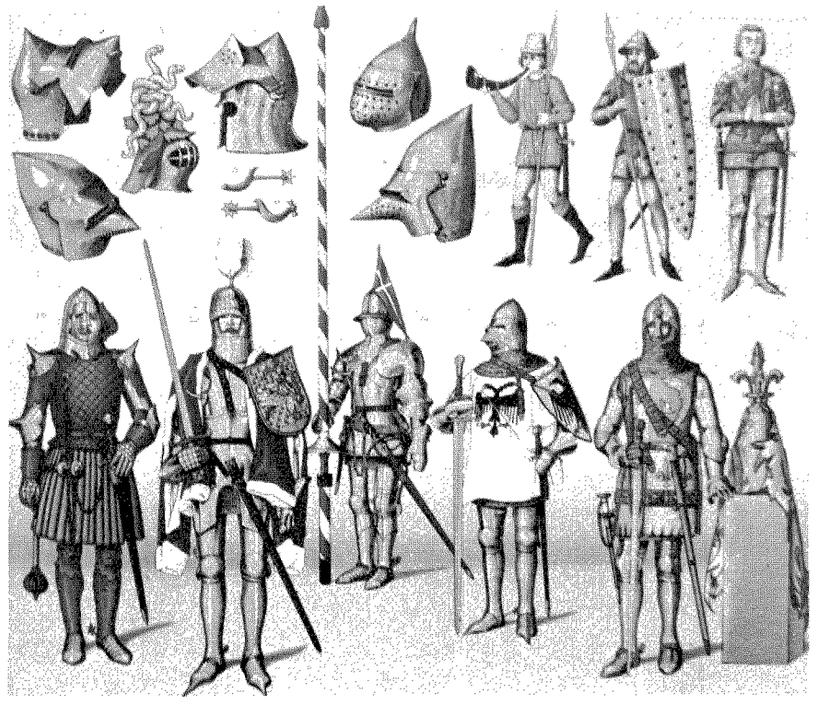

Onder = zwaarbewapende ridders (cavalerie). Rechtsboven = met hellebaarden uitgeruste infanterie.

struweel, waarin de Hollandse ridders zulke slechte ervaringen hadden opgedaan. Eerst in 1180 werd de strafexpeditie naar Winkel en Niedorp uitgevoerd, waarbij graaf Floris de dorpjes met de grond gelijk maakte.[53]) Twee jaar later, toen de winter zacht was, namen de Westfriezen revanche door Akersloot te brandschatten-mogelijk door middel van een amfibische operatie met koggen.[54]) Weer twee jaar later, dus in 1184, voer graaf Floris die van zins was naar het Heilig Land af te reizen, eerst naar Texel en Wieringen. Hij onderwierp de eilandbewoners, plunderde en perste ze 4000 'marc sulvers' af. Beide eilanden lagen langs de allengs drukker wordende handelsroute die, via Rijn en Vecht, naar het Oostzeegebied leidde. Mogelijk verklaart dit de aanwezigheid van zoveel klinkende munt.[55]) Graaf Floris zou zijn gewest niet

meer terugzien: toen bekend was dat hij in Syrië was overleden, volgde zijn oudste zoon Dirk VII (1190-1203) op. Willem, Dirks broer, was wel levend van de kruistocht teruggekeerd en thuisgekomen ontstond er weldra ruzie tussen beiden.

In 1195 liep Willem over naar de Drechterfriezen 'ende mit dien Vriesen vacht hi dachlix ane die uterste dorpe van Hollant.'[56]) Hier moet worden opgemerkt dat mannen die in Palestina vochten, in tegenstelling tot in Europa, in vaste legers, 'armées permanentes' (H. Delpech) vochten, onder aanvoering van doorgaans zeer ervaren en door de praktijk bijzonder geschoolde edellieden.[57]) Willem was dus waarschijnlijk een echte ijzervreter. Graaf Dirk stuurde zijn vrouw met troepen naar het klooster Egmond; zelf had hij namelijk te kampen met een Vlaamse inval op Walcheren om de heerschappij inzake Zeeland bewester Schelde. Vrouwe Aleida bleef van 10 augustus tot 18 november te Egmond, tot groot ongenoegen van de geestelijkheid daar de diensten en de kloostertucht werden verstoord. Weldra ontstonden voedseltekorten. Aleida benutte de tijd en de gelegenheid meesterlijk door onderhandelingen met de Westfriezen (!), in het bijzonder met de oudsten uit de Niedorperambacht aan te knopen. Met succes, want de mannen uit Winkel en Niedorp kozen in ruil voor muntstukken partij voor de Hollanders; het leek ze evenwel verstandiger om Willem en de Drechters hiervan maar niet op de hoogte stellen. Na een mislukte bemiddelingspoging van de Utrechtse bisschop en na dagelijkse wederzijdse overvallen, waarbij beide partijen van elkaar buit en gijzelaars aftroggelden, verzamelde Willem al z'n mannen om de gravin te verslaan. Nu haar gemaal tegen de Vlamingen vocht, kon hij beter geen tijd verspillen en aldus rukte hij op Alkmaar aan. 'De ridders en Kennemers die de gravin te hulp snelden, stelden zich in slagorde tegen hen op. De Friezen die bang waren dat ze in de rug zouden worden aangevallen, lieten de oudsten en de aanvoerders van Winkel en Niedorp aan de overkant van de rivier (wellicht de Rekere) posities betrekken. Zij waren van plan te vluchten maar hielden zich alsof ze zich opmaakten voor het gevecht. Onderwijl rukte de ene na de andere afdeling (der Drechterfriezen) op, naar een wad in de rivier. Snel vielen de Kennemers krachtig aan en (op dat moment) sloegen aan de overzijde van de rivier de troepen op de vlucht. Willem, die zich met een klein aantal manschappen in het wad bevond werd omsingeld maar hij kon toch nog net zichzelf door te vluchten in veiligheid stellen.' De Hollanders wonnen ook in Zeeland en aan de vijandelijkheden kwam voorlopig een einde. Met Willem werd vrede gesloten en deze vertrok naar (Oost-) Friesland. Toen Willem weg was, probeerde graaf Dirk in de winter van 1198 nog een oude rekening te vereffenen. Hij 'doodde vele Drechterfriezen'. Gosses tekent hierbij aan: 'Wij kennen zulke overwinningsberichten, die alleen van vijandelijke verliezen spreken: hij kon ze niet onderwerpen.'[58])

In 1203 stierf Dirk te Dordrecht. Zijn dochter Ada werd door weduwe Aleida aan Lodewijk uitgehuwelijkt. Daarop kwam oom Willem uit Friesland en na een hevige strijd, die de Loonse Oorlog wordt genoemd en waarbij het gehele graafschap in rep en roer werd gebracht, wist hij Lodewijk te verjagen. Hij regeerde vervolgens als graaf Willem I (1203-1222) over Holland en Friesland. Deze Loonse Oorlog, waarvan het verloop goed te volgen is, is een uitgebreide materie maar in wezen geen onderdeel van de Westfriese guerrilla, zodat ik eraan voorbij moet gaan, ofschoon ook West-Friesland strijdtoneel geworden was. Aangaande de Westfriese guerrilla is de eerste helft van de 13e eeuw verrassend weinig op te merken. Beide partijen hielden zich rustig. Willem I en Floris IV (1222-1234) hadden het druk met het bestuur, de waterstaat, handel en stedenstichtingen. Door de Friezen werd hard aan de omringdijk gewerkt en in Holland kwam de organisatie van de heemraadschappen van de grond. Boven is reeds Gosses geciteerd die stelde dat West-Friesland 'niet krachtig genoeg ingeklemd' werd en de Westfriezen dit op hun beurt uiteraard wel best vonden en zelf geen plundertochten meer initieerden.[59]) Zij bleven desniettegenstaande 'tot onderwerping zeer ongezind' en ze 'wouden sitten ghelijck sy pleghen te doen'.[60])

Eerste militaire evaluatie

Samenvattend zijn de volgende militaire konfrontaties aan de orde geweest:

1132 Alkmaar
1133 Alkmaar, Kennemerland/omgeving Haarlem
1155 Saden en omgeving Haarlem
1166 Alkmaar
1168 Schagen
1169 Alkmaar en Boekel
1180 Winkel en Niedorp
1182 Akersloot
1184 Texel en Wieringen
1197 Alkmaar en omgeving
1198 Drechterland

Twee dingen vallen op:
Ten eerste worden slechts eenmaal expliciet Winkel en Niedorp genoemd. De Westfriese verdediging was, zo lijkt het, erg effektief.

Wanneer de Hollanders deze dorpjes vaker zouden hebben vernietigd, zou dit met trots in de bronnen zijn vermeld. Ik denk dat hieruit een belangrijke konklusie volgt:
de Hollandese ridders durfden en konden niet diep in West-Friesland doordringen. Met name de bodemgesteldheid liet het deployeren van cavalerie niet toe. De echte successen die ze behaalden, in 1169, 1184 en 1197, hadden ze in twee van de drie gevallen te danken aan de inzet van schepen. Het was graaf Floris III die de strategische mogelijkheden van het maritieme wapen herkende en benutte!
Ten tweede zien we dat de Westfriezen niet uit waren op gebiedsuitbreiding. Eclatante overwinningen, in 1133, 1166 en 1168, werden niet gevolgd door veldtochten met als oogmerk de blijvende bezetting van bij voorbeeld de Kennemer. Het was aanvallen, overrompelen en wegwezen. Ik ben er van overtuigd dat ze in 1133 en 1155 toen ze Haarlem bereikten, al bijna spijt hadden zo ver van hun akkers en vooral ook van hun kudden die dagelijks verzorging behoefden (!), te zijn afgedwaald. Zij zouden dit na 1155 niet nogmaals doen, ook niet in de volgende eeuw. Gezien de relatief korte afstanden, duurden de plundertochten niet langer dan de tijdspanne tussen tweemaal melken.

Aantallen gesneuvelden, de 'casualties' zeggen het nodige over de aard van de gevechten:

1155	500	Westfriezen (de Egm. Ann. geven bijna het dubbele op)
1166	80	inwoners van Alkmaar
1168	9	ridders
1169	30	Westfriezen

'In het algemeen kan men er zeker van zijn dat betrouwbare bronnen juiste aantallen (gesneuvelden) vermelden, zolang deze laag zijn', aldus J. F. Verbruggen.[61]) Tot de 13e eeuw hadden de ridders door hun harnas en maliënkolder 'an adequate defence' tegenover elk wapen, projektielen van torsiegeschut uitgezonderd.[62]) B. Maso vermeldde in een artikel 'De onbloedige strijdwijze in de oorlogvoering in de 11de13de eeuw' het aantal gesneuvelde ridders in vijf veldslagen tussen 1098 en 1217: drie, drie, twee, nul en één.[63]) Wij mogen niet mopperen met negen man in 1168. Hoe komt het nu dat in het Anglo-Normandische gebied, Noord-Frankrijk en Vlaanderen deze aantallen zo laag zijn, in tegenstelling tot in Westfriesland? Let wel, het gaat hier niet om aantallen voetvolk. Als ridders tegen elkaar in het veld traden vochten ze om de eer van de overwinning en de hoogte van de losgelden die ze gevangengenomen tegenstanders konden afpersen. De adellijke geslachten kenden elkaar en de christelijke moraal trachtte men binnen de eigen stand zelfs op het slagveld in ere te houden. De Westfriezen daarentegen waren helemaal niet ridderlijk, zij wilden gewoon resultaat zien en van losgelden was geen sprake. Zij wilden met rust gelaten worden anders werden ze aggressief. Als echte guerrilla strijders was ook hun taktiek, zie 1168, zeer onridderlijk. Vanuit hinderlagen besprongen ze hun tegenstanders, terwijl ridders zich altijd met open vizier tegenover elkaar opstelden en pas daarna op elkaar inhakten. De Friezen waren net zo ridderlijk als de Engelse infanterie te Crécy, Poitiers en Azincourt.[64])

De wapens waarmee de Westfriezen streden, verschilden met die van hun tegenstanders: '...ut solent galeis clavatis, clipeis, mucronibus et venabulis': 'zoals ze gewoon waren met bekkeneel[65]) (Eikelberg vertaalt met 'stormhoed' een puntige 'spits-konische' helm), schilden (rond en met leer overtrokken)[66]), brede en bijna een meter lange zwaarden[67]) en een soort hellebaarden-hierover in de tweede militaire evaluatie meer-of, zoals Eikelenberg wil:[68]) zwijnsprieten, speren voor de zwijnejacht.[69]) Ook Lodewijk van Velthem gaf een beschrijving; deze komt later aan de orde.[70]) Het is onwaarschijnlijk dat de Westfriezen harnassen droegen. Op een afbeelding uit 1474 worden de Friezen niet, in tegenstelling tot de anderen, met 'platen' afgebeeld.[71]) Hun bewapening en pantsering zal niet veel hebben verschild met die van het Kennemer voetvolk. De boven gereleveerde opmerking van Stoke dat de Hollandse adel

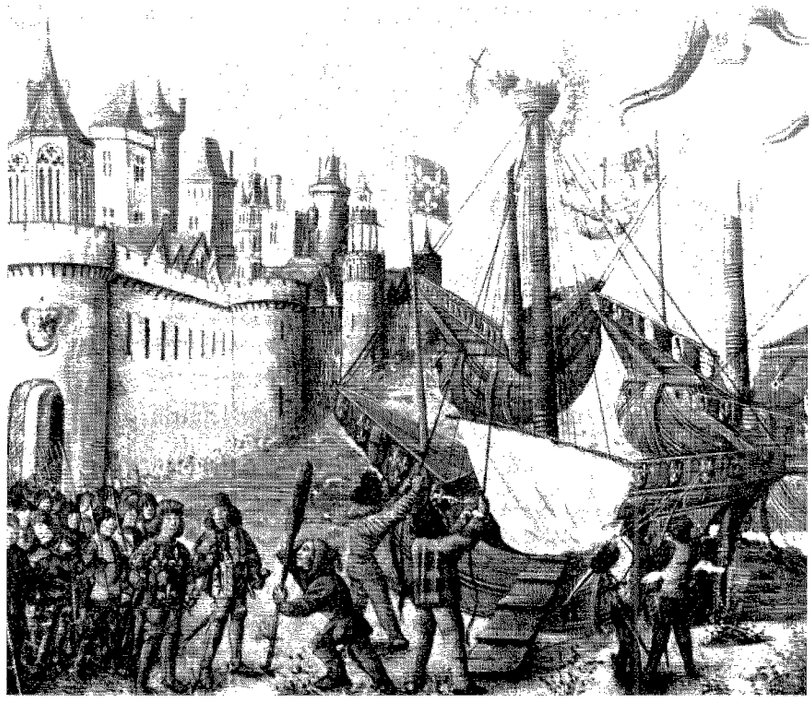

Friese zeelui en hun kogge: ze hielpen de kruisvaarders onder aanvoering van Lodewijk de Heilige in 1250. (miniatuur uit 1474)

slechts 'licht ghewapent' in 1168 de strijd inging is veelzeggend en doet denken aan het latere KNIL, dat in de Atjeh-oorlog op den duur de wapens van de tegenstander overnam: de reuntjong, de klewang en het tenue werd aan de tropen aangepast.[72]) Net als in Atjeh was het terrein problematisch en de vijand vastbesloten.
In de eerste helft van de 13e eeuw hebben de Friezen zich bij twee belegeringen in internationaal opzicht buitengewoon onderscheiden. In 1222 construeerden ze voor Damiate een schipbrug 'op masten, niet onder aende kielen en toorens met valbruggen, op kogghen ghetimmert tot verwonderinghe vande Italianen ende andere Inghenieurs'.[73]) In 1248 legden ze rondom Aken een 'zwaaren dam van 40 voeten hoog' (ruim 13 meter!) om te stad te inunderen.[74]) Aan deze wapenfeiten zitten evenwel historiografisch zoveel haken en ogen dat deze beter in een afzonderlijk artikel aan de orde kunnen worden gesteld.

Gedeelte van 'Noort-Kennemerlant', kaart uit de 18e eeuw. Tussen Beverwijk, Uitgeest (N.O.) en de duinen (N.W.) zien we Adrichem, Oosterwijk, Oud-Haerlem, Assumburg, Marquette, Meerenstein, Poelenburg, Reewijk en de Vlotter.

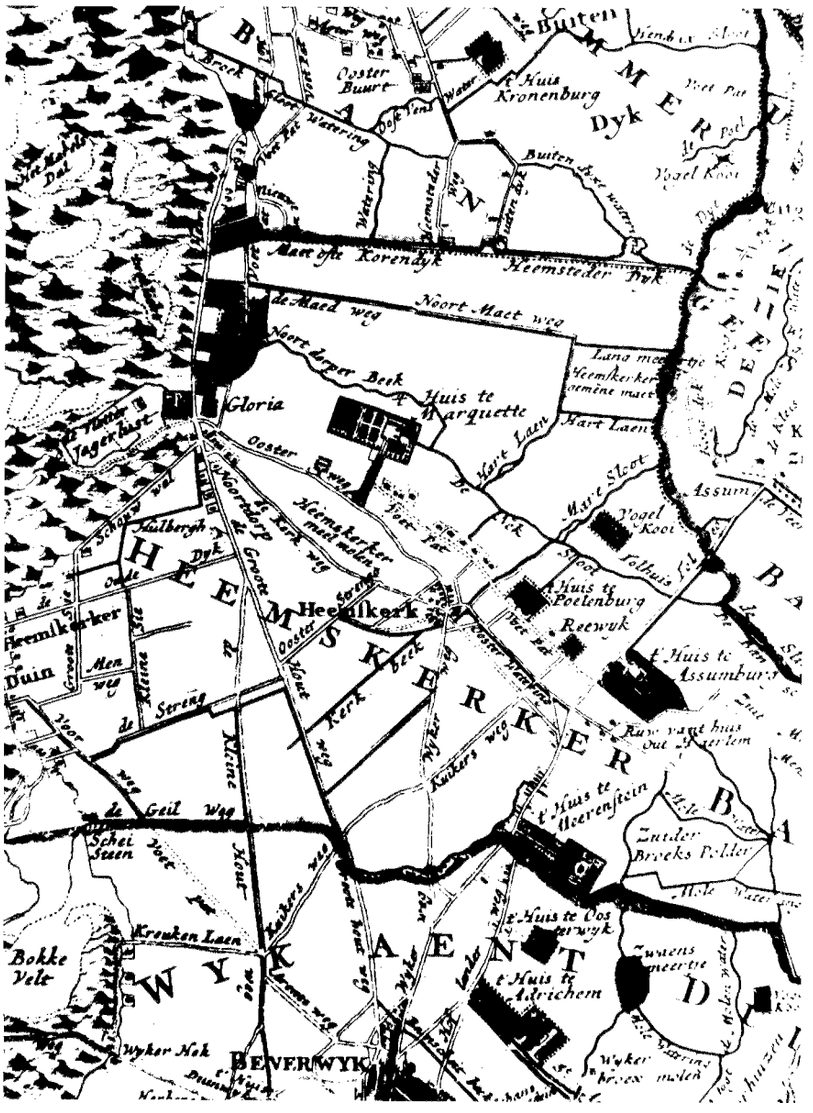

De Westfriese Guerrila tussen 1250 en 1297

Willem II

In 1239 was Willem II twaalf jaar oud, politiek mondig en bekwaam tot oorkonden.[75]) Als hij de regering aanvaardt telt het graafschap 10 steden, waarvan 4 in het huidige Zeeland.[76]) Willem was niet alleen graaf van Holland maar, na 1247 eveneens koning over het Duitse Rijk, waarbij officieel ook alle Noord-Nederlandse gewesten hoorden. In de volksmond heette hij de Roomskoning. 'Willem hield van jongsaf meer van de hardheid van ijzer dan van de glans van goud', aldus de Tielse kroniekschrijver.[77]) Omstreeks 1250 kreeg Willem steeds meer belangstelling voor het oude konflikt met de Westfriezen. Hij begon voorzichtig met het moderniseren van reeds bestaande kastelen en het stimuleren van de aanleg van nieuwe burchten. Omstreeks deze tijd werd het grafelijk hof van Haarlem naar 's Gravenhage verplaatst.[78]) In deze stad was hij net na zijn kroning begonnen met de aanleg van een bij zijn nieuwe vorstelijke status passend hof, het beroemde Binnenhof. Aan het begin van de 13e eeuw waren de twee belangrijkste vestingen in het noordelijk deel van Holland: Brederode en Egmond. 'Brederode lag aan de heerweg van Haarlem naar Alkmaar en beheerste dus de invalsweg van de Westfriezen op hun weg naar Alkmaar.'[79]) Waarschijnlijk was in 1205 het huis aldaar opgericht. In 1215 woonden de heren van Egmond 'het strategisch belangrijke 'slot op den Hof".[80]) Het geslacht Egmond was minstens een eeuw ouder. Het kasteel beveiligde de toegang langs de duinen en het noord-westen, vandaar dat de Westfriezen niet vanuit de sektor Schagen-Schoorl binnenvielen.

Welnu, hoe was de situatie concreet met betrekking tot de kastelen rond 1250? Het staat vast dat in deze tijd bij een negental burchten bouwaktiviteiten plaatsvonden, waarbij het niet altijd duidelijk is of de nieuwbouw hèrbouw of eerste aanleg betreft. Van acht andere kastelen is het min of meer zeker dat ze uit de eerste helft van de 13e eeuw dateren of nog ouder. De nieuwbouw betreft: Rolland, Velsen, Beverwijk, Uterwijk of Oosterwijk, Oud-Haerlem, Marquette, Oudburg, Poelenburg en de Torenburg. De oudere burchten zijn: Ter Kleef, Aelbrechtsberg, Adrichem (Velsen), Brederode, Lane, Cronenberg, Akersloot en Egmond.[81]) Willem II was minstens een burchtenbouwer als zijn zoon Floris V.J.W. Groesbeek is ervan overtuigd dat zowel vader als zoon aan de aanleg van 'een keten' burchten hebben gewerkt. Het is vrij zeker 'dat de vestingwerken gebouwd door op initiatief

192

Kastelen tot en met de regeringsperiode van Willem II

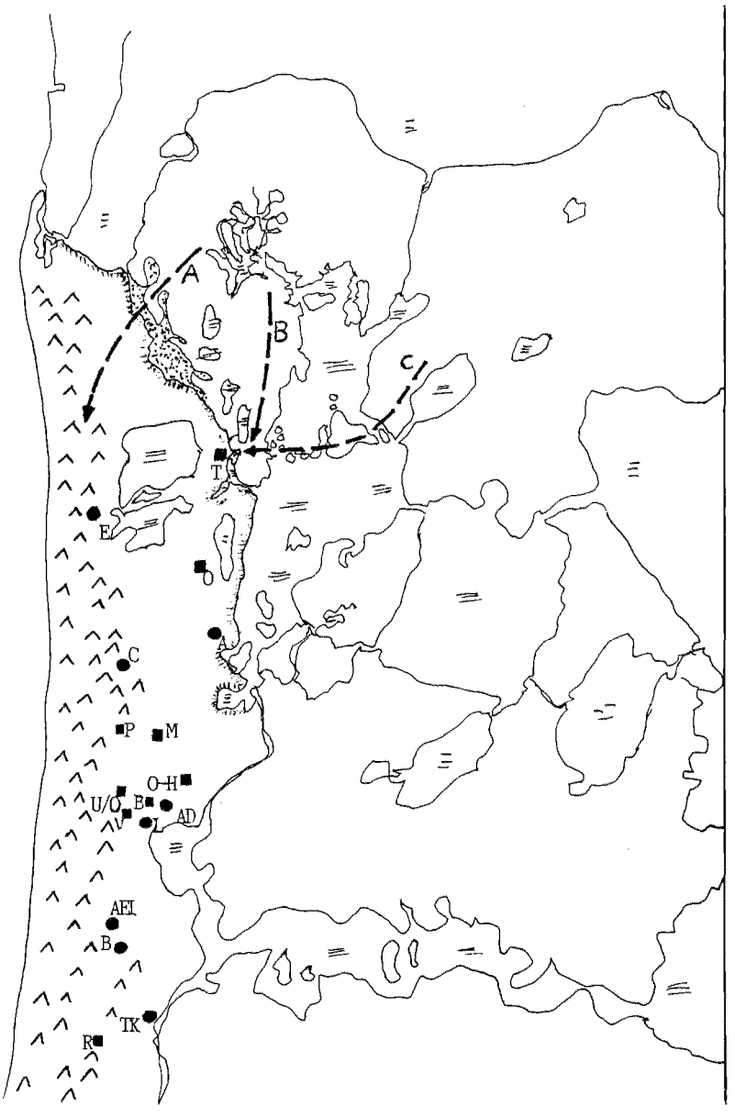

● Kastelen van vóór ± 1250:
E = Egmond
A = Akersloot
C = Cronenburg
AD = Adrichem
L = Lane
AEL = Aelbrechtsberg
B = Brederode
Tk = Ter Kleef

■ Kastelen, mogelijk van voor 1250, of aangelegd in ± 1250:
T = Torenburcht
O = Oudburg
P = Poelenburg
M = Marquette
O-H = Oud-Haerlem
U/O = Uterwijk/Oosterwijk
B = Beverwijk
V = Velsen
R = Rolland

De drie pijlen geven de richtingen van de Westfriese aanvallen aan:
A = 1155?, 1168?
B = 1169
C = 1166
Voor de duidelijkheid is de grens in het N.W. tussen Holland en West-Friesland wat dikker aangegeven (het gestippelde gebied is het Rekerewad).

van de graven Willem II en Floris V voorgangers gehad hebben....[82]) (Het is) mijn opvatting dat graaf Willem II en Graaf Floris V gewerkt hebben aan de modernisering van kastelen... De vraag rijst of graaf Floris V en ook diens vader graaf Willem II inderdaad gezien moeten worden als stichters van een nieuw fortificatiesysteem in de omgeving van Alkmaar.'[83]) Groesbeek geeft hiervoor verschillende argumenten waar ik verder niet op in zal gaan.[84]) Ook al was dus de basis voor deze defensieve strategie wellicht reeds gelegd onder de voorgangers van Willem, zeker is dat het de Rooms-koning en zijn zoon er alles aan gelegen was om te voorkomen dat de Westfriezen, waar dan ook, konden binnenvallen. Voordat Willem zelf in het offensief ging, had hij de adel zover gekregen dat ten westen, ten zuiden en in Alkmaar zelf met de Torenburcht de zaak goed dicht zat. Willems strategische beleid was duidelijk weloverwogen en niet 'van vandaag op morgen'. Eerst de verdediging in orde en daarna pas de aanval. Dat de toestand in Alkmaar in de eerste helft van de 13e eeuw niet rooskleurig was en de groei van de plaats stagneerde, heeft Willem mogelijk gesterkt in zijn voornemen om aan de Westfriese dreiging een einde te maken.[85]) Vreemd is wel dat Alkmaar, dat in 1254 stadrecht kreeg, niet in hoogtempo werd voorzien van een stadsmuur. Volgens E. H. P. Cordfunke bleef het stadje nog

lang een landelijk aanzien, met bongerds en weilanden, behouden.[86]) Wel kregen de Alkmaarders in 1254 vrijstelling voor tien jaren van bepaalde belastingen en andere verplichtingen maar geen ontheffing 'van den krijgstocht tegen de Vriezen.'[87]) Er bestaat geen aanwijzing dat de Westfriezen tot 1254 rebelleerden. Ze leefden afgezonderd van de Kennemers en waarschijnlijk vond Willem het als Rooms-koning ook te gek dat hij als vorst over het Duitse Rijk in zijn achtertuin onwillige onderzaten had zitten.[88]) Vandaar al die aktiviteiten nà 1247, het jaar van zijn kroning. Hij voorzag heer Gerrit van Heemskerk van extra troepen, liet een speciaal gravenhuis in Alkmaar bouwen[89]) en van Alkmaar naar de vlakbij gelegen Torenburcht werd een korte dijk aangelegd om de ruiterij uit de stad zonder problemen naar de burcht te kunnen leiden.[90])

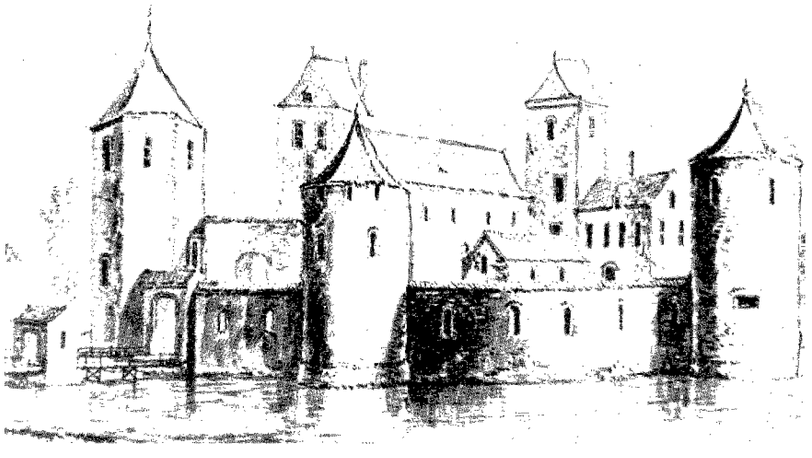

Kasteel Torenburcht te Alkmaar.
(Tekening uit de 18e eeuw)

In 1253 werd Willem nog te zeer in beslag genomen door de verwikkelingen inzake het konflikt Zeeland bewester Schelde maar een jaar later was het raak.[91]) Verschillende chroniqueurs berichten hoe de Westfriezen in 1254 bij afwezigheid van de Rooms-koning in Duitsland, de kans waarnamen en in opstand kwamen.[92]) Toen men Willem op de hoogte stelde, zou hij zijn buitenlandse reis hebben afgebroken om thuis orde op zaken te stellen. Graag had hij nog een trip naar Rome gemaakt maar hij was het gerommel in zijn achtertuin beu en keerde over Utrecht terug naar zijn graafschap. Na een religieuze plechtigheid zou Willem aldaar met enige prelaten aan tafel hebben gezeten, toen iemand uit de grote schare nieuwsgierige toeschouwers een flinke steen naar zijn hoofd gooide. De geestelijken vroegen zich verwonderd af, zo zegt Beka komisch 'hoe dat yemant so dul mochte wesen, die dat dorste doen'.[93]) Willem was woest en dreigde 'de stad 't onderste boven' te keren, tenzij de terrorist werd uitgeleverd. Latere auteurs spekuleren over het feit dat de man die de aanslag pleegde wellicht een Westfries was en dat Willem het Sticht de oorlog zou hebben verklaard.[94]) Ubbo Emmius vertelt hoe onderwijl de heer van Heemskerk de Westfriezen aanviel.[95]) J. Meerman en anderen komen daarna met een naar mijn mening 17e eeuws verzinsel op de proppen met een zeeslag, op 11 mei 1254, waarbij 500 (Eikelenberg, J. van Lennep en W. J. Hofdijk) of 5000 (Meerman) Westfriezen omkwamen.[96]) Wel maakt Meerman aannemelijk dat de Rooms-koning, blijkens door hem uitgevaardigde oorkonden, in de meimaand in Westfriesland vertoefde.[97]) Indien die maand een eclatante overwinning door de Hollanders behaald zou zijn, werd dit ongetwijfeld door de oudere kroniekschrijvers geboekstaafd. Dit 'argumentum ex silentio' zegt voldoende over de zeeslag die nooit plaatsvond.

Begin 1255 moest Willem naar Zeeland. De Westfriezen zouden toen 'door gedurig invallen en strooperijen in Kennemerland hunnen vorst (willen) bewijzen, dat het hem nog niet gelukt was hen tot slaaven te vernederen. Dit begon reeds in de vroegste lente deezes jaars.'[98]) Emmius laat Willem in juli 1255 alvast West-Friesland binnenvallen. Het weer was slecht, het regende pijpestelen, de Friezen legden geïmproviseerde vestingwerken aan en de grond was dermate drassig, dat Willem de tocht snel beëindigde. Hiervoor is wel ouder bewijsmateriaal. In de Kroniek van Emo en Menko en een Ongenoemde lezen we: 'In deze zomer veroverde hij negen parochiën en...daar hij de rest van het land niet veroveren kon vanwege de drassigheid en de sloten, kwam hij in de winter...' en Beka stelt kortweg: hij 'verwan die Vriesen', ze werden dus wel verslagen, zo lijkt het.[99])

In 1255 bevond Willem zich dikwijls te Alkmaar en in de herst reisde hij naar Den Haag. Pas 'ten eersten als men riden mochte Over ys ende over al, Gheboot hi ende beval Dat men ghebode herevaert. Men deet, ende hi trac derwaert', derwaarts wil zeggen: weer terug naar Alkmaar.[100]) Waarschijnlijk viel de vorst begin december in, want 'Na kersavende' bevond Willem zich met troepen uit zijn graafschap te Alkmaar en te Vronen, waar de werkzaamheden aan dijk en burcht werden uitgevoerd. Op het gebieden van heervaart kom ik in de tweede militaire evaluatie nog terug.
In de eerste weken van januari 1256 werd het leger geformeerd. Willem voerde met enkele

boogschutters verkenningen uit en om te zien hoe sterk het ijs was.[101]) Op 'V kalendas februarii' (27 januari) was iedereen aanwezig en het ijs sterk genoeg.[102]) Willem zou ook 'goeden lieden' uit Duitsland in zijn leger hebben opgenomen, die, aldus een ironische Van Velthem 'stout waren ende oec snel: Mar sine conden te yse niet wel'. Deze auteur deelt nog iets belangrijks mede: Willem wilde aanvallen 'Al heymelijc ende so beringen' (ze onverhoeds aanvallen en aldus omsingelen).[103]) Vandaar dat hij, volgens Beka, zijn leger in twee bataelgen, slagorden, splitste. Over één onderdeel voerde hij zelf het commando en over het andere heer Willem van Brederode.[104]) Hoewel Melis Stoke Brederode niet noemt, is zijn optreden wel waarschijnlijk, al is de heldenrol die Jan van Leiden in zijn 15e eeuwse Brederodekroniek hem toedicht kompleet met afgesneden kelen en vele krijgsgevangenen, wellicht wat overtrokken. Beka: 'Willem van Brederode, ridder, die een hooftman ghemaect was van der eenre bataelge, vocht tieghen die Drechters, die hi mit zeghe verwan.'[105]) Willem de procurator, die een weinig later dan Melis Stoke schreef, ligt toe: 'Omdat het moment van het gevecht intussen naderde, werd het leger in twee groepen verdeeld, die op verschillende plaatsen zouden oversteken. (Dit oversteken betrof de Heer Huigen Waard en het Berc- of Broekmeer: de kortste afstand naar Hoogwoud, doel van de operatie) Met één daarvan probeerde de koning enthousiast vóór de anderen op de plaats van het gevecht aan te komen.' Procurator vermeldt dat 'de edelen van de andere groep ('alterius vero partis nobilis') ...hun taak uitvoerden onder het plezier van liederen, daar ze altijd graag zongen.' Heel belangrijk is dit, want in de Brederodekroniek lezen we dat 'de koning alleen op het *voetleger* ('pedestram exercitum') een grote afstand vooruit was gegaan.' Nu is het enigszins duidelijk wat er gebeurde. De koning besloot bij Alkmaar om adel en voetvolk *gescheiden* op te laten rukken. De edelen durfde toch al niet zo goed over het gladde ijs kilometers voort te trekken en aangezien Hoogwoud of de belangrijke dorpjes Winkel en Niedorp niet ver daarvandaan, het krijgsdoel vormden, heeft hij Brederode gelast over de Oeterleec-eilandjes te trekken; zelf zou hij met de overige manschappen *linea recta* op het centrum van West-Friesland aansturen. Wanneer de adel in Drechterland arriveerde, zouden ongetwijfeld vele Westfriezen daarnaartoe gaan.[106]) Als Willem dan onverhoeds - Van Velthem zou zeggen 'heymelijc' - over de meren aankwam, zaten de vijanden in de tang. Latere auteurs die Brederode en de zijnen langs de 'zomen der Wog- en Baersdorper meiren' laten trekken, doen dit niet geheel terecht. Dit was immers de richting die zij volgens afspraak hadden moeten gaan teneinde hun Roomskoning te ontmoeten. Zodra ze maar iets te ver naar het oosten of te lang in het zuidelijk deel van Drechterland zouden zijn, was de afstand tussen Willem en de ruiterij te groot en werd het rendez-vous bemoeilijkt.

Willem 'hadde ghesyn opt velt; Daer de Vriesen onghetelt Stonden ghescaert na haere wise' (Stoke). Hij zag de Westfriezen 'met hopen' tegelijk. Zijn mannen kwamen 'slippin' and 'slidin' achter hem aan. Willem reeds snel vooruit, hij zocht namelijk 'enen zekeren wech te Hoogwoude om dat dorp te bernen.' Volgens Stoke was de kwaliteit van het ijs zo slecht dat het voetvolk 'seder omme dreven ween', wat vermoedelijk wil zeggen dat ze via verre omwegen achter hem aankwamen.

De Friezen stonden zoals gewoonlijk tussen de bevroren rietpluimen en de met rijp overdekte bossages. Snel sloegen ze toe; ze snelden op de eenzame ruiter af, wiens paard op dat fatale moment door het ijs brak. Op grote afstand van zijn glijdende volgelingen en zonder dat de Westfriezen wisten wie hij was, werd hij, nauwelijks dertig jaar oud, gedood. Hollandse ballingen maakten de Westfriezen duidelijk wie ze te pakken hadden: 'wat hebdi ghedaen? Ghi hebt den coninc selve doot'.[107]) Om-zichtig en zonder verdere ruchtbaarheid, begroeven ze het lichaam achter een haard in een Hoogwoudse woning. Het was acht dagen voor St. Agnes, dus 28 januari 1256. Willem liet een echtgenote, Elisabeth van Brunswijk, en een zoontje van anderhalf, Floris geheten, na.

Willem II bij Hoogwoud door de West-Friezen gedood. (14e eeuwse afbeelding)

Het leger van Brederode was teruggekeerd op de 30e januari. Laatmiddeleeuwse kronieken vertellen nog dat al het voetvolk uit Dordrecht (op vijf man na) en ook uit Delft en Alkmaar (ook op vijf man plus de banier na) verder geheel tenonder ging in de strijd.[108] Eigenlijk is nog één probleem niet opgelost: als de campagne inderdaad op 27 januari startte, is het moeilijk denkbaar dat hij pas een dag later stierf. Misschien was hij de dag van het vertrek reeds om het leven gekomen en vond de haastige begravenis een dag later plaats. Vreemd is dan wel dat de Westfriezen het lichaam een dag in hun nabijheid lieten liggen, zonder dat de overledene geïdentificeerd was. In de teksten staat niets over een overnachting op de ijsvlakte tussen Vronen en Hoogwoud, dus moeten we ervanuit gaan dat de Rooms-koning op de dag van de aanval sneuvelde. Vrijwel zeker is dat de edelen in drie dagen een groot gedeelte van Drechterland konden plunderen. Waarom heeft de adel na de 30e geen strafexpeditie uitgevoerd naar Winkel en Niedorp? Of is dit nog geprobeerd en waren de vijanden te machtig? Helaas staat hierover geen woord in de bronnen. Eventueel is het nog niet zo gek om de aanvangsdatum van de veldtocht op 28 januari te bepalen, zoals de Divisiekroniek doet. Ter vergelijking:? de Clerc uten laghen Landen geeft 24 januari.[109] Dit maakt dan Stokes 'sente Agnieten achtende daghe' wel heel ongeloofwaardig.[110]

Floris V op een 16e eeuwse afbeelding.

Floris V

Waarschijnlijk begon Floris in 1266 te regeren. Hij was toen al getrouwd met Beatrijs van Vlaanderen, dochter van de Vlaamse graaf Gwijde van Dampierre. 'Floris V (heeft), zodra hij meerderjarig was geworden, één dringende opgave, het wreken van zijn bij Hoogwoud doodgeslagen vader. Het wraakmotief was voor de middeleeuwer veel belangrijker dan wij ons nu kunnen voorstellen', aldus F. W. N. Hugenholtz.[111] Zijn eerste veldtocht begon Floris in juli of augustus 1272. Hij ging vrij traditioneel te werk door Alkmaar als uitvalsbasis te nemen.[112] Waarschijnlijk was de grond die zomer vrij droog en was de Rekere bijna verland, anders zou de zeventien-jarige graaf toch snugger genoeg zijn geweest om tot de winter te wachten? Desalnietteminvertrouwde hij de zaak niet helemaal en gaf hij orders een weg aan te leggen vanaf de dijk die wijlen zijn vader tussen Alkmaar en de Torenburch had laten aanleggen. Deze weg bestaat nog steeds. De geestgronden moesten tot Vronen zonder problemen betreden kunnen worden: 'Hi dedet dijcken ende dammen van Alcmaer tot Outorp toe, ende tOutorp dede hijt oic dammen te lande waert in, ende dede onder sinen volke een gebot doen, dat elc man hoy ende stro draghen soude toten dammen, ende beval die dijcken wel te bewachten mit scutte ende ander weer', aldus een chroniqueur begin 15e eeuw.[113] Drie opmerkingen hierover: ten eerste is hier sprake van de 'Weg van Floris V, heden (1714) de Munnike Weg', die duidelijk op een kaart van Eikelenberg staat weergegeven.[114] Ten tweede is het in de 13e eeuw vrij algemeen gebruikelijk om grachten of riviertjes met stro of hooi te dempen en ten derde worden met 'scutte' boogschutters bedoeld. De 'dikers wachten' hadden, volgens Stoke 'scutten ende speren'.[115] Tevergeefs, want 'die Vresen, Quamen ghelopen in de vaert Met haesten groot de dammen waert' en versloegen op 20 augustus 1272 de bewakers. Terwijl ze de geïmproviseerde dam vernietigden, kwam het Hollandse leger uit Alkmaar voorzichtig informeren waarom er zo hard geschreeuwd werd. Binnen een kwartier waren de eersten ter plekke en nam het strijdgewoel toe. Op meesterlijke wijze maakten de Westfriezen gebruik van de bodemgesteldheid. 'Si sloeghen menighen man doe (toen) doot. Dat heer (leger) sette hem al ter vlucht'. De achtervolging werd

door de Friezen ingezet, om Alkmaar heen renden de mannen achter elkaar aan, totdat Heiloo bereikt werd. De Hollanders hadden bij hun uitval uit Alkmaar naar de Rekere er een taktische wanboel van gemaakt: 'De (die) voren mochte, trac eerst ter weer, Bei (Zowel) tors ende te voete'. Op de harde geestgrond bij Heiloo werd opnieuw gegroepeerd en nu konden de Hollanders alsnog hun riddereer redden, door, als we Stoke en Beka moeten geloven, 800 man te doden, waarbij de totale verliezen aan eigen zijde op 500 worden gesteld. Erg jammer dat we geen Westfriese kronieken hebben die hun overwinning in dat jaar - want het was een overwinning, daarover laten zelfs de Hollandse kronieken geen misverstanden verstaan, en trouwens, wie op de vlucht slaat heeft de strijd verloren[116] - beschrijven, want nu is het gemis aan een vergelijkingsmogelijkheid dooral dat gegoochel met getallen extra vervelend. De kroniekschrijvers produceren een lijst van elf gesneuvelde edelen, waaronder de baljuw van Kennemerland, een hoge functionaris.[117] Deze man, met de welluidende naam Wouter de Fries, zou de graaf tot de strijd hebben aangezet. H. Obreen vindt dit vreemd. Toch is het deze Wouter die op 17 februari 1272 naast enige andere rechten ook het visrecht kreeg bij de sluis waar de Rekere in het Voormeer uitstroomde.[118] Op deze plaats vinden de gevechten plaats, want, zo zegt Willem de procurator: 'Hij (Floris)heeft zijn troepen samengevoegd vlakbij de stad Alkmaar, op een veld waar nu (in 1325) een modern kasteel gebouwd is.'[119] Dit kasteel is de Middelburg, zo blijkt weer onmiskenbaar uit Stoke.[120]

Hoe groot de door Floris geleden nederlaag was, bleek uit de opstanden die spoedig na 1272 uitbraken. In 1274 kwamen de Kennemers in opstand, niet omdat hun sociaal-economische toestand ongunstig was of werd; ze waren ontevreden omdat het grafelijk bestuur steeds meer inbreuk maakte op hun eigen gewoonterecht en omdat de belastingdruk toenam.[121] De Westfriezen sloten zich aan, gevolgd door de Waterlanders, zodat de rebellie algemeen werd. Het verloop van de troebelen is verder niet interessant, te meer daar een deel van de volksoplopen in het Sticht (Utrecht) en het Amstelland plaatsvonden. Volgens F. W. N. Hugenholtz was er niet één massale gelijkgerichte beweging maar waren het verschillende, gelijktijdige.[122] Een aardige geschiedenis is de bevrijding van Haarlem. Verschillende kastelen in Kennemerland waren reeds in vlammen opgegaan en bange edelen vluchtten naar de grote stad, die door de meute belegerd werd. Medio augustus 1274 deed ridder Jan Persijn een uitval. 's Nachts veroverde hij enkele wagens en reed er Kennemerland mee in. Overal stegen uit huizen, hoeven en dorpen de vlammen op. Dit ziende snelden de bewoners heen om hun have te redden. De Haarlemmers joegen hen na, sloegen velen dood, hingen sommigen aan bomen op en brachten gevangenen mee terug.[123] Met veel politieke takt en diplomatisch inzicht wist Floris uiteindelijk de opstand te beteugelen.

Over de Westfriezen lezen we eigenlijk niets meer en waarschijnlijk is de verklaring hiervoor niet zo ingewikkeld. Het is al eerder gezegd: een dagje plunderen was tot daar aan toe maar verder dan Haarlem was echt niet de bedoeling. Kennemerland was al geplunderd, de adel was verjaagd en de autochtone derdestanders waren op dat ogenblik zeer militant, kortom, erg opportuun zouden verdere invallen niet zijn. Heeft Floris nog tegen de Westfriezen opgetreden? Alleen de Clerc vat de periode 1272-1282 als volgt samen met: 'Hier na had hi tot veel tiden menige onlede mitten Vriesen, somtijt wan hi, somtijt verloos hi'.[124] Dit is overgenomen van Stoke: Floris 'Anreisde de Vriesen, (Soms won hij en) Onder tiden wost hi verliesen.'[125] Dit verliezen slaat ongetwijfeld ook op 1274. Zoals gezegd waren de inwoners van Waterland ingeklemd tussen Drechterland, de Kennemer en het Amstelland rebels geworden in 1274, hoewel, misschien zelfs nog eerder. Zoals J. Craandijk aantoont zijn er verschillende verdragen opgesteld onder grafelijke auspiciën, waarin de genoemde Jan Persijn de Waterlanders aan zich onderwierp op 7 september 1273 en 30 december 1275.[126] Het is denkbaar dat ze meteen na de nederlaag van Floris in de zomer van 1272 in opstand kwamen. Twee bepalingen zijn voor ons van belang: de Waterlanders bedongen dat zij niet ter heervaart konden worden geroepen 'noch tegen de Friezen, noch tegen iemand 'onder de hemel wonende'. Graaf Floris en ridder Jan hadden nog een bittere pil te slikken: het kasteel Zwanenburg zou niet worden versterkt met steen, integendeel, het was verwoest en mocht niet meer worden opgebouwd. Gebeurde dit toch dan zou de vrede (treuga) verbroken zijn. Kasteel Zwanenburg, bedoeld als dwangburcht tegen de Waterlanders,[127] was dus in deze opstand vernietigd en Floris V was in de jaren '73 tot '76 niet machtig genoeg om te verhinderen dat de Waterlanders openlijk partij kozen voor de Westfriezen. Tot zover over de opstanden na 1272 in Westfriesland, de Kennemer en Waterland.

Toch nam na 1275 de grafelijke macht vooral in de Kennemer steeds meer toe. Volgens Groesbeek stimuleerde hij net als zijn vader de

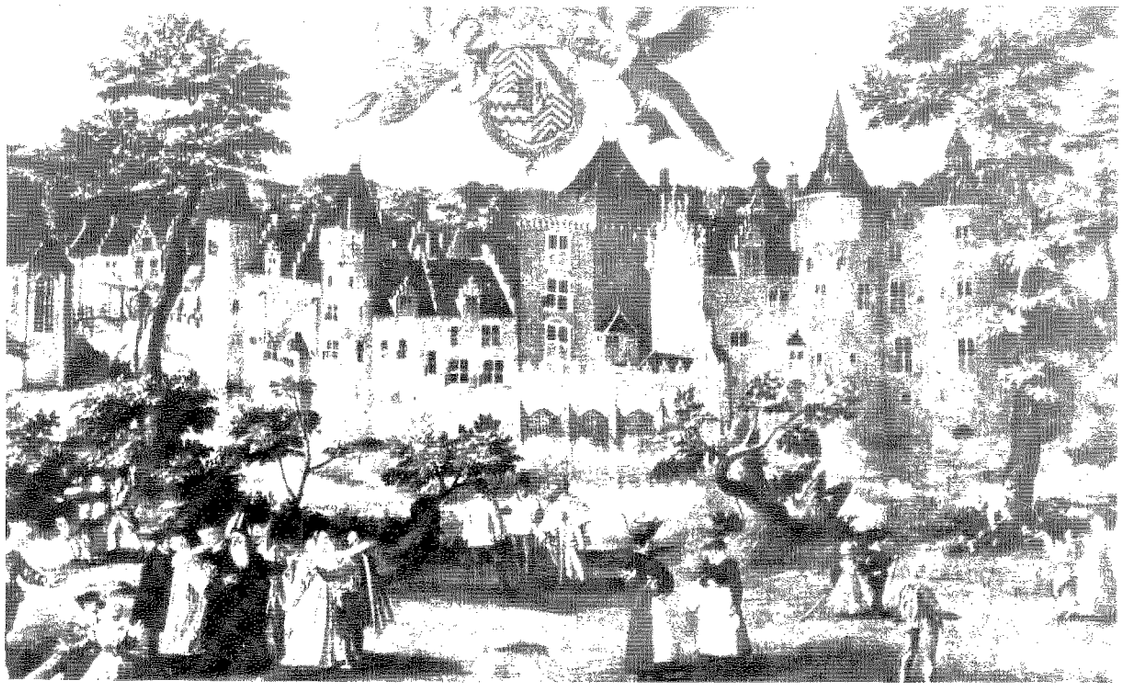

Kasteel Egmond in de Kennemerduinen: ± 1600.

herbouw der kastelen.[128]) Ook komen in de tweede helft van de 13e eeuw tenminste een viertal geslachten voor, die later op burchten in Kennemerland wonen maar waarvan de eerste aanleg van die huizen niet te dateren is. Uit oorkonden blijkt hoe Floris de dorpjes aan zich weet te binden, zonder dat hij zijn einddoel, namelijk wraak op en onderwerping van de Westfriezen de contra-guerrilla uit het oog verliest. Op 12 januari 1276 geeft Floris aan 'die van Aeckersloot en Wtgeest', zeer strategisch gelegen aan de oostgrens met de rebellen, vrijstelling van het betalen van de schot (een soort belasting die normaal een gehele dorpsgemeenschap diende te betalen),[129]) 'op dat zij haer te williger ende dapperlicker souden stellen tegens die Vriesen ende andere onse vyanden, heure medehulperen'.[130]) Waren deze laatsten de Waterlanders? Het laat zich denken. Nog een voorbeeld: Floris gaf 'die van Wormer' (tussen Uitgeest en Waterland) vrijheid van de jaarlijkse bede en van tol op 11 december 1280, omdat ze 'eenige Vriezen in zekeren slag gevangen genomen en aan hem uitgeleverd hadden'.[131])

Eind mei of begin juni 1282 kon Floris eindelijk zijn gramschap halen.[132]) Laten we eens kijken wat de voornaamste bron, Willem de procurator, hierover meedeelt: 'Anno 1282 was Floris, graaf van Holland, hoewel niet echt gekrenkt door de door van zijn mensen door de Friezen, toch verontrust door de nogal grote vijandigheid tegen zijn voorschriften. Hij verzamelde daarom zowel uit Holland als Zeeland (alsook uit Gelre en Kleef)[133]) troepen die hij leidde met schepen naar een plaats, Nuwewic geheten, waar hij zijn tegenstanders, de zoals altijd koppige Friezen, te pakken kreeg. Deze trokken zich terug nadat ze een schijnbaar onneembaar bolwerk op een zekere landstreek maakten en bevochten met succes het grafelijk leger. Toen de Hollandse troepen deze weerstand opmerkten, stortten zij zich als een hongerige op de maaltijd en zichzelf geen rust gunnend en nadat zij de versterking hadden opgebroken, achtervolgden zij de vluchtenden. Aldus stak het leger van Holland en Zeeland over, beladen met zeer veel wapens om tegen de vijand te strijden. Ze achtervolgden de vijanden ongeveer 2 mijl. Na deze voorwaartse beweging keerden ze weer terug. Wat er verder op deze tocht is gebeurd, zal ik zo kort mogelijk vertellen. De veldtocht ging erg moeizaam. Over een ridder, Nicolaas van Kats geheten, dachten de overige edelen van te voren minder positief. Hij droeg voor de graaf het commando en op zijn bevel rukten de troepen achter elkaar op. Er ging een groep koningsgetrouwe edelen op weg, die, van dorp tot dorp voortgaande, steeds minder vermoeide vijanden aantrof die op zware strijd waren voorbereid. De inspanningen duurden voort, totdat bij een dorpje, Hoogwoud genaamd, de eerste wachtpost kon worden ingesteld. Bij de Friezen zou dit grote veranderingen teweeg brengen. Velen werden er gedood en weinigen gevangen genomen, uit wraak voor de eervolle vorst, de Rooms-koning.' Verder wordt verteld hoe een oud mannetje het geheime graf verried en hoe bij Stoke er van de vier die het wisten, er reeds een was gestorven en twee anderen nu werden gedood. De langstlevende zou vervol-

gens zijn doorgeslagen. Toen het gebeente was opgedolven riep Floris geroerd: 'Dat ic so vele dus mach scouwen (zien) Van den vader, de (die) mi ghewan.' De beenderen werden gewassen, meegenomen en in de abdijkerk van Middelburg, ver verwijderd van de woeste Friezen, bijgezet.[134])

Laten we het kommentaar op Willem de procurators optekeningen beginnen met de vraag: waarop slaat de naam Nuwewic? De ligging van een plaats met die naam is onbekend.[135]) Er is een mededeling van ene 'Claes Nanningsz te Hoorn' die beweert dat Wijdenes tussen 1285 en 1321 'Nieuwer Wike' geheten zou hebben. Hiervoor is evenwel geen bewijs en zelfs al zou het te bewijzen zijn dan wordt er nog niet veel duidelijkheid gegeven.[136]) Waarschijnlijk trok Floris zijn expeditiemacht samen op het IJ tussen Wike (Beverwijk)[137]) en Haarlem (dat sinds 1253 door een spuisluis door de Spaarnedam een goede verbindingsweg had met het Zuid-Hollandse achterland).[138]) Alle koggen kwamen daarna samen op de rede van 'Aemstelredamme', althans zo ging het bij de vergelijkbare tocht in 1345 naar Friesland (Warns).[139]) Dat de route in 1282 over de Almere, de Zuiderzee ging en niet over de Noordzee ligt voor de hand. De afstand was korter naar Wijdenes: Hollandse kooplui voeren in die jaren al door de Almere op de Oostzee en waren er dus bekend en voor de Gelderse en Kleefse contingenten was dit veel eenvoudiger.[140])

H. Schoorl stelt dat Floris Gooiland, Amstelland en Waterland vóór 1282 in handen wist te krijgen.[141]) Dit zou ik graag bewezen willen zien, voor zover mogelijk uiteraard. Zijn volgende opmerking is terecht: 'Het bezit van deze kust bood hem (Floris) de strategische mogelijkheid West-Friesland uit zee aan te vallen.' Het debarkeren van de manschappen te Wijdenes, uitgerekend daar, heeft volgens J. C. Kort te maken met het feit dat hier het (latere) Hofland lag, op de plaats waar de heren van Holland vanouds hun rechten konden laten gelden: de enige in West-Friesland.[142]) Floris wist blijkbaar dat de grond hier wat hoger lag en deswegen meer geschikt was voor de ruiterij. Het is zelfs niet uit te sluiten dat Floris, via dit Hofland, eenvoudig verkenningen kon laten uitvoeren. Ook hier geven de rekeningen van de Friese landingsoperatie in 1345 duidelijk aan dat het moderne inlichtingenwerk evenals de tactische verkenningen[143]) de middeleeuwers niet vreemd was: '... heymeliken boden, die haer Florans legghende hadde tot Utrecht ende tot Amersfoerde, om den stant te weten van daer, ende die hi beyde bi daghe ende bi nachte sende.'[144])

Binnenplein abdij van Middelburg in 1618. Hierheen bracht Floris V het lichaam van zijn vader over.

Melis Stoke vermeldt van de landing te Wijdenes; het 'logieren', dat wil zeggen het bivakkeren (aldaar) en van 'enen wijch te Scellinchoute' een gevecht te Schellinkhout. Het is mogelijk dat hier, op ruim 2 mijl van de landingsplaats bij het grafelijke leengebied, het bovenvermelde gevecht om het bolwerk plaatsvond. Ook schrijft Stoke: 'hi (Floris) voer voert 't Hoechoutwoude, Ende vacht daer op de selve tijt Enen bitterliken strijt, So dat de heren van Zeelant Selve vochten metter hant.' Opnieuw een overeenkomst met Willem de procurators relaas, want 'heren van Zeeland' slaat op Nicolaas van Kats, Albrecht van Voorne en Wolfert van Borsele die tussen 1271 en 1282 vooraanstaande posities aan het hof innamen.[145]) In een brief uit datzelfde jaar, schrijft Floris aan de Engelse koning Edward I: '...Sire, wat ik u voor alles wil laten weten, is dat ik het Friese volk in vier slagen ('quatre batalles'), omdat bovenal onze Heere ons hielp, kon verslaan en daardoor alles krachtig kon bezetten. Ook kon ik het lichaam van mijn heer en vader terugkrijgen, iets wat ik voor alle andere dingen heb gewild.'[146]) Volgens Stoke stierven 1200 Westfriezen en volgens Beka 600. Een van de eerste dingen die Floris onderneemt, is de aanleg van een kasteel te Wijdenes.[147]) Op de plaats waar het lichaam van Willem II werd opgegraven, liet Floris een kapel bouwen.[148]) Obreen spreekt nog van een 'tweede expeditie tegen de Friezen', zonder hiervoor argumenten te leveren.[149]) Een oorkonde van 6 mei 1283 geeft alleen aan, dat graaf Floris toen te Medemblik was en daar had hij mijns inziens alle reden toe.[150]) Hij bewaakte, zoals duidelijk uit Stoke blijkt, de bouwaktiviteiten van de grote dwangburcht. P. van Reyen: 'Vlak daarop (d.w.z. na de bouw van Wijdenes) volgde de stichting van

Medemblik... We zien dat zowel Muiden als Medemblik eenzelfde soort grondplan hebben, terwijl Floris' latere kastelen volgens een ander systeem zijn gebouwd.[151] Zowel Radboud te Medemblik als het Muiderslot waren gigantische burchten en daardoor zeer kostbaar. Om Muiden in zijn bezit te krijgen van de bisschop van Utrecht moest Floris geld lenen en wel bij Nicolaas van Kats op 31 oktober 1282.[152] Het is logisch dat Floris na zijn overwinning in juni 1282 eerst de oostelijke zijde van West-Friesland veilig wilde stellen, want aldus hield hij altijd de mogelijkheid om over het water van de Almere verse troepen aan te voeren en deze onder de bescherming van de dwangburchten te debarkeren. Deed hij dit niet, dan zat er niets anders op dan zoals eeuwen voorheen te doen gebruikelijk, zijn manschappen over gevaarlijke dijken, drassige gronden en langs verraderlijk struweel West-Friesland in te sturen. Floris bouwde de dwangburchten ten noord-westen van Alkmaar niet eerder, dan dat West-Friesland afdoende ingeklemd zat tussen de grafelijke legers in de westelijke Kennemer en de oostelijke dwangburchten te Wijdenes en Medemblik.[153]

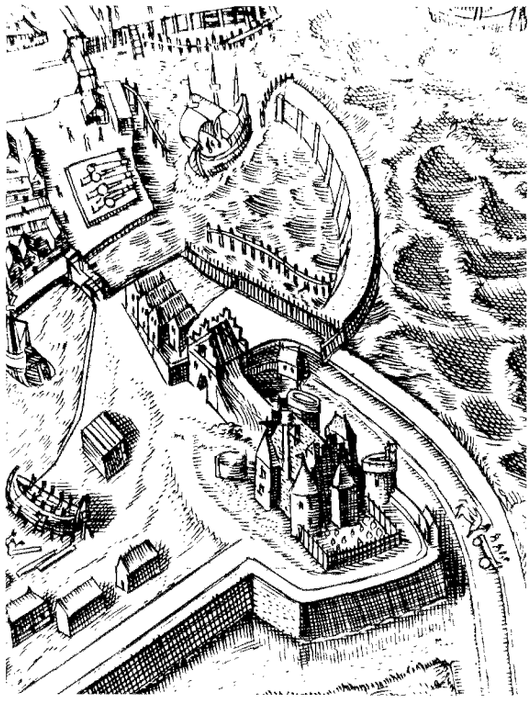

Op deze tekening (uit 1599) is duidelijk zichtbaar hoe kasteel Radboud, de grote burcht te Medemblik, de toegang tot de haven afsloot.

Men stelle zich voor dat Floris zijn legers in juni 1282 weer *teruggetrokken* zou hebben uit West-Friesland: de rebellen zouden de bouwaktiviteiten rond de dwangburchten zo snel mogelijk verstoren. Wij kennen graaf Floris in ieder geval goed genoeg om te weten dat hij de aanleg en herbouw van kastelen altijd een warm hart toedroeg. Het is daarom niet verwonderlijk dat we in geen enkele kroniek lezen over meerdere expedities. J. G. N. Renaud meent dat de dwangburchten al in de eerste jaren na 1282 tot stand kwamen en ik denk dat dit volkomen terecht is.[154] Melis Stoke is degene die de meeste gegevens over de burchtenaanleg verstrekt en ik wil onder andere aantonen dat zijn uitgebreide verhaal niet strijdig is met het veel meer summiere betoog van Willem de procurator. M. K. E. Gottschalk meent van wel, maar nogmaals, ik denk niet dat er wezenlijke verschillen zijn. Eén ding is zeker: Melis Stoke haalt in zijn kroniek de chronologie door elkaar, hij geeft dit ridderlijk toe en daarom staat de burchtenbouw nà de stormvloeden vermeld qua plaats in zijn narratio maar zo heeft hij het niet bedoeld in causale en ontologische zin. Ik zal dit bewijzen aan de hand van een analyse en inventarisatie van de bewuste passages uit de rijmkroniek:

IV vs. 395-476: Gevechten te Hoogwoud en de herbegravenis van het gebeente te Middelburg.
IV vs. 477-488: Aanleg Wijdenes en eerste vermelding dat Floris' leger bij de bouwaktiviteiten aanwezig bleef.
IV vs. 489-497: Hier zien we hoe de Friezen de aanlag van de kastelen trachtten te verhinderen. 'Al was der Vriesen vele versleghen. Nochtan pijnden si in allen weghen Ende pogheden met alre cracht, Die wile tot op de gracht (op zekere ogenblikken tot bij de slotgracht), Dat huys (kasteel) te velne, of si moghen. Men scoot met ermborsten (kruisbogen) ende met bogen Meneghen man vor thuys te doot. Nochtan daden so menighen stoot (aanval) Voor thuus, maer het ne halp twint.'
IV vs. 498-532: Stoke begint met te vertellen van de stormvloeden van 1287 en 1288, waarbij het stilistisch lijkt alsof deze beide net na de gevechten te Wijdenes plaatsvonden.[155] Hij geeft in vs. 524, 5, 6, 7 aan dat de Friezen door alle ellende 'Singhen (moesten) enen niwen sanc', want ze waren dermate verslagen dat ze aan de graaf 'onderdanich wesen' (vs. 529).
De laatste twee versregels (vs. 532,3) luiden: 'Daer menich men om bleef doot. Als ghi noch hierna sult horen.'
IV vs. 534-6: 'Maer hier gaet ene tale voren Van andren dinghen; dats ghesciede Inden lande onder de liede.' Stoke realiseert zich hier dat hij de juiste volgorde van de gebeurtenissen door elkaar heeft gehaald. Hij gaat daarom alsnog vertellen, wat zich voor 1287 heeft afgespeeld.
IV vs. 537-594: Stoke vertelt eerst over de aanleg van Medemblik (!) en hij herhaalt dat Floris' leger ter bescherming aanwezig bleef namelijk in vs. 542 en 546,7 totdat de bouw klaar was. Nu noemt hij tevens twee dwangburchten die meer

200 naar het Westen liggen en dus dieper in West-Friesland: de Nuwenborch (vs. 552) en de Middelborch (vs. 563). Vervolgens verontschuldigt hij zich voor de omstandigheid dat men hem niet voldoende heeft geïnformeerd of kasteel Medemblik eerder of later dan de andere dwangburchten tot stand kwam (vs. 573-577). Daarna noemt hij de aanleg van de Nuwendoren (vs. 580).
IV vs. 595-603: 'Doe (toen) de Vresen hadden verloren, Als ic u seide hier te voren...' Hier grijpt Stoke terug op wat hij in vs. 498-532 vertelde, inzonderheid de stormvloeden en de capitulatie der guerrillastrijders.
Deze volgorde van de gebeurtenissen is konform Willen de procurator:
'In het jaar 1287 was Floris, graaf van Holland, die de vrede liefhad en het recht voorstond, dagelijks gereed om tegen de Westfriezen te strijden (en had hij klaarblijkelijk een adekwate parate troepenmacht achtergelaten *RdG*). Hij richtte zich op hun land, bouwde sterke kastelen en versterke torens, wat hij echter niet gedaan zou hebben gekregen, als God hem niet had geholpen. Dit blijkt duidelijk omdat in dat jaar een overstroming plaatsvond die geheel Friesland bedekte en waardoor in Holland en Zeeland mensen en dieren verdronken. Toen de dappere ridder, heer Dirk van Brederode dit zag...'[156]
Verschillende chroniqueurs hebben bovenstaande teksten, die natuurlijk aan onduidelijkheid niets tekort komen, onzorgvuldig gelezen. Bijvoorbeeld de Latijnse en middelnederlandse Beka, den Clerc uten laghen landen, de Divisiekroniek etcetera.[157] Zij laten de burchtenbouw niet eerder beginnen als dat de wateren gedaald zijn (begin 1288); uiteraard zijn deze supersnel klaar want nog geen jaar later komen de Friezen zich onderwerpen!

Enfin, het eerste probleem is opgelost. Tussen 1282 en 1287 heeft Floris de burchten in West-Friesland laten aanleggen. Te beginnen met Wijdenes en vervolgens Medemblik en, omdat de bouw van Medemblik langer duurde dan die van de andere, ook onderwijl en tenslotte in het Westen niet ver van Alkmaar. Uiteraard liet hij al die tijd manschappen achter om de zaak te beveiligen, want de strijd bleef. Dat hij in deze jaren veel kostbare stenen nodig had, blijkt uit een zware schatting in de vorm van bakstenen, die door Floris werden geëist in 1285 van de (Oost-) Friese kloosters. Overigens was Floris in 1284 op het eiland Wieringen om ook daar zijn gezag te vestigen en ook dit past binnen zijn beleid om eerst de toevoer naar West-Friesland over zee te beveiligen in het oosten, dat is: in Drechterland.[158]

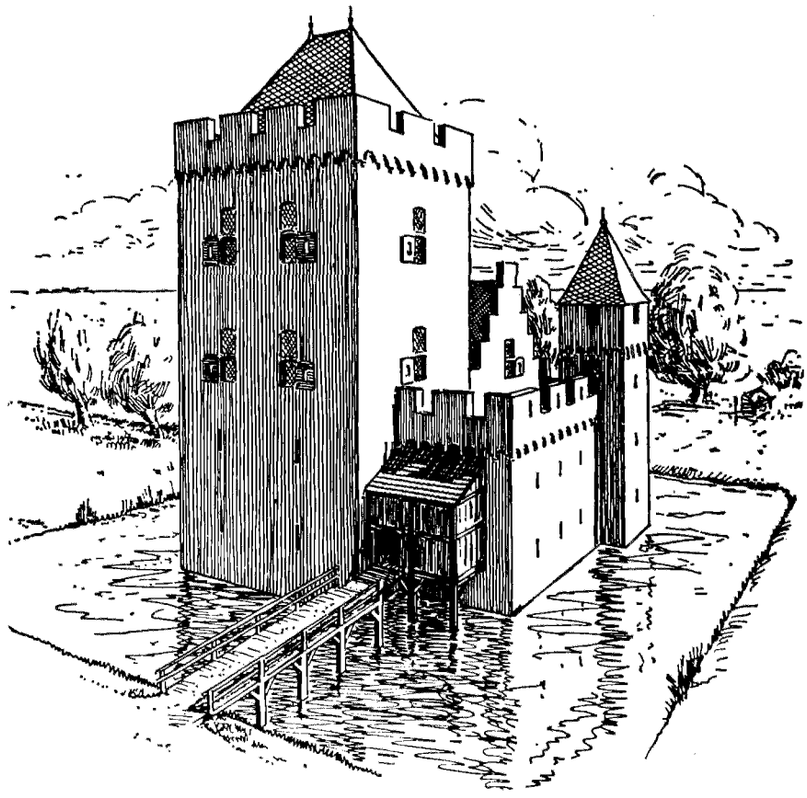

Reconstructie van de Middelburg bij Alkmaar naar aanleiding van de opgegraven fundering. De ingang is opgetrokken in vakwerkbouw op houten pijlers in de gracht. Uiteraard was deze dwangburcht veel kleiner dan kasteel Medemblik, Egmond of de Torenburcht.

De overstromingen die in december 1287 en begin februari 1288 plaatsvonden, richtten in Waterland, Drechterland en West-Friesland enorme schade aan. In de kroniek van Willem de procurator staat geschreven dat Dirk van Brederode met allerlei vaartuigen, op last van de graaf, 'de domo ad domum transiens, totam Frisiam

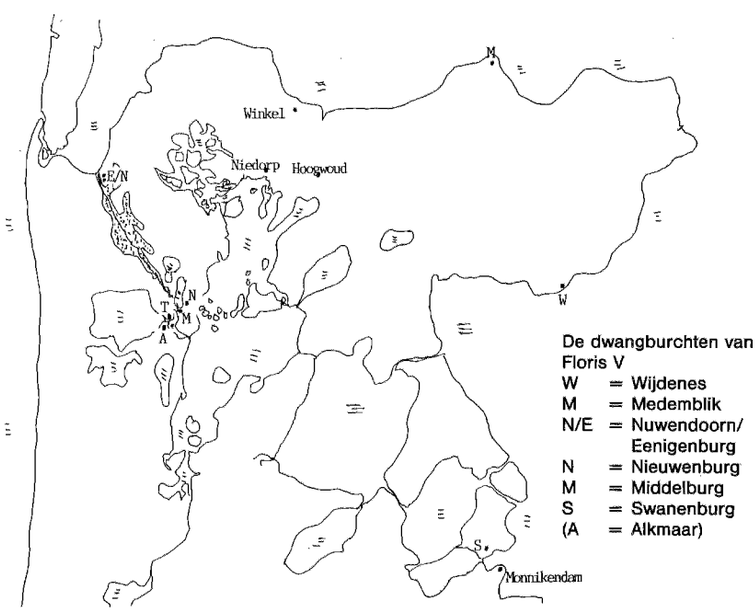

De dwangburchten van Floris V
W = Wijdenes
M = Medemblik
N/E = Nuwendoorn/ Eenigenburg
N = Nieuwenburg
M = Middelburg
S = Swanenburg
(A = Alkmaar)

multis Annis rebellem sine defensione capit': van dorp tot dorp ging en hij geheel Friesland, dat nu zonder verdediging was en sedert vele jaren opstandig was, bezette.[159]) De Westfriezen zaten geïsoleerd op eilandjes, ze konden elkaar niet te hulp komen (en hun koggen dan?) en de heer Van Brederode eiste vooral gijzelaars. Hoewel Obreen en Hugenholtz deze strategische meesterzet overnemen, moet Gottschalk er niets van weten. Willem de procurator, onze enige getuige, had nauwe betrekkingen met de Brederodes en hij heeft waarschijnlijk aan de grootvader van de heer van Brederode 'een belangrijke rol willen toebedelen'.[160]) Ik vind het vreemd dat, zoals opgemerkt, de Friezen geen maritieme machtsmiddelen inzetten om Brederode aan te vallen. Met deze Dirk van Brederode is iets vreemds aan de hand. Pas in een oorkonde van 16 augustus 1288 wordt Dirk (1288-1318 heer Van Brederode) voor het eerst genoemd als baljuw van Kennemerland. 'Kort daarop treffen we hem aan als medezegelaar van een drietal oorkonden die uitgevaardigd zijn in de periode 20 januari 1289 21 maart 1289 en betrekking hebben op de onderwerping van de Westfriezen (en Drechterfriezen) op dat ogenblik. Vermoedelijk zal Dirk van Brederode als baljuw van Kennemerland daar directe belangen bij hebben gehad'.[161]) Daarna komen de Brederodes een tijdlang niet meer in de grafelijke entourage voor. Dirk was een vechtjas, want bijvoorbeeld in 1295 is hij de initiatiefnemer voor een plundertocht in Vlaanderen, die uitgevoerd werd vanaf koggen.[162]) Ook is het frappant dat de Westfriezen en de Drechters zich binnen een jaar na de overstromingen op de Alkmaarse Torenburcht kwamen onderwerpen. Wilden zij inderdaad hun gijzelaars terug hebben? Militair waren ze na de aanleg van de dwangburchten en dijken en economisch waren ze na de natuurrampen niet langer opgewassen tegen Floris V. Maar of ze ooit vrijwillig zo ver zouden gaan door zich te vernederen voor een vorst die vele stamgenoten had gedood, is de vraag. Hoewel het niet te bewijzen is dat Brederode een dergelijke tocht ondernam, is het niet zo onwaarschijnlijk als Gottschalk veronderstelt. Wel is het de vraag of als inderdaad zo'n tocht heeft plaatsgevonden, eventueel in een kleiner verband, het belang ervan doorslaggevend was. Mocht Gottschalk dit bedoelen, dan heeft zij gelijk: de Westfriezen gaven zich niet over vanwege de aktiviteiten van Brederode, maar omdat ze in 1282 verslagen waren en stevig door graaf Floris en de zijnen in bedwang werden gehouden. De verdragen die Floris sloot waren niet erg streng. Ze getuigen enerzijds van een wijze gematigdheid,[163]) anderzijds van logistiek inzicht. De eerste bepa-

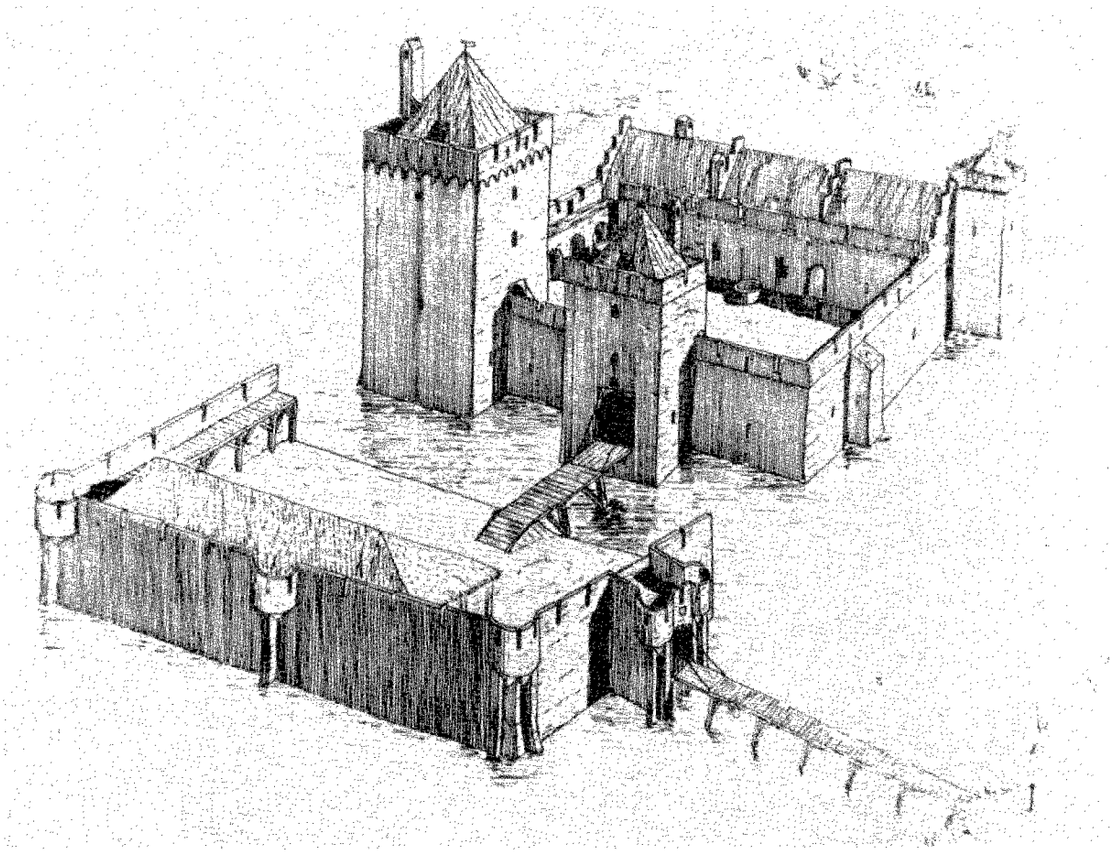

Reconstructietekening kasteel Nieuwendoorn bij de Rekeredam en de Eenigenburg (tussen Schagen en Schoorl). (Tekening van C. J. Wilms)
Zoals duidelijk te zien is, bezat deze dwangburcht en voorburcht.

ling luidt namelijk: 'dat wi borge (burchten), wege ende veste (wegen en vestingen) moghen maken in horen lant, willen wi groote, willen wi klene.'[164]) In het Westfriese land weegt een weg militair net zo zwaar als een kasteel en een dijk net zo zwaar als een burcht.

Bij zijn dood in juni 1296 liet Floris V in West-Friesland een indrukwekkende infrastructuur na. Deze bestond behalve uit de onderlinge verbindingswegen, bruggen en dijken, uit twee vestingen aan open zee: Wijdenes en Medemblik en drie kleinere ten noord-westen van Alkmaar. De Torenburch ter stede, de Nieuwenburg vlakbij Vronen op de geestgrond en de Middelburg tussen beide burchten in: langs de 'Munnike Weg' en 'den dijc' over de Rekere en haar onveilige oevers. Stoke vertelt hoe dicht ze bijeen lagen: 'sine staan niet so wijt, Men sciet wel te tween dele Grote scichte ende quarele (pijlen en (grote) kruisboogpijlen); dus op nog geen twee boogschoten afstand van elkaar.[165]) In het noorden lagen de Nuwendoorn en de Eenigenburg. Het is niet duidelijk welke van de burchten door Floris is aangelegd, wel dat het hier om twee verschillende, niet ver van elkaar gelegen burchten gaat.[166]) Deze locatie, vlakbij de plaats waar de Hollanders in 1168 werden verslagen, is zeer gunstig. Tegenover de duinen, tussen de Rekere en Schagen in en pal vòòr de Rekeredam, die van voor 1300 dateert.[167])
Het onderhoud van bestaande dijken werd evenmin verwaarloosd, zo blijkt uit een oorkonde bijvoorbeeld te Limmen bij Akersloot.[168]) Toch had Floris in West-Friesland weinig in te brengen, meent Hugenholtz. In ieder geval was hij erg populair: bij zijn gijzeling door Van Woerden, Van Velsen en Van Amstel kwamen niet alleen de Waterlanders maar ook de Westfriezen naar het Muiderslot om hun heer te bevrijden.[169]) De genegenheid was schijnbaar toch groter dan de vervreemding.

Jan van Avesnes

Floris' lichaam was nog niet eens ter aarde besteld of bisschop Willem (van Mechelen) van Utrecht nam zijn kans waar.[170]) Hij belegerde het Muiderslot, waarvan de bezetting zich overgaf na bedongen te hebben dat ze in leven zouden blijven. Aangemoedigd door dit succes trok de bisschop naar de Westfriezen. Hij stookte ze op en weldra belegerden ze niet alleen kasteel Wijdenes maar ook dat te Medemblik. De kastelijn gaf Wijdenes over en dit werd, evenals kasteel Eenigenburg, verwoest.[171]) De belegeraars van kasteel Medemblik hadden het aanpalende dorpje gebrandschat en lieten niet na de door Floris van Egmond en de zijnen verdedigde burcht, te bestormen. Het beleg duurde lang en de honger werd groot. Terwijl de bezetters met twee blijden de burcht bestookten, nuttigde de bezetting paardevlees. Aangezien de wettige opvolger van Floris V, zijn zoon Jan, ziekelijk en erg jong was, nam een neef, Jan van Avesnes, tijdelijk de voogdij waar. Deze Jan werd naar Zeeland geroepen omdat de Zeeuwse adel in opstand was gekomen, het was derhalve voor hem niet mogelijk om in de herfst van 1296 in West-Friesland in te grijpen. Toen in Zeeland de orde hersteld was, gebood Jan midden in de winter 'na jaers daghe' heervaart, hetgeen vrij ongebruikelijk was. Nadat de troepen gearriveerd waren, trok Jan met zijn mannen naar Medemblik en zette het dorpje Enkhuizen in brand. Dit konden de belegerde Hollanders zien en zij vermoedden terecht de komst van het ontzettingsleger. Ze deden daarop een uitval, maakten de haven van Medemblik vrij voor de naderende schepen van Jan van Avesnes. Hierbij vonden 35 Westfriezen de dood. De terugtocht van het Hollandse leger, begin 1297, gaf grote problemen, omdat de mannen hun schepen dienden te verlaten: de Almere zat namelijk dichtgevroren. 'Het was utermaten cout', toch trokken Hollandse mannen in groepjes van twee, drie of vier, vanuit Medemblik naar Kennemerland. Stoke verzuchtte dat ze beter Friese gijzelaars hadden mee kunnen voeren, want verschillende groepjes liepen in hinderlagen en werden vernietigd: zo gaat dat in een guerrilla-oorlog. Op 27 maart 1297 vond bij het dorp Vronen een veldslag plaats. De Westfriezen rukten op Alkmaar aan en de Hollanders wachtten ze niet op maar trokken ze tegemoet totdat laatstgenoemden achter de Middelburg op de geestgronden konden schuilen en wachten totdat Jan van Avesnes alle 'baroene ente edelen luden' had samengetrokken. Jan gaf voordat hij de aanval

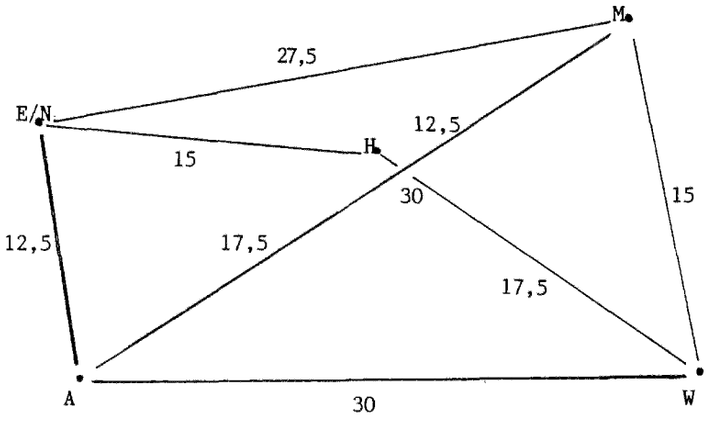

De afstanden tussen de dwangburchten van Floris V en de ligging ten opzichte van het Westfriese Hoogwoud in kilometers (afgerond).

A = Alkmaar
H = Hoogwoud
M = Medemblik
W = Wijdenes
E/N = Eenigenburg/ Nuwendoorn

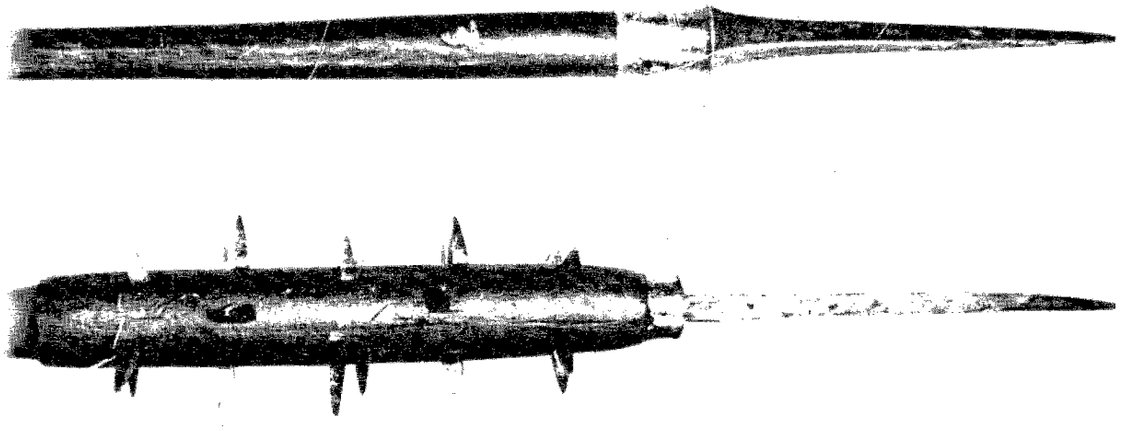

Boven: Goedendag.
Onder: morgenster
(Legermuseum Delft)

inzette, orders dat eenderde deel van het leger in koggen een omtrekkende beweging moest maken, 'toten ende' van de geestgronden. Hoogstwaarschijnlijk gingen deze ten zuiden van Oudorp (te Boekel?) scheep en voeren ze langs de Oeterleec eilandjes naar het noordelijk deel van de Heer Huigen Waard en sneden ze de Westfriezen de pas af als ze in de richting van Niedorp wilden terugtrekken. In dit gevecht dat de Hollanders wonnen werd het dorpje Vronen geheel verwoest. Eindelijk kon het lichaam van Floris worden vervoerd uit de kerk van Alkmaar naar het klooster Rijnsburg, ver weg van de Friezen, waar het nog niet zo lang geleden werd ontdekt.[172]) Nog eenmaal probeerde de bisschop van Utrecht revanche te nemen. Hij stak in de loop van 1297 met de (Oost) Friezen over en wilde bij Monnikendam landen. De Waterlanders en Kennemers reageerden gezwind en de vloten raakten slaags. Opnieuw wonnen de Hollanders en de bisschop zag zich genoodzaakt op een kleiner scheepje over te stappen dat sneller en meer wendbaar was, anders zou hij als we de 'chauvinistische' Hollandse bronnen moeten geloven, stellig zijn overmeesterd. Zo, 'roeyde (hij) int lant van Overijsel, so hi haestelijcst mochte' (Beka). De laatste opstand van de Westfriezen eindigde met hun onderwerping 'des Saterdaegs na Alder-Heylighen-dagh' in november 1297 te Alkmaar.

Tweede militaire evaluatie

Evenals in de vorige evaluatie zullen we eerst de relevante jaartallen recapituleren:

1254	Oostgrens Kennemerland en West-Friesland
1255	Oostgrens Kennemerland en West-Friesland
1256	Alkmaar, Hoogwoud, Drechterland
1272	Alkmaar, Oudorp, Heiloo
1272-1274	Opstanden in Waterland, Kennemerland en West-Friesland
1282	Wijdenes, Schellinkhout, Hoogwoud
1282-1289	Contra-guerrilla in West-Friesland
1296	Wijdenes, Medemblik, Eenigenburg
1297	Vronen, Monnikendam

Eerst een woord over de bewapening van de Westfriezen en daarna over de militaire organisatie van beide partijen. Zowel Meerman als Eikelenberg halen kroniekschrijver Matthew Paris (eerste helft 13e eeuw) aan, die de Westfriezen in 1256 als volgt beschrijft: 'In ligte wapenrokken, van lijnwaad vervaardigd: met werpspiesen, Deensche bylen en halve pieken gewapend'.[173]) Deze beschrijving sluit ondanks de schijn van het tegendeel, aan bij de in de vorige evaluatie aangehaalde Van Velthem. Volgens deze schrijver hadden ze 'groten colven (knuppels) ende maetsuen (knotsen), Ende met harde groten gehuwen Bestoedense...' (ze hakten er hard op in en ze bestookten...).[174]) Even lijkt het alsof Van Velthem hier een literair clair-obscur met de Hollandse bewapening wil tekenen. Toch is dit niet het geval. Van der Sloot: 'Uit het oudste en primitiefste wapen, de houten knots, ontstond waarschijnlijk in de 13e eeuw een bijzonder stokwapen, de morgenster.... Dit stokwapen heeft steeds tot de bewapening van het lagere voetvolk gehoord.'[175]) Laten we daarom veronderstellen dat de Westfriezen deze morgenster, de lange stok met de zware puntige

kop, kenden. Wat is een 'halve piek'? Een 'pike' is een lans met een platte ijzeren punt en een 'picke' is een pikhouweel.[176]) Hier wordt kennelijk melding gemaakt van de halflange schacht met een korte, sterke stootkling, volgens sommigen de beruchte 'goedendag'.[177]) Met dit wapen maakte de Vlamingen in 1302 in de Guldensporenslag furore maar kwam een eeuw daarvoor reeds in een aantal gewesten voor. De 'Deensche bylen', waarvan de naam associaties met de Noormannen oproept, was een geducht wapen dat op het oude tapijt van Bayeux voorkomt.[178]) Ook dit wapen was typisch voor het voetvolk en was op de 11e en 12e eeuwse slagvelden geen ongewoon fenomeen. Er waren lange bijlen die slechts met twee handen te hanteren waren en zonder veel problemen het maliënkolder van een ridder doorkliefden. Samenvattend kun je niet zeggen dat de bewapening der Westfriezen 'primitief' was.

De militaire organisatie van beide partijen verschilde nogal. Zonder in allerlei discussies te willen treden, wil ik kort het verschil uiteen zetten. Het Hollandse leger was op een feodale, leenrechtelijke wijze samengesteld. De landheer gebood heervaart en alle steden, dorpen maar ook alle adellijke figuren moesten aantreden met troepenaantallen die dikwijls van te voren in oorkonden waren vastgelegd. Enkele voorbeelden volgen verderop. De term heervaart slaat op de ten strijde geroepenen en is in zeker opzicht met het begrip heerban: de oproep van alle dienstplichtigen tot alle openbare aangelegenheden, 'vooral tot den krijgsdienst' zoals het woordenboek zegt.[179]) Ziehier het verleden van het woord dienst-plichtig. Termen als 'baljuw', 'familia' en 'ministeriales' moeten in verband worden gezien met het feodale systeem. Een baljuw is een vertegenwoordiger van de landsheer en in een aantal gevallen zijn plaatsvervanger. Familia en ministeriales slaan beide op leenmannen, vazallen of ook wel dienstmannen, die de landsheer als leenheer in de strijd kon werpen.[180]) Iedereen was van hoog tot laag, van vrij tot minder vrij, van heer Van Egmond tot grafelijke baljuw tot Kennemerboer, heredienst verschuldigd.

De Westfriezen daarentegen hadden een andere militaire organisatie. Zij waren verdeeld in ambachten; iedere ambacht bestond uit een aantal koggen; iedere kogge bestond uit een aantal riemtalen.[181]) De ambachten waren: Drechterland, Houtwouderambacht, Niedorperambacht en Geestmannerambacht. Neem nu de Niedorperambacht: deze bestond uit de Niedorper- en Schagerkogge en deze Schagerkogge bestond (in 1345) uit 'XXXII' riemen.[182]) Volgens Gosses waren tussen twee haakjes de koggen niet de 'buikige, hooggeboorde koggen' voor de koopvaardij maar hadden de heerkoggen de taak 'slechts manschappen te vervoeren; voor tochten over de Noordzee waren ze niet berekend... hun voornaamste middel van voortbeweging waren de riemen. Daarvoor waren er roeibanken in getimmerd, doorloopend van het eene naar het andere boord... men vindt er van 20, van 25, van 31 mannen.'[183]) Gosses merkt verder op dat de riemtalen 'verhoudingsgetallen (zijn) die bepalen welk deel der krijgsmacht het ambacht... te leveren had'.[184]) De 32 Schager-riemen waren dus bedoeld als evenzovele manschappen. Graaf Floris V trof deze ambachts- en koggenverdeling aan bij zijn verovering van West-Friesland en liet deze voortbestaan, zoals duidelijk blijkt uit de rekeningboeken.[185]) Eén ding is vreemd. Ik geloof best dat deze organisatie in West-Friesland bestond. Gosses geeft hier vele bewijzen voor maar het is merkwaardig dat in de kronieken nergens expliciet staat dat de Westfriezen vanaf koggen streden. Slechts een hele enkele keer zou je het kunnen indenken, bijvoorbeeld in 1182 toen Akersloot geplunderd werd maar nogmaals: het staat er niet, het staat nergens, zelfs niet bij de Brederodelegende uit 1287, 1288! Zouden de Westfriezen de term kogge zelf uitsluitend in organieke zin hebben gebezigd? Natuurlijk bezaten zij schepen; Texel en Wieringen waren in een vroeg stadium bewoond maar het laat zich nauwelijks denken dat zij deze slechts voor het vervoer van troepen en niet voor tactische doeleinden hebben gebruikt. Ik zou hier met een grote slag om de arm willen veronderstellen dat de Westfriezen op dit punt een starre en reactionaire houding te zien geven, want waarom zijn zij nooit aangestoken geworden door de Hollandse maritieme successen, waarvan in de vorige militaire evaluatie de eerste voorbeelden staan genoemd? In al het bronnenmateriaal is, naar ik vrees, één toespeling op de commandovoering over de Westfriese eenheden. In 1195 koopt gravin Aleida de oudsten en aanvoerders, de 'seniores et ductores' van Winkel en Niedorp om. De militaire top bestond dus uit een comité, samengesteld uit veteranen en jongere strijders met gevechtservaring of die specifieke deskundigheid bezaten. Ook blijkt dit ambacht in de strijd bij Alkmaar afzonderlijk te opereren, gescheiden van de andere ambachten en nog steeds onder bevel van de aangehaalde oudsten en aanvoerders. Het is zeer de vraag of er wel één commandant of vorst over het Westfriese leger aangesteld was, immers de enigen die ooit als zodanig genoemd zijn, waren overgelopen Hollandse

edellieden. Ook dit is een argument om van een 'Westfriese guerrilla' te spreken.
Over de numerieke verhoudingen is iets meer bekend, hoewel de omvang van het Hollandse leger, om daarmee te beginnen, nauwelijks vast te stellen is. Oorkonden geven een aanwijzing in welke orde van grootte de troepenbijdrage van bepaalde steden was. Over de eerste helft van de 13e eeuw, die we eigenlijk zoeken, zijn deze vrij zeldzaam, zodat eveneens bronnen uit de 14e eeuw met de nodige voorzichtigheid ter tafel moeten komen:

Gouda	5 (man)	(1272)
Leiden	25	(1266)
Haarlem	64	(1245)
Delft	41	(1246)[186]
Schiedam	een kogge	(1301)[187]
Gooiland	een kogge	(1395)[188]
Dordrecht	een kogge	(1252)
Rotterdam	een kogge	(1340)[189]

Van een aantal plaatsen was heervaart juridisch wel bepaald maar zijn geen aantallen genoemd, bijvoorbeeld Alkmaar (1254), 's-Gravenzande (1246) of Beverwijk.[190] Een machtig leenman als de heer van Brederode diende in 1283 'eenre heerkoggen van twintich riemen' te leveren.[191] Het zou interessant zijn om de rekeningen, charters, oorkonden en dergelijke eens systematisch na te pluizen op met name het aantal ministerialen van de adel. Het is evenwel moeilijk denkbaar dat de Hollandse graven vóór 1300 over legers beschikten die meer dan 6000 man bevatten. Stel dat de steden en dorpen 3000 man en de adel het overige platteland ook 3000 man leveren. Er moeten dan, als we er gemiddeld vanuit gaan dat iedere stad of groep van dorpen 75 man levert, 40 van dergelijke steden en dorpsconfiguraties bestaan. Bij de adel net zo. Als we er gemiddeld vanuit gaan dat iedere hoogadellijke leenman 10 schildknapen en ridders-in-opleiding levert, 100 van dergelijke hoogadellijken bestaan. Ik vermoed dat dit het sociaal-economische draagvlak van Holland en Zeeland te boven ging.

En de Westfriese legers? Met grote voorzichtigheid kunnen we ook hier een indikatie geven, een 'teken van een teken' om met Umberto Eco te spreken. In het Charterboek van Van Mieris zit een merkwaardig dokument met als opschrift 'Dit es die grote van al den lande van (West) Friesland. Dit volgde achter eenen brief van den 12. maart 1338.'[192] Uitgesmeerd over drie pagina's volgt een opsomming van alle 52 dorpjes in West-Friesland, verdeeld over vier ambachten. Eerst staat steeds een oppervlakte en daarna het aantal 'manne' vermeld en volgens J. C. Kort mogen we ervan uitgaan dat het hier weerbare mannen en geen kinderen of grijsaards betreft:
Geestmannerambacht 11 dorpen, samen 791 man
Niedorperambacht 4 dorpen, samen 718 man
Houtwouderambacht 17 dorpen, samen 904 man
Drechterland 20 dorpen, samen 1126 man
totaal 52 dorpen, samen 3539 man
Nogmaals, deze lijst is niet opgesteld voor krijgshistorici en dateert van bijna een halve eeuw na de onderwerping uit 1289.[193] In de praktijk zullen beide gebiedsdelen numeriek aan elkaar gewaagd zijn geweest, mogelijk waren de Westfriezen in het voordeel. Van groot belang is natuurlijk welke militaire organisatie de feodale of de ambachtelijke het snelst een leger op oorlogssterkte deed komen. Kijken we naar het jaartallenoverzicht, dan zien we opnieuw hoe de respektievelijke overwinningen en nederlagen elkaar afwisselen en dat de meeste wapenfeiten meer aan plunderraids dan aan veldslagen doen denken. Weer hebben de Hollanders hun successen in 1282 en 1296 aan de inzet van schepen te danken. De fiktieve zeeslag uit 1254 preludeert hierop!
Het was Floris V die in 1282 de traditionele wijze van oorlogvoering, waaraan immers zijn vader nog tenonder was gegaan, na de blunder van 1272, verliet. Zijn gedurfde en originele aanpak om nu eens niet van west naar oost en over ijs, smalle wegen en drassige grond aan te vallen maar in omgekeerde richting en over terrein waarop de cavalerie gedeployeerd kon worden, bracht hem in eerste instantie de overwinning. Uiteraard zetten de Westfriezen hun guerrilla voort, alleen nu op eigen bodem. Tussen 1282 en 1289 komt Floris de eer toe dat hij ze in toom hield en de vrede tot aan zijn dood, dankzij een sterk verbeterde infrastructuur en de aanleg van dwangburchten op strategische locaties, kon konsolideren. Wat mij betreft is hij hierin een 'militair genie' geweest, iemand die met 'succes oorlog kon voeren'.[194] Was Floris' defensieve strategie en met name de aanslag van de burchten na 1282 erg origineel? Neen, ten eerste was deze ontwikkeling tijdens het leven van zijn vader en mogelijk zelfs nog eerder in de Kennemer ingezet. Ten tweede is de relatie met zijn vriend de Engelse koning Edward I, hierin van grote betekenis geweest. Contamine: 'In mei en juni 1282 gebood Edward I de Engelse graafschappen 3000 arbeidskrachten te leveren (timmerlui, ontginners, metselaars en houthakkers) op tien plaatsen in Wales, waar hij bezig was met de aanleg van kastelen.'[195] In de 13e eeuw kwam deze methode vaker voor, bijvoorbeeld bij Frederik II in Sicilië of Filips Augustus in de op de Capetingen in Frankrijk veroverde

gebieden. De Engelse koningen hadden echter hierin een eeuwenoude traditie: Willem de Veroveraar bouwde kastelen na zijn overwinning in 1066 in Engeland en Henry II na 1154 reeds in Wales.

Ik wil nog heel kort één belangrijk aspect noemen: Floris viel aan in de zomer, toen de oogst op de Westfriese velden stond. Vechten in de winter kwam de vijanden niet echt ongelegen, maar nu, in 1282, dreigde in Westfriesland een groot verlies welnu, uiteindelijk waren de Hollanders de Westfriezen dan toch de baas geworden. Sterker dan het Friese platteland, waren de Hollandse en Zeeuwse steden: 'hun belang in de contemporaine strategie gedurende de 12e en 13e eeuw wordt veel minder verklaard door militaire faktoren, als wel door het feit dat de stedelijke centra en niet de kastelen, de 'true masters of space' waren'.[196]) Op den duur zouden deze steden ook de Hollandse adel in macht overtreffen. Ook dit werd door Floris voorzien, zoals blijkt uit het feit dat hij door R. van Uytven in zijn artikel 'Stadsgeschiedenis in het Noorden en Zuiden' onder het handjevol 'grote stichters van steden' graaf Floris rekent.[197]) Floris was voldoende opportuun om ervoor te zorgen dat hij verschillende machtsconcentraties aan zich zou binden: ook de Kennemeradel kon het goed met hem vinden. Men noemde hem nota bene 'Der keerlen God' omdat hij volgens zeggen 40 man tot ridder had geslagen.[198]) Ofschoon het onduidelijk is in welke mate hij in West-Friesland werkelijk invloed kon uitoefenen, is het in ieder geval onder zijn heerschappij geweest, dat het militaire probleem van de Westfriese guerrilla werd opgelost. De chaos die na zijn overlijden ontstond, is daar in zekere zin het bewijs van, want de opstand was ondanks 'buitenlandse' steun binnen een jaar ten einde.

NOTEN

Een aantal bronnen komt in de verwijzingen telkens weer terug. Ik heb deze als volgt afgekort en daarbij de volgende edities gebruikt:

MS = W.G. Brill, Rymkroniek van Melis Stoke, (Historisch Genootschap, Nieuwe Serie no. 40, deel I) en no. 42 (deel II)) Utrecht 1885.

B = H. Bruch, Chronographia Johannis de Beke, (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 143) 's Gravenhage 1973.

NedB = H. Bruch, Croniken van den Stichte van Utrecht ende van Hollant, (Rijksgeschiedkundige Publicatiën, Grote Serie 180) 's Gravenhage 1982.

CL = B. J. L. de Geer van Jutphaas, Kronijk van Holland; Kronijk van den clerc uten laghen landen bi der see, (Historisch Genootschap, Nieuwe Serie no. 6) Utrecht 1867.

DK = W. van Gouthoeven, D'Oude Chronijcke ende Historiën van Holland, (Divisiekroniek) 's Gravenhage 1636.

T = J. Kuys e.a., De Tielse kroniek, Amsterdam 1983.

AnnE = Annales Egmondenses, (Historisch Genootschap, Derde Serie no. 61a) Utrecht 1933.

Proc = C. Pijnacker Hordijk, Willelmi, cappelani in Brederode, Amsterdam 1904.

G = P. Scriverius, Het Oude Goudsche Kronycxken, Amsterdam 1663.

JaL = Fr. Sweertii, Johannis à Leidis, Chronicon Hollandiae comitum et episcoporum ultraiectensium, (Rerum Belgicarum Annales) Frankfurt 1620.

Scr = P. Scriverius, Beschrivinge van Outbatavien met de Antquiteyten vandien mitsgaders d' Afbeeldinge, Afkomst ende Historie der Edelen Hoogh-geboren graven van Hollant, Zeelant ende Vrieslant, Amsterdam 1646.

1) G. Parker, Het Spaanse leger in de Lage Landen, Haarlem 1978 (vert. The army of Flanders and the Spanish road, 1976) 294, n. 13.

2) Parker, Spaanse leger, 19.

3) Ph. Contamine, War in the Middle Ages, Oxford 1989^2 (vert. La Guerre au moyen âge, 1980) 310-360.

4) G. Duby, De zondag van Bouvines, 27 juli 1214: de oorlog in de middeleeuwen, Amsterdam 1988 (vert. Le dimanche de Bouvines, 27 juillet 1214, 1973) 115.

5) I. H. Gosses, Welgeborenen en huislieden. Onderzoekingen over standen en staat in het graafschap Holland, Groningen, Den Haag, 1926, 60.

6) H. H. Turney-High, Primitive War, its Practice and Concepts, Columbia S.C. 1971, 23 e.v.

7) J. Keegan, The Mask of Command, London 1987, 246.

8) MS II vs. 222-230; overgenomen uit AnnE 45.

9) A. Kluit, Historia Critica Comitatus Hollandiae et Zeelandiae, Middelburg 1777, tom. I pars I, 120, 121.

10) H. Schoorl, Zeshonderd jaar water en land. Bijdrage tot de historische Geo en Hydrografie van de Kop van Noord-Holland in de periode van 1150-1750, Groningen 1973, 161 en: H. Schoorl, 'Het graafschap Holland omstreeks 1300. Een historisch-geografische beschouwing' in: E. H. P. Cordfunke e.a., Holland in de dertiende eeuw. Leven wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw, Den Haag 1982: 121,8: dit proces was omstreeks 1000 ingezet.

11) S. Eikelenberg, Alkmaar en zijne geschiedenissen, Alkmaar 1739, 25.

12) A. A. Beekman, Geschiedkundige Atlas van Nederland, 's Gravenhage 1916.

13) S. Eikelenberg, Gedaante en Gesteldheid van Westvriesland voor den Jaare mccc. En teffens den Ondergang van het Dorp Vroone, Alkmaar 1714, 16.

14) Eikelenberg, Gesteldheid, 20 en 27: Nieuwe Algemene geschiedenis der Nederlanden (voortaan: NAGN), Haarlem 1982, II 55.

15) E. H. P. Cordfunke, Alkmaar in prehistorie en middeleeuwen. Tien jaar stadskernonderzoek, Zutphen 1978, 86.

16) Eikelenberg, Gesteldheid, 13, 14, 15.

17) R. Rentenaar, 'De Nederlandse duinen in de middeleeuwse bronnen tot omstreeks 1300', Geografisch Tijdschrift K.N.A.G., Nieuwe Reeks XI 1977 5, Laag Nederland: 361-376, 367 e.v. Rentenaar vermeldt ook dat de Haarlemmerhout tot de 11e en 12e eeuw een 'militaire en politieke grensfunctie' had, nl. tussen Kennemerland en Rijnland.

18) J. Craandijk, 'Het geslacht Persijn van Waterland', Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde, 4e reeks, 2 (1902): 971-52 met Aanvullingen en Verbeteringen: 429-451, 101.

19) Schoorl, Zeshonderd jaar, 162; P. Schuitemaker Jz, De Westfriesche dijk en zijn onderhoud, z.p. 1904 en: J. Bregman, Schagen. Een beschrijving van de historische groei van terp tot centrumplaats, de rechtskundige geschiedenis van heerlijkheid, stad tot 1795, etc., (diss. GU Amsterdam), Amsterdam 1965, 15 n.8.

20) Alpertus Mettensis, De diversitate temporum, vert. en ed. H. van Rij, Amsterdam 1980, 82, 83.

21) I. H. Gosses, Verspreide geschriften, Groningen, Batavia 1946: 'De vorming van het graafschap Holland': 239-344.

22) D. P. Blok, 'Holland und Westfriesland', Frühmittelalterliche Studiën: Jahrbuch des Instituts für Frühmittelalterforschung der Universität Münster, Berlin 1967: 347-361.

23) Blok, Holland und Westfriesland, 358.

24) Gosses, Nagelaten geschriften, 339.

25) Id., 344; Cf. Blok, Holland und Westfriesland, 360: 'Die politische Loslösung Hollands aus der alten westfriesischen Einheit ging also mit einer kulturelles Hand in Hand. Die Holländischen Eigenart formte sich und wurde sich, zumindest den Westfriesen gegenüber, ihrer Wesens bewust.'

26) Dk 253; JaL 115; Scr 85; B 71, 73; CL 27, 33, 34; MS I vs. 897 e.v.; NedB 53.

27) Alp. Mettensis, De Diversitate, 84-87.

28) Dk 253; JaL 119, 120; Scr 94; AnnE 27; CL 37; MS I vs. 1005 e.v.; B 70; NedB 57.

29) Sigiberti Chronica, Monumenta Germania Historia, Scriptores (MGH SS), VI, 355 ad a. 1018.

30) Gesta Episcoporum Cameracensium, MGH SS, VII, 471. Alp. Mettensis, t.a.p., kent geen fugite-passage; C. Hoek, 'Hof van Vlaardingen', Holland, 5 (1973): 57-91.

31) G. C.W. Görris s.j., De denkbeelden over oorlog en de bemoeiingen voor vrede in de elfde eeuw, Nijmegen 1912 (diss. RU Leiden), m.n. 'Inwerking Gods op den uitslag des oorlogs': 47-50, op 49 haalt Görris de
Gesta Pontif. Cam. aan.

32) Zie voor 'topoi': H. M. Zijlstra-Zweens, Of his array telle I no lenger tale. Aspects of costume, arms and armour in Western Europe, 1200-1400, Amsterdam 1988 (diss. RU Groningen), 10, 121; A. L. H. Hage, Sonder favele, sonder lieghen. Onderzoek naar vorm en functie van de middelnederlandse rijmkroniek als historiografisch genre, Groningen 1989 (diss. RU Utrecht), hfst. II: 'De literaire vormgeving van rijmkroniek en ridderroman' (8-52) en hfst. VI: 'De functie van de rijmkroniek' (173-226).

33) Eikelenberg voelt t.a.v. 'Heiligeloo' nattigheid, Alkmaar, 29; Blok, Holland und Westfriesland, 348, 349 en 356: 'Am ende des 13. Jahrhunderts wusste Melis Stoke in seiner Reimchronik schon zu berichten das die Schlacht in der Nähe von Winkel in Westfriesland an einem Ort stattgefunden habe.' Vgl. n. 56.

34) Zie K. Tilmans, Aurelius en de Divisiekroniek van 1517. Historiografie en humanisme in Holland in de tijd van Erasmus, Hilversum 1988 (diss. RU Groningen) m.n. 103 e.v. Vgl. 122 n. 3.

35) DK 253; JaL 119, 120; Scr 94.

36) Bij 1071: DK 263; Scr 114; JaL 135. Bij 1076, 7: DK 266, 267; JaL 136, 137: Scr 119. Vgl. Eikelenberg, Alkmaar, 36 e.v. met: id., Gedaante, 12 waar hij ten onrechte 'de krijgstocht van Diederik de V' noemt (Dirk V 1061-1091).

37) Tilmans, Aurelius, 121-163; C. P. H. M. Tilmans, 'Cornelius Aurelius en het ontstaan van de Bataafse mythe in de Hollandse geschiedbeschrijving (tot 1517)' in: B. Ebels-Hoving e.a., Genoechlicke ende lustige historiën. Laatmiddeleeuwse geschiedschrijving in Nederland, Hilversum 1987: 191-213, 205: het 'kernland' van de Bataven vanwaaruit de Hollandse bevolking uit Aurelius' tijd ontstond, kon stellig in historisch opzicht militair niet achterblijven bij de 'Fresavones'?

38) DK 276; Scr 135; B 103; NedB 71; CL 48; AnnE 43-6; MS II 127 e.v.

39) Zie n.8.

40) Scr 137; NedB 79; B 115; CL 55; AnnE 62, 66; MS II 430 e.v.; T 61.

41) R. E. Künzel, D. P. Blok en J. M. Verhoeff, Lexicon van Nederlandse toponiemen tot 1200, Amsterdam 19892, 414. Cf. J. W. Groesbeek, Middeleeuwse kastelen van Noord-Holland, Haarlem 1981, 227.

42) Cf. Kluit, Historia Critica, 102; Künzel, Lexicon, 279. Geen 'Exdorp' zoals Eikelenberg, Alkmaar, 47 wil of 'Outdorp' in CL 55.

43) N.a.v. T 61: 'De burgers van Haarlem'.

44) Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 23-31 en 113-117.

45) ms II 460 e.v.; AnnE 66.

46) In de AnnE 71 staat bij 1166: 'Deze extreme vorm van moord en brand hebben de Friezen verricht om wraak te nemen voor hun Frieze makkers en medeburgers uit Schagen, in datzelfde jaar na de geboorte van Christus ondergaan, door toedoen van de soldaten uit Haarlem die hun huizen hadden verbrand...' D.i. niet erg konsekwent daar in de AnnE de strijd bij Schagen 'Anno MCLXVIII' staat opgetekend: Melis Stoke volgt hierin; de clerc en Beka niet (alle zoals in n. 48 verwezen). Zij spreken van wraak vanwege *1155* wat veel logischer is.

47) Zie ook n.16. Ook Kluit, Historia Critica, 114 baseert zich op Eikelenberg, Gedaante, 13, 14, 17.

48) De gebeurtenissen uit 1166, 1168 en 1169 worden beschreven vanaf 1166: DK 283; JaL 161; Scr 146, 147; NedB 82; B 121-123; CL 58; AnnE 71-77: MS II 487 e.v.; T 64.

49) Bregman, Schagen, 14.

50) F. Snapper, Duizend jaar oorlog, 's Gravenhage 1990, 20.

51) B. Maso, 'Zij dorstten niet naar het bloed van hun broeders. De onbloedige strijdwijze in de oorlogvoering in 11de 13de eeuw' in: A. J. Brand (red.), Oorlog in de middeleeuwen, Hilversum 1989: 89109, 93.

52) Künzel, Lexicon, 93 en Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 188, 189.

53) MS II 683 e.v.; AnnE 82.

54) MS II 693 e.v.; AnnE t.a.p.; Eikelenberg, Alkmaar, 55.

55) Atlas van Nederland (Stichting Wetenschappelijke Atlas van Nederland), Den Haag 1984^2, 20 dln., 2, 8 kaart no. 9. Zie ook NAGN 2, 181-186: 'Het trage ontwaken van Holland' en de zeilroutes over de Almere/Zuiderzee in: J. P. Sigmond, Nederlandse zeehavens tussen 1500 en 1800, Amsterdam 1989, 46.

56) Scr 162; B 131, 133; CL 63: MS II 1046 e.v.; NedB 89; T 68; vgl. AnnE 88.

57) H. Delpech, La tactique au XIII me siècle, Paris 1886, 2 dln., II 218-224.

58) Gosses, Nagelaten geschriften, 335; AnnE 92.

59) Zie n. 25.

60) G. Groen van Prinsterer, Handboek der geschiedenis van het vaderland, Leiden 1841, 35; Scr 77. Zie ook mijn art. 'Friezen waren 'tot onderwerping zeer ongezind", Reformatorisch Dagblad, 8 september 1989, 4.

61) J. F. Verbruggen, The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages, Amsterdam, New York 1976, 30.

62) T. Wise, Medieval Warfare, New York 1976, 30.

63) Maso. Onbloedige strijdwijze, 90, 91.

64) Verbruggen, The Art, 60. Deze veldslagen uit de Honderjarige Oorlog zijn uitputtend beschreven in F. Lot, L'art militaire et les armées au moyen age en Europe et dans le Proche Orient, Paris 1946, 2 dln. passim.

65) R. B. F. van der Sloot, Middeleeuws wapentuig, Bussum 1964, 20; Zijlstra-Zweens, His array, 25, 71; Eikelenberg, Alkmaar, 49.

66) Van der Sloot, Wapentuig, 37, 38.

67) Ibid., 48; Zijlstra-Zweens, His array, 73.

68) Eikelenberg, Alkmaar, 49.

69) Van der Sloot, Wapentuig, 43, 52.

70) H. van der Linden en W. de Vreese (ed.), Lodewijk van Velthem's voortzetting van den Spiegel Historiael (1248-1316), Brussel 1906, I vs. 27362738.

71) NAGN, 2, 359. Voor de 'platen' zie Zijlstra-Zweens, His array, 90 en voor de 'ligte wapenrokken' n. 173 hierna.

72) Lezing voor de Nederlandse Vereniging ter beoefening van de militaire historie Mars et Historia, te Soesterberg door kol. C. A. Heshusius, d.d. 21 april 1990. Heshusius baseert zich op werken van P. van 't Veer (1969) en J. C. Witte (1976).

73) Bv. DK 301.

74) Bv. MS III 915-953; T 80.

75) J. M. A. Coenen, Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw, Utrecht 1986 (diss. RU Utrecht), 76.

76) J. Meerman, Geschiedenis van graaf Willem van Holland, Roomsch Koning, 's Gravenhage 1783, 5 dln., I 27.

77) T 78.

78) T 82; F. W. N. Hugenholtz, Floris V, Bussum 1966, 55 noemt Haarlem het 'centrum van de graaflijke macht'.

79) P. E. van Reijen, Middeleeuwse kastelen in Nederland, Haarlem 1976^3, 71.

80) Cordfunke, Alkmaar, 83.

81) Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, alle genoemde kastelen worden op p. 5 en 6 vermeld met een verwijzing naar de betreffende pagina's. Zie voor Oud-Haarlem en Marquette ook Coenen, Graaf en grafelijkheid, 91.

82) Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 183, 221; zie ook n. 128 hierna.

83) Ibid., 205.

84) Mr. J. W. Groesbeek was zo vriendelijk om in een brief, d.d. 15 juli 1990, e.e.a. aldus te bevestigen onder verwijzing naar H. J. J. Scholtens, Uit het verleden van Midden-Kennemerland, Den Haag 1947.

85) Cordfunke, Alkmaar, 83. Ibid. 85.

86) (1) L.Ph.C. van den Bergh, Oorkondenboek van Holland en Zeeland.

87) Den Haag 1866 (dl. I) en 1873 (dl. II): I no. 595; Meerman, Roomsch Koning, V 185.

88) MS II 1514-1523; Proc 21, 22.

89) Meerman, Roomsch Koning, IV 79, 80.

90) Eikelenberg, Alkmaar, 79; Meerman, Roomsch Koning, V 248, 249; Cordfunke, Alkmaar, 86.

91) Zie mijn artikelen 'Het konflikt Zeeland bewester Schelde tot en met het verdrag van 1256', Mars et Historia, 23 no. 6: 1926, 'Het konflikt Zeeland bewester Schelde 1256 april 1304, Mars et Historia, 24 no. 1: 5-19, 'Het konflikt Zeeland bewester Schelde mei-augustus 1304, Mars et Historia, 24 no. 5: 195-202 (Een verkorte versie verscheen in het Zeeuws Tijdschrift, 40 no. 3: 106-115)

92) NedB 138; B 213; DK 321.

93) Idem.

94) Auteurs aangeh. bij Meerman, Roomsch Koning, V 281 e.v.

95) Ubbo Emmius, Rerum Frisicarum Historiae, Franeker 1596, X 408.

96) Eikelenberg, Alkmaar, 64, 65; Meerman, Roomsch Koning, IV 168, 169; J. van Lennep en W. J. Hofdijk, Merkwaardige Kastelen in Nederland, Amsterdam 1854, 5 dln., I 88.

97) Meerman, Roomsch Koning, IV 169. Hij baseert zich op F. van Mieris, Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, Leiden 1753-6, 4 dln., I 474, 494.

98) Meerman, Roomsch Koning, V 241.

99) Ibid., V 247; Emmius, Rerum Frisicarum, X 409; B 215; NedB 139; Proc 22 contra H. Bruch B 213 aant. 1; W. Zuidema en J. Douma, Kronieken van de abdij Bloemhof te Willewierum, lopende over de 13e eeuw door de abten Emo, Menko en een ongenoemde, Utrecht 1939, 194.

100) MS III 1532-1535; Proc 22; DK 313, 321; JaL 210, 211; Scr 204, 330; NedB 139; B 215; Cl 110-113; MS III 1505-1599. Zie ook: Van Velthem, Voortzetting, I 158-161; R. Snoy, De Rebus Batavicis (libri XIII), F. Sweertius, Rerum Belgicarum Annales, Frankfurt 1620, 94.

101) Proc 22.

102) CL 112: VIIIe kal. feb.; B 215 en NedB 139: V kal. feb.

103) Van Velthem, Voortzetting, I vs. 2707 e.v.

104) Meerman, Roomsch Koning, V 286 en Van Lennep en Hofdijk, I 56, 57 noemt ook nog de heer Van Lynden als ondercommandant onder de heer Van Brederode. Dit geslacht wordt evenwel in Coenen, Graaf en grafelijkheid, niet genoemd.

105) W. Jappe Alberts en C. A. Rutgers, Cronica Illustrium Dominorum de Brederueden, Groningen, Djakarta 1957 (Fontes minores medii aevi V, VI), 17-19; M. Lulofs, 'Die van Brero heeft men niet eens gesien' in B. Ebels-Hoving, Genoechlicke ende lustige historien (zie n. 37): 79-101.

106) Weliswaar spreekt de Brederodekroniek, a.w. 18, tweemaal over 'dextrarius', als zou Willem zelf de rechterflank hebben betrokken. Dit is m.i. niet konsistent met het feit dat de adel de Drechterfriezen op rechts aanviel.

107) B 215; NedB 140; NAGN II 299.

108) Meerman, Roomsch Koning, V 290; DK 318.

109) DK 321; CL 110113; Dk 313: hier is Willem op 25 nog *-1 te Vronen en viel hij* 'korts daer na' aan.

110) MS III 1598.
Hugenholtz, Floris V, 50; CL t.a.p.; H. Obreen, Floris V, Graaf van Holland en Zeeland, Heer van Friesland (1256-1296), Gent 1907, 49 e.v.

111) Hugenholtz, Floris V, 33, 38, 48.

112) DK 327-332; JaL 217; Scr 236; NedB 146; B 225; Cl 121-123; Proc 26; MS IV 391 e.v. G 68: T 89 (verkeerd gedateerd: 1281); Snoy, Rebus Batavicis, 98, 99.

114) Eikelenberg, Gesteldheid, tegenover p. 38.

115) Zie mijn in n. 91 aangehaalde art. in Mars et Historia, 24 no. 5. 209

116) K. G. Cram, Iudicium Belli, Zum Rechtskarakter des Krieges im Deutschen Mittelalter, Münster, Köln 1955, 153 e.v.

117) Zie het commentaar van Obreen bij deze lijst in Floris V, 51, 52.

118) Proc 26; Obreen, Floris V, 52 n. 2; Cordfunke, Alkmaar, 86.

119) Proc t.a.p.

120) MS IV 559-563; Van Reijen, Middeleeuwse kastelen, 82.

121) Hugenholtz, Floris V, 51 e.v.

122) Id., 54.

123) De Tielse kroniek geeft m.i. de beste datering: T 88 (1273). Craandijk, Waterland, 113, hier is de datering foutief (1268). Hij baseert zich op B 219-225; NedB 142-145.

124) CL 123.

125) MS IV 247-250; Obreen, Floris V, 52 n. 3.

126) Craandijk, Waterland, 116120.

127) Ibid., 119; Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 275, 276.

128) Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 29 et passim, noemt Zanen (bij Schoterbos), Heemstede, Sparenwoude, De Vlotter. Zie ook n. 82.

129) Hugenholtz, Floris V, 52.

130) Van Mieris, Charterboek, I 380.

131) Ibid., I 411; Obreen, Floris V, 52, 53 n. 6, 54 n. 4.

132) DK 327, 333; JaL 218: Scr 237, 254; NedB 146; B 225; CL 125, 126; Proc 35-38; MS IV 391 e.v.; G 69; T 90; Snoy, Rebus Batavicis, 100.

133) Van den Bergh, Oorkondenboek, II 208.

134) De Zeeuwse historicus M. P. de Bruin (Koninklijk Zeeuwsch genootschap der Wetenschappen) deelde mij desgevraagd mee dat het graf in de Nieuwe Kerk te Middelburg niet het lichaam van de Rooms-Koning bevat maar dat het door een brand in het abdijcomplex is vernietigd.

135) Nuwewic komt noch in het genoemde Lexicon (zie n. 41), noch op de kaart van Beekman (zie n. 12), noch bij Van der Aa, Biografisch Woordenboek, Gorkum 1846, VIII 127, noch in M.I. van Soest en Ph. van Hinsbergen, Indices van persoons- en plaatsnamen op de grafelijkheidsrekeningen van Holland, Zeeland en Henegouwen, Utrecht (Werken Historisch Genootschap, 3e serie no. 72) voor.

136) A. de Goede, 'De plaatsnamen Wijdenes en Oosterlijk' in Nomina Geographica Neerlandica, W. E. Boerman e.a. (red.), Leiden 1949, XIII, 60-70: G. Nanning: 'Dese voorsz. plaats daar Graaf Floris zijn volk lande werd in oude schrijvers genaamt Nieuwer Wike.' De Goede: 'Vatten we samen wat Nanningsz. schrijft, dan zien we, dat volgens hem Wijdenes tussen 1285 en 1321 Nieuwe Wike geheten zou hebben. Met de rijmkroniek van Melis Stoke in de hand die juist in deze tijd werd samengesteld kunnen we dit echter tegenspreken.' N.a.v. 'Memoriën gehouden bij Claes Nanningsa. a.o. 1637' (GA Hoorn, no. 220).

137) H. G. Hamaker, De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwse huis, Utrecht 1878, II 414. Ik vraag mij af of Nuwewic niet in verband gebracht kan worden met Wike dat bij de vlootoperatie van 1345 ook als verzamelplaats dienst deed.

138) Meerman, Roomsch Koning, IV 117.

139) Hamaker, Rekeningen, I 410, 411, 414, 415, etc.

140) Zie ook Van Mieris, Charterboek, I 394 (1277) en Van den Bergh, Oorkondenboek, II 69 (1266).

141) Schoorl, Het graafschap Holland, 17.

142) Vriendelijke mededeling van dr. J. C. Kort (ARA Den Haag), d.d. 17 augustus 1990.

143) J. F. Willems, Rijmkroniek van Jan van Heelu betreffende den slag van Woeringen van het jaer 1288, Brussel 1836, vs. 4383, 4384: 'Sine (d.w.z. van hertog Jan van Brabant) warders lieden, Die dat wachten ende spieden.'

144) Hamaker, Rekeningen, I 427.

145) Coenen, Graaf en grafelijkheid, 110, 11.

146) Van den Bergh, Oorkondenboek, II 208.

147) Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 310, 311.

148) Obreen, Floris V, 57.

149) Ibid., 58; zie Van den Bergh, Oorkondenboek, II 477.

150) MS IV 546549.

151) Van Reijen, Middeleeuwse kastelen, 81, 82.

152) Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 258. Zie voor Nicolaas van Cats vooral: E. Verwijs, Jacob van Maerlants Naturen Bloeme, Leiden 1872, dl. I: XLI-XLVI.

153) Cf Van Reijen, Middeleeuwse kastelen, 82; CL 127.

154) J. G. N. Renaud, 'Floris V als burchtenbouwer', Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, 8 (1957, 1958): 159-171, 160.
Aangeh. in M.K.E. Gottschalk, Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland, Assen 1971, 2 dln., I (periode vóór 1400), 247.

155) Zeer uitvoerig en grondig in Gottschalk, Stormvloeden, I 238-264.

156) Proc 41.

157) B 227; NedB 147; DK 327, 333; JaL 220; G 69, 70; ook van Reijen is niet geheel juist, Middeleeuwse kastelen, 82; Eikelenberg, Alkmaar, 91 e.v. evenmin.

158) Gottschalk, Stormvloeden, I 247; Obreen, Floris V, 59 n. 4 en 60 n. 2; Hugenholtz, Floris V, 58.

159) Proc 41, 42; vgl. Brederodekroniek (zie n. 105), 19: dezelfde fout, Floris zou pas met bouwen zijn begonnen toen, 'aquis refluentibus'.

160) Gottschalk, Stormvloeden, 248; Obreen, Floris V, 61; Hugenholtz, Floris V, 58.

161) Coenen, Graaf en grafelijkheid, 113.

162) Zie mijn in n. 91 aangeh. art. in Mars et Historia, 24 no. 1: 519, 68.

163) Hugenholtz, Floris V, 58.

164) Van den Bergh, Oorkondenboek, II 287.

165) MS IV 570, 572.

166) Uitvoerig in Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 287-293; Beka (NedB 147) noemt 'Eenighenburg'; Stoke (IV 580) 'Nuwendoorn'.

167) Schoorl, Zeshonderd jaar, 162; Van Reijen, Middeleeuwse kastelen, 82.

168) Obreen, Floris V, 59 n. 5.

169) Hugenholtz, Floris V, 99 e.v.

170) DK 347-350; Scr 282-289; NedB 155-157; B 249; CL 142-146; Proc 52-54; MS V 602 e; T 93; G 76 e.v.; zie voor afb van Medemblik: Sigmond, Nederlandse zeehavens, 55.

171) Eikelenberg, Alkmaar, 97; Groesbeek, Middeleeuwse kastelen, 292.

172) Zie voor het terugvinden van Floris' skelet (o.a.): F. W. N. Hugenholtz, E. H. P. Cordfunke en B. K. S. Dijkstra, De graven van Holland en de abdij van Rijnsburg, Zutphen.

173) Eikelenberg, Alkmaar, 81; Meerman, Roomsch Koning, V 287.

174) Zie n. 70.

175) Van der Sloot, Wapentuig, 60.

176) Ibid. 57 en 59.

177) Ibid. afb. 5 en 7; Zijlstra-Zweens, His array, 94, 95, vgl. n. 27; H. W. Koch, Over hellebaarden, donderbussen en huurlingen. Het krijgsbedrijf in de middeleeuwen (vert. Medieval Warfare, 1978), Amsterdam, Brussel 1980, afb. op 152.

178) I. Peirce, 'The Knight, his Arms and Armour in the Eleventh and Twelfth Centuries' in: Ch. Harper-Bill, R. Harvey (red.), The Ideals and Practice of Medieval Knighthood I, Suffolk 1986: 152-164, 157, 158.

179) J. Verdam, Middelnederlandsch Handwoordenboek, Den Haag, 1932, 1981, 242.

180) Zie o.a. het klassieke Qu'est-ce que la féodalité? van F. L. Ganshof; J. M. van Winter, Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen, Groningen 1962 (diss. RU Utrecht); R. Mortimer, 'Knight and Knighthood in Germany in the Central Middle Ages' in: The Ideals, (zie n. 178): 86-103, 92 e.v.

181) Gosses, Welgeborenen, 48-70, vooral 58-60. Vgl. Turney-High, Primitive War, 23 e.v.

182) Bregman, Schagen, 52. Noot 4 op p 52 is onjuist, zo bleek in het ARA.

183) NAGN II 178; Gosses, Welgeborenen, 51, 52.

184) Gosses, Welgeborenen, 54.

185) Hamaker, Rekeningen, II 222 e.v. en 370.

186) Obreen, Floris V, 50 n. 1; Gosses, Welgeborenen, 50 n. 8: in 1285 moesten de Haarlemmers met 10 koggen naar Dordrecht. Ch. M. Dozy. De oudste stadsrekeningen van Dordrecht (1284-1424), Den Haag 1891:44-52. Hieruit blijkt te meer dat het Hollandse leger 'te Scorte' bij de burchtenbouw aanwezig was (1258,1286) !

187) Van Mieris, Charterboek, II 20.

188) Ibid., III 628.

189) Gosses, Welgeborenen, 50.

190) Van den Bergh, Oorkondenboek, I 320; I 230; Van Mieris, Charterboek, III 715.

191) Gosses, Welgeborenen, 51.

192) Van Mieris, Charterboek, II 606-608. Volgens dr. J. C. Kort betreft het correspondentie tussen de Hollandse graaf en de Utrechtse bisschop. Dank ook aan dr. F. Snapper te Den Haag en drs. P. Boon (Archiefdienst Hoorn) die mij in de zomer van 1990 op het spoor van deze Westfriese telling zetten.

193) Vergelijkend onderzoek naar de aantallen riemtalen in het archief van de graven van Holland en Zeeland in het ARA is wenselijk. Tussen 1315 1n 1317 was er hongersnood en een pestepidemie in N-W Europa: mogelijk was het aantal weerbare in Westfriesland in de 13e eeuw groter.

194) J. W. Honig, 'Strategie in de late Middeleeuwen; of het zonderlinge geval van de afwezige militaire genieën', Skript, 8 no. 4 1986, 1987: 251-261, 261.

195) Contamine, War, 98. Zie voor de genoemde Willem de Veroveraar en Henry II: A. Jones, The Art of War in the Western World, Oxford 1987, 1989: 113 en 131.

196) Ibid., 101.

197) NAGN, II 187-253.

198) Hugenholtz, Floris V, 52, 53.

Het dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten

JOH. SCHAEDE

Dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten. Verdeeld in verschillende hoofdstukken. Den Haag, 1806. Onder Koning Lodewijk Napoleon.

De hoofdstukken en artikelen worden hier niet in zijn geheel behandeld vanwege de uitvoerige tekst. Wel meer over de Krijgstucht, mede in verband met het wijzigen van het 'Reglement betreffende de krijgstucht'.

Grondslagen der krijgstucht
EXTRACT uit het reglement op den inwendigen dienst, de politie en de krijgstucht voor de Infanterie.

Eerste artikel
1.) De begeerte van Zijne Majesteit den Koning is, dat in alle de regimenten eene trapsgewijze ondergeschiktheid worde ingevoerd, welke, zonder iets van hare kracht te verliezen, nogthans zacht en vaderlijk zij, en welke, gegrond op de regtvaardigheid en vastigheid, alle willekeur en onderdrukking uitsluit, terwijl zij de ondergeschikten tot de waarnemening van hunne pligten aanhoudt. Hij wil, dat de soldaten met de meeste zachtheid en menschlievendheid behandeld worden, en dat hun nimmer eenig onrecht geschiedde; dat zij in hunne meerderen niet dan de weldadige voorganger vinden; en dat straffen welke sommige hunner zouden mogen verdienen, overeenkomstig de wet worden uitgeoefend.
2.) In al wat het welzijn van den dienst en de openbare welvoegelijkheid betreft, beveelt Zijne Majesteit de Koning, dat de soldaat den kaporaal gehoorzame, de kaporaal den sergeant, de sergeant den sergeant-major, en de sergeant-major aan de officieren.
3.) Onafhankelijk van de trapsgewijze ondergeschiktheid, bij het voorgaande artikel bepaald, begeert Zijne Majesteit, dat in alles wat den dienst zo wel als de goede orde betreft, wanneer eenige onderofficieren van den zelfden rang en het zelfden regiment of wel van verschillende regimenten, zich bij elkanderen bevindenden, de zelfde gehoorzaamheid omtrent den oudsten van hun door de jongeren worde in acht genomen, als of de eerstgemelde eenen hogeren rang bekleedde dan den hunnen.

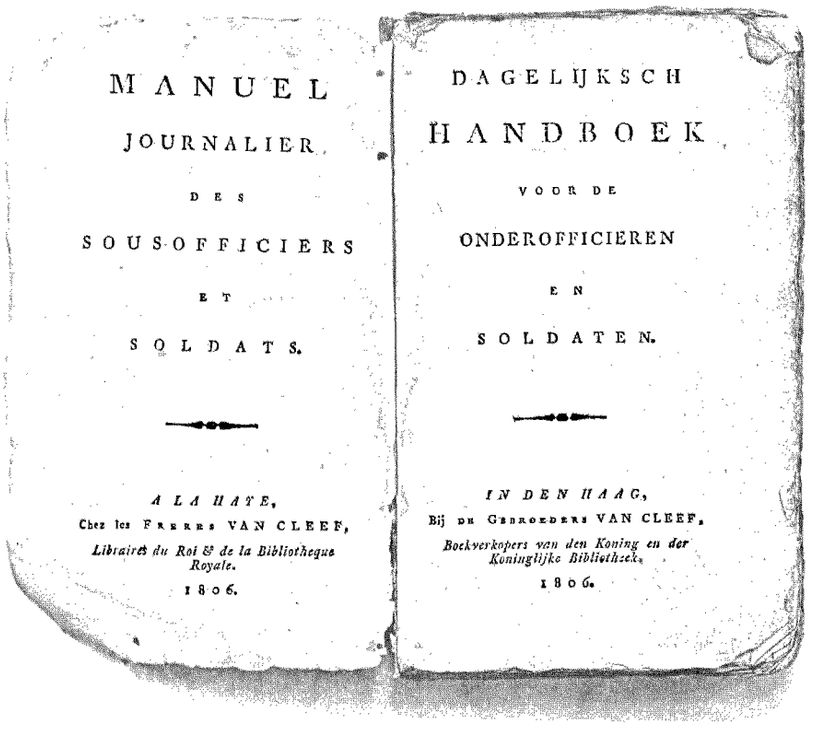
MANUEL
JOURNALIER
DES
SOUS-OFFICIERS
ET
SOLDATS.
A LA HAYE,
Chez les FRERES VAN CLEEF,
Libraires du Roi & de la Bibliotheque Royale.
1806.

DAGELIJKSCH
HANDBOEK
VOOR DE
ONDEROFFICIEREN
EN
SOLDATEN.
IN DEN HAAG,
Bij de GEBROEDERS VAN CLEEF,
Boekverkopers van den Koning en der Koninglijke Bibliotheek.
1806.

4.) Zijne Majesteit de Koning wil dat de hoogere in rang altijd in den lageren eene lijdelijke gehoorzaamheid vinde, en dat alle de gegevene orders letterlijk en zonder verwijl worden ter uitvoer gebragt. Bij het voorschrijven dezer soort van gehoorzaamheid begeert Hoogstdezelfde echter tevens dat de orders overeenkomstig zijn met de wet, of gegrond op de rede, en verbied derhalven aan iederen meerdere, van welke rang

hij moge zijn, zich eenige beledigende uitdrukkingen tegen zijne ondergeschikten te veroorloven.

Onderrigt voor de fusiliers
Alvorens zijnen dienst te beginnen, moet de soldaat weten wat hij te verrigten heeft.

In de Chambrée.
1.) In dezelve moet hij vreedzaam leven met zijne wapenbroeders, de raadgevingen der oudsten, betrekkelijk zijn militair en afzonderlijk gedrag, met dankbaarheid aannemen; Een goed kameraad en een goed vriend van ieder zijn. Zijne wapenen, zijne rusting altijd in de vereischte netheid houden, ieder stuk in goede staat houden en op deszelfs aangewezene plaats bewaren, invoege dat hij ten allen tijde zij bij dag of nacht, hetzelve kan vinden om er zich van te bedienen. de oogenblikken die hem van zijnen dienst overblijven gebruiken, om de onderscheiden deelen zijner wapenen en rusting te leeren uiteen doen, weder in elkanderen te brengen en voorzichtig schoon te maken.

Om zijn onderscheidene kleederstukken te verstellen wanneer dezelve beginnen te slijten. Om zich geregeld aan te kleeden, zich zelven het haar op te maken en te scheren. Om alles te leeren gereed te maken wat tot de keuken behoort; Om de soep wel te koken; Alles te leeren koopen wat tot het eten vereischt wordt; Zijn bed wél te maken en zijne kamer in orde te houden; Zich te oefenen in de wetenschappen tot zijne bevordering dienstig, als lezen schrijven, cijferen enz.

Van de School tot onderwijs 213
2.) Een soldaat moet zich toeleggen om de verklaringen, welke de onderwijzer over de verschillende deelen der excercitie geeft wél te bevatten. Dezelve nauwkeurig en op eene ongedwongene wijze uit voeren. Zich den toon van ieder commando wel eigen te maken om zulks zelfs te kunnen verrigten, wanneer hij in het vervolg op zijne beurt in het geval zal komen van een ander recruut te moeten onderwijzen.

Op de wacht
3.) De wachtdoende soldaat moet zich beschouwen als een geheiligd persoon, hij is bekleed met het publiek gezag, voor zover Zijne Majesteit hem de bewaring of herstelling van de rust en het heil van den staat, op den post waarop hij geplaatst is, heeft toevertrouwd, zijn eer en zijn belang vorderen dan van hem zijnen postzorgvuldig te bewaken, en de consignes welke hem gegeven zijn, het zij door de genen die hem daartoe plaatsen, het zij door hen die hem aflossen, wel te begrijpen en naartekomen. Hij vermag zich niet van zijnen post te verwijderen dan op order of toelating van zijnen chef. Wanneer de wacht in 't geweer of HERAUS wordt geroepen, moet hij er zich met den meestmogelijksten spoed in begeven, en in stilzwijgendheid de orders van zijnen commandant afwachten om dezelve op de nauwkeurigste en prompste wijze ten uitvoer te brengen, zolang hij de wacht nog heeft. Er behoort niets aan zijne wapenen of aan zijne kleederen te ontbreken, om dat dezelve niet mag afleggen zolang zijne wacht duurt. Wanneer hij op schildwacht wordt gebragt moet hij ordelijk marcheeren, zich de consignes wel duidelijk laten overgeven en dezelve gedurende het uur of de twee uren die hij er blijft, dikwijls herhalen, ten einde dezelve op zijne beurt weder te kunnen overgeven aan den genen door wie hij zal worden afgelost. Hij mag er niet nederzitten, noch zijne wapenen afleggen, noch zich verder dan twintig schreden van zijnen post verwijderen, hij vermag zich niet in het schilderhuis te begeven dan wanneer slechte weer hem daartoe noodzaakt, en alsdan moet hij zijne aandacht verdubbelen om door geen vijand of kwaadwilligen overrompeld te worden. Hierom moet hij zich nooit door de voorbijgaanden te digt laten naderen, maar hen op eene geschikte wijze waarschuwen hem op zekeren afstand voorbij te gaan, vooral gedurende den nacht.

Zodra de nacht is aangebroken moet hij alle degenen die zijnen post naderen met eene harde en verstaanbare stem toeroepen 'WERDA?' en antwoord van hen eischen en zulks tot dat de dag weder aanbreekt. Hij mag, hetzij des daags of des

nachts met niemand praten dan met de officieren van de wacht. Hij mag de consignes aan niemand hoegenaamd openbaren, uitgenomen aan de commandanten of onderofficieren van zijne wacht, of aan den hoofdofficier de jour of van het piquet, vergezeld van één der gezegde commandanten of onderofficiers. Ook mag hij zich niet laten aflossen dan door een der chefs van zijnen post. Hij moet onophoudelijk waarnemen wat er rondom hem omgaat en zodra hij iets bemerkt het geen Strijdig is met de orde, de veiligheid en de rust, het zij in het algemeen, het zij met betrekking tot zijnen post, moet hij daarvan aan zijne chefs, of wel aan den naasten schildwacht, dadelijk kennis geven. Deeze waakzaamheid is van het grootste aanbelang in tijden van oorlog of van inwendige onlusten. Hij mag niet werken, niet lezen, niet zingen, niet fluiten, niet eten, niet drinken, noch tabak roken gedurende den ganschen tijd dat hij op schildwacht staat. Hij moet altijd zijn geweer gereed hebben, om er zich, in geval van nood alle oogenblikken van te kunnen bedienen. Wanneer hij afgelost is moet hij, alvorens zijn geweer weg te zetten, het wel met een linnen lap afwrijven, opdat het niet roeste, en vervolgens hetzelfde ter aangewezen plaats nederzetten. Het zelfde heeft hij waar te neemen wanneer hij van patrouille terugkeert. Wanneer een soldaat door zijne chefs ergens, op eene ordonnance is gezonden, moet hij zich aanstonds derwaarts begeven, zonder zich onderweg op te houden; en wanneer het oogmerk zijner zending is bereikt, moet hij op de zelfde wijze weder naar zijnen post terugkeren, om deswegens aan zijne chefs rapport te doen.

Op marsch zijnde

4.) Alvorens zich op marsch te begeven, moet de soldaat zorgen dat zijne wapenen, zijne kleeding, en vooral zijn rantsel in goeden staat zijn; dat hetgene hij daar in heeft alles wel geschikt is, en de veldgereedschappen die hij te dragen heeft zich in orde bevinden teneinde alles gereed te hebben om bij het slaan van de trom, het zelve om te hangen, te dien einde moet hij alles vooraf aanpassen, om de gemakkelijkste wijze uit te vinden, op welke hij de geheele wapenrusting kan dragen zonder zich te verwonden of zich te hinderen en zonder insgelijks zijne kameraden onder weg te belemmeren. Hij moet zijne rantsel en zijne gereedschappen in zulker voege dragen, dat hij niet belet worde zijne hand aan zijne patroontasch te brengen, om daaruit, wanneer zulks nodig is, de patronen te nemen. Op den eersten trommelslag moet de soldaat zich haasten om op de vergaderplaats, hetzij voor de compagnie, het zij voor zijn detachement bestemd, te komen ten einde zijne plaats in zijn gelid in te nemen. Hier moet hij zich stil houden tot na het appèl, en tot dat de commandant de nodige bevelen tot den afmarsch zal gegeven hebben. Gedurende den marsch mag hij zich niet uit zijn gelid of sectie begeven zonder toelating van zijn chefs, ook mag hij zulks niet buiten dringenden noodzaak vragen. Wanneer hij genoodzaakt is zulks te vragen moet hij daarvan geen misbruik maken en zich weder zo spoedig mogelijk bij zijne sectie voegen.

Kazerneering, inkwartiering en bivak.

5.) Indien het is om te overnachten, zal de soldaat wachten tot hij geroepen wordt, het zij om zijn billet van inkwartier te ontvangen, of ter aanwijzing van zijne kamer in de kasernen. Aldaar gekomen zijnde, moet zijne eerste zorg zijn het wel afvegen van zijne wapenen, vervolgens indien hij bij de burgers ingekwartierd is, dezelve met zijne rantsel in zulker voege te plaatsen, dat hij het alles te zamen, indien het geval zulks vereischt, aanstonds kan wedervinden. Indien hij gekaserneerd is zal hij zijne afgeveegde wapenen, in de geweerrakken daartoe geschikt, plaatsen en zijn rantsel boven het hoofdeinde van bed en wel boven de plaats waar hij zal slapen, vandaar zal hij zich ter bestemde vergaderplaats begeven, hetzij om de levensmiddelen (vivres), hetzij om de benoodigde fournitures voor de chambrée te halen, indien het zijne beurt is tot die corvées of werkroeren. Bij een burger ingekwartierd zijnde, zal gij door zijn heusch en innemend voorkomen aan zijn gastheer pogen te bewijzen den naam van hollandsch soldaat waardig te zijn; zulks is het meest geschikt om zich van hem te doen achten en beminnen en een zeker middel om van hem alle nodige hulp en verdere gerieflijkheden der samenleving welke hij zal nodig hebben te bekomen. Indien hij moet kamperen zal de soldaat nadat de compagnie zal afgedankt zijn, zijn geweer in de geweerkap van zijn sectie brengen, de plaats wel bemerkende alwaar hij het gesteld heeft, vandaar zal hij zich naar zijne tent begeven om die te helpen opslaan en voorts alles te verrigten wat de chefs hem zullen aanwijzen om dezelve in orde te brengen. Wanneer het is om in de opene te toeven (bivouakkeren) zal de soldaat de plaats wel opmerken werwaarts hij zich in geval van eene attaque zal moeten begeven. Hij zal zorg dragen zijne wapenen zo veel mogelijk tegen de vochtigheid te beveiligen en dezelve altijd tot gebruik gereed te houden. Hij zal zich van zijne sectie niet verwijderen, teneinde alle oogenblikken gereed te zijn om in het geweer te komen, daarom zal hij geheel gekleed blijven, zijne rantsel altoos gepakt en gereed houden om dezelve om te hangen.

Garde-Husar. **Reitender Garde-Grenadier.**

Die Holländische Armee unter König Ludwig.

1806—1810.

Wir geben hier die auf den bis jetzt erschienenen Blättern von der Holländischen Armee noch nicht vertretene Uniform der Garde-Husaren nach einer von Herrn J. D. W. V. in Brüssel übersandten Vorlage. Von Herrn Th. Carl in Strassburg gingen gleichfalls Mittheilungen ein, die in folgenden Punkten abweichen: Stutz rechts getragen, roth mit weisser Wurzel. Schärpe roth und gelb quadrilliert. Nach diesen Angaben war die Säbeltasche roth mit gelber Einfassung und Nummer (I) in der Mitte. Weisses Lederzeug. Weisse Lammfellüberdecke mit dunkelblauen Wolfszähnen. Dunkelblauer Mantelsack mit gelber Einfassung und Nummer.

Wir geben bei dieser Gelegenheit noch einmal eine Abbildung eines Garde-Grenadiers nach Angabe von Herrn J. D. W. V. Die Rabatten gehen gerade herunter. Die Achselstücke sind kleeblattförmig. Die Schossumschläge karmoisinroth mit gelben Granaten. Dagegen wären nach Angabe von Herrn Th. Carl die Schösse gewesen wie auf Blatt 36, die Taschen quer.

Knötel, Uniformenkunde. Band V. Nr. 50. Verlag von Max Babenzien in Rathenow.

216 **In het gevecht**

6.) Om van den moed des Hollandschen soldaats al het nut te trekken 't welk het vaderland er van verwagt, is het volstrekt noodzakelijk dat de orde en ondergeschiktheid in het gevecht ongeschonden bewaard blijve, en dat er niets verrigt worde dan op uitdrukkelijk bevel der opperhoofden, van den kaporaal af, tot den generaal en chef toe. Wanneer hij dit voorschrift volgt, hetwelk de ondervinding van alle tijden aan de hand gegeven, kan hij vooraf verzekerd zijn alle vruchten der overwinning te zullen inzamelen; en in de tegenspoeden zelve, zal hij groot en verschrikkelijk voor zijne vijanden blijven. Hierom is het zoo volstrekt noodzakelijk, dat de bevelhebbers het onbepaaldst vertrouwen hunner ondergeschikten verdienen en bezitten. De overwinnende soldaat zal van het oogenblik af dat hij zijnen vijand ontwapend heeft, denzelven niet anders beschouwen dan als een en ongelukkigen voor wien de medelijdende menschheid pleit en moet hem van dat oogenblik af, niet dan met zoodanige gevoelens behandelen zonder ooit van de overmagt der overwinning misbruik te maken om hem het ongeluk te doen gevoelen van overwonnen te zijn. De overwonnen soldaat moet zijne kloekheid niet verliezen, zelfs niet bij het overgeven zijner wapenen, daar de kans des oorlogs wisselvallig is, onteert hem geenszins de nederlaag, maar wel de lafhartigheid. Gedurende het gevecht mag de soldaat zijn gelid niet verlaten dan wanneer hij gekwetst moge worden, of op order van zijnen chef; geen ander voorwendzel kan hem daaromtrent in het oog zijner wapenbroeders verschoonen. Intusschen moet hij de grootste stilte betrachten, ten einde hem geene der bevelen welke er gegeven worden ontgaan zouden. Hij moet niet vuren dan na alvorens wèl gemikt te hebben. Hij moet de grootste zorgvuldigheid aanwenden, om wel te laden en aan te zetten, en niet weder te laden alvorens verzekerd te zijn dat zijn geweer is afgegaan. Ten einde zijne kameraden niet te kwetsen, zal hij zorgen om de tromp van zijn geweer wel voorbij den soldaat die voor hem staat uit te steken, en het slot een weinig schuins in de hoogte te houden, opdat het kruid van de pan, den man die aan zijne rechter zijde staat, niet kwetst of blind maakt..

Na het gevecht

7.) Op bevel der chefs gaat de soldaat ter hulp van de gekwetsten, te beginnen met zijne wapenbroeders, vervolgens met de vijanden welke op het slagveld zijn blijven liggen; en het is hier dat gevoelig hart van een rechtgeaard krijgsman menigmaal de uitgebreidste gelegenheid heeft, om eene der Schoonste deugden te beoefenen, het verleenen van hulp en troost aan de lijdende menschheid. Het zou eene lafhartigheid en laaghartigheid in den overwinnende soldaat te kennen geven, zijnen overwonnen vijand eenigen smaad aan te doen. Alle op den vijand veroverde buit behoort aan den staat; het is niet dan op het gene de soldaat vindt, zoo van geld als kleinodien, het zij bij de dooden, het zij bij de krijgsgevangenen die niet gekwetst zijn, dat hij eenig regt kan hebben, want zelfs het gene hij bij zijnen gesneuvelden spitsbroeder vindt, behoort aan de verwanten des overleden, indien dezelve bekend zijn.

Wanneer de soldaat in rang verhoogd wordt

8.) Zonder door zijne bevordering trots of verwaand te worden, zal de soldaat nadat hij door zijne kundigheden en verdiensten in rang zal verhoogd zijn, moeten afzien van die gemeenzaamheid, waamede hij tevoren met zijne kameraden verkeerde. Hij moet bedenken dat, daar hij dezelve in het vervolg zal moeten gebieden, zich in den dienst van hen doen gehoorzamen, en van hen zelfs buiten dienst, doen gehoorzamen en zelfs die bewijzen van eerbied en ontzag zal moeten ontvangen welke de hoogere in rang, ten allen tijde, van zijne minderen regt heeft te verwagten, hij om zulke redenen alle gemeenzaamheid in den omgang met zijne gewezene kameraden moet afsnijden, zonder dezelve daarom minder te beminnen en te achten dan voorheen. Integendeel moeten zijn uitwendig gedrag en zijne bijzondere verrigtingen hen dagelijks van deze zijne gevoelens jegens hen overtuigen, doch hiertoe zal hem in den dienst eene zekere fierheid zonder ruuwheid, en in den dagelijkschen omgang, vriendelijkheid zonder gemeenzaamheid, volstrekt noodzakelijk zijn. Hij zal zich alsdan niet meer veroorloven om met de soldaten naar de herberg te gaan. Evenmin zal hij met hen eenig winst bedoelend spel spelen, of zulk een dat tot gemeenzaamheid zou kunnen aanleiding geven. Zijn gedrag zowel als zijne houding moeten zoo wel bewijzen dat hij zijnen nieuwen rang waardig is, als dat hij tot eenen nog hoogeren rang kan verheven worden. Hij moet door de vlijtige nakoming zijner nieuwe plichten, aan hun die hij thans in zijne militaire loopbaan achter zich heeft gelaten dezelfde eerzucht zoeken in te boezemen. Indien de jonge hollandsche soldaat den hier aangewezen weg vlijtig volgt, dien hem eene langdurige ondervinding als den besten aanprijst, kan hij verzekerd zijn dat dezelve hem eindelijk tot den tempel der eer zal geleiden, indien de natuur hem met eene zekere maat van verstandelijk vermogen en vernuft bedeeld heeft.

Spotprent op Lodewijk Napoleon uit de periode 1810-1813 van 'n onbekende tekenaar. In plaats van bijen heeft hij aasvliegen op zijn mantel als 'Connétable' van Frankrijk.

De soldaat in zijn bijzonder gedrag

9.) Behalve door zijne krijgskundige verdiensten, moet de hollandsche soldaat zich gelijkelijk doen achten en beminnen door maatschappelijke deugden. De voornaamste zijn, na de godsdienstige pligten: Trouw en eerlijkheid in zeggen en doen. Bescheidenheid jegens een ieder. Zedigheid en beleefdheid in houding en gesprekken. Nuchterheid, want dronkenschap is voor een ieder schandelijk, tot welken rang in de maatschappij hij moge behooren. Goede trouw en liefde tot de waarheid, daar niets zo verachtelijk en afschuwelijk is dan een bedrieger of leugenaar. Ontzag voor personen en eigendommen, overal waar de soldaat zich bevindt. Eindelijk herinnere hij zich dagelijks het volgende voorschrift:

In alles wat gij zegt of doet,
wees eerst bedacht.
Op 't waarom, 'hoe, 't nut van 't doel
waar naar gij tracht

Een meid bij de slag van Lowestoft

T.P.F. WORTEL

Inleiding

Op 24 mei 1665 voer een Hollandse armada, 'de schoonste die oyt de Noort zee op hare rug droeg' van de rede van Texel. Het oppercommando lag bij admiraal Jacob Baron van Wassenaer van Obdam. Zeven eskaders, elk bestaande uit ongeveer 15 schepen met 5000 stukken geschut en 21.600 bemanningsleden, kozen zee met een doel voor ogen: wraak nemen op de Engelsen vanwege hun lafhartige aanval op de Smyrnavloot in december 1664. De Engelsen, die voor de kust van Lowestoft lagen met talloze zieken en met schepen die hoognodig aan onderhoud toe waren, waren op dat moment druk bezig met het aan boord nemen van levensmiddelen. De Engelsen schenen geen enkele kans te hebben. Voor de Hollanders kwam daar nog bij, dat Raadpensionaris Johan de Witt kosten noch moeite had gespaard de vloot zo sterk mogelijk uit te rusten. De beste admiraals - op Michiel de Ruyter na, die een klusje had op de Middellandse Zee - voerden het bevel op goed uitgeruste en bemande schepen.

Toch werd de slag bij Lowestoft een overtuigende nederlaag voor de Hollanders. Als glorieuze winnaars kwamen de Engelsen uit de slag. Een Maastrichts meisje, dat zich verkleed als matroos bevond aan boord van het schip De Liefde van vice-admiraal Cornelis Tromp, maakte de slag mee. Zij was getuige van de smadelijke nederlaag. Deze slag is gebruikt als plaats van handeling in het tweede deeltje van een in 1706 bij Jacob en Jan Bouman verschenen roman *Het Wonderlijk Leven, En de Dappere oorlogs-daaden, van de kloekmoedige Land- en Zee-Heldin.* In dit boekje leest men over het geluk van de Engelsen, de lafhartige vlucht van enkele kapiteins, het weifelachtig gedrag van Van Wassenaer en de heldendaden van Tromp, gezien door de ogen van het Maastrichtse meisje. Of de hoofdpersoon echt bestaan heeft, is een vraag, die niet met zekerheid te beantwoorden is. In de geraadpleegde archieven en in de gebruikte bronnen is zij niet aangetroffen. De auteur van het boekje is zorgvuldig omgegaan met de feitelijke gebeurtenissen en heeft zijn verhaal nauwkeurig daar ingepast. Het is nergens strijdig met de historische feiten, zoals die te vinden zijn in het in die tijd verschijnend 'nieuwsblad' *De Hollandtze Mercurius.* De auteur geeft trouwens blijk van een grondige kennis van het militaire bedrijf en de gang van zaken aan boord van een oorlogsschip. Het feit dat de auteur de slag van Lowestoft als plaats van handeling heeft gekozen, wijst erop, dat zijn vrijheid van stofkeuze beperkt was. Waarom anders zou een auteur, die een boekje schrijft voor een Hollands lezerspubliek, zijn verhaal laten afspelen tijdens een slag, waarbij de Hollandse vloot zo smadelijk werd verslagen, in plaats van een zeeslag te kiezen, waarbij er juist een glorieuze overwinning behaald werd, bijvoorbeeld de Vierdaagse Zeeslag, die slechts een jaar later (in juni 1666) plaatsvond, waarbij zelfs de bij het volk (het lezerspubliek dus) zo populaire admiraal Michiel de Ruyter was betrokken (en waar, volgens Nicolaas Witsen, aan boord van het Schip van Kapitein Meppelen 'twee vrouwen voor Matrozen' werden ontdekt). Een bevredigend antwoord op deze vraag kan alleen zijn: de auteur was gebonden aan deze plaats van handeling omdat hij de waargebeurde geschiedenis van een meisje, dat zich aan boord van Tromps schip De Liefde bevond, de slag meemaakte en zich daar zeer heldhaftig gedroeg, voor zijn roman wilde gebruiken. Het boekje kan daarom, met alle noodzakelijke voorzichtigheid, want het gaat hier immers ook om een in de achttiende-eeuwse literatuur veel toegepast procédé, als historische bron worden gebruikt.

De republiek prest een vloot in zee

Toen in maart 1664 tot de oorlog was besloten door de Staten-Generaal werd direct begonnen

HET WONDERLYK LEVEN
En de
DAPPERE
OORLOGS-DAADEN,
Van de
KLOEKMOEDIGE
ZEE-HELDIN.
TWEEDE DEEL.
Zynde het vervolg van de
LAND-HELDIN.
t'AMSTERDAM,
By de Wed. van GYSBERT de GROOT,
Boekverkoopster in de Grote Bybel. 1711.

Titelpagina van de editie 1711. (Exemplaar van de bibliotheek van het Woordenboek der Nederlandsche Taal te Leiden)

met de opbouw van de vloot. Het samenstellen ervan verliep voorspoedig, hetgeen voornamelijk te danken was aan de persoonlijke inzet van Raadpensionaris De Witt.
De grootste moeilijkheid bij de uitrusting van de vloot was de voorziening van personeel. De admiraliteiten probeerden door verhoging van de soldij van 12 tot 15 gulden en door het vaststellen van een voor die tijd hoge uitkering in geval van verminking matrozen te lokken. Maar er werden ook allerlei maatregelen genomen om zonder verhoging van de soldij de toeloop te doen vermeerderen. Zo mochten de steden geen onderstand meer geven aan behoeftige personen, die lichamelijk geschikt waren voor de zeedienst. In Amsterdam bijvoorbeeld werden alle gemeentewerken stopgezet om de aldus werkloos geworden ambachtslieden te dwingen dienst te nemen op de vloot. De Witt gaf toe, dat het recht om matrozen te pressen in een vrije republiek 'wat odieus' was. In ieder geval toch hadden de maatregelen tot resultaat, dat in de tweede helft van mei 1665 de vloot met 21.600 koppen bemand was.

Maar er waren ook burgers die zeer enthousiast reageerden op de gebeurtenissen. Onder hen bevond zich een meisje uit Maastricht. In 1654 had zij reeds als soldaat meegevochten in het leger van de prins van Condé. Het oorlogsbloed begon onmiddellijk in haar aderen te bruisen. Zij had, net uit Maastricht gekomen, een baantje als steendraagster in een steenkoperij gevonden. Ze aarzelde geen moment. 'Hebbende besocht wat'er te Land te doen was', wilde zij toch ook meemaken, 'hoe men de Krijg ter Zee voerd'. Ze gooide onmiddellijk haar stenen neer. Inmiddels had zij een viendin gekregen, die Willempje Gerritsz van Embden heette. Deze had, als meisje van 13 jaar in mannekleren de slag van Funen (1656) meegemaakt en was dus haar aangewezen metgezel voor het avontuur. Eerst stapten ze naar de Noordermarkt, waar ze mannekleren kochten en waar ze elkaars haar knipten. Snel begaven ze zich daarna naar het Prinsenhof, waar ze werden aangenomen, 'sonder dat iemand ons aansag voor de genen die wy onder het mannelik gewaad verscholen'. Onze heldin liet zich inschrijven onder de naam Hendrik van den Bergh. Sinds 1597 was in dat gebouw aan de Oudezijds-achterburgwal de admiraliteit van Amsterdam gevestigd en daar bevond zich dan ook het wervingskantoor. De aankomende matrozen en soldaten die zich daar lieten inschrijven, ontvingen handgeld en de opdracht zich gereed te houden tot de trommel zou worden geroerd als sein, dat men zich naar zijn schip diende te begeven.
Enkele dagen later al werd die trommel geroerd. Hendrik van den Bergh werd gesteld op het schip De Liefde van vice-admiraal Cornelis Tromp en Willempje op het schip Maarseveen van kapitein De Reus. De vloot bestond uit zeven eskaders, elk bestaande uit 14, 15 of 16 schepen. Het opperbevel was in handen van Van Wassenaer. Voorts was bepaald, dat de luitenant-admiraals Jan Evertsen (Zeeland), Cortenaer (Maas) en Stellingwerf (Friesland) en de vice-admiraals Tromp (Amsterdam), Cornelis Evertsen (Zeeland) en Schram (Noorderkwartier) ieder een eskader zouden commanderen. Deze verdeling van de vloot in zeven eskaders, waartoe de Staten-Generaal om politieke redenen had besloten, zou te ondoelmatig en te nadelig blijken te zijn om de vloot goed te kunnen beheersen. Voor een zwak leider als Van Wassenaer was deze verdeling een extra handicap. Het was ook een van de oorzaken voor de slechte afloop van de slag.

De slag

Op 22 mei 1665 verscheen bij het krieken van de dag het Zeeuwse eskader voor de rede van Texel om zich bij de Hollandse hoofdmacht te voegen. De volgende dag liep een deel van de vloot in zee. Het andere deel werd door de 'piloten', de loodsen, tegengehouden, omdat zij het water te

ondiep vonden. De Witt had echter door, dat de loodsen meer oog hadden voor het belang van hun vrouwen, die zoetelaressen waren, die door verkoop van allerlei waren aan de vloot extra inkomsten hadden en 'die derhalven liever een langer verblijf (van de vloot) aldaar gesien hadden'. Hij gaf dan ook aan Van Wassenaer te verstaan, dat hij moest vertrekken. Om vier 'smorgens stak dan de rest van de vloot in zee. In plaats van onmiddellijk de zee over te steken om de Engelsen op te zoeken en de strijd aan te binden, bleef Van Wassenaer voor de Hollandse kust 'op en neer houden'. Op 30 mei kreeg de vloot een Engels koopvaardijkonvooi van 16 schepen, begeleid door 1 oorlogsschip, in zicht. Negen schepen vielen in Hollandse handen. Dit voorval zou grote gevolgen hebben, want het konvooi werd naar Holland teruggebracht door de vlagofficier van Cortenaer. De consequentie hiervan was, dat bij een eventueel overlijden van Cortenaer het bevel over zijn eskader zou moeten worden gevoerd door de opperstuurman Ate Intes Stinstra. Het konvooi kon De Witt niet veel schelen. Hij wenste een confrontatie met de Engelse vloot en was zeer verongenoegd over dat kruisen langs de kust. De vijand moest worden opgezocht, zo schreef hij aan Van Wassenaer. Hij gaf zelfs aan, waar de Engelsen te vinden waren: de vijand lag voor Harwich. Bovendien beklemtoonde De Witt, dat het ogenblik voor de aanval gunstig was. De Engelsen hadden veel zieken aan boord en waren dus zwak.

Op 10 juni, toen de Hollandse vloot zich op 8 à 9 mijlen van Texel bevond, stak er een krachtige noorderwind op. Van Wassenaer, die wat geïrriteerd was door de bemoeizucht van De Witt, maakte van de gunstige wind gebruik om de Noordzee over te steken ten einde de vijand op te zoeken.

De volgende dag al kreeg men de Engelse vloot in zicht. Deze stond onder opperbevel van Lord High Admiral James, Hertog van York met Sir William Penn als stafchef, prins Rupert en Edward Montagu, graaf van Sandwich als zijn admiraals. Zijn vloot bestond uit ongeveer 100 schepen, bewapend met 4200 stukken geschut en met 21.000 matrozen en soldaten, verdeeld over drie eskaders.

Het was mooi, helder weer, 'Den 12. (moet zijn: 11) dito (juni) de wind oost, waeren de Hollanders S.O. 5. myl van d'Engelsen', zo berichtte *De Hollandtze Mercurius.* De omstandigheden voor een aanval, plotseling en krachtig, waren uitermate gunstig. Ook het bezit van de loef was een voordeel in de strijd, maar het ontbreken van voldoende wind belette de vloot om de Engelsen te benaderen. Van Wassenaer waagde de aanval niet, in deze beslissing gesteund door Tromp, maar niet door Tjerk Hiddes, die later in Den Haag zou verklaren, dat een aanval wel mogelijk was.

Rustig bleef de avond echter niet: 'Dien avont verbrande door dronckenschap van de Commandeur een Brander door syn eygen vuyr', schreef *De Hollandtze Mercurius* en de heldin vervolgde: 'd'Engelse hielden dit voor een goed voorteken', maar nuchter gaat ze verder: 'dog, om de waarheid te seggen, 't zijn voortekens daar men weinig staat op kan maken'.

12 juni, acht uur 'smorgens, deed Van Wassenaer een poging de vijand te benaderen en daarmee de strijd te beginnen. Er was ook toen echter zo weinig wind, dat men de hele verdere dag buiten bereik van elkaars kanonnen bleef. 'sAvonds draaide de wind naar het zuiden, 'snachts om 2 uur stak de wind plotseling op en ruimde naar het zuidwesten. De Hollandse vloot verloor daarmee haar gunstige positie ten opzichte van de Engelsen. Van Wassenaer besloot desondanks toen tot de aanval: 'De Hollantze Vloot onaengesien hare Vyanden de loef hadden, en gedurigh hielden, zeylden op 't Esquadre van Prins Robert aen, die gesecondeert van Vice-adm. Mings d' Esquadres van Duc de Iorck in 't midden, en dat van Sandwits tot een achterhoede hadden', aldus *De Hollandtze Mercurius.* Het besluit tot de aanval verraste de Engelsen en bracht verwarring. Het was dan ook een merkwaardig besluit. Logischer en raadzamer zou het geweest zijn de strijd te vermijden en een betere gelegenheid af te wachten. Maar Van Wassenaer wilde wellicht de loef niet helemaal aan de vijand geven. Mogelijkerwijs was hij ook nog steeds geïrriteerd door de bemoeizucht van De Witt of vond hij het na twee dagen zinloos dobberen tijd worden om de strijd aan te vangen. Beide vloten volgden de draaiing van de wind om een zo gunstig mogelijke positie te krijgen om bij het aanbreken van de dag de slag te beginnen. De Hollandse vloot wendde om zo hoog mogelijk aan de wind de vijand te naderen. Door deze wending ging echter de orde in de vloot verloren. De admiraals en de vechtlustigste kapiteins zeilden, zoals gewoonlijk, dicht bij elkaar; hun eigen eskaders in de steek latend. Deze konden zich gemakkelijk buiten de strijd houden; sommige konden niet anders, omdat zij hun bevelhebber misten. ook de minder goed bezeilde schepen konden hun plaats vooraan niet behouden. Bij het naderen van de vijand waren het dan ook alleen de schepen van Cortenaer, Van Wassenaer en nog enkele anderen, die de strijd aanbonden. Tromps schip De Liefde, met de heldin aan boord, was ook daarbij: 'Het gevecht nam aanvang des morgens ten 3 uren.

Den admiraal Obdam, Vice-Admiraal Kortenaer, Lieutenant-Admiraal Jan Evertsz, Cornelis Tromp, Stellingwerf, Bastiaan Senten, en meer anderen, waren in 't kort met een afgryselik gedonder van 'kanon vlak door 't Esquadre van Prins Robbert heen geslagen'. De schepen handhaafden zich bovenwinds de vijand. Tromp, Cortenaer en de anderen, die hen gevolgd waren, sloegen zich nog eens door de Engelse vloot heen en voegden zich weer bij hun eigen vloot. In deze eerste fase van de strijd, een zuiver passeergevecht, verloren de admiraals Cortenaer en Stellingwerf als gevolg van hun zware verwondingen het leven. Het lukte Tromp, Tjerk Hiddes en kapitein Swart echter om een Engels schip, de Charity, bewapend met 46 stukken en dat zich te veel in de lij van de Engelse vloot bevond, te veroveren: 'want 90 van de Engelsen vloden daar (van) in de boot en in zee', schreef de heldin spottend, de lafhartigheid van de Engelsen benadrukkend. Dit schip bleef de enige door de Hollanders genomen prijs. Nadat de vloten elkaar voor de eerste maal hadden gepasseerd bleven zij nog enige tijd in hun koers doorlopen: 'Aldus beyde Vloten niet met een halve maen, maer recht als een Linie door malkander gepasseert synde, was het lange rust eer men schot of ghevecht vernam', berichtte *De Hollandtze Mercurius*. In deze rust probeerde men de verloren orde zoveel mogelijk te herstellen en de opgelopen schade, waar mogelijk, te herstellen. 'Ondertussen verhielpen wy alles, 't geen in 't passeeren reddeloos geschoten was', aldus de heldin.

Figuur 1
Het begin van de slag.
(naar Warnsinck)

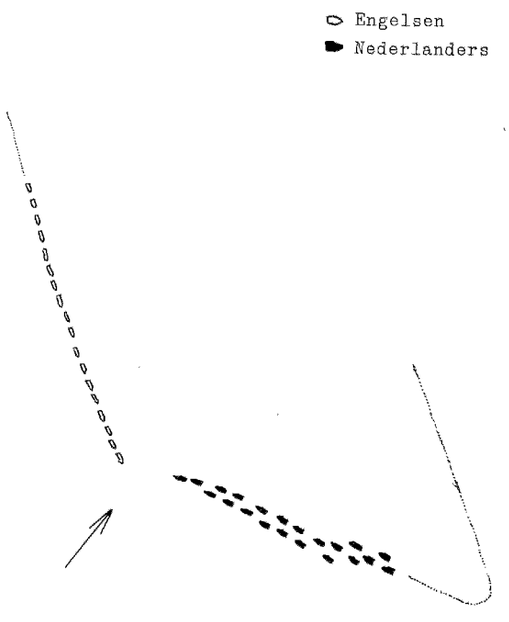

Figuur 2
Tijdens het eerste treffen.
De Hollandse vloot wordt gesplitst.
(naar Warnsinck)

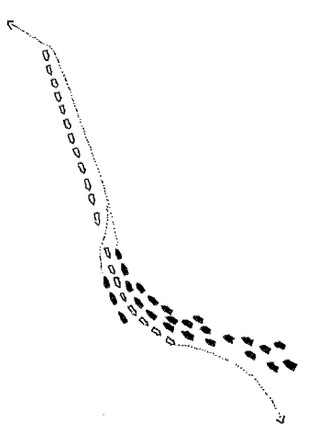

Om zes uur 'smorgens wendden de vloten en zeilden elkaar weer tegemoet. Zij liepen door elkaar heen 'met sulk een geweld, dat 't sig niet anders aan liet sien, als of alle de Hooftstoffen weer tot hun eerste wesen gekeerd souden hebben', schreef de heldin, die zich nog een voorval herinnerde, dat haar overkwam tijdens deze doortocht: 'Ik (kreeg) een af-geschoten arm van een man, die omtrent acht of negen voeten van my af aan een geschut stond, so fel tegen de borst aan, dat het weinig scheelde of ik had onder de voet getuimeld. Zo haast ik van de verbaastheid (schrik), welke dit onverwacht toeval my veroorsaakt hat, weer bekomen was, nam ik den gedagten arm op, en brachtse aan den geen, diense toebehoorde, seggende, dat hy ze weer aan sou laten setten, dewijl het jammer was, dat een arm, die so veel krachts had, in de zee geworpen sou worden. Maar den bloed lag op den Overloop, vlak op den rug, en kermde so geweldig van pijn, dat hij geen tijd had om op mijn schertsen t'antwoorden; en, om de waarheid te seggen, 't had beter gepast dat ik hem een troostelik woord gegeven had, als dat ik met zijn ongeluk de spot dreef'. Ook de vijand had de lange pauze na het eerste treffen gebruikt om orde in de vloot te brengen. York wilde deze orde, zelfs al zou dat hem tijd op de loef kosten. Het kostte hem inderdaad de loef. De Hollandse vechtersbazen, waaronder admiraal Tromp, die er op uit waren om te enteren en boord aan boord te vechten, konden daarom nog eens de Engelse vloot passeren 'schietende onophoudelik', aldus de heldin, die er, overbodig, aan toe voegde: 'sulks dat wy werks genoeg vonden, en geen ogenblik ledig behoeften te staan'. De Hollanders slaagden er in om bovenwinds het eskader van prins Rupert te komen. Dit was in hun voordeel: een concentratie van kracht op de vijandelijke voorhoede zou daarbij verwarring stichten onder de daarachter volgende schepen. De Hollandse vloot maakte echter geen gebruik van deze gunstige positie. De opperstuurman Ate Intes Stinstra, die na de dood van Cortenaer het

bevel over de voorhoede had overgenomen, wendde, met Cortenaer's vlag in top, zijn schip achter dat van Van Wassenaer. Hij gaf hiermee de weinige leiding die de voorhoede nog had, uit handen. Chaos en verwarring in de Hollandse vloot waren hiervan het gevolg. Iedere kapitein deed wat hem goeddunkte. Van eskaderverband was geen sprake meer.

De Engelsen hadden op dat moment een goedgeordende vloot met een duidelijke bevelvoering. Want alleen een op het juiste moment uitgevoerde manoeuvre kon de Engelse vloot aan het dreigend gevaar laten ontsnappen. De order daartoe werd op het goede moment correct uitgevoerd. Net toen de Hollandse schepen bij de Engelse voorhoede aankwamen, liet York zijn middentocht en achterhoede, gecommandeerd door Sandwich, uit de linie lopen. Tegelijkertijd wendde Rupert zijn voorhoede. Sandwich maakte gebruik van een opening, die door het vooruitzeilen van Van Wassenaer was ontstaan. In korte tijd wijzigde zich de onderlinge positie van de vloten totaal. De Hollandse vloot was nu in tweeën gedeeld. De rollen waren omgedraaid, wat de heldin terecht opmerkte: 'Ten een uur na den middag quam Admiraal Sandwich, en scheidde onse Vloot van malkander, 'tgeen den Engelschen groot voordeel gaf, gelyk wy vervolgens tot ons leedwezen gewaar wierden'. De Engelse voorhoede werd niet langer door een machtige aanval bedreigd, maar de Hollanders liepen nu gevaar tussen twee vuren te worden genomen. De voorste schepen bevonden zich plotseling voor een opening tussen twee linies van de vijand: aan bakboord de schepen van Rupert, aan stuurboord York en Sandwich.

Van Wassenaer's einde

Het gevecht begon: 'Thans scheen de gantsche hel ontbonden te zijn', schreef de heldin, 'sulk een afgryselyke vlam sag men t'elkens opgaan; want zy troffen malkander met gantsche lagen'. De Engelsen hadden weer het voordeel van de loef en maakten daarom een ruim gebruik van hun branders. De strijd duurde enkele uren. Voortdurend kwamen de schepen zo dicht bij elkaar, dat er gevechten van boord tegen boord plaatsgrepen; dan weer vergrootte zich de afstand, waarbij de Engelsen het voordeel van hun verderdragend geschut hadden. Van Wassenaer voer op de zijde van Yorks schip Royale Charles en was met hem in een hevig gevecht verwikkeld. Maar York behield de hele ochtend zijn voordelige positie. Pas tegen de middag veranderde hij zijn gedragslijn. Hij hield met zijn schip naar dat van admiraal Van Wassenaer. Bijna twee uren duurde de hevige strijd tussen

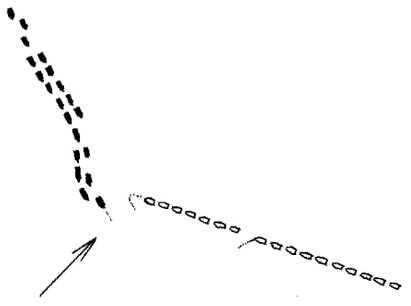

Figuur 3
Het tweede treffen.
Als één linie stevent de Engelse vloot op de Hollandse af.
(naar Warnsinck)

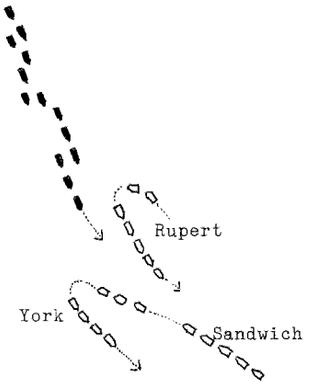

Figuur 4
De geordende Engelse vloot voert op het juiste moment een manoeuvre uit, die de slag beslist.
(naar Warnsinck)

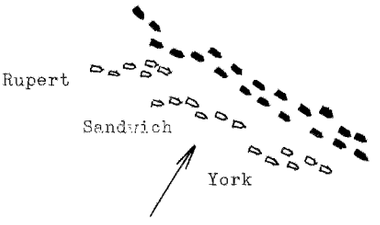

Figuur 5
Het resultaat van York's manoeuvre.
(naar Warnsinck)

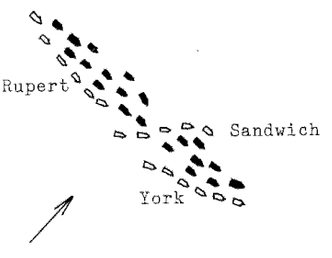

Figuur 6
De grote doorbraak van Sandwich.
(naar Warnsinck)

Van Wassenaers Eendracht en Yorks Royale Charles. Het einde van deze strijd kwam plotseling; de heldin: 'In dit woelen (raakte), door onvoorsichtigheid in 't uitleveren der Kardoezen de Kruidkamer van den admiraal Obdam, die doen ter tijd nog in een volkomen gesontheid was in de brand, en eer men twintig tellen kon vloog dat schone schip in de lucht, met al wat 'er op was'. 'De oorzaak van deze scheepsramp kon noch door de toen door de Hollandse overheid direct na de slag ingestelde onderzoekscommissies, noch door de latere historici met zekerheid worden vastgesteld, omdat slechts vijf bemanningsleden de ramp overleefden. Officiële bronnen wijten het ongeval aan het vullen van Kardoezen op een ongedekte plaats en een daardoor veroorzaakte ontploffing van het eigen kruit. In een brief, die Tromp direct na de slag aan de Staten-Generaal schreef, staat 'den Heer L. Admir. van Wassenaer met zijn Schip op-springende van eyghen Kruyt'. Een van de overlevenden verklaarde later in Den Haag 'dat de cardoezen op zijnde, men doende was om nieuwe te maken, dat in sulcx doende het vuyr in 't kruyt moste zijn gekomen'.

Het schip van Van Wassenaer springt in de lucht. Illustratie uit *Het Wonderlik Leven.*

De ontploffing had een negatieve invloed op de vechtlust van de Hollanders, maar de Engelsen daarentegen zetten hun aanvallen krachtiger door. 'De Engelsen... wierden... te moediger', schreef de heldin, 'want tot nog toe had d'overwinning twyfelachtig gestaan'. De tegenweer van de Hollanders begon te verflauwen. Enkele kapiteins onttrokken zich aan het gevecht. De Groot Hollandia, met Cortenaers vlag nog steeds in top, maaar onder bevel van Ate Intes Stinstra, 'een guyt', was een van de eerste, die het slechte voorbeeld gaf en het terrein van de strijd verliet. Nu zelfs een admiraal de strijd staakte, volgden meer 'schijtebroecken', zoals De Hollandtze Mercurius ze aanduidt. Tromp, met nog enkele anderen, wachtte met het vermeerderen van het zeil tot op het laatste moment, met het gevaar te worden afgesneden van de rest van de Hollandse vloot.

Tot de kapiteins, die tot het laatst bleven, hoorde ook kapitein De Reus van de Maarseveen. Willempje Gerrits van Embden bevond zich bij hem aan boord. Met hem liep het echter niet goed af. Als gevolg van de overhaaste vlucht van de Hollandse schepen, die allemaal tegelijkertijd voor de wind van de vijand wilden weglopen en door het grote aantal van Sandwichs schepen, werden de Tergoes en de Swanenburgs zodanig boord aan boord gedrongen, dat het tuig in elkaar verward raakte. De Maarseveen liep enkele momenten later met de boegspriet vast in het tuig van beide andere. Vanaf haar plaats aan boord van De Liefde zag de heldin, 'datse alle drie als verlore Schapen lagen te dryven, sonder dat de twee honderd Matrosen, die met kappen daar aan besig waren, hen redden konden'. Een Engelse brander dreef naar de drie weerloze schepen toe, 'welke op ter Goes en Swanenburg, vermits ze nieuweling (pas geleden) geteerd waren, terstond in de vlam bracht'. Veel van de in zee gesprongen opvarenden verdronken, werden door de vijand afgemaakt of gevangen genomen: 'Mijn makker Willem Gerritsz. van Embden... sprong van boven neer in de sloep, roepende tegen den Capitein, indien hij zijn leven wilde redden, dat hij haar volgen sou. In dese sprong viel hij een Matroos, die alreeds in de sloep was, so onsagt op 't lyf, dat den armen bloed daar wel vier maanden een styven hals af hield. Maar wanneer zy het gevaar nu ontkomen meende te zijn, wierden zy door d'Engelse genomen en in Engeland gevankelijk opgebragt'. Toen het vuur de kruitkamers bereikte, sprongen de drie schepen in de lucht. Deze ramp bewerkstelligde de vlucht van de laatst overgebleven, nog vechtende kapiteins. Tromp bleef tot het laatst toe strijd leveren en aan hem is het behoud van vele schepen te danken.

224 Maar ook voor de heldin kwam het einde van de strijd. Tijdens de strijd kwam 'een vervloekte kogel van ter zyde invliegen; welke, na een matroos die besig was met een stuk te laden, het been afgeschoten te hebben, in passant een stuk van mijn rechter bil mee nam. Vermaledijt moet die Vent wesen, zei ik tegen onse Konstapel, hy schiet me daar de billen van mijn gat'. Na korte tijd werd zij naar beneden gebracht om te worden verbonden. Zij maakte zich ernstig zorgen, dat door deze wond haar ware kunne zou worden ontdekt, 'maar als den Barbier my onder handen had, daar ik wel een half uur na wachten moest, vermits'er geweldig veel gequetsten waren, wist ik mijn gelegenheid so wel met mijn hembd te bedekken, dat'er niemand voor die tijd achter quam'.
Tromp staakte uiteindelijk de strijd en voer als achterhoede, hevig vurend naar de achtervolgende Engelsen, achter een dertigtal Hollandse schepen aan, dat naar Texel afzakte.

Afloop van de slag

De Engelsen brachten de Krijgsgevangen Hollandse soldaten en matrozen, een 1500-tal, naar kampen in Ipswich en Cochester. De gevangenen van de Maarseveen werden naar het laatstgenoemde kamp gevoerd. Op 13 november 1665 bevonden zich daar nog 11 opvarenden van het schip. Zij hadden het niet gemakkelijk, geteisterd als zij werden door honger en ziekte.

Dat Willem Gerritsz. van Embden ook onder de gevangenen in Colchester verbleef blijkt uit verschillende bronnen. *De Hollandtze Mercurius* deelde in zijn berichtgeving over de slag van Lowestoft mee, dat er zich onder de 1500 gevangenen 'een vrouw Willemtje Gerrits van Embden' bevond, 'die in mans habijt was geweest voor Constapels maet op Maarseveen'. In de roman wordt uitgebreid uit de doeken gedaan hoe Willempje na ontdekking van haar sekse het kamp van Colchester verliet. Iedereen begon, om de tijd te korten en de 'ongeneugden wat te verdrijven' aan elkaar te vertellen waar hij vandaan kwam wat zijn ouders deden en meer van dat soort zaken. Ook Willempje kwam aan de beurt. Zij begon te verhalen, dat haar geboorteplaats Emden was, dat haar vader die naam gevoerd had en nog wat omstandigheden van haar jeugd. Maar onder haar toehoorders bevond zich een matroos, die eveneens uit Emden afkomstig was en die de man, die ter sprake kwam, gekend had. Hij zei, dat 'hem die man seer wel bekend was geweest, en dat daar een zoon van na was gebleven, die de naam Gerrit voerde, mitsgaders een dochter, die Willempje heette'. Hierop bekeek hij haar eens aandachtig en sprak toen: 'Ik wil nooit geluk op de werdeld hebben..., zo gy niet de dochter zijt van den geen, welkers zoon gy zegd te wesen; want hoe ik u langer bezie, hoe ik krachtiger in mijn vermoedens bevestigd word'. Deze woorden deden haar zo geweldig blozen, dat de andere gevangenen op haar toeschoten en, ondanks haar tegenstand, haar boezem ontblootten. Zij kregen daardoor volledige zekerheid: Willempje was een vrouw. Dit betekende het einde van haar verblijf in Colchester. Door de wachtcommandant werd zij naar Londen gezonden en vervolgde na een bezoek aan de Koning, volgens de roman tenminste, haar reis naar Holland.

De Hollandse vloot zeilde zo snel mogelijk naar de rede van Den Helder. Vandaar werden de gewonde soldaten en matrozen naar Amsterdam overgebracht om in het Sint Pietersgasthuis te worden verzorgd. Dit gasthuis was gelegen aan de Oudezijds-achterburgwal. Op 15 juni arriveerden daar de gewonde matrozen van het schip De Liefde. Een dag later kwamen daar ook nog eens 46 Engelse krijgsgevangen soldaten en matrozen aan, die gewond waren. Het z.g. Verbandhuis was verderop op het terrein van het gasthuis gesitueerd. Het bestond uit een beneden en een bovenvertrek, respectievelijk voor vrouwen en mannen, met 29 bedden beneden en 20 boven. Achter het mannenvertrek was een een kleiner kamertje waar men de zware zieken verpleegde.
Een van de chirurgijns, die aan het gasthuis verbonden waren, was meester Job Jansz. van Meekren of Meeckeren, geboren in 1611 te Amsterdam, sinds 1635 werkzaam in het gasthuis. Hij overleed in 1666. Bekendheid verwierf hij met zijn na zijn dood verschenen boekje *Heel en Geneeskonstige Aanmerkingen* (1668). Het was deze chirurgijn, die de kunne van Hendrik ontdekte. De heldin: 'Twee maanden had ik omtrent in 't Verbandhuis gelegen..., wanneer mijn wond... van dag tot dag zo geweldig begon te verargeren, dat ik gevaar liep van 't Koud-vyer in de Bil te krijgen'. Ze verzocht dat de chirurgijn daar eens naar moest gaan kijken. 'Meester Job (dit was zijn naam)' kwam de volgende dag langs en gebood haar om op haar buik te gaan liggen. Hij schoof het hemd aan de kant om te zien of het vlees ontstoken was. Toen zag hij, wat zij zo lang verborgen had gehouden: 'Wat pokken is dit te zeggen! Hier is een snee meer, als we meenden te vinden'. Voor de heldin eindigde hier definitief de oorlog. Na nog een korte tijd in Amsterdam te zijn gebleven, vertrok zij naar Breda om in de tuin van het kasteel aldaar te gaan werken. Willempje ging weer terug naar Embden.

Om het overlijden van Van Wasseaer was eigenlijk niemand rouwig. Tjerk Hiddes de Vries gaf een paar dagen na de slag zijn mening te kennen aan de admiraliteit en wees op de juiste oorzaak van het verlies: 'Ick kan niet nalaten om in 't korte bekendt te maken, waer onse val van daen gekomen is. Vooreerst heeft Godt Almachtigh ons Opperhooft de kennis benomen, of noyt gegeven'. Na de slag werd Ate Intes Stinstra verbannen uit de Verenigde Nederlanden. De Ruyter kwam kort daarna behouden terug in het land. Pas in juni van het volgende jaar lukte het De Ruyter de Engelse vloot te ontmoeten. De Vierdaagse Zeeslag resulteerde in een grandioze overwinning voor de Hollanders.

Literatuur en bronnen

Dit artikel is gebaseerd op een studie van de slag bij Lowestoft door J.C.M. Warnsinck, *De laatste tocht van van Wassenaer van Obdam.* in : *Van vlootvoogden en zeeslagen.* Amsterdam: P.N. van Kampen, 1941, p. 270-328.
Als eigentijdse bron gebruikten wij *De Hollandtze Mercurius, Behelzende de gedenckweerdichste voorvallen in 't Jaer 1665. binnen Christenryck.* Haarlem: Pieter Casteleyn, 1666 en L. van Aitzema, *Saken van Staet en Oorlogh in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden.* Deel 5 Den Haag, 1670.
Daarnaast raadpleegden wij in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag de stukken met betrekking tot de zeeslag bij Lowestoft (Staten-Generaal no. 12580 no. 12-21 (Sekrete Kas Admiraliteit).

Van de editie Leiden: Jan Pottebol, ongeveer 1720 van *Het Wonderlik Leven, En de Dappere Oorlogs-daden, Van de kloekmoedige Land- en Zee-Heldin* verscheen in 1980 een teksteditie, bezorgd door wiel Kusters bij uitgeverij Scorpio te Maastricht. Een literairhistorische beschouwing van het eerste deeltje vindt men in *Spiegel der Letteren,* 28ste jaargang 1986, p. 71-83 het artikel *Feit en fictie rond Atrecht* door Dick Wortel. Van dezelfde auteur in Jaarboek 7 (1985), uitgegeven door de vereniging/Stichting Zannekin te Ieper en Mijdrecht, het artikel *Een ooggetuige van de slag bij Atrecht* (1654) p. 115-126.

Over vrouwen en meisjes, die verkleed als man dienst namen bij de vloot en/of het leger gaat het boek van R. Dekker en L. van de Pol, *Daar was laatst een meisje loos. Nederlandse vrouwen als matrozen en soldaten. Een historisch onderzoek.* Baarn, Ambo, 1981. Zij tonen op overtuigende wijze aan, dat het niets bijzonders was, dat er zich aan boord van schepen van 's lands vloot vrouwen en meisjes, verkleed als matroos of soldaat, bevonden. Men vindt daar een uitgebreide literatuurlijst.

Over het lot van Nederlandse krijgsgevangenen in Engeland, zie het artikel van N.J.M. Kerling, *Nederlandse krijgsgevangenen in Engeland* (1652-1674) in: *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis,* jaargang 16, maart 1968, p. 10. Willempje Gerritsz. van Embden wordt met name genoemd in, wat betreft eigentijdse bronnen, *Leven en Bedryf Van den vermaarden Zeeheld Cornelis Tromp.* Amsterdam: Timotheus ten Hoorn, en Haarlem: Jakob van Beverwijk, 1692, p. 256 en *De Hollandtze Mercurius* over juni 1665, p. 76. Zij wordt voorts genoemd in J.C. de Jonges *Geschiedenis van het Nederlansche Zeewezen,* Haarlem, 1859, deel 2, p. 29(noot), waar zij als 'een jong meisje van 19 jaar' wordt aangeduid. Voorts deelt De Jonge mee, dat zij werd ontdekt, omdat 'na hare gevangenneming, een neefje van elf jaren tegen haren wil, haar geslacht aan het licht bracht'.
De Jonges bronnen zijn niet bekend. Vermelding ook in J.C. Mollema, *Geschiedenis van Nederland ter Zee,* Amsterdam, 1940, deel 2, p. 349. In het archief van de stad Emden was Willempje Gerritsz onvindbaar.

Over de medische verzorging op schepen van 's lands vloot, zie het proefschrift van A.E. Leuftink, *De Geneeskunde bij 's Lands oorlogsvloot in de 17de eeuw,* Assen, z.j. (1952(, vooral p. 86. Over de geschiedenis van het Pieters- of binnengasthuis leest men uitgebreid in o.m. J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst* enz. in Amsterdam, 1760-1767 en G. Hellinga. *Geschiedenis van het Pieters- of Binnengasthuis,* Amsterdam, 1930 en, eveneens van hem *Een en ander over het aandeel van het Amsterdamsche St. Pietergasthuis in het in vroeger tijden 'log-heeren, cureeren ende accomodeeren' van zieke en gewonde soldaten en matrozen* in *bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde,* jaargang 9 (1929L). Over de chirurgijn Job van Meekren, zie het artikel van E.D. Bauman, Job van Meekren in *Nederlandsch Tijdschrift voor geneeskunde,* jaargang 67 (1923), p. 456 e.v. In het gemeente archief van Amsterdam vindt men nog stukken m.b.t. de opname van gewonde matrozen van het schip De Liefde (P.A. 324, no. 1262 en 2163), maar een aantekening over Hendrik van den Bergh is daarin niet te vinden.
Dit artikel werd reeds eerder geplaatst in het tijdschrift *Spiegel der Zeilvaart.*

Menno Baron van Coehoorn 1641-1704

DRS. J.P.C.M. VAN HOOF

In de vestingbouwgeschiedenis neemt geen enkele Nederlander een zo vooraanstaande plaats in als Menno baron van Coehoorn. Voor het feit dat deze persoon, van wie dit jaar wordt herdacht dat hij 350 jaar geleden is geboren, alom zo veel erkenning heeft genoten, zijn vele redenen aan te wijzen. De belangrijkste daarvan is ongetwijfeld de grote rol die hij heeft gespeeld in de ontwikkeling van de belegeringstactiek en de vestingbouw. Hij dacht onder meer een methode uit die later zou worden aangeduid als het Nieuw-Nederlandse stelsel. Dat Coehoorn in de historiografie met zo veel eer is omhangen, vindt mede zijn oorzaak in het simpele feit dat hij, overigens niet alleen als vestingbouwer, naar voren trad in een tijd die in de Europese geschiedenis als een van de meest cruciale kan worden aangemerkt. Het tijdvak 1660-1710 stond immers in het teken van de strijd om de macht in West-Europa, een gevecht dat Frankrijk, en met name Lodewijk XIV, graag in zijn voordeel had zien eindigen. Dat dit uiteindelijk niet is gebeurd, is onder meer te danken aan de beslissende rol die de Republiek der Verenigde Nederlanden in deze jaren heeft gespeeld, een rol die bestond uit het bereiken van een machtsevenwicht, waarin voor een alles overheersende positie van Frankrijk geen plaats was.

Menno zag het levenslicht in 1641 op de Lettinga-Sate in Britsum bij Stiens (Fr) als zoon van Gosse van Coehoorn en Aaltje van Hinckema. Zijn precieze geboortedatum is onbekend. Hij stamde uit een geslacht dat afkomstig was uit Frankfurt am Main. Zijn bet-overgrootvader, Lambert van Coehoorn, kwam tijdens de opstand tegen Spanje naar de Nederlanden en diende als kapitein onder prins Willem van Oranje. Menno zelf raakte al vroeg met het militaire leven vertrouwd. Zijn vader, eveneens kapitein en als zodanig commandant van een compagnie in een Fries infanterieregiment, bracht hem reeds op jonge leeftijd de eerste beginselen van het krijgsbedrijf bij. Of Menno inderdaad als kleine jongen bij wijze van spel vestingwerken in miniatuur opwierp, zoals enkele oudere biografen ons willen doen geloven, moet worden betwijfeld. Feit is echter wel dat hij als pril student aan de hogeschool colleges wiskunde volgde bij zijn oom, Bernardus Fullenius sr.. Voor degenen die zich in de vestingbouwkunde wilden bekwamen, vormde deze studie een uitstekende basis.

Menno's militaire loopbaan begon al vroeg; nog maar zestien jaar oud stelde de Friese stadhouder Willem Frederik van Nassau-Dietz hem aan tot kapitein. Zijn eerste praktijkervaring deed hij op in 1666, toen hij deelnam aan een veldtocht tegen de troepen van de bisschop van Munster, die het

Menno Baron van Coehoorn (1641 - 1704). Gravure van Is. Tirion naar een tekening van het schilderij van C. Netscher, uit: J. Wagenaar, Vaderlandsche historie (...) XVI (Amsterdam, 1795) t.o.p. 294.

jaar daarvóór de Republiek was binnengevallen. Het was een vingeroefening voor hetgeen hem later nog te wachten stond. Met de grootscheepse aanval waarmee Frankrijk, Munster en Keulen in het Rampjaar 1672 ons land confronteerden, brak immers een periode aan waarin oorlogen elkaar snel opvolgden en die ruim veertig jaar later werd afgesloten met een vrede die heel wat duurzamer bleek dan die welke daaraan voorafgingen.

Zoals bekend liep de Franse aanval in 1672 stuk op de waterlinie die in het oosten van de provincie Holland was opgeworpen. Het jaar daarop sloeg de Zonnekoning Lodewijk XIV het beleg rond Maastricht, waarvan hij de uitvoering overliet aan de vermaarde vestingbouwer Sébastien le Prestre Heer van Vauban.
Coehoorn, die toen deelnam aan de verdediging van de stad, raakte tijdens dit beleg gewond. Hij was echter ook van de partij toen de strijdmacht van de Republiek, het Staatse leger, nog datzelfde jaar in de tegenaanval ging. Hij vocht mee in de bloedige veldslagen die nog moesten volgen voordat op 10 augustus 1678 in Nijmegen de vrede kon worden getekend. Als erkenning voor zijn optreden zag Menno zich begin 1679 benoemd tot kolonel-commandant van het Regiment Oranje-Friesland.

Tot de in deze jaren geboekte wapenfeiten behoorde de inname van Grave in 1674, een van de laatse steunpunten die de Fransen toen nog in de Republiek bezet hielden. Bij het beleg van deze stad, dat vele maanden duurde, speelde Coehoorn een actieve rol. Aan het hoofd van een infanterie-eenheid wist hij na verbeten strijd een deel van de buitenwerken te veroveren. Bij deze actie maakte hij voor het eerst gebruik van kleine draagbare mortieren, wat de vuurkracht van de infanterie aanzienlijk versterkte. De bij Grave opgedane ervaringen vormden het uitgangspunt voor de door Coehoorn ontwikkelde belegeringstactiek, waarin de concentrering van grote hoeveelheden geschut op één enkel punt en het verrassingselement centraal stonden. Deze methode zou hij later nog vele malen, en meestal met succes, toepassen.

Ongetwijfeld heeft hetgeen Coehoorn bij het in 1674 gevoerde beleg meemaakte, bijgedragen tot de vorming van zijn ideeën omtrent de wijze waarop vestingen moesten worden versterkt. Dit vraagstuk was toen zeer actueel. In de tweede helft van de jaren zeventig namelijk werden de eerste plannen voor modernisering van vestingen uitgevoerd, dit als reactie op het debâcle dat de Republiek in 1672 had getroffen. Menno openbaarde zijn opvattingen over de vestingbouw voor het eerst in 1680, nadat de militair ingenieur Louis Paen, een autoriteit op dit gebied, hem had uitgedaagd tot een dispuut over de wijze waarop de vesting Coevorden moest worden gemoderniseerd. Een en ander liep uit op een felle pennestrijd, die in 1683 als onbeslist ten einde liep.
Twee jaar later publiceerde Coehoorn zijn *Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont*, waarin hij eerst de gebreken opsomde die kleefden aan het Oud-Nederlandse stelsel. Volgens deze methode, die in het laatste kwart van de zestiende eeuw was ontwikkeld, waren tijdens de Tachtigjarige Oorlog de werken rond meeste Nederlandse vestingen gemoderniseerd. Halverwege de zeventiende eeuw bleek echter dat aan dit systeem vele bezwaren kleefden. Een daarvan was het probleem dat vanaf de flanken van de bastions, die loodrecht op de courtine stonden, niet of slechts met grote moeite flankerend vuur kon worden uitgebracht langs de facen van de aangrenzende bastions. Dit had tot gevolg dat de ruimten vóór de bastions niet voldoende onder vuur konden worden genomen. Dit probleem was des te schrijnender omdat in de loop der jaren bij belegeringen de aanval zich niet meer op de courtine maar op de bastions concentreerde. De vestingbouwers hadden dit probleem proberen te ondervangen door het oude systeem aan te passen en andersoortige bastions te ontwerpen, maar hierin gingen ze volgens Coehoorn niet ver genoeg. In zijn boek formuleerde hij tevens een aantal principes waaraan een vestingplan diende te voldoen. Bovendien beschreef hij een drietal verschillende manieren van versterken, die alle op deze beginselen waren gebaseerd. Enkele kenmerken van het door Coehoorn uitgedachte systeem, het Nieuw-Nederlands stelsel, zijn:
- grotere bastions en ravelijnen;
- couvre-facen, die de facen van de bastions beschermen en in sommige gevallen zijn opgenomen in een enveloppe, een onafgebroken beschermingswal, die rond de gehele vesting loopt;
- wallen die onder aan de zijde van de gracht zijn bekleed met bakstenen muren.

Coehoorns systeem werd pas daadwerkelijk toegepast in de jaren waarin hij zelf aan het hoofd stond van de organisatie die was belast met het ontwerpen en het doen uitvoeren van vestingwerken, alsmede met het toezicht op het onderhoud daarvan. Deze functie van Inspecteur-Generaal der Fortificatiën, waartoe hij in 1695 werd benoemd, bekleedde hij tot zijn dood in 1704. Onder zijn toezicht werd een omvangrijk

vestingbouwprogramma uitgevoerd. Zelf bleef hij actief bij het ontwerpen van vestingplannen, waarbij hij ongetwijfeld veel steun kreeg van de onder zijn verantwoordelijkheid werkzame ingenieurs. Zijn meesterstuk is zijn plan voor de modernisering van Bergen op Zoom, dat in de jaren 1698 - 1730 tot uitvoering kwam. Helaas is van de toen aangelegde verdedigingswerken sinds de ontmanteling van de vesting, die in 1869 begon, slechts één object, een ravelijn, bewaard gebleven. Van niet minder groot belang waren zijn inspanningen tot het organiseren van de fortificatiedienst, die was onderverdeeld in departementen, die elk een apart gebied besloegen. Binnen deze afdelingen was een aantal militaire ingenieurs werkzaam, in totaal zo'n 60 man, die op locaal niveau actief waren.

Coehoorn wordt ook beschouwd als de bedenker van het rond 1700 gecreëerde verdedigingsconcept, dat voorzag in de aanleg van een keten van linies langs de grenzen van de Republiek en waarmee een zo groot mogelijk deel van het territorium van de staat moest worden beveiligd tegen aanvallen van buitenaf. Het is echter zeer de vraag of Menno dit idee inderdaad heeft ontwikkeld. Mogelijk is hier sprake van epische verdichting. Een argument dat hiertegen pleit, is het feit dat reeds rond 1680 vanwege de Staten-Generaal een onderzoek is gedaan naar de mogelijkheden om in het moerasgebied op de grens van Drenthe en Overijssel een linie aan te leggen, die later deel is gaan uitmaken van bovengenoemde keten van linies. Vast staat echter wel dat Coehoorn plannen heeft ontwikkeld tot de bouw van een tweetal inundatielinies, die tot dit systeem van linies langs de grenzen moesten gaan behoren, maar pas in de loop van de achttiende eeuw in volle omvang zijn uitgevoerd. Het eerste, in 1701 uitgedachte plan behelsde het aanbrengen van voorzieningen om de Nederrijn en de IJssel op een aantal plaatsen af te dammen, waardoor in het stroomgebied van beide rivieren, van Lobith tot aan de Zuiderzee, één grote waterbarrière zou ontstaan. Dit rigoreuze plan werd echter niet uitgevoerd; in plaats daarvan kwam later een meer bescheiden ontwerp, dat voorzag in het onder water zetten van een deel van de uiterwaarden en de afdamming van enkele zijrivieren van de IJssel bij de monding. In de beginjaren van de achttiende eeuw nam Coehoorn het initiatief tot de aanleg van een inundatielinie door Staats-Brabant, van Grave tot Bergen op Zoom. Het zou echter nog vele jaren duren voordat deze Zuiderwaterlinie tot een sluitend geheel was uitgegroeid.
In de jaren die aan zijn benoeming tot Inspecteur-Generaal der Fortificatiën voorafgingen, was Coehoorn meermalen te velde actief. in 1688 brak de Negenjarige Oorlog uit, waarin Frankrijk weldra een grote coalitie van staten tegenover zich vond. Coehoorn maakte zich in het jaar daarop verdienstelijk door leiding te geven aan het beleg van Keizersweerd en Bonn. In 1690 nam hij als commandant van acht bataljons deel aan de bloedige slag bij Fleurus, waarin hij zelf ernstig gewond raakte. Zijn belangrijkste wapenfeit in deze oorlog werd de fel bevochten verovering van Namen in 1695. Dit succes was voor

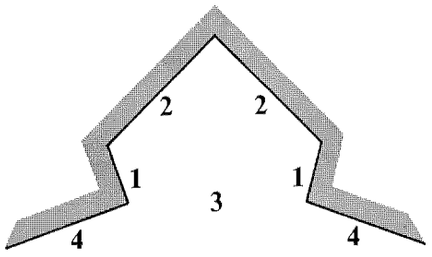

Schematische weergave van een bastion.

1. Flanken
2. Facen
3. Keel
4. Courtines

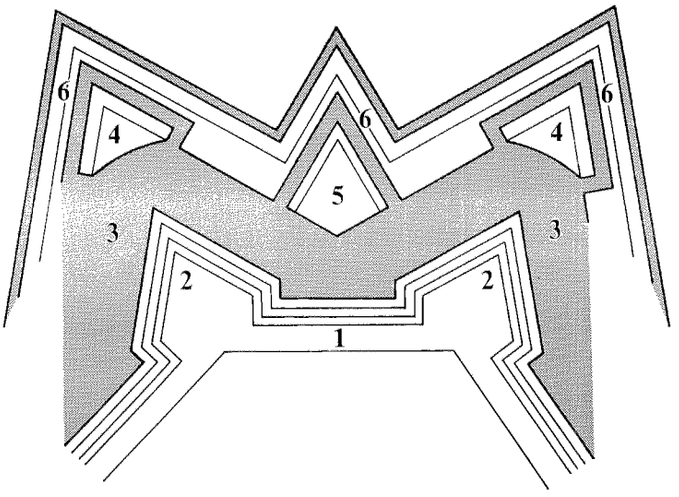

Vestingwerken, aangelegd volgens het Oud-Nederlandse stelsel.

1. Courtine
2. Bastions
3. Binnengracht
4. Halve manen
5. Ravelijn
6. Gedekte weg

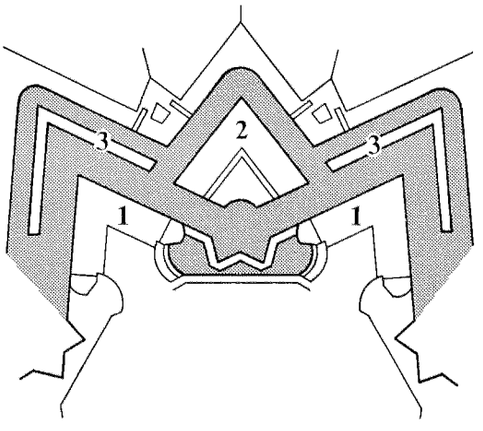

Vestingwerken, aangelegd volgens het Nieuw-Nederlandse stelsel.

1. Bastions
2. Ravelijn
3. Couvre-facen

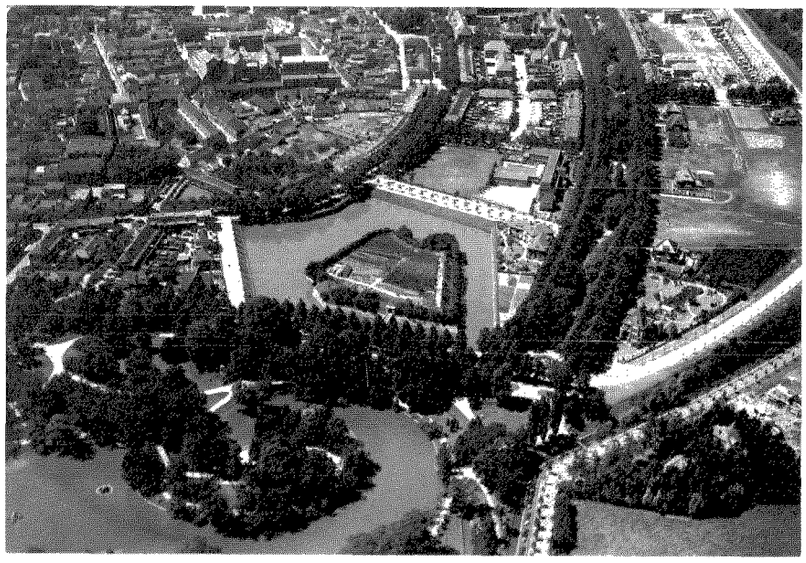

Het ravelijn in Bergen op Zoom.
(foto SMG/LAS)

hem van groot belang, omdat hij drie jaar tevoren deze vesting, die door hemzelf van nieuwe verdedigingswerken was voorzien, na een stoutmoedig gevoerde verdediging aan Vauban had moeten overgeven. De oorlog eindigde weliswaar in 1697 met de de Vrede van Rijswijk, maar de strijd laaide vijf jaar later opnieuw op, toen er een conflict ontstond over de verdeling van de Spaanse erfenis. In deze nieuwe oorlog werd Menno aanvankelijk belast met de verdediging van Zeeuwsch-Vlaanderen. Kort daarop deed de grote Britse veldheer en geallieerde opperbevelhebber Marlborough een beroep op hem assistentie te verlenen in de belegering van een groot aantal vestingen in het stroomgebied van de Maas en de Rijn. Mede dank zij Menno's inspanningen kwamen Venlo, Stevensweert, Roermond, Luik, Bonn en Keizerweerd weer in geallieerde handen.

In het voorjaar 1704 riep Marlborough Coehoorn naar Den Haag om met hem de plannen voor de komende veldtocht te bespreken. Tijdens dit verblijf in de hofstad overleed deze grote vestingbouwkundige, die tijdens zijn leven een enorme staat van dienst had opgebouwd. Naast de functie van Inspecteur-Generaal der Fortificatiën bekleedde hij namelijk ook de post van Grootmeester der Artillerie, in welke hoedanigheid hij belast was met de supervisie over het in het Staatse leger aanwezige geschut. Bovendien had hij de rang van luitenant-generaal der Infanterie weten te bereiken. Al met al kan gesteld worden dat aan deze figuur, over wiens leven in feite nog te weinig bekend is, in de geschiedenis terecht een bijzondere plaats is toegewezen.

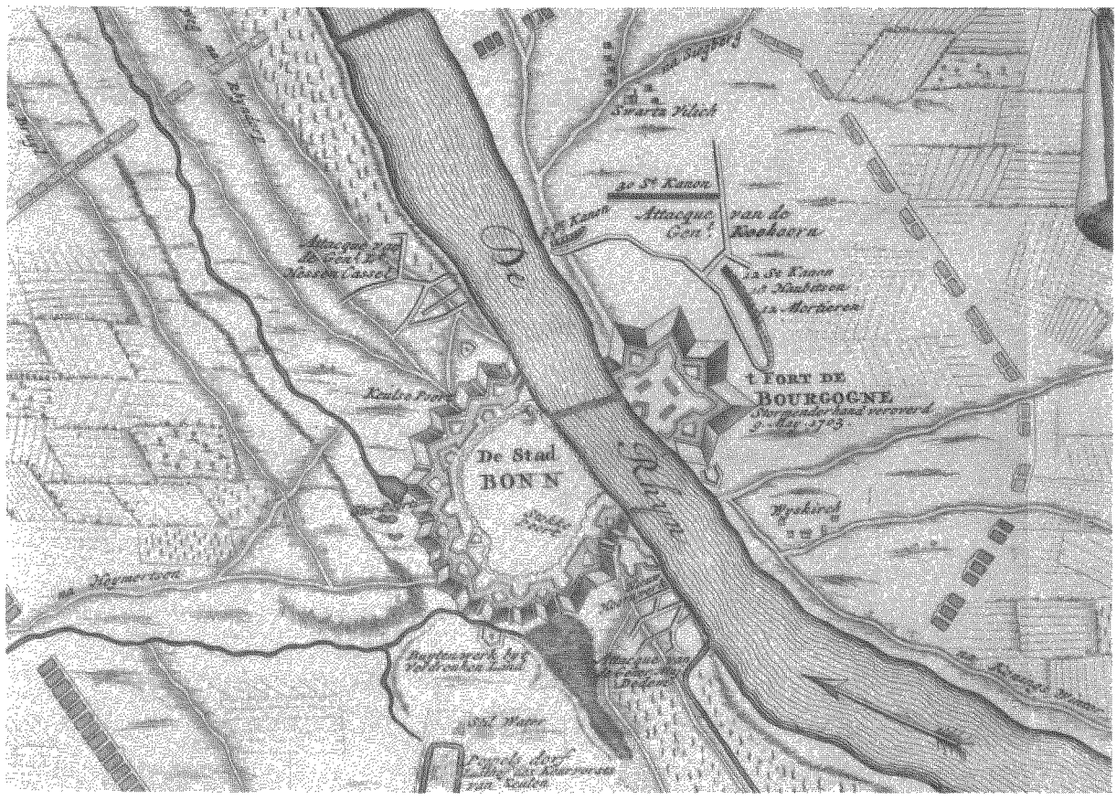

Het beleg van Bonn, 1703.
Gravure uit:
Europische Mercurius (.....)
1703 (Leiden/Amsterdam,
1703) t.o. fol. 276.

De Schutterijen 1813 - 1907

DR. F. SNAPPER

Inleiding

Toen in de middeleeuwen de steden begonnen op te komen waren de burgers van deze steden verplicht mee te werken aan de verdediging van hun stad. Dit was geen eenvoudige zaak, want omstreeks 1100 bestond de kern van de legermachten van de vorsten uit gepantserde ruiters, de ridders, die het slagveld beheersten. Werd echter in het begin van de twaalfde eeuw een wapen ontwikkeld dat toentertijd een nog grotere afschuw verwekte dan thans de atoombom. Het was de kruisboog. Door een kruisboog kon namelijk het pantser van een ridder worden doorboord, zodat de ridderschap, die grotendeels aan haar functie van pantserruiterij haar bestaansrecht ontleende, in haar maatschappelijke functie ernstig werd bedreigd. In 1139 verbood dan ook het tweede Lateraans Concilie het gebruik van een dergelijk wapen tegen Christenen, op straffe van de banvloek tegen de gebruikers. Ondanks het grote gezag van paus en bisschoppen heeft het niet mogen baten. Op de duur werden nog dodelijker wapens ontwikkeld. Voor de burgerij in de steden, die zich soms tegen ridderlegers moesten verdedigen, waren dergelijke wapens een uitkomst. De kruisboog was echter een duur wapen waarmee bovendien veel geoefend moest worden, alvorens het doelmatig kon worden gebruikt. Aangezien de burgers zelf hun wapens moesten bekostigen konden slechts de rijkeren zich dergelijke wapens veroorloven. Hierdoor ontstonden in de steden vrijwillige verenigingen van aanzienlijken om zich in het gebruik van deze wapens te bekwamen. Zo ontstonden de schuttersgilden, die van de overheden privilegiën ontvingen. Men moet deze schuttersgilden als een militaire élite zien, want alle overige burgers bleven weerplichtig. Voorts zijn gevallen bekend dat ingezetenen, die niet het volledig burgerrecht bezaten bij de stadsverdediging werden ingeschakeld.

Ook in de dorpen bestonden schuttersgilden. W.H. Cornelissen betwijfelt of deze dorpsschutterijen een functie hadden bij het beschermen van het dorp tegen landlopers en plunderaars.[1] Echter weten wij dat in 1628 stadhouder Frederik Hendrik toestond dat in Nispen een kloveniersgilde werd opgericht omdat de bevolking zich wilde beschermen tegen landlopers en soldatenbenden. Dergelijke verplichtingen worden ook gevonden in de 'caerten' van andere schutterijen als die van Aalst, Aerle-Rixtel, Heeswijk, Stiphout en Tilburg.[2]

Omstreeks 1580, reeds eerder waren vuurwapens ingevoerd, kwam in de meeste Hollandse steden een reorganisatie tot stand, waarbij alle weerbare burgers, die hun eigen wapens konden bekostigen in de schutterij werden opgenomen. De aanzienlijken (het regentenpatriciaat) gingen nu van deze stedelijke schutterijen het officierskorps vormen. Doordat de militaire techniek zich steeds verder ontwikkelde, waren deze schutterijen niet langer in staat alleen de steden te verdedigen. Beroepsmilitairen moesten, in geval van belegering van een stad, de schutterij te hulp komen. Tot de plichten van de schutters behoorden het bewaken van poorten en andere belangrijke stedelijke objecten. Bij grote branden werd de schutterij opgeroepen om de orde te handhaven. Ook bij onlusten en rellen kwamen de schutters onder de wapenen.

Een krijgsraad, die uit officieren bestond, kon zo nodig straffen met geldboeten en arrest, of zoals dit laatste toen heette '... van pene te Bier en Broodt voor seekeren tijt' opleggen.[3] Deze organisatie is, in grote lijnen, tot en met 1795 in stand gebleven. In dat jaar werd met behulp van de Fransen de stadhouder verdreven en in plaats van de gedecentraliseerde Republiek der Vereenigde Nederlanden kwam de gecentraliseerde Bataafsche Republiek. De stedelijke schutterijen waarvan de organisatie van plaats tot plaats kon

verschillen werden opgeheven. Toen werd besloten dat '... eene geregelde egale wijze van Burgerwapening over het geheelde gemeenebest ...' tot stand moest worden gebracht. Zij bleven echter onder de bevelen van de plaatselijke besturen. Het nieuwe reglement van 11 november 1796 bepaalde dat de krijgsraden werden vervangen door Raden van Discipline en Administratie. De bevoegdheden van de krijgsraden waren aan deze raden overgedragen, maar de samenstelling van de Raden van Discipline was aanzienlijk gewijzigd. Deze nieuwe colleges waren namelijk samengesteld uit alle rangen. Ook de eenvoudige gewapende burger was vertegenwoordigd. Officieren en onderofficieren werden door de burgers gekozen, waarbij geen eisen van bekwaamheid werden gesteld. Slechts de sergeant-majoor en de fourier werden door de compagnies-commandant aangesteld, want voor deze functies waren '... byzondere kundigheden noodig ...'[4])

Deze nieuwigheden hielden niet lang stand. Reeds in 1799 was het uit met de verkiezing van de officieren en onderofficieren door de gewapende burgers. De hoofdofficieren werden door de regering aangesteld '... de overige officieren en de onderofficieren zouden worden gekozen door officieren van hoogeren rang'. Maar op 20 december 1803 keerde men terug '... tot een toestand, gelijkende op dien van 1795 en was eenvoudig samen te vatten in de volgende woorden: in de verschillende plaatsen zal een Gewapende Burgermacht zijn door de plaatselijke besturen te regelen en (in naam) geplaatst onder het oppertoezicht van het Hooge Staatsbewind'. Op 15 juni 1806 werd alweer een nieuwe regeling van kracht. Er werden nu weer krijgsraden ingesteld waarvan wel onderofficieren en korporaals deel uitmaakten, maar geen gewapende burgers.

Inmiddels had de Franse keizer zijn broer, Lodewijk Napoleon tot koning van Holland laten benoemen. Onder diens bewind kwam op 2 mei 1809 een wet tot stand die weer over schutterijen sprak, die plaatselijk moesten worden opgericht. Tevens werd bepaald '... dat zij, die bij de Schutterijen waren ingeschreven, uitsluitend bevoegd zouden zijn maatschappelijke betrekkingen en voordelen te verkrijgen en het recht zouden hebben de wapenen te dragen'. Wie daarentegen bij de oproeping weigerde dienst te doen, werd ontschutterd, van zijn ambten en bedieningen ontzet en mocht nooit meer een betrekking vervullen.[5]) Deze regeling bleef van kracht toen ons land in 1810 door keizer Napoleon bij Frankrijk werd ingelijfd.

Nadat in 1812 Napoleon in Rusland een zware nederlaag had geleden moest een groot deel van de Franse garnizoenen in de steden voor het

De Schuttersraad te Amsterdam in 1826, toen 'Krijgsraad' geheten. (Schilderij Moritz, te Lintum)

opnieuw te vormen veldleger worden bestemd. Derhalve werd bij decreet van 5 april 1813 bepaald dat om in de steden de orde te handhaven een zogenaamde sedentaire nationale garde moest worden opgericht, die veel leek op de Nederlandse schutterijen, die nu werden ontbonden. Voor de nieuwe organisatie hoopten de Franse autoriteiten veel leden van de Nederlandse burgerlijke élite als officier te kunnen krijgen, omdat ook zij belang hadden bij het handhaven van de orde. Dit gebeurde inderdaad, maar een groot aantal van deze officieren hield rekening met de val van Napoleon.[6]) De Amsterdamse Nationale Garde en de Haagse Nationale Garde hebben dan ook een belangrijke rol gespeeld bij het herstel van onze onafhankelijkheid.

De schutterijen vanaf het herstel van de onafhankelijkheid tot de afscheiding van België

Bekend is dat in 1813 een aantal Nederlanders onder leiding van G.K. van Hogendorp plannen beraamden, om zodra de mogelijkheid zich zou voordoen de Nederlandse onafhankelijkheid te herstellen. Tot hen behoorde ook de oud-zeeofficier J.S. May. Toen in de avond van 14 november 1813 de Franse generaal Molitor zich met het garnizoen van Amsterdam naar Utrecht verplaatste, omdat Russische kozakkenafdelingen Groningen en Overijssel waren binnengerukt, besloot May met de Amsterdamse scheepstimmerlieden, 'De Bijltjes' de volgende avond 'revoluite te maken'.
In de loop van die dag was ook kapitein A.R. Falck van de Amsterdamse Nationale Garde het bericht van Molitors aftocht ter ore gekomen. Hij begaf zich toen naar zijn commandant, kolonel G.C.R.R. van Brienen van Ramerus, die conform de orders van Molitor bezig was de hoofdwacht te bezetten. 's Middags verzamelde zich het officierskorps onder leiding van Van Brienen. Men besloot dat de Amsterdamse Nationale Garde niets zou ondernemen alvorens de voorhoeden van de geallieerde troepen bij de Gelderse IJssel zouden zijn aangekomen. In de avond van 15 november echter kwam May met zijn 'Bijltjes' in actie. Douanehuisjes werden in brand gestoken en de Nationale Garde kwam onder de wapenen. De compagnie van Falck bezette Kattenburg en wist enerzijds het uitbreken van baldadigheden te voorkomen, anderzijds een conflict tussen de Nationale Garde en de volksmenigte te vermijden.

De volgende dag braken overal in Amsterdam rellen uit. De officieren van de Nationale Garde waren niet bereid onder Franse vlag de orde te herstellen. Een deputatie van vijf dezer officieren waarbij kolonel Van Brienen en kapitein Falck - iedere officiersrang was vertegenwoordigd - begaf zich naar het stadhuis en verklaarde dat slechts het aftreden van het Franse bestuur en de vorming van een vroedschap uit voormalige regenten en patriotten het gezag kon verzekeren. Inderdaad kwam onder leiding van J.C. van der Hoop, oud-fiscaal van de Admiraliteit, een dergelijk voorlopig bestuur tot stand; en hoewel tegen de avond de leden van dit bestuur met de oranjekokarde op de hoed en gevolgd door enkele compagnieën Nationale Garde, overal de orde wisten te herstellen, bepaalde deze nieuwe Amsterdamse raad zich, zeer tegen de zin van Falck en May, tot het handhaven van het gezag.[7]) Overigens had Van Brienen, toen hij bij proclamatie van 16 november 1813 de vorming van een voorlopig bestuur van Amsterdam aankondigde, zich Kolonel-en-chef der Schutterij genoemd. Tevens had hij vermeld dat '... alle officieren zoowel als alle leden der Schutterij vastelijk overeengekomen om buitensporigheden van welken aard ook, met al de magt die zich in hunne handen bevindt te keer te gaan ...'[8]) Inmiddels hadden op zijn bevel de schutters de Franse adelaars van de sjakoplaten afgerukt. De meeste werden vertrapt.[9])

Op 17 november was hetgeen de vorige dagen in Amsterdam was voorgevallen in Den Haag bekend. Leopold, graaf van Limburg Stirum en enkele andere notabelen werden door het Franse bestuur gepolst om mee te werken aan het handhaven van rust en orde. Van Limburg Stirum waarschuwde onmiddellijk Van Hogendorp, met wie hij reeds enige tijd in contact stond. Voor diens huis op de Kneuterdijk zette hij de uit de handen van Van Hogendorp's dochter ontvangen oranjekokarde op zijn hoed. Commissaris van politie Van Ampt volgde onmiddellijk dat voorbeeld, terwijl Generaal Bouvier met het Franse garnizoen, voornamelijk bestaande uit enkele honderden Pruisische militairen, op korte afstand in het Binnenhof stond. Inmiddels werd door Van Limburg Stirum, gevolgd door de onder de wapenen gekomen Haagse Nationale Garde, een door Van Hogendorp opgestelde proclamatie overal in Den Haag voorgelezen.[10]) De volgende dag vertrok Bouvier met zijn troepen naar Gorinchem, tot Rijswijk begeleid door de Haagse Nationale Garde. Nauwelijks waren Bouvier's troepen uit het gezicht verdwenen of de Haagse Nationale Garde rukte haar Franse insignes af en verklaarde zich tot

Oranje-Garde. Op weg naar Gorinchem weigerden Bouvier's Pruisische troepen echter verdere dienst. Zij keerden terug naar Den Haag en stelden zich ter beschikking van Van Limburg Stirum, die reeds bezig was de grondslagen te leggen voor een nieuw Nederlands leger. Uit Den Haag werd een belangrijk deel van de Oranje-Garde naar Leiden gestuurd, vanwaar op 23 november Woerden werd bezet. Inmiddels waren uit Antwerpen aanzienlijke Franse versterkingen in Gorinchem aangekomen, zodat uit die plaats een bataljon infanterie naar Molitor in Utrecht kon worden gezonden. Deze dirigeerde nog in de nacht van 23 op 24 november 3 bataljons infanterie (1600 man) naar Woerden om deze stad, zo dicht bij Utrecht te heroveren. Reeds bij de eerste stormloop wisten de Fransen het stadje te vermeesteren, waarbij enige tientallen leden van de Haagse Oranje-Garde werden gedood of gevangen genomen.

Uit Den Haag werd Leiden opnieuw van garnizoen voorzien maar een nieuwe onderneming tegen Woerden bleef uit zodat Molitor op 25 november zijn troepen uit Woerden kon terugtrekken. Inmiddels was zijn kans om iets tegen Amsterdam te ondernemen verkeken. Daar waren na 16 november de orde en rust gehandhaafd, doch het stadsbestuur wilde nog steeds de neutraliteit bewaren. Van der Hoop had generaal C.R.T. Krayenhoff, die in samenwerking met de schutterij het Amsterdamse bestuur had willen dwingen zich voor de Prins te verklaren, overgehaald te wachten tot eerst bondgenootschappelijke troepen tot Amsterdam zouden zijn opgerukt.

In Den Haag was de vorming van een Algemeen Bestuur in naam van de Prins van Oranje niet zo verlopen als Van Hogendorp zich dat had gedacht. De oud-regenten en oud-patriottische notabelen, bijeengekomen op 20 november,

1813 - 1814
In het midden van de onderste groep zijn twee hoofdofficieren in gesprek, (de adelaar van de schakoplaat afgebroken). Rechts daarvan een Voltigeur (groene epauletten) met de politiemuts; daarnaast een Luitenant in de uniform der Nationale Garde en met de ringkraag als distinctief. Links in de hoek een Officier in burgerkleding.
In de bovenste groep treft men links op de voorgrond een Officier naast een Voltigeur (groene epauletten); daarnaast een Fuselier (rode epauletten) in kapotjas. (Aquarel van J. Hoynck van Papendrecht, naar twee schilderijen van Van Os)

weigerden een regering te vormen, omdat zij zich niet durfden bloot te stellen aan een eventuele wraakoefening van een terugkerend Frans bewind. Van Hogendorp en A.F.J.A. baron van der Duyn van Maasdam besloten toen dit bestuur zelf te vormen. Zij werden in hun voornemen versterkt toen diezelfde avond Van Limburg Stirum kwam verklaren dat hij een militaire regering zou instellen als er de volgende dag geen Algemeen Bestuur zou zijn. Voordien had Van Hogendorp nog de gezindheid van de Haagse Oranje-Garde gepeild. Toen dan ook de volgende morgen om 8 uur Van Limburg Stirum zich bij Van Hogendorp vervoegde besloten beiden dat de eerstgenoemde de officieren van de Oranje-Garde zou gaan halen. Nadat Van Limburg Stirum met deze officieren terugkeerde, die eveneens zeer ontevreden waren over het uitblijven van een Algemeen Bestuur, las Van Hogendorp de proclamatie voor waarbij een dergelijk bestuur werd ingesteld.

Een van de eerste daden van het nieuwe bestuur was de jonge regentenzoon Elias van der Hoeven uit te sturen om contact op te nemen met de dichtst bijzijnde geallieerde troepen. Hij ontmoette in de nacht van 22 op 23 november een detachement van 350 kozakken onder bevel van majoor Marklay, die zich liet overhalen zo snel mogelijk naar Amsterdam op te rukken met vermijding van Amersfoort en Naarden welke plaatsen nog door de Fransen waren bezet. Dientengevolge verscheen Marklay met zijn kozakken voor Amsterdam, juist op het ogenblik dat Falck zijn compagnie mobiliseerde om gezamenlijk met een aantal notabelen het stadsbestuur te dwingen het Algemeen Bestuur in Den Haag te erkennen. Nu echter de kozakken waren verschenen, die persoonlijk door kolonel Van Brienen door de Leidsepoort binnen de stad werden gehaald, was aan de wens van het stadsbestuur voldaan.
Het was op aandringen van de leden van de societeit Doctrina, in het bijzonder van de voorzitter M.C. Hall, dat in Amsterdam op 24 november niet de Oranjevlag werd gehesen, zoals in Den Haag, maar de nationale driekleur met een oranjestrik. Deze combinatie van oranje, rood, wit en blauw werd - zoals Colenbrander, aan wie het voorafgaande is ontleend, vermeldt - de moeder van onze vlag met de wimpel. Diezelfde dag trokken Franse troepen uit Naarden op tegen Amsterdam. Zij werden echter teruggeslagen door een detachement van de Amsterdamse schutterij, versterkt met een deel van Marklays kozakken. Molitor, die op dat ogenblik drie van zijn bataljons in Woerden had, moest toen afzien van zijn plannen om Amsterdam te hernemen. Toen daarna ook de Pruisen onder Bülow in Oost-Nederland verder oprukten, trok Molitor op 27 november uit Utrecht terug naar Gorinchem.[11])

Generaal Krayenhof was op 24 november aangesteld tot gouverneur van Amsterdam en omliggende forten. Het lukte hem met in oprichting zijnde onderdelen van het Nederlandse leger en de Amsterdamse schutterij de vestingen Muiden en Weesp te bezetten. De Franse bezetting van Naarden ongeveer 1700 man sterk daarentegen weigerde zich over te geven. Een observatiekorps van ongeveer 2100 man onder bevel van kolonel J. van den Bosch, die in 1808 op 28 jarige leeftijd als kolonel zijn ontslag uit de Indische militaire dienst had genomen - later werd hij gouverneur-generaal van Nederlands-Indië[12]) - werd op 10 december geformeerd. Bij dit observatiekorps diende het 2de en 3de bataljon Amsterdamse schutterij met een gezamenlijke sterkte van 729 man. Deze formaties waren aanzienlijk onder de formele sterkte. Zo telde het 3de bataljon 341 man waarbij slechts vier officieren waren ingedeeld, terwijl de officiële sterkte 529 man was, waarbij 14 officieren waren ingedeeld.[13]) Dat de Amsterdamse schutterij zulk een tekort aan officieren had behoeft ons niet te verwonderen. Verschillenden van hen waren tot belangrijke functies geroepen. Zo werd Falck op 22 november aangesteld tot algemeen secretaris van het Algemeen Bestuur, welke post hij op 29 november kwam innemen.[14])

Reeds spoedig werd besloten de landmacht te laten bestaan uit een beroepsleger, de zogenaamde staande armee en gewapende burgers. Deze laatsten moesten in oorlogstijd de staande armee versterken. Deze burgerbewapening werd geregeld bij het reglement van Algemene Volkswapening van 20 december 1813. Dit reglement bepaalde dat alle weerbare mannen van zeventien tot vijftig jaar landstormplichtig zouden zijn. Een bepaald gedeelte van de landstorm zou als landmilitie worden afgezonderd ter ondersteuning van de staande armee. Ook de landmilitie zou uit vrijwilligers bestaan, maar wanneer er niet voldoende vrijwilligers beschikbaar zouden zijn, moest er uit de landstormplichtigen worden geloot, totdat er een voldoend aantal 'miliciens' waren. Zo is de loting, door de Fransen ingevoerd en zeer onpopulair bij de Nederlanders, gehandhaafd. Immers toen de organisatie van de landmilitie op 21 januari 1814 werd vastgesteld, bleken veel te weinig vrijwilligers beschikbaar. Hierdoor werd door een achterdeur de gehate conscriptie, door de Fransen ingevoerd, teruggebracht. Ook lijkt het waarschijnlijk dat eerst toen

militie en dienstplichtige strijdkrachten met elkaar verwante begrippen werden, terwijl in de 17de en 18de eeuw de term militie veelvuldig voor de staande armee werd gebruikt. Tijdens de moeilijke opbouwperiode van de Nederlandse landmacht bleven bestaande korpsen, zoals de Amsterdamse schutterij in stand. Een van de problemen was het enorm tekort aan bruikbare vuurwapens. Zo waren op 28 december 1813 bij het 1ste bataljon Amsterdamse schutterij slechts 55 geweren schietvaardig; bij het 4de bataljon: 190.[15]) De algemene indruk is dat de Amsterdamse schutterij, in sommige stukken nog steeds Nationale Garde genoemd, zich tijdens de belegering van Naarden zeer goed heeft gedragen. Vanaf maart 1814 waren alle vijf Amsterdamse schutterbataljons bij dit beleg betrokken. Na een uitval van de Fransen op 17 april op de rechtervleugel, die toen door kolonel Van den Bosch werd gecommandeerd, rapporteerde deze officier aan generaal Krayenhof: 'Zoomede heeft de Nationale Garde met een moed gevochten, die door niets kan worden gesurpasseerd'.[16])
Door het geringe aantal wapens, waarover de nieuwe Nederlandse regering toen kon beschikken, was het, over het algemeen, met de bewapening van de landstorm droevig gesteld. 'De landstormers dienden zich zo mogelijk zelf te bewapenen met een geweer, een jachtgeweer of sabel. Wie daarover niet beschikte kreeg van de gemeente een piek uitgereikt. Het plaatselijk bestuur diende elke zondag tussen de kerkdiensten van de ochtend en de middag in, exercities en schietoefeningen te organiseren'.[17]) De uitvoering van het reglement was een zaak van de plaatselijke overheid, al was het bestaan en de inrichting van deze korpsen door de centrale overheid voorgeschreven.

Wij keren terug naar Amsterdam om te zien hoe het reglement van 20 december 1813, betreffende de algemene volkswapening werd uitgevoerd. Op papier was de organisatie indrukwekkend. Deze bestond uit 18 bataljons; ieder bataljon had zes compagnieën; iedere compagnie telde 100 man. De landstorm van Amsterdam (deze stad had toen ongeveer 200.000 inwoners) zou 10.800 man tellen. In de eerste helft van februari 1814 waren de luitenant-kolonels en de majoors van de bataljons aangesteld. Kolonel Van Brienen was tot commandant van deze organisatie benoemd. In een ordonnantie van het stadsbestuur van 14 februari was aan de luitenant-kolonels en de majoors van deze bataljons opgedragen de compagnieën samen te stellen uit manschappen die in elkaars nabijheid woonden en '... door hun stand in de Maatschappij eenig belang hebben bij derzelver welvaart'. Ook de Amsterdamse landstorm was slecht bewapend en geoefend. Zij werd ingezet voor het betrekken van wachten en het handhaven van de orde bij branden, enz. De militaire waarde van deze organisatie was zeer gering, maar zij leverde een belangrijke bijdrage aan het bewaren van de rust. Het is tevens vermeldenswaard dat bij de Landstorm geen uniformen werden gedragen. Een groene tak op de hoed was het teken dat men bij de Landstorm dienst deed. De officieren droegen als onderscheidingsteken op de linker bovenarm een band waarop strepen in goud galon hun rang aangaven. Onderofficieren en korporaals droegen op de rechterarm oranje kemelsgaren strepen.[18])
De Amsterdamse schutterij bleef te velde totdat de vesting Naarden op 7 mei capituleerde. Op 23 mei werd dit korps ontbonden, nadat de gouverneur van Noord-Holland de dank had overgebracht van de soevereine vorst voor de vele door dit korps, dat toen weer Nationale Garde werd genoemd, bewezen diensten.[19])
Het zijn niet alleen de Amsterdamse en Haagse korpsen geweest die hebben bijgedragen tot de bevrijding van Nederland. Ook in andere delen van ons land hebben dergelijke eenheden zich hiervoor ingezet.

Zoals reeds vermeld voerde toen in Amsterdam het landstormkorps de diensten uit, die vroeger door de schutterij waren verricht. Dit gebeurde ook in verschillende andere plaatsen. Koning Willem I echter besloot met de voorbereiding van de organisatie van de nieuwe schutterij niet te wachten totdat de desbetreffende wet was afgekondigd, maar zo snel mogelijk hiermee te beginnen. Zo kreeg kolonel Van Brienen, zodra de uit de Nationale Garde voortgekomen schutterij was ontbonden, door het aandringen van de vorst, de opdracht van het stadsbestuur in Amsterdam de nieuwe schutterij te organiseren. Reeds op 14 juni 1814 vaardigde hij zijn eerste kennisgeving uit, die als volgt luidde:
'De kortheid des tijds, waarmede Zijne Koninklijke Hoogheid, onze zeer geliefde Souverein, verlangt de schutterij hier ter stede georganiseerd te zien, stelt mij in de verplichting aan de Ingezetenen, welke ingevolge van Publicatie van 20 December 1813, van Zijne Koninklijke Hoogheid, opgeroepen kunnen worden, ter kennisse te brengen, dat het recht van een Plaatsvervanging hun is toegestaan. Ten einde allen spoed bij dit belangrijk werk te brengen, worden zij lieden verzocht, bij de oproeping te verklaren, hetzij den Dienst zelve te presteren, dan wel eenen Plaatsvervanger te stellen wiens vereisten moeten zijn: De lengte van vier voet, tien duimen Rijnlandsche maat, wonende in de Wijk der opgeroepenen of des noods in

de wijken, welke het Bataillon bevat. Ouderdom van 17 tot 25 jaren, en gemanieerd van een certificaat door een geaccredieerd Chirurgijn afgegeven, konstateerende hunne geschiktheid tot den dienst. Voorzien van een bewijs van goed gedrag, geattesteerd door twee bekende en gezetene Burgers alhier ter stede. Zodra de Plaatsvervanger zal zijn goedgekeurd en ingeschreven zal hij, die zich laat vervangen in de contributiekas storten, in eens de somma van Honderd Gulden, voor de zeven jaren, welke men verpligt is te dienen, moetende strekken voor kleeding en andere onkosten der Schutterij'.[20])

Het zal tegen deze kennisgeving zijn geweest dat C. van der Oudermeulen, die lid was geweest van het Amsterdamse stadsbestuur dat op 16 november 1813 was opgetreden, bezwaren maakte. In een brief aan C. Glaser, een van de vertrouwelingen van Koning Willem I schreef hij dat de door kolonel Van Brienen ter hand genomen organisatie van de Amsterdamse schutterij op onjuiste beginselen berustte.

In die brief vraagt Van der Oudermeulen zich af wat men nu eigenlijk bedoeld met de term als van ouds in art. 125 van de grondwet. Hij verwerpt de opvatting dat 'van ouds' zou kunnen betekenen: zoals in de Franse tijd. Hij is van oordeel dat 'van ouds' betekent dat de schutterijen moesten worden georganiseerd volgens de vóór 1795 geldende regels. Hij brengt in herinnering dat toen in Amsterdam er twee regimenten waren met in totaal 60 compagnieën (totale sterkte van de Amsterdamse schutterij was toen 9000 man). Hij wijst er vervolgens op dat toentertijd de burgers, die niet bij de schutterij wensten te dienen, al naar gelang van hun vermogen, jaarlijks een contributie moesten betalen van *f* 10 tot *f* 21. Ook gefortuneerde weduwen en ongehuwde dochters van burgers moesten voor de schutterij een bijdrage leveren, die volgens dezelfde maatstaven variëerde van *f* 2 tot *f* 14. Dit leverde een bedrag op van *f* 84.000 waaruit de onkosten voor de trommen werden goed gemaakt, alsmede de bezoldiging van de nachtwacht (die naast de schutterij bestond) '... en de arme schutters die waakten hadden ook eenig loon'. Van der Oudermeulen vraagt zich dan ook af wie toestemming heeft gegeven om van degene, die een remplaçant stelt een bedrag van *f* 100 te eisen. Hij noemt dit een belasting, waarvoor, volgens artikel 70 van de grondwet toestemming nodig is van de Staten-Generaal. Hij maakt er gewag van dat (doordat de Britten de tegen Napoleon gerichte blokkade hadden opgeheven) de koophandel en andere takken van bedrijvigheid in omvang toenamen waardoor het moeilijk was plaatsvervangers te krijgen. En moest men hiervoor lenen, dan moest de voor die tijd hoge interest van 7% worden betaald. Tevens vermeldt hij dat voor 1795 een benoeming tot officier bij de schutterij het begin was van een carrière in het (stedelijke) regeringsapparaat.[21]) Het behoeft ons niet te verwonderen dat Van der Oudermeulen aanstoot nam aan de bepaling dat behalve het bedrag dat degene, die niet wenste te dienen aan de remplaçant moest betalen, hij ook nog eens een bedrag van *f* 100 in een overheidskas moest storten. Immers men mag de koopkracht van *f* 100 in 1814 gelijkstellen met de koopkracht van *f*1400 anno 1990.[22])

Op 15 februari 1815 kwam een belangrijke reorganisatie van de strijdkrachten tot stand door het uitvaardigen van twee wetten. De wet op de Nationale Militie reorganiseerde de landmilitie tot Nationale Militie. Deze kwam nu niet langer uit de Landstorm voort, maar werd rechtstreeks gerecruteerd uit vrijwilligers, aangevuld met dienstplichtigen.[23]) De gewapende macht op strikt lokaal niveau werd geregeld bij de wet omtrent oprichting der Schutterijen.[24]) De taak van deze organisatie was het handhaven van de openbare orde en daarenboven het dienen in oorlogstijd als landstorm. In gemeenten met minder dan 2500 inwoners bestond alleen registratieplicht. Wel werden deze rustende schutterijen op papier georganiseerd, maar zij werden in vredestijd niet geoefend. In de grotere gemeenten was er de dienstdoende schutterij, die wel werd geoefend. In tijd van oorlog konden zowel de dienstdoende als de rustende schutterijen worden gemobiliseerd en gemilitariseerd. In vredestijd had de schutterij een eigen reglement dat afweek van het reglement op de krijgstucht van de landmacht. Van de bevolking was 3% schutterplichtig.[25]) Dit betekende voor een stad als Amsterdam dat er een dienstdoende schutterij werd georganiseerd van 3 regimenten, elk van 3 bataljons à 6 compagnieën van 100 man, waarvan een van de compagnieën een artilleriecompagnie was. Deze schutterij zonder staven ongeveer 5400 man, had derhalve de helft van de sterkte van de in 1814 opgerichte landstorm. Bij de schutterij was plaatsvervanging niet toegestaan.

De gehele schutterij werd beëdigd. De eed luidde als volgt:

'Ik zweere (belove) te zullen zijn gehouw en getrouw aan den Souvereinen Vorst der Vereenigde Nederlanden (later aan den Koning der Nederlanden)'.

'Dat ik mij stiptelijk zal gedragen naar de bepalingen der wet, op de Schutterijen geëmanieerd, dat ik, in tijden van vrede de inwendige rust en orde zal helpen handhaven en beschermen en in tijden van oorlog en gevaar, getrouwelijk dienen tot de verdediging des Vaderlands'.

'Dat ik de wetten zal eerbiedigen, de bevelen der daartoe bevoegde autoriteiten en van diegenen, dewelke in den wapendienst boven mij gesteld zijn, stiptelijk nakomen en mij in alle opzigte als een man van eer gedragen. Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig'.[26])

De diensttijd bedroeg zeven jaar. Een plaatselijke commissie wees de personen aan die actieve dienst bij de schutterij moesten verrichten. Zij die niet tot de actieve dienst werden opgeroepen, alsmede vrouwen die aan het hoofd van een gezin stonden, moesten een bedrag storten in de contributiekas van de schutterij. Ook de gemeenten moesten een bijdrage leveren aan deze kas, waaruit de kosten van deze organisatie werden bestreden. Zij die voor de actieve dienst waren aangewezen, maar om gewichtige redenen hiervan wensten te worden vrijgesteld, konden een verzoek indienen, dat door de krijgsraad en het plaatselijk bestuur werd beoordeeld. Beroep op de provinciale Gedeputeerde Staten was mogelijk. Werd het verzoek toegestaan dan moest de betrokkene een verhoogde contributie in de contributiekas storten. Wellicht zijn deze bepalingen mede tot stand gekomen als gevolg van de eerdere vermelde brief van Van der Oudermeulen. Zijn opvattingen omtrent het officierskorps waren echter verouderd. Immers in de oude Republiek hadden de stedelijke regenten grote invloed op het landsbestuur uitgeoefend. Daarentegen was in het van Frankrijk bevrijde Nederland een sterk gecentraliseerd staatsbestuur tot stand gekomen. De jonge man, die geïnteresseerd was in de landspolitiek, had geen belangstelling voor een stedelijke functie, maar werd ambtenaar bij een van de ministeriële departementen in Den Haag. Het werd dan ook steeds moeilijker om goede officieren voor de schutterij te krijgen.

Het heeft in de bedoeling gelegen om de schutterij uit hen te doen bestaan '... die door hun stand in de Maatschappij eenig belang hebben bij derzelver welvaart'. Maar ook dat bleek heel moeilijk te verwezenlijken. Er bevindt zich in het Nijmeegse gemeentearchief een circulaire van de gouverneur van Gelderland van 7 juli 1817 waarin wordt opgemerkt dat de dienstdoende schutterijen in die provincie niet zo georganiseerd waren als de wet vereiste. Zij waren namelijk grotendeels samengesteld '... uit arbeiders, ambachtsgezellen en dergelijke personen, tot de minvermogende en geringste klasse van ingezetenen behoorende ...' Het Nijmeegse gemeentebestuur antwoordde reeds de volgende dag '... dat tot het designeren van enige ambagtsgezellen is overgegaan, als met alle mogelijke omsigtigheid, en nadat men alle de hogere classen was afgeloopen, en uit dezelve het vereischte getal manschappen niet had kunnen vinden'.[27]) Ook in andere provincies zal een dergelijke situatie hebben bestaan. Zo had de wet bepaald dat ieder lid van de schutterij de voorgeschreven uniform op eigen kosten moest aanschaffen. Zij, die hiertoe niet in staat waren kregen die uitgaven vergoed uit de contributiekas.[28]) Dientengevolge werd in Weesp een bedrag van *f* 1514,- nodig geacht voor de uniformen van: de sergeant-majoor, de sergeant, de pijper, de tamboer, de vijf korporaals en de 67 schutters.[29]) Zij zullen tot het gros van de Weesper schutterij hebben behoord en zeker geen deel hebben uitgemaakt van de 'hogere classen'. In Hilversum, een gemeente met 4.000 inwoners, waar de dienstdoende schutterij, derhalve 80 man sterk, in 1829 werd opgericht, moest de gemeente *f* 2484,- voor de aanschaf van uniformen uittrekken. '... want er waren vele onvermogende schutters'.[30]) Ook in 1845 werd geconstateerd dat vele schutters financieel niet in staat waren een uniform aan te schaffen.[31]) Bij deze voorbeelden moet ik het laten. Slechts zij vermeld dat Den Beer Poortugael in 1862 de kosten voor een schuttersuniform zonder schoenen op *f* 20, stelde,[32]) want schoenen werden nimmer verstrekt.

In 1815 werd bij iedere plaatselijke schutterij een krijgsraad ingesteld waar alle rangen in waren vertegenwoordigd. Deze krijgsraad kon wel arreststraffen opleggen. Tijd en plaats van de oefeningen moest door de commandant, in overleg met het plaatselijk bestuur worden bepaald.[33]) De in februari 1815 ingevoerde wet gold overigens niet voor de Belgische provincies die enkele maanden later met de Verenigde Nederlanden werden samengevoegd. In de Noordelijke Nederlanden vond men op den duur dat de verplichtingen voor de schutters te zwaar werden. Een door de regering in 1819 voorgestelde wetswijziging waarbij de schuttersplicht, in plaats van zeven jaar op tien jaar werd gesteld, werd dan ook door de Staten-Generaal niet aanvaard. Van Hogendorp die in 1815 zijn functie van Vice-President van de Raad van State had neergelegd om in de Tweede Kamer oppositie te kunnen voeren tegen de absolutistische neigingen van Koning Willem I, was eveneens van oordeel dat de voorstellen veel te ver gingen. Hij wilde wel dat 'elk op de lijsten' van de schutterijen werd gebracht, doch stelde voor dat in tijd van vrede enkele welgezeten burgers slechts korte tijd dienst zouden doen ten behoeve 'van de inwendige rust tegen plundering bij brand, tegen oproerige bewegingen'. In oorlogstijd zou men vooral uit de jongeren, die wel op de schut-

terslijsten stonden maar in vredestijd geen dienst hoefde te verrichten, de landstorm kunnen vormen.[34])

In 1826 diende de regering bij de Tweede Kamer een nieuw wetsontwerp in betreffende de schutterijen. Deze wet zou eveneens in de Belgische provincies van kracht worden. De diensttijd voor de actieve schutterij werd op 5 jaar gesteld. Van de bevolking zou 2% tot de actieve schutterij behoren. Voor de schutterij werd nu geloot. Nadat men 5 jaar bij de actieve schutterij ingedeeld was geweest, werd men nog 5 jaar reserveplichtig. Ook nu was er de verdeling in dienstdoende schutterijen in gemeenten met 2.500 of meer inwoners en rustende schutterijen in kleinere plaatsen. Voor de schutters van het actieve deel van de dienstdoende schutterijen was voorgeschreven dat zij van 1 april tot 1 oktober iedere zondag om de twee weken gedurende twee uur zouden worden geoefend. Het behoeft ons niet te verwonderen dat uit de memorie van toelichting, de opmerkingen van de kamerleden en uit de memorie van antwoord blijkt dat voor de reeds bestaande schutterijen het zeer moeilijk was geschikte officieren te vinden. Immers een benoeming tot schutterij-officier opende niet langer de poort tot een carrière in het regeringsapparaat. In de wet werd dan ook bepaald dat zij, die tot officier, onderofficier of korporaal der schutterij werden aangewezen doch niet benoemd wensten te worden, gedurende de tijd dat zij schutterplichtig waren jaarlijks contributies moesten betalen. Deze 'afkoopsommen' varieerden van voor officieren *f* 100 tot *f* 200 per jaar, hetgeen voor die tijd aanzienlijke bedragen waren. Voor onderofficieren en korporaals varieerden deze bedragen van *f* 15 tot *f* 30. De discipline werd verzacht. In plaats van de krijgsraden kwamen er schuttersraden, waarin ook alle rangen waren vertegenwoordigd. De straffen bepaalden zich tot geldboeten of wegzending uit de schutterij en degradatie voor kaderleden. De meningen in de Tweede Kamer over dit wetsontwerp waren verdeeld. Enerzijds wilde men het percentage van de bevolking dat schutterplichtig zou zijn verminderen en stelde men voor de invloed van onderofficieren en minderen in de schuttersraad uit te breiden, anderzijds werd door verschillende leden erop gewezen dat velen die zich aan de schutterlijke dienst wensten te onttrekken dit zouden trachten te bereiken door slecht gedrag, hetgeen een nadelige invloed zou hebben op de goede geest bij de schutterijen. Deze leden stelden het herinvoeren van arreststraffen voor en zij opperden de mogelijkheid bij ernstige vergrijpen de schuldigen het recht van bekleden van openbare ambten te ontzeggen. Deze suggesties van de kamerleden werden door de regering niet overgenomen. Nummerverwisseling was toegestaan. Dit hield in dat iemand, die bij de loting een laag nummer had getrokken en derhalve moest dienen, ieder jaar met iemand die een hoger nummer had getrokken, waardoor deze niet behoefde te dienen, mocht ruilen. Deze laatste vroeg daarvoor een vergoeding. Bovendien moest een dergelijke vrijgestelde, al naar gelang zijn welstand, jaarlijks een bedrag variërend tussen *f* 10 en *f* 25 in de gemeentekas storten. De kosten voor de schutterij werden voldaan uit de gestorte contributies en een toelage uit de gemeentekas. Wat de eedsaflegging betreft bepaalde deze wet dat slechts de officieren een eed moesten afleggen. Deze eed luidde: 'Ik zweer (belove) te zullen zijn getrouw aan den Koning, en dat ik mij stiptelijk aan de bepalingen der wet op de schutterijen zal gedragen. Zo, waarlijk helpe mij God almagtig'!
De schutters waren voorts verdeeld in bannen. De eerste ban bestond uit ongehuwden en gehuwden zonder kinderen. De tweede ban uit schutters die kinderen hadden, maar die betrekkelijk gemakkelijk uit hun gezinnen konden worden gemist. De derde ban bestond uit alle overige schutters. Het lag in de bedoeling dat wanneer de schutterij als landstorm werd gemobiliseerd, de eerste ban het eerst onder de wapenen zou worden geroepen om daarna, naar behoefte, de andere bannen te mobiliseren. Ook schreef de wet voor dat bij de schutterijen, die een zekere omvang hadden, de schutters van de eerste ban de keurcompagnieën zouden vormen, die bij mobilisatie het eerst onder de wapenen zouden komen. Op 11 april 1827 werd deze wet afgekondigd, die van kracht bleef totdat 80 jaar later de schutterijen werden opgeheven. De invoering bracht in de noordelijke provincies een aanzienlijke reorganisatie met zich mee, mede omdat in plaats van 3% van de bevolking nu 2% van de inwoners schutterplichtig was. De bestaande schutterijen werden ontbonden en nieuwe opgericht.[36]) Ook in de zuidelijke (Belgische) provincies werd met het oprichten van schutterijen begonnen. Zo bestaat er een spotprent uit 1828 van J.L. van Hemelrijck, waarop Franssprekende Belgische schutters niets begrijpen van de, in het Nederlands gegeven, commando's.[37])

Wellicht was men in het Zuiden nog bezig met het organiseren van de schutterij toen op 25 augustus 1830 in Brussel de opstand uitbrak. Dit blijkt uit het rapport van 28 augustus van de commandant van het tweede bataljon grenadiers, luitenant-kolonel Anthing. Deze had op

26 augustus op verzoek van de commandant van de schutterij een detachement van 30 man, onder bevel van eerste luitenant Von Römer, naar de door het volk bedreigde opslagplaats van de wapens van de schutterij, gezonden. Dit detachement werd later versterkt door 24 Jagers onder bevel van luitenant De Jacoby. 'Deze zijn verpligt geweest om op het volk te doen vuren & hebben daardoor de bemagtiging der wapenen belet tot nadat zij order hebben bekomen om de wapenen aan de Schutterij over te geven'.[38]) Dat toentertijd er in Brussel een schutterij bestond is duidelijk. In hoeverre die schutters reeds hun wapens thuis hadden, zoals te doen gebruikelijk, kan uit dit rapport niet worden opgemaakt. Immers het zou best mogelijk zijn geweest dat een gedeelte van deze schutterij reeds was bewapend en in de opslagplaats zich de wapens bevonden die spoedig aan de overige schutters zouden worden gegeven. Hierbij moet ik opmerken de schutters geen munitie in huis hadden. Deze werd hen, wanneer dat nodig was uitgereikt.
Wat Brussel betreft had de schutterij, die op 26 augustus haar wapens had ontvangen - de reeds vermelde order was uitgevaardigd door de gouverneur van Zuid-Brabant - zich tot een vrijwillige burgerwacht van 2000 man, omgevormd, waarvan de sterkte in de eerstvolgende dagen nog aanzienlijk toenam. Kanonnen en munitie werden uit Luik verkregen, waar een wapenindustrie was. Met behulp van het aldaar geproduceerde wapentuig had zich ook in die stad onder radicale leiding een nieuwe burgerwacht gevormd. En op 20 september wisten de radicalen uit Luik het Brusselse stadhuis te bezetten en de Brusselse burgerwacht en het gematigde Brusselse veiligheidscomité daaruit te verdrijven.
Toen echter op 23 september de Nederlandse troepen, op verzoek van een aantal Brusselse burgers, Brussel aanvielen, verenigden radicalen en gematigden zich. Zoals bekend mislukte die aanval en op 4 oktober riepen de Belgen hun onafhankelijkheid uit. Zij dreigden hun grondgebied tot aan de grote rivieren uit te breiden. De volgende dag riep koning Willem I het Nederlandse volk te wapen. Leger en schutterij werden gemobiliseerd.[39]) Vele vrijwilligers meldden zich. Het optreden van de Nederlandse schutterijen als landstorm zal ik verderop behandelen.

Maar niet in alle delen van ons land werd met enthousiasme aan de oproep van koning Willem I gehoor gegeven. Zo moesten de Vrijwillige Jagers van Van Dam, onder bevel van E.W. van Dam van Isselt, versterkt met een aantal andere detachementen, de mobilisatie van de schutterij in het Land van Maas en Waal afdwingen.[40])

Een merkwaardig geval deed zich voor in Wormerveer. Daar had burgemeester Cornelis Prins een schutter, die weigerde onder de wapenen te komen, gearresteerd en naar Haarlem gezonden. Dit bleek echter tegen de wet te zijn. De schutter werd terstond in vrijheid gesteld en de burgemeester, wegens onwettige vrijheidsberoving tot gevangenisstraf veroordeeld.[41]) Ook in de huidige Nederlandse provincie Limburg was er een anti-Hollandse stemming. Op 11 november 1830 namen Belgische troepen, onder bevel van generaal Daine Venlo in '... waarbij de hulp der plaatselijke schutterij van groot gewicht was'. In Maastricht achtte de Nederlandse commanderende generaal Dibbets, slechts twee officieren van de schutterij, kapitein Van Aken en luitenant Van Panhuys, betrouwbaar. De commandant van de schutterij, Van der Maessen de Sombreff en de kapiteins Reyntjes, Cauberg en Bonhomme, hierin bijgestaan door de advocaten Hennequin, Nierstrasz, Cauberg en Silverijzer, die tevens schutterijofficieren waren, kweekten een opstandige geest onder de schutters. Op 3 oktober 1830 maakte generaal Dibbets bekend '... dat de schutterij alléén op zijn bevel onder de wapenen mocht komen'. De commandant der schutterij bepaalde echter op 15 oktober '... dat de schutters zich bij alarm vóór het stadhuis dienden te verzamelen, alwaar dan munitie zou worden uitgereikt'. Toen generaal Dibbets het bericht ontving dat Venlo, met behulp van de plaatselijke schutterij in Belgische handen was overgegaan, was bij hem de maat vol. Op 15 november '... gelastte hij de ontwapening der schutterij. De protesten van de officieren vonden geen gehoor, waarop zij voorstelden de schutterij dan maar te ontbinden. Op dit voorstel ging Dibbets onmiddellijk in.[42])

Deze gebeurtenissen zijn uitzonderingen, want over het algemeen was de bereidheid groot, om zich tegen de Belgen in te zetten. Zo bedroeg op 1 november 1831 de sterkte van de Amsterdamse schutterij, die was uitgerukt 2927 man, waarbij 516 vrijwilligers. Het deel van de schutterij, dat voor stedelijke dienst, in Amsterdam was gebleven was 2411 man sterk, waarbij 516 vrijwilligers.[43]) Het uitgerukte deel van de schutterijen werd verenigd in de mobiele schutterij, die in afdelingen was onderverdeeld. Die afdelingen bestonden uit een aantal bataljons.
Tijdens de Tiendaagse Veldtocht (2 augustus-12 augustus 1831) deden die schutterijbataljons die gedurende de 8 maanden, voorafgaande aan de tiendaagse veldtocht, samen met legerafdelingen in dezelfde kampen hadden geoefend en waaraan een aantal legerofficieren was toegevoegd, in niets onder voor de legerbataljons.

1. Z. K. Hoogheid de Prins van Oranje.
2. Mr. L. A. Lightenvelt, Kapt. wd. C°. der schutterij.
3. H. J. Habraken, Kapt. schutterij.
4. Jhr. Mr. L. J. A. A. de la Court, 1e Luit. schutterij
5. Jhr. Mr. E. J. P. van Meeuwen, 2e Luit. schutterij.
6. Mr. H. A. Thijo Hannes, 1e Luit.-adjt. schutterij.
7. W. A. de Koning, 1e Luit.-kwmr schutterij.
8. L. H. Rouppe van der Voort, 2e Luit. „
9. D. A. Fremery, Kol Plaatselijke Commandt.
10. D. L. Vermeulen, Lt.-Gen. Opperbevelhebber der vesting 's-Hertogenbosch.
11. F. Sommerton, kapt. 4e bat. Art. Nat. Militie.
12. A. baron de Constant Villars, Luit. Kol. Adjt. van Z. K. H. den Prins van Oranje.
13. Jhr. A. J. L. van den Bogaerde, Gouverneur van Noord-Brabant.
14. C. H. P. van der Capellen, 1e Luit. 10e Regt. Lanciers, Ordonnans-Officier bij Z. K. H. den Prins van Oranje.
15. L. M. J. Baron van Reede van Oudtshoorn, Maj.-lit. der Kon. Militaire Acad.
16. Een officier van de Art. Nat. Militie (naam onbekend.)
17. W. van Ankeren, Plaats-Majoor 1e klasse (kapitein.)
18. Onbekend.

Uitreiking van het vaandel door de Prins van Oranje aan de Schutterij van 's-Hertogenbosch op 3 augustus 1831. (Foto Staatsarchief 's-Hertogenbosch)

Maar dat was ironisch genoeg, mogelijk geworden doordat Noordnederlandse officieren die eertijds bij Zuidnederlandse legereenheden hadden gediend, waren teruggekeerd toen deze korpsen zich ter beschikking stelden van de nieuwe Belgische regering.

Niet alleen hebben de Nederlandse schutterijen zich tijdens de Tiendaagse Veldtocht goed gedragen, ook kwantitatief was het aandeel van de Nederlandse schutterijen in het leger, dat België toen binnentrok, aanzienlijk. Bij dit leger, dat zonder staven van de brigades en divisies 37.340 man telde, waren 18 bataljons schutterij ingedeeld, 13.265 man sterk.[44]) Het was een Gelders bataljon schutterij onder bevel van het lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, W.A. baron Schimmelpenninck van der Oye van de Poll, dat de Franse generaal Belliard de stuipen op het lijf joeg. Deze laatste, op 12 augustus 1831 op weg naar het Belgische hoofdkwartier, moest eerst de 2de Nederlandse divisie laten passeren. Toen dat Gelderse schutterijbataljon, dat tot die divisie behoorde, aan hem voorbij trok, riep hij verschrikt uit: 'Ah pour le coup, voila des Prussiens, je les connois bien'.[45]) (Allemachtig, zie daar Pruisen, ik ken ze heel goed.) En dan te bedenken dat dit Gelderse bataljon was geformeerd uit de rustende schutters, waarvan de meesten toen zij acht maanden daarvoor in Zutphen mobiliseerden op klompen waren. '... een zakdoek aan een langen boonenstaak, ziedaar het vaandel. Het ontbrak ook niet aan dezulken, welke in vermufte uniformen gedoscht, die sinds lange jaren niet meer in zwang waren ...' Ook waren er '... die pronkten met geweldig moordtuig, doorvreten van voorvaderlijk roest'.[46])
Het was geen wonder dat vele malen, van verschillende zijden, werd voorgesteld, de schutterijen te reorganiseren.

Gevecht bij Houthalen, 6 augustus 1831. (Foto Staatsarchief 's-Hertogenbosch)

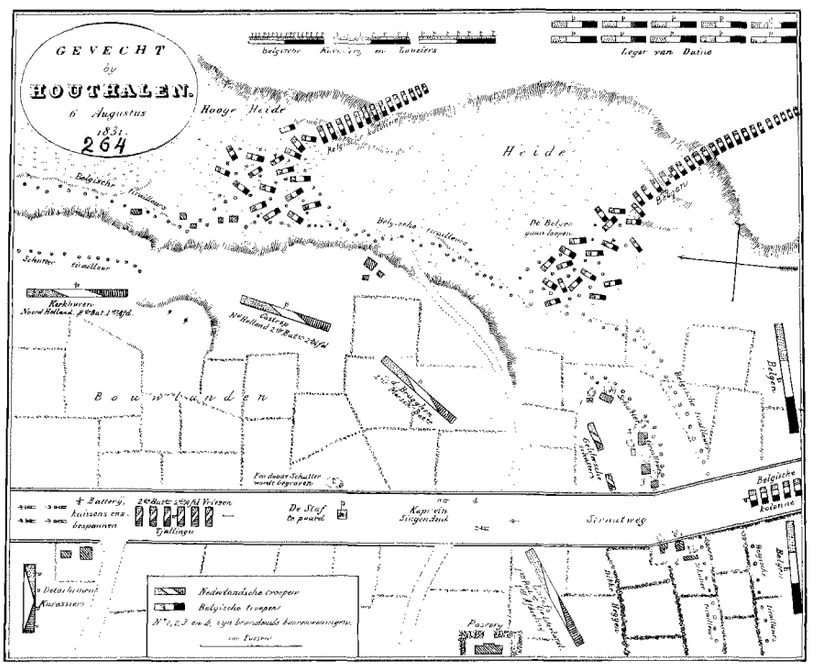

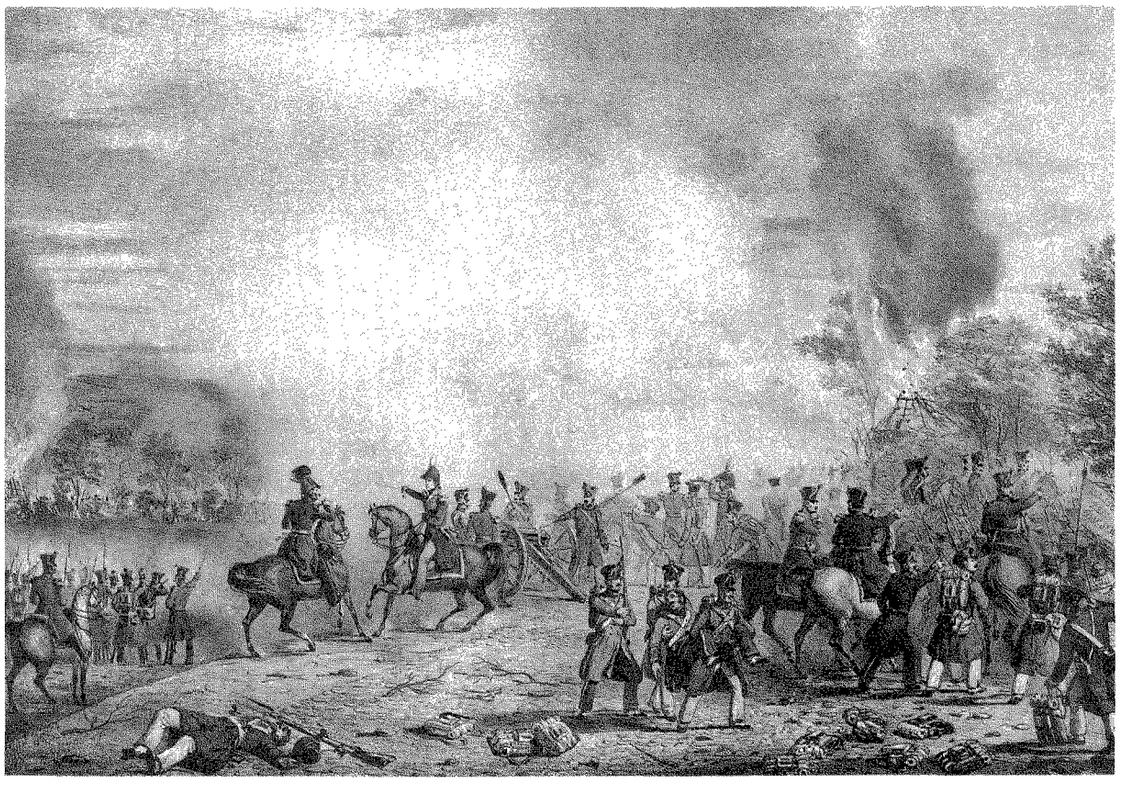

Gevecht bij Houthalen in de Tiendaagse Veldtocht. Voorstellende het ogenblik waarop het 2e Bataljon de 2e Afdeling van de Friese Schutterij, na een mars van 24 uur, tegen de avond van de 6e augustus 1831 in dit gevecht een beslissend aandeel neemt.

De voorstellen tot reorganisatie van de schutterijen in de periode 1832 - 1897

In de Tiendaagse Veldtocht was het duidelijk geworden dat uit de schutterijen uitstekende militaire eenheden konden worden gevormd. Wij behoeven ons dan ook niet te verbazen dat in 1832 een artikel verscheen in het in dat jaar opgerichte tijdschrift de 'Militaire Spectator' waarin de schutterijen '... de kern van het nationale leger ...' werd genoemd. De schrijver, die anonym wenste te blijven merkte echter op dat wijzigingen noodzakelijk waren.
Deze anonymus verwachtte dan ook dat zodra de moeilijkheden met België zouden zijn opgelost een reorganisatie van de schutterijen tot stand zou komen. Volgens hem was het knelpunt dat de plattelandsbevolking te weinig onderlegd was, om voldoende kader voor de rustende (landelijke) schutterijen te leveren. De steden daarentegen konden meer dan voldoende mensen leveren, die geschikt waren voor deze functies. Dêrhalve pleitte hij er dan ook voor dat de dienst der landelijke schutterij met de stedelijke ineengesmolten zou worden. Zonder in details te gaan voorzag hij bataljons bestaande uit twee stedelijke compagnieën en vier landelijke compagnieën. Deze laatste eenheden zouden uit de landelijke omliggende gemeenten moeten worden gerecruteerd. Hij eindigt zijn beschouwing over de schutterijen als volgt: 'Zij zijn voortaan een der hoeksteenen van ons staatsgebouw ...'[47]
Nadat de moeilijkheden met België waren opgelost hebben dan ook vele voorstellen het licht gezien die ten doel hadden de schutterij beter voor haar taak geschikt te maken. Zo vermeldt J.P. Duyverman dat baron Schimmelpenninck, die in 1831 aan het hoofd van het Gelderse schutterijbataljon had gestaan dat generaal Belliard deed schrikken, bij de behandeling van de oorlogsbegroting voor 1840, in de Tweede Kamer pleitte '... voor een herziening van de gebrekkige wetten op de militie en de schutterij'.[48] In 1845 minister van Binnenlandse Zaken diende hij tesamen met zijn ambtgenoot van Oorlog een wetsontwerp in tot verbetering van de wet van 1827 en van de landstorm, maar verder dan een Voorlopig Verslag van de Centrale Afdeling van de Tweede Kamer heeft dit wetsontwerp het niet gebracht.[49]

In datzelfde jaar publiceerde een zekere O.W.H.S. in de 'Militaire Spectator' een voorstel waarin hij pleitte dat de schutterijen niet langer belast zouden worden met het handhaven van orde en rust in de steden. Hij wees er op dat toen begin 1845 in Zierikzee zich ongeregeldheden voordeden, het noodzakelijk was om van elders militairen naar die stad te sturen omdat '... de schutterij aldaar, blijkens de berichten, niet bij

magte geweest te zijn, om de volkshoopen te keer te gaan ...'[50])

Zijn voorstellen kwamen neer op invoering van algemene dienstplicht voor de strijdkrachten voor gezonde mannen van 25 tot 50 jaar. Tot hun 35ste jaar zouden zij de eerste ban van de schutterij vormen; tot hun 50ste de tweede ban. Uit de groep van mannen tussen 18 en 25 jaar zouden miliciens voor het leger worden verkregen. Deze miliciens behoefden, wanneer zij naar de schutterij overgingen, in vredestijd geen dienst meer te verrichten. Degenen, die wanneer zij 25 jaar waren geworden nog niet hadden gediend, konden vrijwillig de nodige kennis opdoen. De overigen, die 25 jaar waren geworden zouden dagelijks worden opgeroepen totdat ook zij de noodzakelijke kennis hadden verkregen. Zij die zich met koopvaardij en visserij bezig houden zouden niet bij de landmacht maar bij de marine moeten worden ingedeeld.

Het voor de instructie benodigde kader wilde O.W.H.S. uit de korpsen van het leger in vredestijd verkrijgen. Toentertijd werd bij het vaststellen van de aantallen officieren en onderofficieren bij die korpsen rekening gehouden met de oorlogssterkte. Reserve-kader bestonden toen nog niet. Over het algemeen konden dienstplichtigen slechts de rang van korporaal bereiken. Dientengevolge waren in vredestijd meer officieren en onderofficiren aanwezig dan strikt noodzakelijk. Het was derhalve mogelijk dat kader uit het leger in vredestijd de opleiding van schutters verzorgden. In oorlogstijd moest de schutterij echter door eigen officieren en overig kader worden aangevoerd. De hoofdofficieren en een aantal subalterne officieren (kapiteins en luitenants) dienden legerofficieren te zijn, die op pensioen waren gesteld of op non-activiteit. De overige officieren wilde hij verkrijgen: 'Uit de meer gegoede en beschaafde jonge lieden, die bij de ligting mogten worden aangetroffen ...' Van legerofficieren zouden zij hun opleiding dienen te ontvangen. O.W.H.S. maakt het niet duidelijk of hij aanneemt dat voldoende jongelui zich vrijwillig voor deze opleiding zouden melden, of dat zij hiertoe verplicht zouden kunnen worden.

Wat de onderofficieren betreft, vond O.W.H.S. dat deze voor een groot deel uit het leger zouden moesten komen. Uiteraard ook gepensioneerden. Over een opleiding van schutterijonderofficieren bij de schutterij sprak hij niet. Ook voorzag hij niet in het, in vredestijd onder de wapenen roepen voor herhalingsoefeningen.[51])

Dit laatste is verklaarbaar. Immers, toentertijd kon men er van uitgaan dat, nadat de schutterijen waren gemobiliseerd voldoende tijd beschikbaar zou zijn om de geoefendheid op peil te brengen. De voorstellen van O.W.H.S. zijn belangwekkend, omdat hierin het beginsel voor algemene dienstplicht tot uiting werd gebracht.

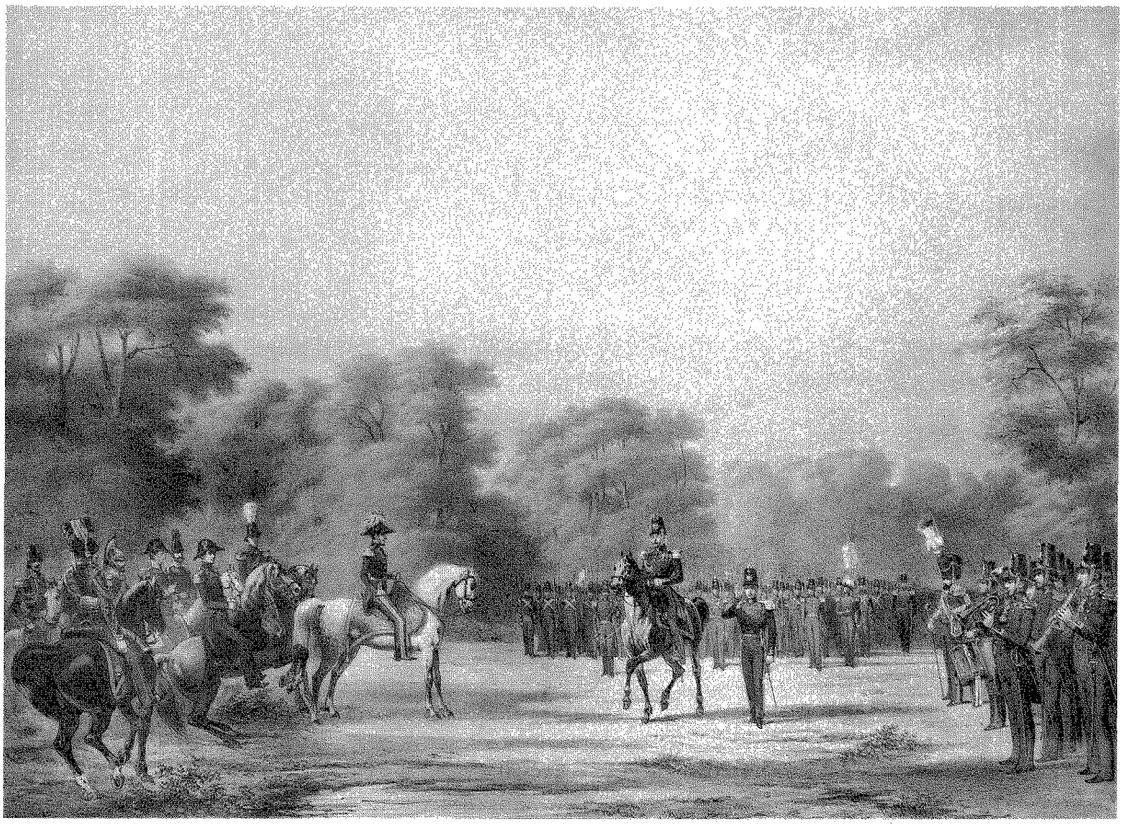

Inspectie van Zijne Majesteit Koning Willem II over de beide Bataljons der dienstdoende Schutterij van 's-Gravenhage, in de Koekamp aldaar, op de 23ste mei 1848.

In 1848 kwam W.J. Knoop, een legerofficier, die het tot luitenant-generaal zou brengen, met een nieuw voorstel. Aangezien de miliciens slechts tot hun 25ste jaar dienstplichtig waren wilde hij een mobiele schutterij vormen uit deze gewezen dienstplichtigen, die dan tot hun 30ste schutterplichtig zouden zijn. Hij meende dat uit hen minstens 30 bataljons (24.000 man) geformeerd zouden kunnen worden. Reeds in vredestijd zou voor ieder bataljon uit het leger een majoor als commandant en een luitenant als bataljons-adjudant worden aangesteld. De overige officieren en de onderofficieren zouden door de minister van Oorlog moeten worden benoemd uit daarvoor geschikte personen. Hij dacht hierbij aan gepensioneerde officieren, die voor hun pensioengerechtigde leeftijd de dienst hadden verlaten. Hij was voorts van mening dat deze 30 bataljons geformeerd zouden kunnen worden uit personeel dat zo dicht bij elkaar woonde en dat het eens per maand verenigd zou kunnen worden om onder leiding van de majoor-commandant te worden geoefend. Hierin komt het, beginsel van de landweer naar voren, waarbij het leger bestaat uit de jongere lichtingen, de landweer uit de oudere dienstplichtigen. De rustende schutterij zou volgens Knoop tot taak hebben het bewaren van orde en rust. Die wilde hij doen bestaan uit kiezers en zonen van kiezers in de leeftijd van 20 tot 40 jaar. Toentertijd bestond het zogenaamde census kiesrecht dat bepaalde dat men slechts kiezer kon zijn, indien men een zekeren welstand had.[52])

Het was de gewezen tweede luitenant der artillerie, Th.J. Stieltjes, die in 1843 en 1853 onder het pseudonym Oud-soldaat, geschriften uitgaf over de verdediging van Nederland. Hij constateerde dat bij de schutterij niet alleen de manschappen ongeoefend waren maar ook de kaderleden, terwijl het leger een tekort aan officieren had. Om hierin te voorzien wilde hij onderofficieren, die vier jaar in dienst waren in de gelegenheid stellen een examen voor onder-luitenant af te leggen. Aangezien deze laatsten luitenantsdiensten zouden verrichten zouden de bestaande tekorten aan officieren bij het leger worden opgevuld en bovendien voor 48 op te richten schutterijdepots, waaraan permanent 50 man personeel verbonden zou zijn, drie leger-officieren beschikbaar worden gesteld. Voor de opleiding van schutterij-officier wilde hij een cursus van twee jaar aan de Koninklijke Militaire Academie openstellen voor jongelui van 18 en 19 jaar, die nadat zij nog een half jaar bij een van de korpsen hadden gediend, tot onder-luitenant bij de schutterij zouden worden aangesteld. Na het afleggen van examens konden zij tot luitenant en kapitein worden bevorderd. Een benoeming tot onderluitenant bij de schutterij zou ook mogelijk moeten zijn voor jongelui, die hiervoor bij de korpsen een drie-jarige opleiding volgden. Een benoeming tot schutter-sergeant zou open staan voor alle miliciens, die het tijdens hun diensttijd tot korporaal hadden gebracht. De schutters, die binnen een zekere afstand van het depot woonden en niet in militaire dienst waren geweest wilde Stieltjes gedurende het eerste jaar zes weken tweemaal per dag oefenen. Dit zou ook moeten gelden voor schutters, die in de buurt van plaatsen woonden waarheen vanuit het depot een instructie-team kon worden gestuurd. In de volgende jaren zouden deze oefeningen, lichtingsgewijs, tot acht dagen beperkt worden. De schutters die te ver van deze plaatsen woonden zouden in vredestijd niet worden geoefend. Volgens Stieltjes was het noodzakelijk dat 3% van de bevolking schutterplichtig was. De leeftijd van deze schutterplichtigen zou dezelfde zijn als die van de wet van 1827. Deze werden door hem in twee bans verdeeld; de eerste ban waren de ongehuwden. Hieruit zouden in tijd van oorlog 48 veldbataljons worden gevormd met een totale sterkte van 38.400 man, bestaande uit opgeleid personeel, bestemd voor het veldleger en de vestingen. Uit de geoefenden van de tweede ban zouden eveneens 48 bataljons worden gevormd die in totaal 42.000 man sterk zouden zijn en als reserve in de gemeenten zou achterblijven. De ongeoefenden uit de eerste en tweede ban zouden de 8 depot-bataljons vormen met een totale sterkte van 9.600 man.[53])

In 1855 publiceerde A.C. Kouwens, luitenant bij de dienstdoende schutterij te 's-Gravenhage een proeve van een ontwerp van wet op de schutterijen. Hierin toonde hij zich een voorstander van een schuttersraad, die slechts zou bestaan uit officieren, zoveel mogelijk van verschillende rangen. 15 Oefeningen van 2½ uur gedurende de periode 1 april-1 oktober en 15 oefeningen van 2 uur gedurende het eerste jaar in de periode 1 oktober-1 april achtte hij voor de schutters noodzakelijk. Voorts wilde hij in de periode 1 oktober-1 april de officieren en onder-officieren twee maal per maand gedurende 2 uren theorielessen laten volgen; de leden van de schutterij eens in de vijf jaar een uniform verstrekken, maar hun toe te staan voor eigen rekening een uniform van betere kwaliteit aan te schaffen. Het actieve deel van de schutterij zou 1½% van de bevolking bedragen terwijl slechts in een gemeente met 7.000 of meer inwoners een dienstdoende schutterij zou worden opgericht.[54])

Inmiddels hadden op militair-technisch gebied aanzienlijke veranderingen plaats gevonden. Door de steeds krachtiger uitwerking van de

artillerie had de stad als vesting haar waarde verloren. Wilde men een stad als Amsterdam verdedigen dan moest op enige afstand van die stad een stelling met grotere en kleinere verdedigingswerken worden gebouwd. De troepen die een dergelijke stelling verdedigden konden met een geringere opleiding volstaan dan de troepen van het veldleger. Men hoopte dan ook dat in tijd van oorlog het veldleger de opmars van de vijand zou kunnen vertragen zodat de schutterij nog enige tijd zou hebben om te oefenen. Maar ook aan het Nederlandse leger mankeerde veel. In 1859 had de toenmalige chef van de Nederlandse Generale Staf, Ch. baron Nepveu het noodzakelijk gevonden, onder het pseudoniem, 'l'Homme Gris' een brochure uitgegeven, waarin hij de Nederlandse defensie beschreef '... als een landsverdediging waar niets, niets praktisch mee kan worden aangevangen'.[55])

Het behoeft ons niet te verbazen dat in die jaren de regering geen maatregelen nam om de krijgsmacht te versterken. Omstreeks 1850 werd de oorlog immers als een anachronisme beschouwd. Het leger had nog slechts de taak de politie bij oproer te steunen.[56]) Wel was er in de jaren 1854-1856 de Krim-oorlog tussen Rusland enerzijds en Frankrijk, Groot-Britannië en Turkije anderzijds gevoerd, maar dat was duizenden mijlen ver weg. Echter was in april 1859 oorlog tussen Frankrijk en Oostenrijk uitgebroken. Maar na de slag bij Solferino op 24 juni 1859 waren Keizer Napoleon III van Frankrijk en Keizer Frans Jozef van Oostenrijk zo onder de indruk van de aangerichte slachting gekomen, dat zij wapenstilstand sloten. Trouwens, het lijden van de vele gewonden tengevolge van deze veldslag, is de aanleiding geweest tot de oprichting van het Rode Kruis.

In 1861 kwam dan ook een nieuwe militiewet tot stand. Het jaarlijks contingent werd op 11.000 dienstplichtigen gesteld, waarvan 600 man voor de marine werd bestemd. Het was de eerste keer dat dienstplichtigen bij de marine werden ingedeeld. Aangezien jaarlijks veel meer jonge mannen beschikbaar waren moest worden geloot. Plaatsvervanging en nummerverwisseling bleven gehandhaafd. In de memorie van Antwoord op die wet had de Regering meegedeeld dat in tijd van oorlog een veldleger nodig was van 42.000 man, maar dat hiervan slechts 30.000 man door het leger geleverd zouden moeten worden. Bovendien moest er nog een mobiele brigade van 4.000 man worden gevormd, die al naar gelang de dreiging uit het oosten of het zuiden bij Groningen of Willemstad zou worden geplaatst. Voor deze brigade zou het leger 3.000 man ter beschikking moeten

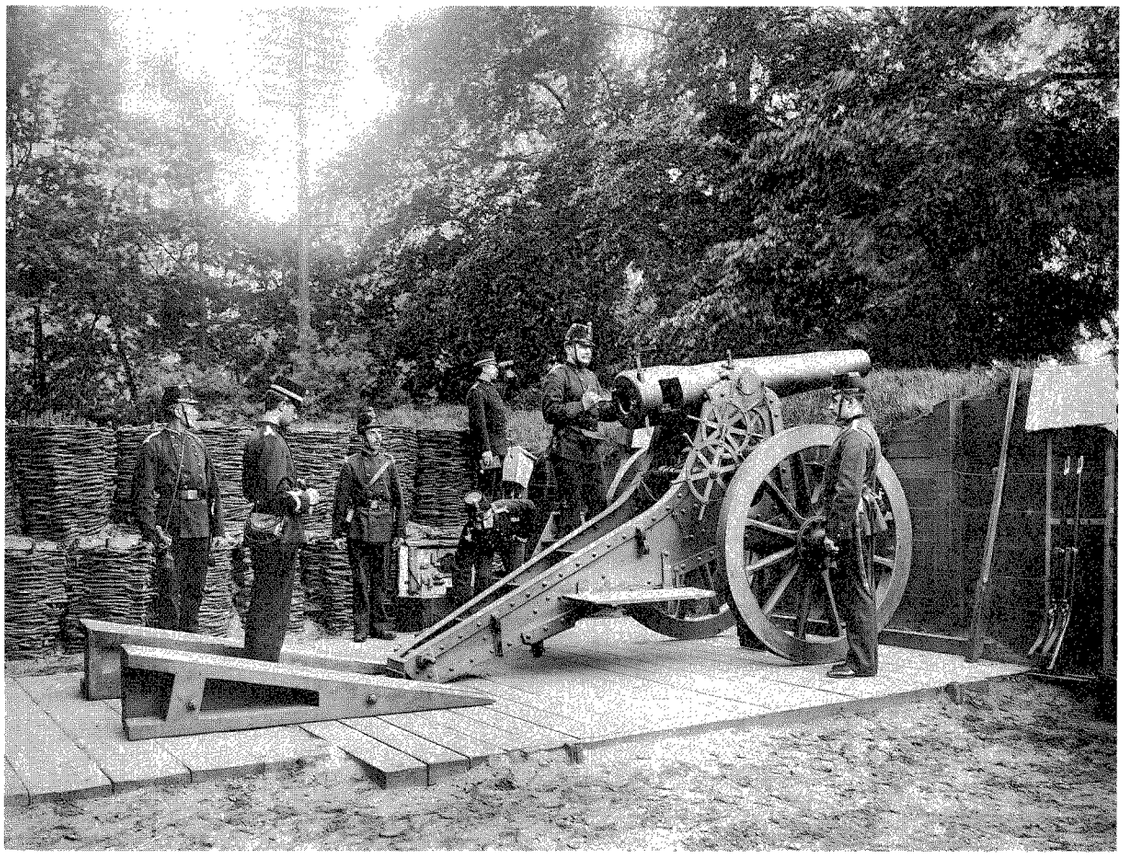

Schietoefening der Artillerie-Schutterij met modern geschut, op het militair oefenterrein, gelegen aan het Kanaal in de nabijheid van Huize 'Groenhoven' te 's-Gravenhage.

stellen. De ontbrekende 13.000 man zou door de schutterijen geleverd moeten worden. Door het tekort aan vrijwilligers kon het leger van de benodigde 33.000 man slechts 30.000 man leveren. In dit tekort moest ook door de schutterijen worden voorzien. Dientengevolge zouden 16.000 schutters zodanig geoefend en georganiseerd moeten worden dat zij te allen tijde met goed gevolg in het vuur konden worden gebracht. Voor de liniën en vestingen waren 39.000 man nodig. Door het reeds vermelde tekort aan vrijwilligers kon het leger hiervoor slechts 15.000 man ter beschikking stellen, zodat hiervoor 24.000 schutters moesten worden aangetrokken. Voorts was de verdediging van de kusten vanaf de landzijde geheel aan de schutterijen toevertrouwd. Hiervoor waren 10.000 schutters nodig. Dat bracht de pennen in beweging.

Begin 1862 gaf de eerste luitenant der infanterie, J.C.C. den Beer Poortugael een brochure uit, waarin deze voorstelde dat de mannelijke ingezetenen, wanneer zij 21 jaar werden en niet bij leger of marine dienden, tot hun 35ste jaar schutterplichtig zouden zijn.[57]) Op zijn details ga ik niet in, omdat hij, zoals wij zullen zien, hierop in 1866 is teruggekomen.

Den Beer zou het tot minister van Oorlog brengen, maar ook hij heeft zijn denkbeelden betreffende de schutterij niet kunnen verwezenlijken. Hetzelfde geldt voor J.K.H. de Roo van Alderwerelt, die in september 1862 een brochure het licht liet zien, getiteld 'Onze schutterij'. In 1878 tot minister van Oorlog benoemd, stierf hij korte tijd daarna. Uit de reeds vermelde brochure blijkt dat De Roo van Alderwerelt een man was met een scherpe blik op de maatschappij, immers de eerste alinea van die brochure begon als volgt: *'Het is een eigenaardig kenmerk van de eeuw, waarin wij leven, dat alom zoo bijzonder groot eene waarde wordt gehecht aan zuiver matrieele zaken. Nimmer heeft het geld zoo onbepaald geheerscht; nimmer hebben de menschen zich de bevordering van hun materieel welzijn zoo uitsluitend ten doelwit gesteld; nimmer heeft men meer laagheden zien begaan om het zich wèl te maken naar den vleesche, en nimmer zijn talent en karakter minder op prijs gesteld dan in onze geroemde 19e eeuw'.*

Deze officier had bovendien een vooruitziende blik. Hoewel het ook toen voor onderofficieren mogelijk was om officier te worden, wilde hij die mogelijkheden uitbreiden. Niet alleen de officieren ook de onderofficieren moesten de maarschalksstaf in de ransel hebben. Bovendien was alles wat naar paradecultuur zweemde, gelet op de korte diensttijd uit den boze. Want wel was bij de wet van 1861 bepaald dat de dienstplichtigen een jaar onder de wapenen zouden kunnen zijn, maar in 1862 vond de regering dat de dienstplichtigen bij de infanterie slechts 16 weken behoefden te dienen.[58])

Plaatsruimte belet mij de kritiek van De Roo van Alderwerelt op de voorstellen van de Oud-Soldaat, Knoop en Den Beer en hun verweer te bespreken. Hun geschriften zijn in de literatuurlijst vermeld. De voornaamste voorstellen van De Roo van Alderwerelt waren de volgenden. Dienstdoende schutterijen zouden worden gevormd in gemeenten met 5.000 of meer inwoners. Uit de gemeenten met 25.000 of meer inwoners zouden de onderdelen worden gevormd die het veldleger moesten versterken. De schutterplicht zou van het 21ste tot het 30ste jaar duren; de laatste vijf jaar in de reserve. In vredestijd zou in de reserveperiode niet worden geoefend. In het eerste jaar zouden de schutters gedurende de periode 1 april-1 oktober iedere twee weken worden geoefend. Gedurende de eerste maand zouden de voorbereidende oefeningen in het schieten worden gehouden; in de tweede en derde maand zouden de schietoefeningen volgen. In de vierde maand zou de jongste lichting geschikt moeten worden gemaakt om bij de compagnie, waarbij zij waren ingedeeld in te treden. De compagnieën werden dan in de beide volgende maanden eens per week geoefend. De overige lichtingen zouden in de eerste en vierde maand twee maal per week schietoefeningen houden, in de tweede en derde maand zou eenmaal in de week worden geoefend en uiteraard in de beide laatste maanden eens per week gezamenlijk met de jongste lichting. In de 6 wintermaanden zouden de compagnieën voor het veldleger tweemaal per maand geoefend moeten worden. De officieren zouden van de bataljonscommandant, een officier van het leger gedurende deze wintermaanden vier maal per maand theorielessen krijgen; de onderofficieren en korporaals twee maal per maand.

Om korporaal bij de schutterij te worden zou men 6 maanden in het leger moeten hebben gediend. Maar men kon die periode ook over 3 jaar verdelen. Om sergeant te worden moest men minstens 1 jaar bij de schutterij hebben gediend en daarna 3 maanden dienst in het leger hebben volbracht. Onderofficieren zouden na het afleggen van een praktisch examen luitenant kunnen worden. Om tot kapitein te worden bevorderd moesten de luitenants eveneens een praktisch examen afleggen. Ook zou het mogelijke moeten zijn om, na 22 maanden bij het leger te hebben gediend en de rangen van korporaal en sergeant te hebben doorlopen, tot tweede luitenant bij de schutterij te worden benoemd. Dit alles wilde De Roo van Alderwerelt aantrek-

kelijk maken door hun jaarlijkse toelagen toe te kennen. Zo zou een kapitein van de schutterij, bestemd voor het veldleger, in vredestijd een toelage krijgen van *f* 8 per jaar. Een eerste luitenant van het leger verdiende toentertijd *f* 800 per jaar. Aangezien ook in die jaren Schraalhans keukenmeester was bij Defensie wilde de Roo van Alderwerelt de leden van de rustende schutterijen een contributie laten betalen. Vrijgesteld zouden de rustende schutters zijn, die in vredestijd een schietvereniging zouden oprichten, omdat deze schutters dan in oorlogstijd sneller voor hun taak geschikt konden worden gemaakt. Toch zou volgens hem uit de opbrengst van deze contributie het grootste deel van de toelagen kunnen worden betaald.[59])

Kouwens publiceerde in 1862 opnieuw een brochure. Hij baseerde zich hierbij op zijn publicatie van 1855. De oefeningen wilde hij echter uitbreiden. Hij stelde voor dat de nieuwe schutters in het najaar zouden worden ingelijfd en in de daarop volgende periode van 1 oktober tot 1 mei iedere week gedurende twee uur 's avonds zouden oefenen. Daarna zouden zij de oefeningen volgen zoals die voor de overige schutters waren voorgeschreven.[60]) Interessant is zijn mededeling dat slechts 10% van de schutters zelf hun uniform konden betalen.
Generaal Knoop verdedigde in 1863 in de 'Gids' opnieuw zijn denkbeelden over de schutterij.[61])

In 1864 promoveerde C.J. Sickesz, die zelf nimmer bij de militie of de schutterij had gediend, tot doctor in de rechten op het onderwerp 'De schutterijen in Nederland'. Hij ontwikkelde bezwaren tegen de voorstellen van Den Beer Poortugael, de Oud-Soldaat en De Roo van Alderwerelt. In de eerste plaats vond hij de grondwettige verplichting dat de schutterijen ten alle tijde dienden tot behoud der inwendige rust teveel op de achtergrond was geraakt.[62]) Van zijn overige bezwaren behoef ik hier slechts te noemen dat hij vond dat in deze voorstellen aan de schutters te zware lasten waren opgelegd. Zijn eigen voorstellen[63]) waren de volgenden:

1. *De schutters in de maanden april tot en met september iedere week gedurende twee uur te oefenen, waarbij hij de tijdstippen wilde overlaten aan de commandanten, in overleg met het gemeentebestuur.*
2. *De instructie bij de schutterijen te laten verzorgen door legerofficieren.*
3. *De leden van de schuttersraden niet altijd samen te stellen uit alle rangen. Deze samenstelling diende afhankelijk te zijn van de rang van de beklaagde. Tijdens de zitting waar laatstgenoemde zich te verantwoorden had, zou de raad zijn samengesteld uit gelijken en meerderen in rang.*
4. *De kosten voor de schutterij moesten voor 75% door de rijksoverheid worden betaald.*

In 1864 diende de regering een wetsontwerp in tot regeling van de schutterijen. In hetzelfde jaar schreef De Roo van Alderwerelt hiertegen zijn bedenkingen.[64]) Het daaropvolgende jaar nam Kouwens hierover het woord[65]) en in 1866 toonde Den Beer Poortugael, in een voordracht voor de Vereniging ter beoefening van de Krijgswetenschap zich evenmin gelukkig over deze voorstellen. In deze voordracht nam hij veel van Sickesz' ideeën over. Hij wilde alleen nog in het eerste jaar de schutterij tweemaal 2 uur per week in de periode april-september laten oefenen; daarna slechts éénmaal per week. Dat betekende dus in het eerste jaar 104 oefenuren en in de overige jaren 52 uren. Hij merkte op dat toentertijd de dienstdoende schutterij in werkelijkheid niet meer dan 22 uur per jaar oefende.[66])
De internationale situatie was inmiddels grondig gewijzigd, want: 'De gebeurtenissen, die in de loop van dezen zomer plaats grepen, hebben voorzeker ieder tot ernstig nadenken gestemd. Wij zijn als het ware tot de middeleeuwen teruggekeerd. Het volkenrecht is vertrapt, alleen het recht van den sterkste schijnt te heersen. Dit is voor kleine staten zeer bedenkelijk, vooral wanneer men in aanmerking neemt welke uitbreiding de oorlogsmiddelen gekregen hebben, welke kracht en welke spoed aan den oorlog gegeven wordt, zoodat men geheel onverwacht overvallen wordt'.[67])
Deze woorden werden in het najaar van 1866, naar aanleiding van de Pruisisch-Oostenrijkse oorlog, gesproken door de toenmalige voorzitter van de thans Koninklijke Vereniging ter Beoefening van de Krijgswetenschap, Jhr. C.E. Storm van 'sGravensande, oud-kapitein der genie, lid van de 2e Kamer der Staten-Generaal.
Reeds twee jaar eerder was de euforie dat de oorlog een anachronisme was zeer ernstig geschonden, toen Oostenrijk en Pruisen gezamenlijk Denemarken hadden aangevallen. Geen van de andere grote mogendheden was Denemarken te hulp gekomen, waardoor dit kleine land had moeten capituleren. Verontruste Nederlandse officieren hadden toen in 1865 deze vereniging opgericht, waarvan ook officieren der schutterijen lid werden. Het doel van deze vereniging was: 'onderlinge oefening in de krijgswetenschappen meer bepaald algemeene verspreiding van heldere begrippen omtrent krijgszaken'. Maar in 1862 had J.W. Blanken, minister van Oorlog in het liberale kabinet Thorbecke, ja het liberale kabinet Thorbecke,

een circulaire rondgestuurd waarbij het officieren werd verboden kritische beschouwingen te publiceren betreffende maatregelen en toetanden in de militaire maatschappij. Er waren dan ook autoriteiten die deze nieuwe vereniging een comité van Oproer en Verzet noemden. De eerste voorzitter F.A.T. Delprat, majoor der artillerie, moest binnen een jaar aftreden. Vandaar dat in 1866 Storm van 'sGravensande, die als kamerlid onschendbaar was, voorzitter was geworden.
De oorlogen van 1864 en 1866 hadden niet nagelaten indruk op het Nederlandse volk te maken. Zo werden er verenigingen opgericht waarvan de leden zich vrijwillig in de wapenhandel oefenden. In de op 17 september 1866 uitgesproken troonrede werd dan ook verklaard: 'In dezen veelbewogen en ernstigen tijd behoort ons volksbestaan naast God in zichzelf zijn hechtsten steun te vinden. De oprichting van vrijwillige vereenigingen tot gemeenschappelijke oefeningen in den Wapenhandel heb ik als blijk van den nationalen geest met genoegen gezien'.[69]) In 1867 telde De Nederlandsche Weerbaarheidsbond, het overkoepelend orgaan, 29 verenigingen met 2.460 leden.[70]).

De regering versterkte het leger niet, maar was wel actief op het gebied van de schutterij. Op 7 augustus 1866 trok zij het in 1864 ingediende wetsontwerp in en in de troonrede op 16 september 1866 werd aangekondigd dat '... een gewijzigd ontwerp van wet op de schutterijen eerlang aan U ter overweging zal worden aangeboden met het doel om 's lands weerbaarheid te versterken'. Dit wetsontwerp werd op 10 januari 1867 bij de Tweede Kamer ingediend. 'Om er meer manschappen te krijgen met een militaire opleiding, werd het maximum van de jaarlijkse lichting van de militie verhoogd, door de artt. 1 en 2 te wijzigen'.[71]) Schuttersplicht zou bestaan voor alle mannelijke ingezetenen van hun 21ste tot hun 34ste jaar, behalve voor hen, die tot leger of marine behoorden. Na 5 jaar zou men tot de reserve overgaan. De ongeoefenden en onvoldoend geoefenden moesten per jaar 40 oefeningen van 2 uur (vanaf aankomst op de oefenplaats) meemaken. De geoefenden moesten jaarlijks in totaal 20 uren worden geoefend.
Stieltjes stelde toen voor de dienstplichtigen, nadat zij de voorgeschreven vijf jaren ter beschikking van het leger waren geweest nog vijf jaar schutterplichtig zouden zijn. Hierdoor zou de schutterij in feite landweer worden.[72]) Het wetsontwerp werd door de Tweede Kamer met 37 tegen 34 stemmen aangenomen, maar op 9 juli 1867 door de Eerste Kamer met 19 tegen 15 stemmen verworpen. De regering liet het er niet bij zitten en in de troonrede van 16 september 1867 werd verklaard '... dat voor een behoorlijke oefening der schutterij(...) zal worden gezorgd'.[73]) Drie dagen later verscheen er een koninklijk besluit[74]) waardoor het aantal dienstdoende schutterijen werd uitgebreid.
Immers sedert 1828 was het aantal van deze instellingen niet vermeerderd, terwijl de bevolking aanzienlijk was toegenomen. Zo had De Roo van Alderwerelt in 1862 niet minder dan 65 gemeenten met een bevolking van meer dan 5.000 inwoners geteld, die geen dienstdoende schutterij hadden.[75]) Echter werden slechts in 28 gemeenten, die sedert 1828 het aantal van 2.500 hadden overschreden deze organisaties opgericht. Voorts had een ander koninklijk besluit de gemeente Maastricht opgedragen de dienstdoende schutterij weer op te richten.[76])
Het resultaat legde de minister van Binnenlandse zaken vast in een brief van 7 mei 1868 waaraan het volgende kan worden ontleend: 'Uwe Majesteit zal gelieven te ontwaren dat het getal dienstdoende schutterijen van 60 tot 89 en de sterkte van het actieve deel deze schutterijen van 16.392 tot 25.294 man is toegenomen, alzoo met 8.902 man vermeerderd is. Het actieve deel der rustende schutterijen, tot dusverre op 30.068 man bepaald, zal blijkens den staat voortaan 39.944 man bedragen, en wordt dus met 9.876 vermeerderd'.[77])

In november 1869 bereikte een nieuw wetsontwerp tot regeling der schutterijen de Tweede Kamer. Kouwens schreef hierover 'Eenige Opmerkingen'.[78]) Echter toen in de zomer van 1870, als gevolg van de uitgebroken Frans-Duitse oorlog, de Nederlandse strijdkrachten mobiliseerden bleek het nodig de schutterijen op een geheel andere leest te schoeien. Over de vele tekortkomingen moest de regering zich verantwoorden tegenover de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Zij deed dat in 1871 in een rapport getiteld: Verslag nopens de mobilisatie van een gedeelte van het leger in 1870.[79]) De titel is onjuist. Immers de eerste ban van de dienstdoende schutterijen kwam onder de wapenen die, in afzonderlijke eenheden georganiseerd, ook tijdens de mobilisatie niet tot het leger behoorden. De Tweede Kamer stelde dit verslag in handen van een commissie bestaande uit vier leden van deze kamer. Een van hen was C.A. Baron van Bieberstein Rogalla Zawadsky, een voormalig militair die in de debatten over het aanschaffen van nieuwe vuurwapens een belangrijke rol speelde. De overige drie leden van deze commissie zijn wij reeds tegen gekomen. Het waren J.K.H. de Roo van Alderwerelt, Th.J. Stieltjes en Jhr. Storm van 'sGravensande. Van

248 haar kant was de regering in haar verslag niet erg te spreken geweest over het feit dat uit de schutterij slechts 25 bataljons infanterie met een sterkte van 481 officieren en 14.697 minderen alsmede 21 compagnieën vestingartillerie met 90 officieren en 2.023 minderen konden worden geformeerd.[80] Hierop reageerde de commissie met de volgende opmerking: 'Het is reeds een betrekkelijk goed resultaat dat zelfs bij de zéér slechte bestaande inrichting toch nog over 25 bataljons infanterie met 15.178 officieren en minderen en 21 compagniën vestingartillerie met 2.113 hoofden, te zamen dus over 17.291 man tot bezetting van vestingen zou kunnen worden beschikt'. Waarom vraagt de commissie zich af, 'niet gebruik gemaakt van de gebleken goede gezindheid om, door verbetering der instelling, èn het getal èn sterkte dier krijgsmacht te verbeteren'.[81]
De eindconclusie van deze commissie was niet mis te verstaan. Zij luidde: 'De Regeering heeft zich den oorlogstoestand nooit helder voor den geest gebragt, en schijnt zulks nog niet te doen, ...'.[82]
Defensie bleef dan ook een belangrijk onderwerp van gedachtenwisseling tussen regering en parlement, maar eerst op 16 september 1877 werd een nieuw wetsontwerp betreffende de schutterijen ingediend. Echter het ministerie viel spoedig daarna en de nieuwe regering trok het ontwerp in.[83]

In 1879 schreef de 'Vereeniging tot verspreiding van kennis aangaande 's Lands Verdediging' een prijsvraag uit over de landsverdediging. Dientengevolge zagen verschillende voorstellen het licht. W. Hoogenboom, kapitein der artillerie, stelde onder meer voor dat allen die niet voor de militie waren ingeschreven en van de dienst bij de militie waren vrijgesteld landstormplichtig zouden worden. Tot hun 30ste jaar zouden zij tweemaal per jaar gedurende vier achtereenvolgende dagen moeten worden geoefend. De militieplichtigen zouden, nadat zij vijf jaar ter beschikking van het leger waren geweest naar de schutterij overgaan en nog vijf jaar schutterplichtig zijn. De schuttersraad zou door een krijgsraad, alleen bestaande uit officieren worden vervangen. Aangezien enkele voorstellen niet in overeenstemming waren met de toenmalige grondwet publiceerde hij in 1888, na de grondwetswijziging deze voorstellen opnieuw.[84] A.J. de Koff, luitenant-kolonel der infanterie, onderscheidde twee klassen van oproeping voor de schutterij. Tot de eerste klasse behoorden zij, die een zekeren tijd bij de militie hadden gediend en zolang zij nog geen 30 jaar waren tot de schutterij zouden behoren. Alle overigen zouden vanaf

Sterkte van de eerste ban van de dienstdoende schutterijen op 4 november 1899. (Staatscourant van 2 juni 1900, nr 127)

Provinciën. — Gemeenten.	Indeeling van de schutterijen. Getal bataljons	Getal compagnieën.	Sterkte der schutterijen, zoals die bij Koninklijk besluit is bepaald.	Feitelijke sterkte van de schutterijen in haar geheel. (De drie bans, de reserve inbegrepen.) Officieren.	Onderofficieren.	Korporaals	Tamboers of hoornblazers.	Schutters.	Totaal der kolommen 5—9.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Noordbrabant.									
's Hertogenbosch		4	465	21	34	22	8	670	755
Tilburg		3	317	18	23	21	6	560	628
Breda		3	298	15	48	33	6	464	566
Bergen op Zoom		2	177	10	11	12	5	326	364
Oosterhout		2	171	7	15	19	5	282	328
Roosendaal c. a.		1	139	3	8	16	2	199	228
Helmond		1	115	3	14	2	"	187	206
Zevenbergen		1	104	6	7	7	4	188	212
Waalwijk		1	66	7	6	8	4	116	141
Eindhoven		1	63	3	6	6	2	105	122
Grave		"	59	3	3	5	1	25	37
Gelderland.									
Arnhem		4	497	17	26	16	8	885	952
Nijmegen		4	432	14	31	22	8	759	834
Zutphen		3	273	11	17	10	10	475	523
Nijkerk		1	148	"	5	9	2	240	256
Tiel		1	140	6	9	8	"	209	232
Harderwijk		1	130	4	3	5	"	221	233
Culemborg		1	108	7	3	4	2	169	185
Doesburg		1	79	2	3	6	2	117	130
Zaltbommel		1	72	4	6	6	3	101	120
Zuidholland.									
Rotterdam	4	16	3574	89	116	86	43	6649	6983
's Gravenhage	(*) 2	12	1508	44	87	67	21	2694	2913
Leiden		6	734	11	23	7	12	1256	1315
Dordrecht		4	461	12	21	29	10	738	810
Delft		4	395	14	25	20	8	674	741
Schiedam		3	340	14	28	11	12	662	727
Gouda		3	296	9	23	8	6	684	730
Gorinchem		2	182	1	8	1	2	305	317
Vlaardingen		1	150	6	10	8	6	292	322
Katwijk		1	105	3	6	7	2	209	227
Hellevoetsluis		1	84	2	5	3	2	107	119
Brielle		1	84	1	1	"	"	107	109
Woerden		1	83	1	"	"	"	161	162
Oud-Beijerland		1	77	"	"	1	"	142	143
Maassluis		1	72	3	5	6	2	120	136
Middelharnis		1	62	3	1	"	"	97	101
Schoonhoven		1	55	5	4	2	2	90	103
Noordholland.									
Amsterdam	5	26	4785	110	179	122	71	9071	9553
Haarlem		4	548	20	29	19	12	1065	1145
Helder		2	282	6	16	14	4	547	587
Zaandam		2	233	12	9	13	4	469	507
Alkmaar		2	206	9	12	14	5	406	446
Hoorn		2	183	7	15	5	4	348	379
Hilversum		1	145	7	20	15	4	220	266
Enkhuizen		1	102	4	7	5	2	188	206
Edam		1	96	"	"	"	"	202	202
Purmerend		1	84	3	8	6	3	156	176
Wormerveer		1	64	"	"	"	"	145	145
Weesp		1	56	3	8	8	3	123	145
Huizen		1	54	"	"	"	"	107	107
Beverwijk		1	53	"	2	2	2	107	113
Zeeland.									
Goes		1	114	4	7	8	2	203	224
Middelburg		3	320	9	23	20	6	514	573
Vlissingen		2	215	10	15	15	5	417	462
Zierikzee		1	145	3	6	8	2	223	242
Utrecht.									
Amersfoort		2	253	10	22	10	4	399	445
Utrecht		8	1059	28	52	33	16	1700	1829
Zeist		1	92	3	7	5	3	178	196
Friesland.									
Bolsward		1	87	5	7	6	3	190	211
Dokkum		1	88	4	5	6	1	144	160
Franeker		1	118	4	8	10	2	191	215
Harlingen		2	195	7	9	10	4	336	366
Haskerland		1	112	1	"	"	"	218	222
Leeuwarden		4	507	14	32	24	13	869	951
Lemsterland		1	99	5	8	10	"	175	198
Sneek		(†) 2	169	3	11	17	4	277	312
Overijssel.									
Zwolle		3	384	13	25	25	6	701	770
Deventer		3	325	14	21	24	6	490	555
Kampen		3	256	12	27	23	6	468	536
Stad-Almelo		1	93	4	6	7	2	117	136
Enschede		1	86	3	7	7	3	149	169
Oldenzaal		1	64	3	5	5	3	111	127
Rijssen		1	63	1	5	6	"	97	109
Steenwijk		1	81	3	9	14	4	135	165
Zwartsluis		1	75	1	"	"	"	203	204
Groningen.									
Groningen		6	710	23	38	50	13	1139	1263
Veendam		2	163	11	12	12	2	265	302
Wildervank		1	130	4	14	12	2	210	242
Winschoten		1	99	4	7	8	2	163	184
Nieuwe-Pekela		1	84	4	4	4	1	129	142
Oude-Pekela		1	81	4	6	6	2	153	171
Drenthe.									
Hoogeveen		2	189	10	5	7	1	345	368
Meppel		1	135	5	10	8	2	247	272
Assen		1	105	3	7	8	1	186	205
Limburg.									
Maastricht		5	512	25	32	28	10	861	956
Roermond		2	161	10	16	16	4	174	220
Venlo		2	145	11	11	17	3	179	221
Sittard		1	95	5	6	6	2	169	188
Noordbrabant		20	1954	96	175	151	43	3132	3597
Gelderland		17	1879	65	103	86	35	3066	3355
Zuidholland		59	8822	198	303	256	128	11987	13038
Noordholland		16	9832	285	395	323	114	13051	13977
Zeeland		7	791	29	51	51	15	1357	1503
Utrecht		11	1404	41	81	48	23	2077	2270
Friesland		13	1575	"	80	82	27	2100	2635
Overijssel		15	1627	51	105	111	30	2171	2771
Groningen		12	1267	50	81	93	32	2018	2314
Drenthe		4	621	18	32	23	4	758	845
Limburg		10	913	51	65	77	19	1383	1595
Totaal		214	26468	880	1435	1201	469	47273	51900

hun 20ste tot hun 30ste jaar schutterplichtig zijn. De schuttersraden wilde hij onveranderd laten. Echter zouden arrest-straffen moeten worden ingevoerd. Zij die nog onvoldoende geoefend waren zouden 100 uur per jaar moeten oefenen; de geoefenden 50 uur per jaar.[85]). W.Rooseboom, kapitein van de Generale Staf, deelde de schutters tot hun 30ste jaar bij de actieve schutterijen in; daarna bleven zij tot hun 40ste jaar in de reserve. De schutters werden in bannen ingedeeld. De eerste ban bestond uit hen die reeds hadden gediend; de tweede ban bestond uit schutters, die nog geen 30 jaar waren en minstens 75 uren per jaar moesten worden geoefend; de derde ban bestond uit alle overigen. De commandant van een schutterij had strafbevoegdheid. Hij kon ook arrest-straffen opleggen, maar er zou beroep mogelijk moeten zijn op de arrondissementsrechtbank.[86])

Een zeer merkwaardig voorstel werd door Een Oud-Militien ingediend. Hij wilde een Schuttersschool in Den Haag stichten. Daar zouden de schutters hun opleiding ontvangen. Het eerste jaar zouden zij daar 3 maanden worden geoefend; het tweede jaar gedurende zes weken en het derde jaar zouden zij 3 weken oefeningen meemaken. Eerst dan waren zij geoefende schutters en vormden gedurende hun 4de, 5de, 6de, 7de en 8ste dienstjaar de eerste ban. Zij zouden ieder jaar 6 weken herhalingsoefeningen in een schutterskamp moeten meemaken. Voorts moest iedereen, die in de schutterij kwam een entreegeld van *f* 1000 betalen. Ook dit curieuze voorstel heb ik de lezer niet willen onthouden.[87])

Het in 1881 door de regering ingediende wetsontwerp dat onder meer iedereen, die niet voor de militie werd opgeroepen, vanaf 21 jaar schutterplichtig maakte, werd in 1883 door een nieuw aangetreden ministerie ingetrokken. In hetzelfde jaar pleitte Den Beer Poortugael voor grondwetsherziening in verband met defensie, want een schutterij, waarop in vredestijd gemeentebesturen invloed kunnen uitoefenen, kon volgens hem in oorlogstijd, onder de veranderde omstandigheden, niet goed functioneren. Reeds in 1881 had J. Heemskerk Az. hetzelfde geschreven[88]) en in 1887 had J.T. Buijs dit herhaald.[89]) De regering die de Memorie van Toelichting schreef voor de grondwetswijziging van 1887 was eveneens tot het oordeel gekomen '... dat schutterijen gemeentelijke instellingen waren en dat het dientengevolge niet mogelijk was er een geoefende en gedisciplineerde wapenmacht van te maken die een groot organisch geheel zou vormen met het geregelde leger ...'. Terecht schrijft Duyverman dat de doodsklok over de schutterijen had geluid.[90]) En er waren schutterijofficieren die dit ook aanvoelden. Toen J.A. Jochems, kapitein-adjudant van het Regiment Schutterij te Amsterdam in 1889 zijn studie 'Gewapende Burgermacht te Amsterdam 1796-1889' aanbood aan de kolonel, comman-

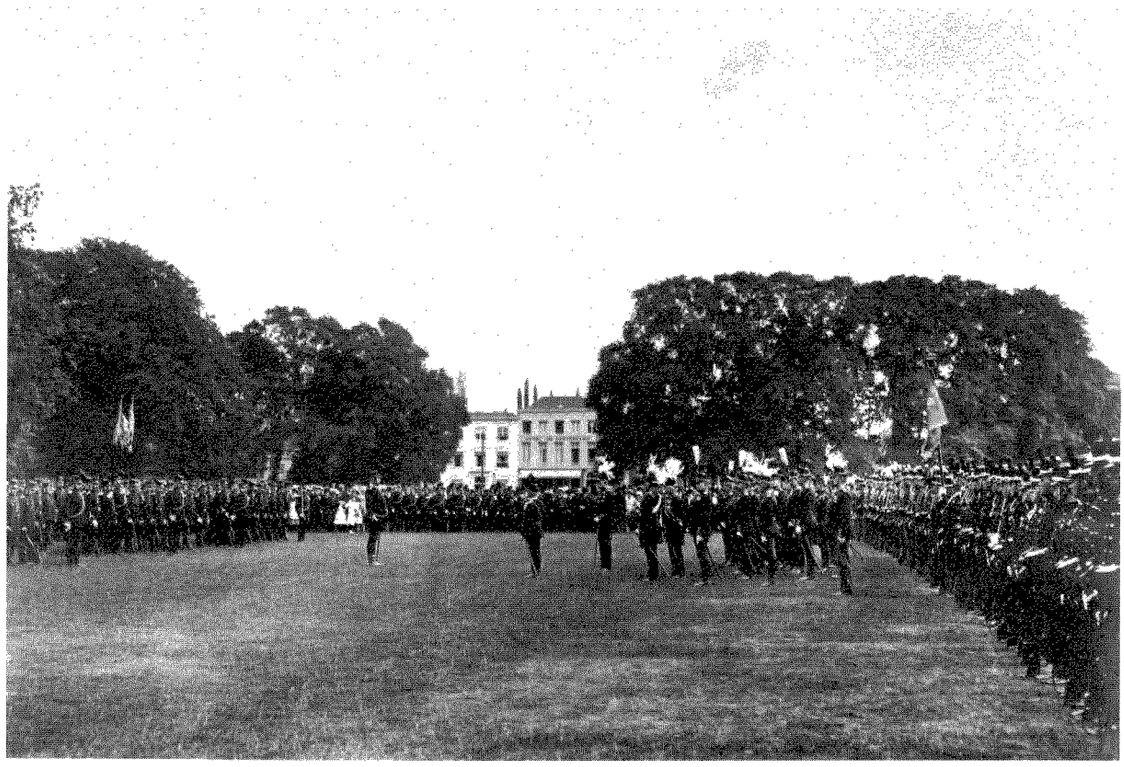

Afscheidsparade van de Haagse Schutterij, op 31 juli 1907. De foto is gemaakt op de Koekamp te 's-Gravenhage. (Foto Gemeentearchief 's-Gravenhage)

dant van dat korps, achtte deze '... het met de officieren van het korps wenschelijk om door druk te voorkomen ...' dat '... wanneer de Schutterij tot het verleden zal behooren elk spoor van de geschiedenis van ons korps zal verdwijnen'.[91])

Toch is er nog eenmaal en wel in 1893 een 'Wetsontwerp ter regeling van den dienst bij de schutterij' ingediend. Uitdrukkelijk was vastgelegd dat de taak van de schutterij slechts uit terreinverdediging diende te bestaan. Persoonlijke dienstplicht werd vereist, waarvan zes jaar bij de actieve schutterij en drie jaar in de reserve. Het aantal oefenuren in de eerste zeven maanden werd op 120 bepaald. Tevens was de mogelijkheid geopend dat schutters, die niet aan de gestelde eisen voldeden gedurende enige tijd bij het leger zouden moeten dienen om de nodige geoefendheid te krijgen. Ook was een marineschutterij voorgesteld, bestaande uit 'varensgezellen' die 28 dagen in werkelijke dienst zouden komen en tweemaal gedurende 15 dagen herhalingsoefeningen zouden moeten meemaken.[92]) Maar in 1894 kwam er weer een nieuw ministerie en werd ook dit wetsontwerp ingetrokken. Het was de minister van Oorlog K. Eland, die in 1898 geheel nieuwe wetsontwerpen betreffende de legervorming bij de Staten-Generaal indiende. De diensttijd bij het leger zou acht jaar zijn. Daarna zouden de dienstplichtigen nog zeven jaar ter beschikking komen voor de op te richten Landweer, die voor de grens- en kustwacht alsmede het bezetten van de stellingen zou worden gebruikt. De schutterij zou worden opgeheven. Tijdens de behandeling in de Tweede Kamer werd er op gewezen dat de schutterij nog steeds op een aantal korpsen kon bogen waarin ijver, geoefendheid en goede tucht niet ontbraken. De Kamer zwichtte echter voor het argument dat om de gehele schutterij tot dit peil te brengen de kosten veel hoger zouden zijn dan die voor de Landweer.[93])

Het reilen en zeilen van de Schutterij 1832 - 1907

Uit het vorige hoofdstuk blijkt dat sommige schutterijen voor hun taak berekend waren, maar dat andere schutterijkorpsen aanzienlijke gebreken vertoonden.
Om deze verschillen nauwkeurig vast te stellen zou het wenselijk zijn een onderzoek in te stellen naar de 89 dienstdoende schutterijen, die in het begin van deze eeuw in Nederland bestonden. De hiervoor benodigde tijd had ik echter niet tot mijn beschikking. Derhalve heb ik mij beperkt tot die gemeenten waar een dienstdoende schutterij van minstens vier compagniën bestond en waarover in de gemeente-archieven een inventaris bestond. Tevens heb ik de gegevens verwerkt van de schutterijen, ook de kleinere schutterijen, waarover reeds is gepubliceerd.
Allereerst de discipline. Arreststraffen konden, behalve indien de schutter een boete weigerde te betalen, niet worden opgelegd. Toch werd bij die schutterijen waar goed kader aanwezig was de discipline behoorlijk gehandhaafd. Dat was in Den Haag het geval. Niet dat alles probleemloos verliep. Zo verscheen op 7 april 1896 de socialistische bakkersknecht G. Duivestijn te paard met klompen voor de oefening van de schutterij op het Malieveld. Zijn commandant liet hem rustig op zijn klompen marcheren. Bij de volgende oefening kwam zijn vriend P. van der Velde ook op klompen. Onder het publiek dat in grote getale was opgekomen, om te zien hoe dit nu zou aflopen, braken rellen uit en de oefening werd voortijdig afgebroken. De daaropvolgende keer was niet alleen het publiek maar ook de politie zeer talrijk, versterkt met twee pelotons huzaren. Toen er weer rellen uitbraken werd het terrein met een charge schoongeveegd. Een bezoeker raakte gewond en de daaropvolgende keren kon weer in alle rust worden geoefend. Duivestijn was inmiddels door de schuttersraad tot een boete van *f* 60,- veroordeeld. Op de zitting was hij verschenen met een rijtje uit schoensmeerdeksels nagemaakte medailles en hij weigerde de boete te betalen. Prompt ging hij de gevangenis in en toen hij weer vrij kwam hadden knappe rekenmeesters uitgerekend dat hij zijn vijf jaar actieve dienst bij de schutterij had volbracht. Volgens Bartjes had hij nog twee jaar moeten dienen.[94])
Het was trouwens helemaal geen origineel idee van Duivestijn om op klompen bij de oefening te komen. Immers Koos Speenhof zong in zijn beroemd geworden lied over de Rotterdamse schutterij. 'Daar komen de schutters':

Durf jij vraagt de sergeant
hier zonder schoenen kommen.
Dan antwoord hij beleefd:
Sergeant bij jij bekrompen
als ik geen schoenen heeft
dan schutter ik op klompen.

En wat de ridderorden uit schoensmeerdoosjes gemaakt daar togen ook Rotterdamse schutters mee ter exercitie. H.C.H. Romer, die dit meedeelt, schrijft dan ook '... dat het met de discipline onder de manschappen slecht gesteld was ...'.[95]) Een schutterij waar de discipline geheel onvoldoende was, was de Haarlemse. Ook daar werden schutters beboet die bij de oefeningen op klompen kwamen.[96]) In 1896 nam de Majoor-

Commandant van deze schutterij zijn ontslag, omdat de discipline niet te handhaven viel. De officieren van de Haarlemse schutterij zonden toen de Koningin-Regentes een verzoek een herziening van de schutterijwet door de regering te bevorderen. Behalve de middelen om een voldoende discipline en een degelijke oefening te verkrijgen verzochten zij in hun adres om een nationale schutterij. Deze schutterij, die onder het ministerie van Oorlog zou moeten ressorteren, zou in plaats moeten komen van de vele gemeentelijke korpsen, die in vredestijd afhankelijk waren van de gemeentebesturen, die onder het ministerie van Binnenlandse Zaken ressorteerden.[97]) In Amsterdam kon men de discipline op redelijke wijze handhaven. In zijn rapport over de periode 1891-1896 schrijft de commandant van het Regiment Schutterij te Amsterdam: 'Over het algemeen laat het gedrag der schutters weinig te wenschen over. Bij strenge, rechtvaardige behandeling kan men met enige welwillendheid veel van hen gedaan krijgen. Gevallen van insubordinatie of dronkenschap in dienst komen slechts sporadisch voor. Wel maken velen zich dikwerf schuldig aan verzuim van deelneming aan de oefening, maar doorgaans is dit te wijten aan beroepsbezigheden. Enkele jongelieden van welken men beter mocht verwachten, geven in dit opzicht een zeer laakbaar voorbeeld, daar zij vaak van alle oefeningen wegblijven, hoe zwaar zij ook beboet worden'. Dat de Kapiteins-compagniescommandanten veel invloed kunnen uitoefenen op de plichtsbetrachting hunner onderhoorigen, bleek bij verschillende gelegenheden.[98])

De officieren en de onderofficieren

De officieren werden door de koning benoemd, op voordracht van de gemeentebesturen, die er vooral op toezagen dat de candidaten uit de gegoede burgerstand kwamen, maar wisten niet '... of zij daarvoor geschikt waren'.[99]) J. Scheltema, Majoor-Commandant van de dienstdoende schutterij in Leiden schreef in 1880 over de Leidse schutterijofficieren het volgende: *'Gemakkelijk en aangenaam zijn diensttijd te volbrengen en het geweer niet te moeten dragen, ziedaar een voornaam motief om te dingen naar den rang van officier. Meermalen is geklaagd over gebrek aan discipline bij de schutterij, en beweerd dat de officier meer macht over zijne schutters moest hebben. Ik zou het in den tegenwoordigen toestand bedenkelijk achten aan die klachten gehoor te geven. De officier kan door de wijze waarop hij zijn rang bekleedt en door zijn dienstkennis genoeg moreel overwicht over den schutter hebben, om daarvan met oordeel gebruik te maken. Een schutter weet zeer goed te onderscheiden wien hij voor zich heeft. Men beseft te weinig hoe krachtig juist op den schutter het goed voorgaan in den dienst van den superieur werkt, veel meer dan diens stand of naam in de burgermaatschappij. En bovenal, de schutters zijn in 't algemeen zoo weerspannig niet, dat voor hen juist de tucht verscherpt zou moeten worden; vele officieren zouden aan hen nog wel een lesje kunnen nemen'.*

Als voorbeeld geeft Scheltema dat het grootste deel van een nieuwe lichting schutters, die daarvoor niet in het leger zijn geweest, gedurende de eerste winter eenmaal in de week 's avonds twee uur vrijwillig komen exerceren. Echter van de officieren die gedurende de winter, ook op basis van vrijwilligheid, slechts om de veertien dagen theoretisch onderricht konden krijgen, kwam slechts een gering deel.[100]) Maar in Amsterdam had het gemeentebestuur bepaald dat niemand een rang in de schutterij kon krijgen of hij moest daarvoor een examen hebben afgelegd. Zo kon de Regimentscommandant in zijn reeds vermeld rapport uit 1896 vermelden dat alle luitenants en overige gegradueerden voor hun rang waren opgeleid en eerst nadat zij met succes het examen voor die rang hadden afgelegd hun benoeming hadden gekregen.

Ook in Den Haag waar veel oud-officieren van het Nederlandse leger en het leger in Nederlands Oost-Indië woonden was het mogelijk voor de schutterij een goed officierskorps te krijgen. Veel onderofficieren van de schutterij hadden enige tijd gediend bij de Grenadiers en Jagers. In Rotterdam daarentegen '... waren de officieren vaak ontbloot van iedere militaire vorming en nog anti-militaristisch ook'.[101])

De regering heeft pogingen gedaan de instructie aan de officieren te verbeteren. In het gemeentearchief van Leeuwarden berust een brief van de Generaal-Majoor, bevelhebber van de 2e militaire afdeling (waaronder Leeuwarden ressorteerde) van 1 oktober 1886 betreffende de resultaten van de oefeningen, die onder leiding van officieren van het leger met officieren en lager kader van verschillende schutterijen waren gehouden. Uit deze brief blijkt dat ook in andere militaire afdelingen dergelijke oefeningen hadden plaats gevonden. In die brief wordt onder andere vermeld '... dat bij verreweg de meeste schutterijen, welke aan de oefeningen deelnamen, door officieren en minder kader veel lust en opgewektheid tot het verkrijgen van meer kennis werden aan de dag gelegd'. Maar ook werd geconstateerd dat er een groot verschil bestond in de geoefendheid tussen de verschillende schutterijen. Interessant is ook dat in deze brief er op wordt gewezen dat in tegenstelling tot het kader dat in het leger moet worden opgeleid

het personeel van de schutterijen '... weinig tijd beschikbaar kan stellen voor militaire aangelegenheden ...'. Daarom zou het in tegenstelling tot de instructie in het leger waar met het eenvoudige wordt begonnen voor officieren en lager kader van de schutterijen '... zijn nut hebben in omgekeerde orde te werk te gaan; met het hoogere te beginnen, den toehoorders een blik te gunnen in hetgeen van hen overeenkomstig hun rang of graad in oorlogstijd kan en moet worden gevraagd en hen langs dien weg lust te doen verkrijgen in de onderwerpen waarvan de kennis voor hen onmisbaar is te achten'.[102])

Op de begroting van het ministerie van Oorlog voor 1886 was een extra bedrag uitgetrokken om de oefeningen van de schutterijen te verbeteren. Vele kamerleden hadden hiertegen bezwaren gemaakt, omdat in verband met de komende grondwetsherziening een gehele reorganisatie van de landmacht was te verwachten.[103])

Terzijde moge ik opmerken dat in 1885 ook werd voorgesteld om bij de grote gemeenten enige compagnieën genieschutterij op te richten. Een zekere M.G. raadde toen aan deze eenheden slechts te formeren uit telegraaf- en spoorwegambtenaren, spoorwegwerkers en bouwvakkers. Immers deze mensen behoefden slechts weinig opleiding, om als schutter nuttig werkzaam te kunnen zijn.[104])

De reeds vermelde theoretische oefeningen waren ingesteld, omdat de schutter-officieren van de mogelijkheid om aan legeroefeningen deel te nemen, slechts een spaarzaam gebruik maakten. Deze schroom was, blijkens een circulaire van 7 april 1885, door de minister van Binnenlandse Zaken toegeschreven aan een tekort aan theoretische kennis van deze officieren.[105]) Maar zoals reeds vermeld namen niet van alle schutterij-officieren en -onderofficieren deel aan deze theorielessen.

De opleiding van de schutters

De wet van 1827 had bepaald dat de schutterijen zouden worden geoefend in het schieten naar de schijf '... bij welke gelegenheid tevens een verdere oefening zal plaats hebben, zoo veel zulks voor de gewone dienst onontbeerlijk is te achten'. Dit laatste betekende oefeningen in het exerceren.

Voor de schietoefeningen waren de schutters in verschillende klassen ingedeeld. Hij begon in klasse A, die uit zes oefeningen bestond. Vervolgens ging hij over naar klasse B, die uit de meergevorderde schutters bestond. In het laatste kwart van de 19de eeuw kon hij het in klasse C tot scherpschutter brengen.[106]) Er was namelijk bij Koninklijk Besluit van 20 mei 1875 een distinctief voor scherpschutter bij de schutterij ingesteld.[107]) In Leiden bestond de gelegenheid aan vrijwillige oefeningen deel te nemen, waarna de schutter in klasse B kwam. Daar bestond ook nog een klasse D, die alle bijzondere oefeningen omvatte voor schutters uit de klassen B en C.[108])

Niet alle schutterijen beschikten over een schietbaan. De schutterijen konden in dat geval kamerschietcylinders krijgen. Voor de schutterijen, die over schietbanen beschikten konden in 1875 jaarlijks per schutter 60 scherpe patronen en 30 patronen tot kamerschietcylinders worden aangevraagd; de overige schutterijen konden toen per schutter 90 patronen tot kamerschietcylinder krijgen.[109]) Dat met de beschikbare tijd gewoekerd moest worden spreekt vanzelf. Dit leidde soms tot commando's, die niet in de dienstvoorschriften stonden. Zo werd in Amsterdam bij het marcheren door de stad gecommandeerd: 'Rechtsom, de Hemonylaan in;[110]) in Leeuwarden, nog gemoedelijker: 'Nou jongens, rechts-om de Beijerstraat in';[111]) in 's-Hertogenbosch: 'Bij Houtman de hoek om'. In deze laatste stad was het ook de gewoonte dat bij het nummeren: een, twee, drie, vier, vijf, zes, zeven, acht, negen tien, steevast volgde, boer, vrouw, heer, aas'.[112])

De bewapening

In 1829 was de schutterij uitgerust met vuursteen-geweren, de zogenaamde snaphanen. Deze bleven nog jarenlang tot de bewapening behoren. Maar in 1845 had een commandant van een van de dienstdoende schutterijen, op eigen initiatief, deze snaphanen laten veranderen in slaggeweren, geweren met een zogenaamd slagstelsel. Het zal vermoedelijk de commandant van de Nijmeegse schutterij zijn geweest, want hieruit is een jarenlange correspondentie tussen de gouverneur van Gelderland en het Nijmeegse gemeentebestuur voortgevloeid. Het ministerie van Oorlog was namelijk zeer ontstemd over dit initiatief. Aangenomen mag worden dat deze kwestie eerst in 1849 is opgelost. Immers, op 16 oktober 1849 werd in Amsterdam het korps rustbewaarders ontbonden, omdat bij Koninklijk Besluit was bepaald '... dat de Vuursteen-Geweren bij dezer Stads-Schutterij in gebruik zullen worden veranderd naar het Slagstelsel ...'. Echter moet ik opmerken dat een aantal schutterijen deze geweren eerst in 1856 hebben gekregen.[113]) Het bleef echter een geweer dat vrij onnauwkeurig schoot, evenals het Snidergeweer, het eerste achterlaadgeweer dat in de laatste jaren zestig bij het Nederlandse leger werd ingevoerd.[114]) Tussen 1870 en 1872 werd dit geweer, dat nog van groot kaliber was, ter beschikking van de schutterijen gesteld. Een klein kaliber geweer, het zogenaamde Beau-

montgeweer werd in de periode 1871-1875 bij de infanterie van het leger ingevoerd. De schutterij begon in 1876 met dit geweer te oefenen, maar het duurde tot 1898 voordat alle schutterijen met het Beaumontgeweer waren uitgerust.[115]) Deze geweren bleven in gebruik bij de schutterij tot deze in 1907 werd opgeheven. Het leger beschikte toen reeds geruime tijd over het geweer M95, waarmee het nog in 1940 ten strijde trok.

De uniformen van de schutterijen

De schutterijen waren gemeentelijke instellingen, maar de uniformen werden voorgeschreven door het rijk. Die uniformen zijn in de loop van de negentiende eeuw verschillende malen veranderd. Die veranderingen blijken duidelijk uit de hieronder opgenomen afbeeeldingen van schutterijuniformen.

De muziek

Mochten in vele opzichten de schutterijen niet voor hun taak berekend zijn, de muziekkorpsen van de schutterijen waren dat, in verreweg de meeste gevallen, wel. Dat kon soms tot vreemdsoortige tonelen leiden. Zo was het in Rotterdam de gewoonte dat in het voorjaar de schutterijmuziek elke week tussen zes en zeven in de ochtend vanaf de Beurs van Koophandel naar het Park trok en langs een andere weg weer terugmarcheerde. Dan werd de stad wakker geblazen en liepen velen Rotterdammers naast en achter de muziek. Maar daar waren wel gure elementen onder die met elkaar of met de politie op de vuist gingen. Om hier iets tegen te doen werd besloten niet meer op een vaste dag in de week die 'promenade' te houden maar iedere week op een andere dag. Echter havenarbeiders en andere werkers waren ook vroeg op en hoorden dan de muziek, die zij al heel spoedig wisten te bereiken. En als dan de muziek op een vrijdag uitrukte gaf dat aanleiding tot zeer bijzondere taferelen. Want dat was de dag dat de Rotterdamse dienstmeisjes de stoep en het trottoir voor de huizen schrobten. Dan werden die meisjes eerst erotisch bejegend, waarna het gepeupel hen de emmers uit de handen rukten en de inhoud over de meisjes heengooide, zodat zij kletsnat werden.116) Dat was echter niet de schuld van de schutterijmuziek, die niet alleen in Rotterdam populair was. In het bestek van dit artikel kan ik slechts vermelden dat na de opheffing het gemeentebestuur van Leeuwarden de schutterijmuziek in stand hield, die de stamvader werd van het Frysk Orkest.[117])

1828 - 1843
Uniformen van de Amsterdamse Schutterij.
Van links naar rechts:
Tamboer, de zeer bijzondere *galons op pantalon, mouwen* en epauletten, werden niet lang daarna veranderd en vereenvoudigd.
Tamboer-majoor, deze opgesierde uniform werd tot ongeveer 1859 gedragen.
Officier in groot-tenue, met de 'Naarden-medaille' op de borst.
Schutter in groot-tenue, Flankeur, kenbaar aan de rode pompon.
Flankeur der Mobiele Schutterij, in mars-tenue.
In 1830 gevormd, heeft deze Mobiele Schutterij tot 1834, toen de Schutters naar hun haardsteden terugkeerden, bestaan.

Uniformen van de Schutterij
1828 - 1844:
Twee officieren in groot-tenue.
(in het midden bovenaan)
1844 - 1859:
Officier met de in
eerstgenoemd jaar veranderde
schako. (rechts bovenaan)
Muzikant (clarinettist),
(in het midden onderaan)
Schutter, (rechts onderaan)
1859 - 1865:
Tamboer-Majoor in
groot-tenue, (links)
(Aquarel van
J. Hoynck van Papendrecht,
te Lintum)

De schutterijen als gemeentelijke instellingen

Voor het behoud van de inwendige rust konden de gemeentebesturen van de schutterijen gebruik maken. Dat gold zowel in vredestijd als in oorlogstijd. Zo was in 1831 het gedeelte van de schutterij dat in Amsterdam was achtergebleven ongeveer even sterk als het deel dat in Noord-Brabant tegenover de Belgen stond. Maar ik heb reeds vermeld dat de schutterijen soms niet in staat waren oproerige bewegingen te onderdrukken. Echter, ook hier zijn grote verschillen tussen de schutterijen op te merken. Zo schrijft Sickes dat in 1848 '... men in Amsterdam het stuiten van het oproer te danken had aan de waardige en krachtige houding der schutterij, die, zo goed als voltallig opgekomen, bij de burgerij ontzag inboezemde en de militaire macht krachtdadig ondersteunde'.[118] En in 1876 tijdens het oproer dat ontstond toen de kermis werd afgeschaft en in 1886 toen oproer ontstond, omdat het wrede palingtrekken werd verboden, hebben de Amsterdamse schutters hun taak naar behoren verricht.[119] In 1903, toen het besluit reeds was gevallen de schutterijen op te heffen, werden in Amsterdam tijdens de stakingen van het haven- en spoorwegpersoneel patrouilles geformeerd bestaande uit een politie-agent, geflankeerd door twee schutters.

Ook in sommige kleinere gemeenten kon de overheid op de schutterij rekenen. In Hilversum is de schutterij krachtig opgetreden toen in 1863 een dorpsoproer ontstond toen de viering van de 50ste verjaardag van het Koninkrijk uit de hand liep. En evenals in Amsterdam in 1876 speelden in 1899 de Hilversumse schutters een belang-

1815: Officier in wandeltenue, de z.g.n. hoed dragend (bovenaan rechts).
1819 - 1828: Luitenant der Center-Compagnie in groottenue. Flankeur, met geheel rode pluim op de schako. (beide rechts onderaan)
1830 - 1844: Mobiele schutters. (midden onderaan)
Sappeurs in groot-tenue.
Schutter in mars-tenue.
Plattelands-mobiele schutters in mars-tenue. (links)
1841: Luitenant in wandeltenue, met de z.g.n. hoed. (links boven) In het midden bovenaan de bekende bordpapieren, met wasdoek overtrokken plattelands-schako (1815 - 1907), welke in 1830 in groot getal en met spoed te Utrecht werd in gereedheid gebracht door de hoedenmaker J. Leenarts. Deze Plattelands-schutters kregen daardoor toen de bijnaam van 'Hoedjes van papier'. (Aquarel van J. Hoynck van Papendrecht)

rijke rol bij het dempen van het oproer dat ontstond door het besluit van het dorpsbestuur de najaarskermis af te schaffen. Ook bij brand trad de Hilversumse schutterij doelmatig op. Toen deze schutters op 12 december 1900 bij een grote brand in de Kerkstraat 10 uur achter elkaar, onder zeer zware omstandigheden, dienst hadden gedaan besloot de gemeenteraad '... anders de zuinigheid zelve ...' iedere schutter een gratificatie van een gulden (huidige koopkracht ongeveer *f* 17,-) te geven.[120]

Waarom kon men in de ene gemeente wel op de schutterij rekenen en in de andere gemeente niet? De oorzaak hiervan lag bij de gemeente zelf. Immers de gemeenten moesten onbekrompen genoeg zijn, om het nodige geld te verschaffen om ook winteroefeningen te houden. Helaas moest een officier van de dienstdoende schutterij in 1862 constateren: 'Meestal is dit niet het geval, en al wat meerder gevraagd wordt dan de wet strikt bepaalt, wordt op de gemeente-begrootingen geweigerd'. Reeds deze schutter-officier constateerde dat wanneer winteroefeningen mogelijk waren de schutters bereid waren die vrijwillig te volgen. Hij deelt zelfs mee dat bij de schutterijen waar deze deze oefeningen waren ingesteld de schutters, die niet op kwamen dagen werden beboet. Deze winteroefeningen die 's avonds werden gehouden, wanneer de meeste mensen toch niets te doen hadden, leerde de schutter de nodige handgrepen.[121] Dan kon tijdens de zomeroefeningen reeds spoedig met de pelotonsschool worden begonnen waarin het optreden in kleine verbanden werd beoefend. Maar waar dat niet mogelijk was, was de schutterij zo slecht geoefend dat niet kon worden

verwacht dat zij een oproerige menigte in bedwang kon houden.
Niet alleen beschouwden vele gemeentebesturen '... het uitgeven van geld als een lastpost voor een soldaatjesspel, dat volgens hen geen nut heeft'[122]) deze waren ook nalatig in het bijhouden van de voorgeschreven administratie. En dat was de oorzaak dat in 1870 het aantal schutters dat onder de wapenen was gekomen zo tegenviel. Immers de regering had ook de reserveschutters, die ongehuwd waren of weduwnaar zonder kinderen, opgeroepen. Maar in vele gemeenten, waaronder Leiden,[123]) had men de schutterijreserve niet geadministreerd, waardoor aan deze oproeping slechts in beperkte mate kon worden voldaan. De conclusie kan worden getrokken dat in die gemeenten, waar de overheid aan de schutterijen enige financiële ruimte gaf, de schutterij in staat was doelmatig op te treden in tijden van onrust. In de overige gemeenten niet.

Slotopmerkingen

Uit het voorgaande blijkt dat de opheffing van de schutterijen niet onverwacht kwam. Niet alleen in militaire kringen maar ook in civiele kringen waren velen tot de slotsom gekomen dat het niet langer mogelijk was uit de schutterijen een bruikbare militaire macht te vormen. Velen waren het dan ook eens met generaal-majoor H.F.M. van Voorst tot Voorst, de bekwame stafchef, die generaal H.G. Winkelman in 1940 ter zijde stond, toen hij schreef dat de schutterij op 1 augustus 1907 een roemloze dood was gestorven.[124]) Elders hebben Kruls en Staring het afsluiten van deze fase gekarakteriseerd met: 'Een aloude nationale instelling hield op te bestaan'.[125]) Toen in Leeuwarden op 1 augustus 1907 de schutterij naar het stadhuis marcheerde om het vaandel aan de burgemeester over te dragen '... klopten de harten zeer warm voor de laatste vertegenwoordigers onzer schutterij'.[126]) Maar reeds in 1902 had de toenmalige luitenant W.E. van Dam van Isselt, die het ook tot de generaalsrang zou brengen, geschreven dat het mogelijk was geweest de schutterij tot een bruikbaar krijgsmachtdeel te reorganiseren. Met andere woorden: 'de historische lijn volgende had men onze legerreserve op de hoogte van den tijd kunnen brengen indien .... men het had gewild. Doch de wil heeft ontbroken, én bij onze Volksvertegenwoordiging én in onze toongevende militaire kringen, waar men liever op goedkope wijze Pruisen nabootste .... . Ultramilitair gestemd, alle oefening, alle wapening buiten de kazerne uit den booze verklarende, heeft men het heil gezocht in een beperkt leger, met een daaruit voortkomende nog beperkter landweer'.[127]) Immers, de landweer zou ongeveer 80.000 man tellen, terwijl de gezamenlijke dienstdoende en rustende schutterijen ruim 130.000 man sterk waren. Dat in de schutterijen toen nog vele goede officieren dienden blijkt uit het feit dat van regeringswege een besluit verscheen, dat het mogelijk maakte dat schutterij-officieren naar de landweer over konden gaan.[128]) Het is de verdienste van Van Dam van Isselt geweest er op te wijzen, dat omdat het goedkoper was de landweer te organiseren dan de schutterijen te reorganiseren deze aloude instelling moest worden opgeheven.

Schutterij uit de jongste tijd. Het aantreden voor de laatste parade van de officieren en manschappen van de Amsterdamse Schutterij aan de ingang van het Vondelpark te Amsterdam.

NOTEN

1. Cornelissen, 9.

2. Iven, Bogaerts en van Gerwen, 48.

3. Snapper II, 20-21.

4. Jochems, 1-3.

5. Ibidem, 4-7.

6. Colenbrander I, 172-173.

7. Ibidem, 213-235.

8. Jochems VIII-IX.

9. Well, 19.

10. Beaufort, 233.

11. Colenbrander I, 237-240, 272-307.

12. Jochems, 155-158; Westendorp, passim.

13. Jochems, 157.

14. Colenbrander I, 285, 307.

15. Jochems, 168.

16. Ibidem, 165.

17. Amersfoort, 68.

18. Jochems, 63-64.

19. Ibidem, 167-168.

20. Ibidem, 9.

21. Colenbrander II, 605; Jochems, 147-148, wijst er op dat bij de Amsterdamse schutterij in de tweede helft van de 18de eeuw naar een gelijke kleding werd gestreefd. In 1785 wordt voor officieren, sergeanten en fouriers een uniform voorgeschreven; 'Voor de mindere Onder-officieren en alle die in reyen en gelederen staan: Een band van wit sayet of kemelshair met een Kwast van zwart, wit en rood van dezelve stoffe, aan den Sabel'.

22. In tegenstelling tot Engeland is in Nederland weinig bekend over de ontwikkeling van het prijspeil van consumptiegoederen vóór 1900. In Engeland waren de kleinhandelsprijzen in 1959 vier en een half maal zo hoog als in 1913. In Nederland stijgt gedurende die periode de prijsindex van voedingsmiddelen in gelijke mate. Deze index was in 1990 3,125 maal zo hoog als in 1959. Voorts neem ik aan dat het prijspeil in de 19de eeuw in Engeland en Nederland ongeveer in gelijke mate fluctueerde. In Engeland was het prijspeil van 1814 ongeveer gelijk aan dat van 1822. Toen daalde dit peil met 20% tot 1851, om nogmaals met 20% te dalen tot 1895. Daarna steeg het tot 1959 en was 7 maal zo hoog in 1959. Hieruit zou volgen dat in 1990 de prijzen in Nederland: 0,8 x 0,8 x 7 x 3,125 = 14 maal zo hoog zijn als in 1814. Ik wijs er uitdrukkelijk op dat dit een ruwe schatting is, die zeer voorzichtig gehanteerd dient te worden.
Bronnen: Ph. Deane & W.A. Cole, 17-18; CBS 1899-1989, 198; CBS Bulletin 1990.

23. Staatsblad 1815, no. 19.

24. Staatsblad 1815, no. 20.

25. Ibidem.

26. Jochems, 72.

27. GAN, Verzameling Schutterij, Secretarie Archief, Delen 244, BW 1817.

28. Zie noot 25.

29. Salomons, 29.

30. Pelgrim, 8.

31. O.W.H.S., 212.

32. Beer II, 587.

33. Zie noot 25.

34. Van Hogendorp, V, 92-102, VIII, 118-120.

35. Staatsblad 1827, no. 17; Snapper II, 25.

36. Jochems, 91.

37. Bornewasser, 254.

38. Kog, 3e Supplement, no. 202a; Bericht omtrent het oproer te Brussel. Eigenhandig geschreven en getekend op 28 augustus 1830 door luitenant-kolonel Anthing, commandant van het 2e bataljon Grenadiers, 3.

39. Blok IV, 291-296; Bornewasser 267-274; Weis, 295.

40. Dam II, 29-44.

41. Schravendijk, 285.

42. GAM, 20-23.

43. Jochems, 100.

44. Snapper II, 25-26.

45. Gagern II, 131-132.

46. Wüppermann, ...

47. Anon. I, 145-147.

48. Duyverman, 245.

49. Ibidem.

50. O.W.H.S., 216, noot 1.

51. Ibidem, 210-216.

52. Knoop I, passim.

53. Stieltjes II, passim.

54. Kouwens I, passim.

55. Wolf, 2.

56. Spits, 192.

57. Beer I, passim.

58. Roo I, 3, 24-24, 70.

59. Ibidem, 44-94.

60. Kouwens II, passim.

61. Knoop II, passim.

62. Sickesz, 225-227.

63. Sickesz, 248-263.

64. Roo III, passim.

65. Kouwens III, passim.

66. Beer III, passim.

67. Wolf, 22.

68. Ibidem, 2-5.

69. Bruijn, 2.

70. Wolf, 89.

71. Duyverman, 248.

72. Stieltjes III, 220.

73. Zie noot 71.

74. Staatsblad 1867, no. 99.

75. Roo I, 95-98.

76. Staatsblad 1867, no. 100.

77. Staatscourant (7 mei 1868) no. 109.

78. Kouwens, passim.

79. HTKB 1871-1872, 101-136.

80. HTKB 1871-1872, 103.

81. HTKB 1871-1872, 815.

82. HTKB 1871-1872, 820.

83. Duyverman, 249-250.

84. Hoogenboom I, passim; Hoogenboom II, passim.

85. Koff I, passim.

86. Rooseboom, passim.

87. Een Oud-Militien, passim.

88. Duyverman, 254; Heemskerk, 135; Beer IV, passim.

89. Duyverman, 254; Buijs II, 648.

90. Duyverman, 250.

91. Jochems (Voorbericht, ongenummerd).

92. HTKB 1892-1893, stuk 212, passim.

93. HTKB 1899-1900, stuk 94, 12-73.

94. Verbaan, passim.

95. Romer, 70, 92.

96. Lintum, 11.

97. Duyverman, 252, 253, 256.

98. Verslag, 4-5.

99. Koch, ..

100. Scheltema, 20-21.

101. Koch, ..

102. GAlee, Archief van de Stedelijke Schutterijen, no. 25.

103. Anon III, 800-803.

104. Mg, 517-523.

105. GALee, Archief van de Stedelijke Schutterijen, no. 24.

106. Pelgrim, 11.

107. KOG, 3e supplement, no. 196/80: van 20 maart 1909; Nota van de gepensioneerde majoor der Amsterdamse Schutterij J.A. Jochems bij het antwoord van de oud-commandant der schutterij aan de burgemeester van Amsterdam op diens missieve van 18 maart 1909 no. 2834a MZ, naar aanleiding van de brief van het Krijgsgeschiedkundig Archief van den Generalen Staf van 13 maart 1909, No. 111.

108. GALei, Archief van de Leidse Schutterij 1578-1797, 1814-1907, no. 319.

109. GADe, Secretarie-archief 1813-1938, nr. 1560 rood; Bijlage van 19 augustus 1875, bij brief van de Commissaris des Konings in Zuid-Holland van 23 augustus 1875.

110. Mij meegedeeld door mijn vader.

111. Keikes, 66.

112. Huisgezin (13 december 1956), 'Er was eens', passim.

113. GAN, Verzameling Schutterij, 19-14542, Jochems, 125; Pelgrim, 13-14.

114. Ramakers, 80-86.

115. Pelgrim, 14; Ramakers, 114.

116. Romer, 85-86.

117. Keikes, 68.

118. Sickesz, 227.

119. KOG, Supplement (1894), portefeuille M2.

120. Pelgrim, 11-12; Volgens het Centraal Bureau voor de Statistiek was het prijsindexcijfer van de gezinsconsumptie in 1900: 6; in 1988: 100; sedert is er nog enige prijsstijging geweest. Bronnen: CBS 1899-1989, 198; CBS Bulletin 1990. De conclusie mag worden getrokken dat tussen 1814 en 1900 de koopkracht van de gulden is gestegen.

121. Een officier, 523.

122. Ibidem.

123. Scheltema, 7-8.

124. Voorst, 227.

125. Kruls & Staring, 37.

126. Keikes, 68.

127. Dam I, 89.

128. Aanwijzing, passim.

260 **Geraadpleegde literatuur**

Aanwijzing = KOG, 3e supplement, no. 196/69: Aanwijzing wanneer een Officier der Schutterij bij de Landweer wenscht over te gaan
AGN = Algemene Geschiedenis der Nederlanden (15 dln.; Bussum/Haarlem, 1977-1983)
Amersfoort = H. Amersfoort, Koning en kanton ('s-Gravenhage, 1988)
Anon I = Anonymus, 'Iets over de toekomstige zamenstelling van het Nederlandsche -voornamelijk van het rustende- leger', in: Militaire Spectator 1 (1832)
Anon II = Anonymus, 'Het bestaan eener goede Schutterij', in: Gids 4 (1864)
Anon III = Anonymus, 'De plannen van het ministerie ten aanzien van de Schutterijen', in: Militaire Spectator 53 (1885)
Beer I = J.C.C. den Beer Poortugael, Hoe moeten de Schutterijen in Nederland worden zamengesteld en ingericht ('s-Gravenhage 1862)
Beer II = J.C.C. den Beer Poortugael, 'Over de schutterij', in Militaire Spectator (1862)
Beer III = J.C.C. den Beer Poortugael, 'de Schutterijen in Nederland', in: Verslag van de Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap (1866-1867)
Beer IV = J.C.C. den Beer Poortugael, Grondwetsherziening (1883) urgent vooral voor de defensie
Beaufort = H.L.T. de Beaufort, Gijsbert Karel van Hogendorp ('s-Gravenhage, 1963)
Blok = P.J. Blok, De geschiedenis van het Nederlandsche Volk (4 dln.; Leiden, 1923-1926)
Bornewasser = J.A. Bornewasser,'Het Koninkrijk der Nederlanden', in: AGN XI
Bruijn = W. de Bruijn, 1867-1907, de Geschiedenis van het korps Koninklijke Scherpschutters, gevormd uit de Vereeniging tot bevordering van 's Lands weerbaarheid te Rotterdam (Rotterdam 1907)
Buijs I = J.T. Buijs, 'Bedenkelijke leuzen', in: Gids, I (1881)
Buijs II = J.T. Buijs, De Grondwet, II (1887) II, 648.
CBS 1899-1989 = Centraal Bureau voor de Statistiek, 1899-1989. Negentig jaren statistiek in tijdreeksen ('s-Gravenhage, 1989)
CBS Bulletin 1990 = Centraal Bureau voor de Statistiek, Statistisch Bulletin 46, (Voorburg, 11 oktober 1990)
Colenbrander I = H.T. Colenbrander, Inlijving en Opstand (Amsterdam, 1913)
Colenbrander II = H.T. Colenbrander, Gedenkstukken tot de algemene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie 23, ('s-Gravenhage, 1914)
Cornelissen, = W.H. Cornelissen, Geschiedenis het gilde van St. Anna Nuenendorp (Nuenen 1989)
Dam I = W.E. van Dam van Isselt, De ontwikkeling van krijgswezen sedert november 1813 (Haarlem, 1902)
Dam II = W.E. van Dam van Isselt, De Jagers van Van Dam 1830-1839 (Amsterdam, 1914)
Deane & Cole = Phyllis Deane & W.A. Cole, British economic growt 1688-1959 (Cambridge, 1967)
Duyverman = J.P. Duyverman, 'Onze negen-tiende-eeuwse Schutterij', in: Militaire Spectator 150 (1981)
Een officier = Een officier der dienst-doende Schutterij, 'Nog iets over de dienstdoende schutterijen' in: Militaire Spectator 3 (1862)
Een Oud-Militien = Een Oud Militien, Nederlandse Volkswapening (Utrecht, 1879)
Gagern = H. von Gagern, Das Leben in General Friedich von Gagern, (3 dln.; Heidelberg/Leipzig, 1856-1857)
GADe = Gemeentelijke Archiefdienst Delft
GADo = Gemeentelijke Archiefdienst Dordrecht
GAG = Gemeentelijke Archiefdienst Groningen
GAH = Stadsarchief 's-Hertogenbosch
GALee = Gemeentelijke Archief Leeuwarden
GALei = Gemeentelijke Archiefdienst Leiden
GAM = Gemeentelijke Archiefdienst Maastricht, Inventaris van de archieven van de dienstdoende schutterij te Maastricht 1815 - 1828, 1868 - 1916 (Maastricht, 1986)
GAN = Gemeente Archief Nijmegen
HTK = Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
HTKB = Bijlagen tot de Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal
Hogendorp = G.K. van Hogendorp, Bijdragen tot de huishouding van staat in het Koninkrijk der Nederlanden
Hoogenboom = W. Hoogenboom, Ontwerp van wet tot regeling van de nationale militie, de schutterij en de landstorm (Utrecht, 1879)
Huisgezin = Het Huisgezin (1956) in: GAH, Secretarie-archief, rubriek Schutterij XIX, Knipselverzameling 355.2.II
Huizinga = J. Huizinga; Nederlands beschaving in de zeventiende eeuw (Haarlem, 1956)
Iven = W. Iven, J. Bogaerts en T. van Gerwen, Schuttersgilden in Noord-Brabant Helmond, 1983)
Jeekel = C.A. Jeekel, 'De schutterij', in: Verslag van de Vereeniging ter beoefening van de krijgswetenschap (1877-1878)
Jochems = J.A. Jochems, Gewapende Burgermacht te Amsterdam (Schutterij) 1796-1889) (Amsterdam, 1890)
Keikes = H.W. Keikes, Leeu-warden bij gaslicht ('s-Gravenhage, 1974)
Knoop I = W.J. Knoop, Bijdrage tot de kennis van ons krijgswezen te lande (1848)
Knoop II = W.J. Knoop, 'Een woord over onze schutterij', in: Gids 3 (1863)
Koch = F. Koch jr., Zal men de put dempen als het kalf verdronken is? Een schutterijpraatje (Rotterdam, 1885)
Koff = A.J. de Koff, Proeve van een ontwerp op de Nationale Militie en de Schutterij (Leeuwarden, 1879)
KOG = 'Catologus van de boek-werken, pamfletten, enz., van de historische verzameling van de schutterij te Amsterdam (1890-1896)', in: het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam
KouwensI = A.C. Kouwens, Proeve van een ontwerp op de schutterijen met bijbehorende reglementen ('s-Gravenhage, 1855)
Kouwens II = A.C. Kouwens, De reor-ganisatie der schutterijen ('s-Gravenhage, 1862)
Kouwens III = A.C. Kouwens, Een woord over het ontwerp van wet tot regeling der schutterijen ('s-Gravenhage, 1865)
Kouwens IV = A.C. Kouwens, Enige opmerkingen over het ontwerp van wet tot regeling der schutterijen ('s-Gravenhage, 1870)

Kouwens V = A.C. Kouwens, Open brief aan het bestuur der Vereniging ter beoefening van de krijgswetenschap over het regelen der schutterijen (s-Gravenhage, 1874)

Kruls & Staring = H.J. Kruls en H. Staring, Op de Bres voor Neerlands onafhankelijkheid (Amsterdam, 1947)

Lintum = C. te Lintum, Das Haar-lemer Schützenwezen (Enschede, 1896)

Mg = Mg, 'Genie-schutterij', in: Militaire Spectator 54 (1885)

O.W.H.S. = O.W.H.S., Iets over de schutterij', in: Militaire Spectator 14 (1845)

Pelgrim = E.J. Pelgrim, De Hilver-sumse Schutterij (Hilversum, 1989)

Ramakers = E.P.M. Ramakers, 'De invoering van achterlaadgeweren bij de Nederlandse infanterie', in: Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf II (1979)

Romer = H.C.J. Romer, De mannetjesputters van Rotterdam (Rotterdam, 1979)

Roo I = J.K.H. de Roo van Alder-werelt, Onze Schutterij ('s-Gravenhage, 1862)

Roo II = J.K.H. de Roo van Alder-werelt, Een ontwerp van wet op de Schutterij', in: Militaire Spectator 31 (1862)

Roo III = J.K.H. de Roo van Alder-werelt, Bedenkingen tegen het ontwerp schutterij (Schiedam, 1864)

Rooseboom = W. Rooseboom, Ontwerp van wet tot regeling van de Nationale Militie en Schutterij (1879)

Salomons = J. Salomons, Daar komen de schutters (Weesp, 1984)

Scheltema = J. Scheltema, Iets over de schutterij ('s-Gravenhage, 1880)

Schraven = J. Schraven, 'Beschou-wingen over:
a. De tegenwoordige waarde onzer troepen - soldaten en ondergeschikt kader der infanterie en schutterij
b. In hoofdtrekken - de middelen om die krijgswaarde te verhogen', in: Verslag van de Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap (1869-1870)

Schravendijk = O.E. van Schravendijk, Leemten in ons gratierecht (Deventer, 1968)

Sickesz = C.J. Sickesz, De Schutterijen in Nederland (Utrecht, 1864)

Snapper I = F. Snapper, 'De legervorming in Nederland tussen 1813 en 1940 in: Militaire Spectator 141 (1972)

Snapper II = F. Snapper 'De schutterijen', in: Militaire Spectator 143 (1974)

Spits = F.C. Spits 'Klassedienstplicht in de ngentiende eeuw, plaatsvervanging en afkoop', in: Driekwart eeuw historisch leven in Den Haag ('s-Gravenhage, 1975)

Stieltjes I = T.J. Stieltjes (onder pseu-donym: Oud-Soldaat), Denkbeelden van een oud-soldaat over een zuiniger en doelmatiger zamenstelling van het Nederlandsche leger (Nijmegen, 1843)

Stieltjes II = T.J. Stieltjes (onder pseu-donym: Oud-Soldaat), Hoe Nederland te verdedigen is (Nijmegen, 1853)

Stieltjes III = T.J. Stieltjes, 'Eenige stel-regels over ons krijgswezen', in Nieuwe Militaire Spectator, Nieuwe Serie 1 (1867)

Verbaan = D. Verbaan, 'Oproer door schutter op klompen', in Haagsche Courant (18 februari, 1989)

Verslag = Verslag betreffende den toestand der Schutterij over het vijfjarig tijdvak van 1892 tot en met 1896. Catalogus van de boekwerken, pamfletten, enz., behorende tot de Historische Verzameling der Schutterij te Amsterdam in het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap aldaar, 3e supplement, no. 191a.

Voorst = H.F.M. baron van Voorst tot Voorst, 'De Koninklijke Landmacht', in: 50 Jaren. Officiëel gedenkboek ter gelegenheid van het gouden regeringsjubileum van H.M. Koningin Wilhelmina (Amsterdam, 1948)

Waal = R.H. Eijsonius de Waal, 'De schutterij', in: Verslag van de Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap (1895-1896)

Well = A.J.J. van de Well, Beschrijvende catalogus van de Historische Verzameling der Schutterij te 's-Hertogenbosch ('s-Hertogenbosch, 1910)

Wels = C.B. Wels, 'Nederland en Europa 1830-1840', in: AGN XI

Westendorp = J.J. Westendorp Boerma, Johannes van den Bosch als sociaal hervormer (Amsterdam, 1927)

Wolf = J.J. de Wolf, Mars in Cathedra 1865-1965 ('s-Gravenhage, 1965)

Wüppermann = W.E.A. Wüppermann, De geschiedenis van den tiendaagschen veldtocht in augustus 1831 ('s-Gravenhage, 1881)

X2 = X2, 'Het legerorganisatie-plan op de militie en de schutterij, in verband beschouwd met de aangenomen Vestingwet', in: Militaire Spectator 45 (1876)

262 Verenigings organisaties

Beschermheer: Z.K.H. Prins Bernhard der Nederlanden.

Samenstelling van het bestuur:
Voorzitter: H. Muller
Vice-Voorzitter: F.J. van Lier
1e Secretaris: mevr. P.H.Th. Dumon
Penningmeester: drs. J.A. Bom
2e Secretaris: E.W. van Popta
Leden: jhr. mr. D.J.H.N. den Beer Poortugael, J. van den Berg, B.C. Cats, J.A.H. Engelman, H.F. Fabri, mr. C.J.H. Kramers, C.B. Nicolas.

Adressen dagelijks bestuur:
Voorzitter:
Willem III-laan 14, 4835 LB Breda,
tel. 076 - 65 32 39.
Vice-voorzitter:
Herenstraat 9, 4116 BK Buren.
Secretaris:
Aart van der Leeuwlaan 56, 2624 LD Delft,
tel. 015 - 56 75 64.
Penningmeester:
Storm van 's-Gravesandeweg 23, 2242 JB Wassenaar,
tel. 01751 - 1 86 24.

Samenstelling redaktiecommissie:
J. van den Berg, H.F. Fabri, E.W. van Popta.
Redaktie-adres:
Cronestein 85, 2804 EL Gouda.
Ledenadministratie:
Mevr. P.H.Th. Dumon,
Aart van der Leeuwlaan 56, 2624 LD Delft,
tel. 015 - 56 75 64.

Afdelingscorrespondenten:
'Krijgsgeschiedenis', Korpsgeschiedenis KL vóór 1813,
olv drs. J.P.C.M. van Hoof,
Abrikozenstraat 224, 2564 VZ 's-Gravenhage,
tel. 070 - 325 19 55.
ná 1813 olv E.H. Brongers,
Rhodestraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade (gem. Nuth),
tel. 045 - 24 29 62.
Middeleeuwen olv drs. R.P. de Graaf,
Poortjesgoed 14, 3901 LC Veenendaal,
tel. 08385 - 2 77 80.
'Tradities en ceremonieel', olv P. van der Burg,
Hoofdstraat 94, 3972 LC Driebergen,
tel. 03438 - 1 75 88.
'Uniformkunde', olv F.A.Th. Smits jr.,
Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg,
tel. 070 - 387 39 61.
M.Talens, Salomonszegel 115, 7322 ET Apeldoorn,
tel. 055 - 66 17 06.
'Ridderorden en onderscheidingen', olv H.G. Meyer,
Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray,
tel. 04780 - 8 29 92.
B.W. Wagenaar, Händelstraat 18, 1901 VA Castricum,
tel. 02518 - 5 30 84.
'Militaire emblemen', olv B.C. Cats,
Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum,
tel. 02159 - 1 35 63.
C. van Ekeris, Anslostraat 183, 2533 KD 's-Gravenhage,
tel. 070 - 388 65 66.
'Wapens en munitie', olv J. Lenselink,
Oxfordlaan 49, 2314 EB Leiden,
tel. 071 - 89 40 12.
'Militaire muziek', olv mr. R.A. Schimmel,
De Mildestraat 57, 2596 SW 's-Gravenhage,
tel. 070 - 324 65 68.
'Overzeese versterkingswerken met Nederlandse historie'
olv A.F. Lancker, Weidemolen 56,
1703 TB Heerhugowaard,
tel. 02207 - 4 31 71.
'Maritieme geschiedenis', olv M.K. Zaagman,
Ds. Van den Boschlaan 225, 2286 PH Rijswijk (ZH),
tel. 070 - 394 65 39.
'Napoleontica', olv Joh. Schaede,
Wouwermanstraat 31 III, 1071 LW Amsterdam,
tel. 020 - 662 43 11.
'Tweede wereloorlog', olv E.H. Brongers,
Rhodesstraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade (gem. Nuth),
tel. 045 - 24 29 62.
'Militaire en civiele miniatuur figuren', olv D.E.J. Stoot,
De Wouden 87, 9405 HC Assen,
'Vaandels en standaarden', olv Kl. Sierksma,
'Nij Midgaard', Woelwijk 1, 9255 KE Tytsjerk,
tel. 05118 - 25 24.
'Eerste wereldoorlog', olv. dr. F. Snapper,
Burg. Patlijnlaan 136, 2585 BM 's-Gravenhage,
'Koninklijke Marine', olv B.E. Stuit,
Middelzand 2711, 1788 CM Den Helder,
tel. 02230 - 4 46 49,
'Militaire genealogie', olv G. van Zuijdam,
Dennenlaan 12, 7313 AM Apeldoorn,
tel. 055 - 55 38 39.
W. Plink, Middachten 53, 8162 CK Epe,
tel. 05780 - 1 21 38.
'Militaire folklore', olv F.W. van Steen,
Lion Cachetstraat 2, 3851 ZE Ermelo,
tel. 03417 - 5 19 83.
'Militaire voertuigen en tanks', olv M.C. van der Hoog,
Surinamestraat 40, 2585 GK 's-Gravenhage,
tel. 070 - 363 43 91.
J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105 XG Heemstede,
tel. 023 - 29 13 24.
W. den Dunnen, Eekhoornrade 50,
2544 VB 's-Gravenhage,
tel. 070 - 367 96 31.
'Koninklijke Luchtmacht', olv J. van den Berg,
Cronestein 85, 2804 EL Gouda,
tel. 01820 - 3 42 83.
Drs P.C. de Boer, Waterklaver 2, 2804 PN Gouda,
tel. 01820 - 3 53 32.
'KNIL', olv C.A. Heshusius,
Van Alkemadelaan 350, flat 316,
2597 AS 's-Gravenhage,
tel. 070 - 324 84 95.
'Militaire bibliografie tijdschriften', olv drs. M.J. Lohnstein,
Vondellaan 15, 6881 MC Velp,
tel. 085 - 61 54 84.
'Militaire gedenktekens en monumenten',
olv drs. J.A. Bom, Storm van 's-Gravezandeweg 23,
2242 JB Wassenaar,
tel. 01751 - 1 86 24,
J. Albarda, Lindenheuvel 12a, 1217 JX Hilversum,
tel. 035 - 4 68 15.
'Korps mariniers', olv drs. J. Nuis,
Graaf Willem de Oudelaan 187, 1412 AS Naarden,
tel. 02159 - 4 60 37.

Inhoud

5	Voorwoord	ZKH Prins Bernhard
7	Inleiding	H. Muller
9	Honderd jaar geleden: de geconcentreerde linie in Atjeh	C.A. Heshusius
43	De Chaco oorlog Bolivia-Paraguay, 16 juni 1932 - 14 juni 1935	G.J.C. Schulten
47	Dieren in Indië-emblemen 1945-1950	B.C. Cats
55	Het leven der Garde eertijds	Gen-maj. J.P.J. Verberne†
62	Het 'waarom' van de invoering van de opzichtersrangen in 1849	L. Schuitemaker
65	Het eerste Nederlandse (semi)officiële vlaggenboek	Kl. Sierksma
77	Wilton-Fijenoord Pantserwagen	C. Blijleven
82	De Japanse operatiën tegen en in Nederlands-Indië in 1941-1942	Mr. L.F. de Groot
97	Draagwijze onderscheidingen, traditie of modeverschijnsel ?	H.G. Meijer
106	Killicrankie 1689	L.W. de Vries
109	Een vorstelijk geschenk	N. Berghuijs
119	Het instituut van de Koninklijke Kwekelingen op het Binnenhof te 's-Gravenhage	Drs. R. van der Neut
150	J.B. Verheij, marinier in Atjeh 1875-1876	Drs. J. Nuis
172	De plaats van Soesterberg in de geschiedenis en de tradities van de militaire luchtvaart	Drs. R. de Winter
182	De Westfriese guerrilla 1132-1297	Drs. R.P. de Graaf
212	Het dagelijksch Handboek voor de Onderofficieren en Soldaten	Joh. Schaede
218	Een meid bij Slag van Lowestoft	T.P.F. Wortel
226	Menno Baron van Coehoorn 1641-1704	Drs. J.P.C.M. van Hoof
230	De Schutterijen 1813-1907	Dr. F. Snapper